

МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

БАРВІНСЬКА ПОЛІНА ІВАНІВНА

УДК 94(4-11) : 378.4-057.4=11“18/20“ (043.5)

**ОБРАЗ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ
АКАДЕМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ В КІНЦІ ХІХ -
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.02. – всесвітня історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Грицак Ярослав Йосипович,
доктор історичних наук, професор

Одеса — 2013

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ	С. 4
ВСТУП.....	С. 5
РОЗДІЛ I ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1. 1. Стан дослідження проблеми: історіографічний огляд	С. 13
1. 2. Джерельна база дослідження	С. 29
РОЗДІЛ II ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	С. 34
РОЗДІЛ III СТАНОВЛЕННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ У	
НІМЕЦЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ Й КОНСТРУЮВАННЯ	
ОБРАЗУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У КОНСТЕКСТІ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ	
3.1. Передумови впровадження та інституалізація східноєвропейських	
студій на рубежі XIX-XX ст.....	С. 43
3.2. Варіації образу Східної Європи в імперський період.....	С. 73
РОЗДІЛ IV «НЕПІДКОРЕНА» СХІДНА ЄВРОПА І КОНСТРУЮВАННЯ ЇЇ	
ОБРАЗІВ В ПОВОЄННЕ ДВАДЦЯТИЛІТТЯ З КІНЦЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ	
ВІЙНИ ДО ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ НАЦИСТАМИ	
4. 1. Образ Східної Європи у науково-освітньому середовищі Веймарської	
республіки: континуїтет чи нове бачення	С. 113
4. 2. Концепція Східної Європи й проблеми австрійської ідентичності в	
Австрії міжвоєнного періоду (1919–1938)	С. 146
РОЗДІЛ V. КОНСТРУЮВАННЯ НОВИХ ІСТОРИЧНИХ ОБРАЗІВ СХІДНОЇ	
ЄВРОПИ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ	
ЛЕГІТИМАЦІЇ ПІДКОРЕННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ	
5.1. Прихід до влади Гітлера й утвердження нових підходів до	
східноєвропейських студій в Німеччині (1933–1935)	С. 166
5.2. Конструювання образу Східної Європи в умовах тоталітарного	
режиму (1936-1945).....	С. 188

РОЗДІЛ VI СХІДНА НІМЕЧЧИНА І СХІДНА ЄВРОПА:

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗІВ В УМОВАХ ПАРТІЙНОЇ ДИКТАТУРИ

- 6.1. Відновлення й особливості східноєвропейських студій
у радянській зоні окупації (1945–1949) С. 212
- 6.2. Інституалізація, кадрова політика й утвердження нових підходів до
східноєвропейських досліджень у контексті політики СЄПН С. 223
- 6.3. Конструювання нового образу Східної Європи в умовах партійності
науки..... С. 238

РОЗДІЛ VII ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНІ

- 7.1. Відновлення східноєвропейських студій у Західній Німеччині та
конструювання образу Східної Європи в умовах наростання
холодної війни С. 267
- 7.2. Нова генерація істориків в пошуках образів Східної Європи
(друга половина 1960 – перша половина 1980-х рр.) С. 300
- 7.3. Революційні зміни й трансформація у Східній Європі —
новий виклик для дослідників С. 320

РОЗДІЛ VIII. СХІДНА ЄВРОПА З ПЕРСПЕКТИВИ

АВСТРІЙСЬКОГО Й ШВЕЙЦАРСЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ

В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

8. 1. Образ Східної Європи в академічному середовищі Австрії С. 334
- 8.2. «Відкриття» Східної Європи та конструювання її образу
у німецькомовній Швейцарії..... С. 363

ВИСНОВКИ С. 391

ДОДАТКИ С. 399

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ С. 450

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРАН – Архів Російської академії наук

НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка

НТВСС – Німецьке товариство вивчення Східної Європи (Deutsche Gesellschaft das Studium Osteuropas, з 1949 р. Deutsche Gesellschaft das Osteuropakunde)

НЦУНО – Німецьке центральне управління народної освіти.

НДТ – Німецьке дослідницьке товариство (Deutsche Forschungsgemeinschaft)

ТПСС - Товариство Південно-Східна Європа

ОАА – Особистий архів автора

РВАН – Радянська військова адміністрація в Німеччині

ЦДІАК України - Центральний Державний історичний архів України в м. Києві

АÖАW – Archiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaft (Архів Австрійської академії наук)

РА – Personalakten (особові справи)

ÖSA- Österreichisches Staatsarchiv (Державний архів Австрії)

UAW – Universität Archiv Wien (Архів Віденського університету)

РААА – Politische Archiv des Auswärtige Amt (Політичний архів МЗС Німеччини)

СЄПН – Соціалістична Єдина партія Німеччини

СЄПН – Соціалістична Єдина партія Німеччини

л.с. – літній семестр

з. с. – зимовий семестр

ВСТУП

Актуальність теми. Останні десятиліття минулого століття стали поворотними у розвитку світової історіографії. Серед її нових напрямків вагоме місце зайняла імагологія. Значно зросла кількість книжок і статей, головною темою яких була репрезентація так званого «іншого» і його використання для розмежування між «ними» і «нами» й формування колективної ідентичності. Нові тенденції в академічному світі співпали зі зміною політичної кон'юнктури: падіння комуністичних режимів й закінчення холодної війни. Поєднання академічних і політичних чинників актуалізували дослідження образу «Східної Європи». В основі цих студій були відповідні стереотипні уявлення про Східну Європу, сформовані у середовищі просвітників, публіцистів, мандрівників. Натомість дослідження Східної Європи у німецькомовному академічному середовищі й відповідно сконструйовані там образи Східної Європи залишалися на довгий час у тіні. Німецькомовний світ з кінця ХХ ст. проявляв значний інтерес до Східної Європи. На початку минулого століття частина східноєвропейських/слов'янських земель належала Німецькій та Австро-Угорській імперіям. Прагнення поширити свою владу на Схід було однією з головних причин, що привела Німеччину та Австрію до двох світових воєн і, в результаті, до втрати влади над цими територіями. Передумовою опанування Східною Європою було й детальне дослідження цього регіону економістами, географами, політиками та істориками Австрії і Німеччини. Це спричинило впровадження у цих країнах на рубежі ХІХ–ХХ ст. окремої фахової дисципліни «східноєвропейська історія», а в подальшому такого більш інтегрованого напрямку досліджень Східної Європи як «остфоршунг». У своїй східній політиці країни німецькомовного простору неодноразово використовували образ Східної Європи як «іншого». Особлива роль у конструюванні цих образів і легітимації зовнішньополітичних концепцій

відводилася саме історикам. Відомий німецький дослідник Г. Штюкль навіть назвав східноєвропейські історичні дослідження у Німеччині «академічною допоміжною дисципліною зовнішньої політики».

Водночас, це змушувало владу/політиків до вибудовування певних стосунків з творцями цих образів – дослідниками/істориками. Це актуалізує постать дослідника/історика як суспільно значиму фігуру, особливо на фоні активного використання історичної політики у практиці міжнародних відносин. Тому важливо порівняти роль дослідників/істориків німецькомовного простору у конструюванні образів Східної Європи за різних політичних режимів і у державах з різними політичними системами та зовнішньополітичними інтересами, особливо у процесі їх еволюцій. Включення до порівняльного аналізу процесів інституалізації східноєвропейських історичних досліджень та конструювання образу Східної Європи у позаблоковій та нейтральній Швейцарії дає можливість предметніше показати зв'язок з політикою еволюції образу Східної Європи. Конструювання образу «іншого» тісно взаємопов'язане з творенням власної ідентичності. У цьому контексті важливим є порівняння досвіду німецькомовного академічного середовища з сучасним складним процесом творення української ідентичності. Німецький та австрійський досвіди є важливими ще й тому, що на українських історичних дослідженнях, як і на німецьких, у минулому позначався вплив тоталітарних режимів, й процес подолання цього тоталітарного минулого залишається для України, як і всього пострадянського простору, актуальним і складним.

Актуальність дослідження обумовлена й тим, що образ України на німецькомовному просторі протягом досліджуваного періоду конструювався у середовищі дослідників Східної Європи, й вони шляхом своїх інтерпретацій формували уявлення про Україну, які частково впливали на ставлення до неї й визначення її місця у східноєвропейських зовнішньополітичних концепціях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація безпосередньо пов'язана з науковою темою кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: «Питання нової та новітньої історії: суспільний та особистісний виміри» (№ 0106U006200).

Метою дослідження є всебічне вивчення особливостей процесів конструювання образів Східної Європи дослідниками, особливо істориками, німецькомовного простору і їх взаємозв'язок зі східною політикою Німеччини, Австрії та Швейцарії з кінця XIX до початку XXI ст.

Для досягнення поставленої мети сформульовано наступні дослідницькі **завдання**:

- обґрунтувати методологічні принципи, методи й підходи до вирішення основних завдань дисертації;
- окреслити інституалізаційну структуру німецькомовного академічного середовища, на базі якої конструювався образ Східної Європи;
- визначити чинники, які впливали на формування й розвиток інституалізаційної мережі;
- проаналізувати еволюцію географічного визначення «Східної Європи» у працях істориків німецькомовних країн у різні історичні періоди;
- визначити основні підходи до регіоналізації Східної Європи;
- виявити образи Східної Європи, які були сконструйовані у німецькомовному академічному середовищі з кінця XIX до початку XXI ст. й встановити причини домінування тих чи інших образів;
- дослідити, чи/і наскільки формування образу Східної Європи було важливим для конструювання власної ідентичності, особливо коли йдеться про творення окремих націй у спільному німецькомовному просторі;
- визначити місце історії України в східноєвропейських дослідженнях на німецькомовному просторі формування, репертуар та еволюцію образів України у контексті усіх вище поставлених завдань;

– з’ясувати вплив політичних факторів на академічні дискурси та відповідно рівень автономії академічного середовища.

Об’єктом дослідження є німецькомовне академічне середовище з кінця ХІХ до початку ХХІ ст., насамперед той його сегмент, який був пов’язаний зі східноєвропейськими дослідженнями.

Предметом дослідження є еволюція образу Східної Європи та інституалізація східноєвропейських досліджень в академічному середовищі Австрії, Німеччини та Швейцарії з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. в контексті східної політики цих країн.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють час від кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Значною мірою це є завершений період. Його початковою точкою є час впровадження східноєвропейських студій в університетах німецькомовних країн (1892), яке було започатковане становленням східноєвропейської історії як фахової академічної дисципліни. Фінальною точкою є криза східноєвропейських студій після закінчення холодної війни і поширення Європейського Союзу на Схід, коли було остаточно зруйновано усталений конструкт Схід – Захід. Це спричинило у німецькомовному академічному світі гостру дискусію (1999–2004), під час якої постали питання доцільності збереження східноєвропейських досліджень як окремого наукового напрямку і східноєвропейської історії як академічної фахової дисципліни при невизначеності предмету дослідження.

Методи дослідження. Тема і характер дослідження зумовлює міждисциплінарний підхід за рахунок поєднання як загальнонаукових, так і специфічних методів дослідження. Робота виконана із залученням методологічних напрацювань такого дослідницького напрямку як імагологія. Специфіка дослідження образу «іншого» у нашому випадку Східної Європи обумовлює не просту реконструкцію цього образу, а передбачає аналіз політичного і соціокультурного контексту і мети його конструювання. Застосування методу історичного порівняння дозволяє виявити особливості німецьких східноєвропейських досліджень як у порівнянні з Австрією та

Швейцарією, так і їх особливості в імперський, міжвоєнний, нацистський, окупаційний та повоєнний періоди. В дослідженні використано елементи дискурсивного аналізу для виявлення певних тем та образів, що повторюються, дослідження їхньої стійкості чи навпаки динаміки зі зміною політичної та академічної кон'юнктури і складу дослідників. Частково задіяні методи усної історії при аналізі інтерв'ю, записаних автором з німецькомовними дослідниками Східної Європи. Дисертаційне дослідження базується на принципах історизму і об'єктивізму.

Наукова новизна. У дослідженні *вперше*:

- проаналізовано образ Східної Європи, який конструювався і функціонував у німецькомовному академічному середовищі з кінця XIX до початку XXI ст.;
- запропоновано новий концептуальний підхід дослідження теми шляхом порівняння особливостей процесів інституалізації східноєвропейських досліджень Європи в австрійському, німецькому й швейцарському академічному середовищах;
- залучено значну кількість маловідомих в Україні джерел, у тому числі й архівних, частину яких вперше введено в науковий обіг. Окрім уже існуючих і виявлених джерел у ході написання дисертації створено цілковито нові, раніше не існуючі джерела: записано низку інтерв'ю й проведено письмове опитування німецьких, австрійських і швейцарських дослідників Східної Європи;
- виявлено важливу роль, яку займала українська тематика у всіх вищеназваних питаннях і сюжетах;

удосконалено:

- образ Східної Європи у німецькомовному академічному середовищі, який був мінливим і конструювався в умовах академічної свободи, за винятком періоду партійного контролю у Третньому рейху й НДР, тому важливою була позиція дослідника, що зумовило на певних етапах часткове протиборство існуючих і нових образів. Водночас у визначенні змісту, який вкладав той чи

інший дослідник у поняття «Східна Європа», окрім особистісного чинника, на еволюцію самого поняття та зміну дослідницької парадигми важливу роль відігравали позаакадемічні політичні чинники;

набуло подальшого розвитку:

- положення про те, що не зважаючи на часту мінливість політичної кон'юнктури німецьке МЗС, незалежно від існуючого політичного ладу, проявляло виразну тенденцію до співпраці з дослідниками Східної Європи у порівнянні з їх австрійськими і швейцарськими колегами;
- теза про те, що академічне конструювання образу Східної Європи як «іншого» справляло вплив на саміодентифікацію кожної з країн, які належали до німецькомовного простору;
- з'ясування проблеми зв'язків між процесами інституалізації східноєвропейських досліджень та східною політикою держав німецькомовного простору.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що, по-перше, їх зміст і висновки суттєво розширюють знання про інтерпретування Східної Європи у німецькомовному академічному середовищі й допомагають усвідомити сприйняття України німецькомовним світом. По-друге, наукові результати є основою для подальших наукових розробок про уявлення німецькомовного світу про Східну Європу і, зокрема, Україну та більш широкого й комплексного дослідження східної політики німецькомовних країн; по-третє, висновки роботи можуть бути використанні в узагальнюючих працях з історії Східної Європи, України та східноєвропейської політики країн німецькомовного простору, а також при розробці навчальних курсів з історичної політики, історії України, всесвітньої історії та історії міжнародних відносин, історіографії у вищих навчальних закладах; по-четверте, наукові результати можуть бути враховані при розробці зовнішньополітичних стратегій, які базуються на історичній політиці, виробленні оптимального використання історичної пам'яті та історичних образів у політичній сфері.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час обговорення на засіданнях кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, на 15 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях, круглих столах, семінарах: Міжнародна наукова конференція «Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX–XX вв.» (Дніпропетровск, 2007 р.); VII Міжнародний конгрес українців. (Київ, 2008 р.); Міжнародна наукова конференція «Причорноморський регіон у контексті європейської політики» (Одеса, 2008 р.); Международные научные чтения, посвященные 130-летию со дня рождения первого ректора Белорусского государственного университета, выдающегося ученого-слависта, академика В. И. Пичеты. (Мінськ, 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум – 2009: Стратегії України в геополітичному просторі». (Ялта, 2009 р.); Науково-практична конференція «Інтеграційні процеси країн Чорноморсько-Балтійського регіону». (Миколаїв, 2009 р.); Первая Международной конференции Актуальные проблемы в изучении и преподавании общественно-гуманитарных наук (дисциплин), (Вітебськ, 2010 г.); Гусівські читання (Одеса, 2010 р.); VII Международная научная конференция «Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы», (Гомель, 2011 р.); П'ята міжнародна конференція “Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє”, (Київ, 2011 р.); 66 наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ ім. І.І. Мечникова (Одеса, 2011 р.); Всеукраїнський круглий стіл «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи» (Київ, 2012 р.); Всеукраїнського круглий стіл «Національна пам'ять в Україні: виклики ХХІ століття» (Київ, 2012 р.); 67-а наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, (Одеса, 2012 р.); Міжнародний науковий семінар «Нова культурна історія Центральної і Східної Європи. Критичні питання та переоцінки (Львів, 2013 р.). Основні матеріали і висновки дослідження

використовуються автором при читанні спецкурсів «Східноєвропейські історичні дослідження в країнах німецькомовного простору у ХХ ст.», «Радянсько-німецькі відносини в 1917 – 1991 рр.».

Публікації Теоретичні узагальнення й результати дослідження знайшли своє відображення в індивідуальній монографії (25, 05 друк. арк.) та у 34 наукових статтях, з яких 21 – у фахових виданнях України (загальним обсягом 17, 16 друк. арк.).

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми: історіографічний огляд

Проблемі конструювання образу Східної Європи у німецькомовному академічному середовищі у кінці XIX – початку XXI ст. окремих комплексних досліджень не присвячено. Однак у науковій літературі існують роботи, в яких висвітлено окремі аспекти досліджуваної теми. Вони належать до різних історіографій і написані різними мовами – німецькою, польською, російською, українською. В окремих випадках їх можна розділити за національними чи ідеологічними критеріями, особливо у добу холодної війни, в інших випадках такий розподіл провести важко або майже неможливо, оскільки одні і ті самі автори писали різними мовами, або ж міняли свої ідеологічні позиції. Тому при аналізі історіографії застосовано хронологічно-тематичний підхід як такий, що найкраще відображає головні напрями та тенденції наукової розробки теми дозволяє виділити декілька етапів звернення до цієї теми.

Перший етап в україномовній і російськомовній історіографіях припадає на першу третину XX ст. й характеризується такими жанрами як рецензії, короткі інформаційні повідомлення, авторами яких були переважно історики немарксистичні. Впровадження східноєвропейських досліджень у Німецькій і Австро-Угорській імперіях на рубежі XIX-XX ст. проходило за умов існування загальноєвропейського інтелектуального простору, до якого історики Російської імперії й Східної Європи були добре інтегровані. Вони підтримували наукові контакти з зарубіжними колегами, які налагодили під час тривалих наукових стажувань, дослідницьких відряджень, участі у міжнародних наукових форумах, мали гарний доступ до західноєвропейських наукових публікацій, володіли іноземними мовами. В свою чергу зарубіжні дослідники (історики, славісти), які спеціалізувались на дослідженнях

Росії/Східної Європи проводили тут тривалу науково-дослідну роботу у бібліотеках і архівах, підтримували наукові контакти зі східноєвропейськими колегами по фаху, що давало їм можливість знайомитись з концепціями і образами які функціонували у східноєвропейському академічному середовищі. Деякі з них, як Костянтин Їречеку (Konstantin Jireček) та Леопольд Карл Гетц (Leopold Karl Goetz), здобули високе академічне визнання у східноєвропейському академічному світі й були удостоєнні почесних наукових звань.

Історики Російської імперії пильно стежили за доробком своїх колег із за кордону, особливо швидко вони реагували на дослідження пов'язані з історією земель, які входили до складу Російської імперії. Це спричинило появу низки рецензій і на роботи німецькомовних авторів. Особливий резонанс мали праці К. Л. Гетца, пов'язані з історією й трактуваннями «Руської правди». Об'ємні рецензії опублікували М. Ф. Владімірський-Буданов [495], А. В. Флоровський [628], О. М. Філіпов [627], в яких було відзначено заслуги автора в популяризації древнеруського права у Німеччині. Схвальну рецензію М. Попруженка отримала праця К. Їречека з історії Сербії [579]. Позитивно оцінювали в передвоєнній Росії книгу Теодора Шіманна (Theodor Schimann) про Миколу I [532].

Особливістю тогочасної «української ситуації» було те, що частина українських земель перебувала у складі Австро-Угорської імперії й відповідно науковці тамтешніх університетів, як М. Грушевський, були включені в академічне середовище імперії. Українці робили студії у Віденському університеті і не тільки писали рецензії на роботи німецькомовних авторів [536], але як, наприклад, у випадку І. Франка та В. Ягіча навіть частково впливав на зміну концепцій віденських професорів [505, с. 253].

Перша світова війна зруйнувала цілісність європейського інтелектуального простору, а приналежність до різних воюючих таборів провокувала більш критичне рецензування робіт німецьких авторів їх

російськими колегами, які наголошували на експансіоністському та націоналістичному характері публікацій німецьких авторів [608], [595].

Підписання Рапалльського договору сприяло поновленню діалогу і наукової співпраці й продовженню традиції представлення праць німецьких авторів шляхом їх рецензування [504]. Винятком із цього правила можна назвати некролог Є. Тарле на пошану першого директора семінару східноєвропейської історії Берлінського університету Т. Шіманна [609], де дуже детально проаналізовано доробок небіжчика та еволюцію його ставлення до Росії. Варто відзначити таку особливість російської і радянської історіографії, що за часів конструктивної співпраці з колегами німецькомовного простору, російські/радянські історики обмежувались або рецензіями на роботи окремих німецьких авторів [526], [527] або невеликими інформаційними повідомленнями про розвиток східноєвропейських історичних студій у Німеччині чи якісь спільні проекти або заходи, як наприклад, тиждень радянської історичної науки у Берліні [555], [528], [568]. Не є винятком і період Веймарської республіки, період доволі інтенсивної співпраці істориків обох країн. Хоча періоди співпраці, на нашу думку, заслуговують/потребують більшої, або принаймні не меншої уваги ніж періоди неконструктивного протистояння.

У 30-і рр. ХХ ст. в радянській історіографії відбулося остаточне утвердження марксистського напрямку, представники якого вельми критично сприймали зарубіжні дослідження, оскільки їх методологічна база вже апріорі була невірна. До того ж після приходу А. Гітлера до влади почалось згорання радянсько-німецьких відносин й перетворення східноєвропейських досліджень в інструмент легітимації німецького «дранг нах остен». 1935 р. А. С. Єрусалимський опублікував в «Правді» статтю з приводу звільнення з Берлінського університету О. Гетча, в якій проаналізував політику нацистської влади щодо східноєвропейських студій. Водночас позитивні оцінки були дані не стільки творчому доробку О. Гетча і його концепції історії Росії й Східної Європи, скільки його посередницькій діяльності щодо

розвитку радянсько-німецьких наукових контактів [515]. У 1939 р. під редакцією Ф. І. Нотовича побачила світ збірка «Против фальсификации истории германским фашизмом» [582], де вагома увага приділялась дослідженням німецької самобутності в Східній Європі істориками Третього рейху. Безумовно в збірці були відображені тогочасні тенденції нацистського «остфоршунгу», але варто зауважити й те, що ці звинувачування не базувались на достатньо широкій доказовій базі. Після виходу збірки аж до початку 40-х рр. радянські історики залишали поза увагою німецький «остфоршунг», що пояснюється політичною складовою: існуванням пакту Молотова-Ріббентропа.

Серед незначної кількості робіт історіографічного характеру періоду Великої Вітчизняної війни можна назвати публікації В. Д. Кокієва [535], С. К. Бушуєва [492] й видану під його редакцією збірку «Преступления фашистов против исторической историчной науки» [625]. За своїм характером вона значною мірою перегукувалась з критичними публікаціями 1935-1938 рр. Якщо в попередніх публікаціях істориків «старої школи» (імперського і веймарівського періодів) частково звинувачували в пропагуванні націоналізму, але визнавали їх «буржуазну науковість», то у воєнний період до числа фашистських фальсификаторів були зараховані й декотрі із них, як наприклад, Карл Штелін (Karl Stählin) [625, с. 17].

Після завершення Другої світової війни й утворенні двох німецьких держав в радянській історіографії виділилося два підходи щодо оцінки східноєвропейських досліджень в НДР і ФРН. Стосовно НДР, то тут можна говорити про домінування публікацій інформаційного та рецензійного характеру. Першу групу складають публікації про становлення марксистсько-ленінської історіографії і славістики в НДР і «допомогу» радянських дослідників в цих процесах, з особливою увагою до діяльності комісії істориків СРСР і НДР [516], [517], [634], [554], [622]. Переважна більшість з них публікувалась на сторінках провідних радянських фахових видань, була невеличкою за розмірами й відзначалась інформаційно-фактологічним

наповненням. Як виняток можна назвати окремі рецензії і публікації присвячені творчості Е. Вінтера [623].

Більш аналітичним характером відзначались рецензії й повідомлення про дослідження істориками і славістами НДР німецько-російських/слов'янських відносин й історії СРСР [482], [483], [592]. Почасти в цих рецензіях висловлювались критичні поради щодо тих концепцій і трактовок, які були відмінними від бачень радянської історіографії [512], [114]. Що в кінцевому результаті привело до значного трансферування/перенесення концепцій радянської історіографії в східнонімецькі дослідження. Насамперед це стосується досліджень, пов'язаних з радянським періодом. І як наслідок праці істориків НДР отримували в подальшому в основному позитивні оцінки [605]. Яскравим прикладом цьому слугує дисертація М. С. Гвоздіка про дослідження радянського суспільства східнонімецькими істориками «Проблеми історії радянського суспільства в історичній літературі НДР» [501].

Діаметрально протилежні оцінки в радянській історіографії давались східноєвропейським дослідженням в ФРН. Особливо це проявилось в 50 – 60-і рр, коли німецьке питання було однією з найгарячіших точок протистояння двох систем у Європі. В радянській історіографії цей напрямок досліджень розглядався, насамперед, як поле бою холодної війни [643, с. 270], а не наукова дискусія. Критичні статті публікувались у найвідоміших фахових виданнях Радянського Союзу «Історія СРСР», «Нова і новітня історія», збірках «Питання германської історії», «Щорічник германської історії» та ін. Було видано окремі монографічні дослідження [570], [590], [619] захищено дисертацію [520].

Проводились заходи для створення «єдиної лінії фронту» радянських істориків з істориками країн соціалістичного табору для боротьби із західнонімецьким «остфоршунгом». До якої залучалися провідні радянські історики. З цією метою проводились конференції, симпозіуми, виставки і т.д. Особливо активно до такої роботи долучались історики з Німецької

Демократичної Республіки. У 1964 році в Москві за ініціативою Комісії істориків СРСР та НДР, яка діяла при Інституті історії АН СРСР, було навіть проведено спеціальну наукову сесію, присвячену критиці «остфоршунга». Матеріали цієї сесії через два роки видано окремою збіркою «Критика західнонімецького «остфоршунгу» [538]. Назви деяких статей говорять самі за себе. Наприклад, «Фальсифікація історії радянської епохи в літературі «остфоршерів» [556], «Антинауковий характер західнонімецького «остфоршунга» [589], «Організація «остфоршунгу» і його місце в системі боннської «психологічної війни» [498] та інші.

До критики східноєвропейських досліджень у ФРН активно долучались й польські історики: Й. Шлапчинські, Т. Валіхновські, А. Дрож-дзинські, Я. Заборовські, І. Врублевські. Видання деяких збірок фінансувало міністерство оборони Польщі.

Статті східнонімецьких істориків на означену тематику в російському перекладі друкувались в фахових виданнях Радянського Союзу [518], [502], [630]. Така співпраця вчених соціалістичних країн, на думку М. Р. Тульчинського, привела «на початок 60-х рр. до принципово нового етапу боротьби із спотвореннями й фальсифікацією історії соціалістичних країн і слов'яно-німецьких відносин в історіографії західнонімецького «остфоршунга» [620, с.4] Разом з тим цей напрямок досліджень у радянській історіографії був привілеєм московських та ленінградських дослідників. Радянські українські історики дуже рідко звертались до означеної теми й зарубіжної історіографії в тому числі. В основному їх дослідження торкались тем, котрі були пов'язані безпосередньо з місцем України в німецькому «дранг нах остен». У кращому випадку, тут можна було знайти лише принагідні, переважно вкрай негативні згадки про східноєвропейські дослідження у німецькомовних країнах. Насамперед варто відзначити роботи М. Н. Швагуляка [635], [636].

Що ж інкримінувалось східноєвропейським дослідникам Федеративної Республіки Німеччини радянською історіографією? Насамперед, критиці

було піддано методологію досліджень. негативно оцінювався і джерелознавчий аспект. Вже ці дві засади давали можливість радянським історикам безапеляційно заявляти про антинауковий і фальсифікаційний характер східноєвропейських досліджень у Федеративній Республіці Німеччині. Окрім цих засадних звинувачень критикувався цілий ряд концепцій, тез та праць.

В публікаціях 50-х років домінували теза, що головна мета праць західноєвропейських істориків про Східну Європу полягає в тому, щоб за допомогою історичних аргументів виправдати колишню і майбутню німецьку агресію проти народів Східної Європи [551] [621], [591], [571], [572]. Звинувачення в цьому сегменті не були полишені справедливості.

Але чи не найбільш прискіпливо критикувались оцінки жовтневих подій 1917 року істориками ФРН. Навіть було видано окрему монографію Салова В. І. «Германська історіографія Жовтневої революції» [590], в якій розділ «Західнонімецька буржуазна історіографія Жовтневої революції» був найоб'ємніший. Не зважаючи на це, автор назвав ледь більше десятка публікацій німецьких авторів, серед яких не було жодної монографії безпосередньо присвяченої історії Жовтневої революції.

У провину німецьким історикам ставилось і їх небажання визнавати «закономірність» історичного розвитку Радянського Союзу, насамперед «закономірну перемогу соціалізму» в СРСР та зображення ними Великої Жовтневої революції як випадкової події, якої вповні могло б й не бути якби не збіг суб'єктивних факторів та обставин [556, с. 8]. Твердження німецького історика Г. ф. Рауха, про те, що «одне тільки ХІХ ст. давало можливість переконатись в існуванні багатьох можливих варіантів вирішення національного питання і соціальних проблем. Серед яких зрозуміло був і більшовицький варіант. Проте інші варіанти більшою мірою відповідали російському характеру» не стільки послугувало для наукової полеміки з боку радянських істориків, скільки дало їм підстави ствердити, що «остфоршери» перетворюють історію в хаос випадкових подій, які по волі авторів

складаються в необхідні їм комбінації» і «немає буквально ні одного їхнього твору», в якому б не робилась спроба довести, що комунізм зовсім не являється неминучим. Також критикувались «сумніви» західнонімецьких дослідників щодо приналежності Росії до Заходу [556, с. 8-9].

Неприйнятним було й твердження західнонімецьких істориків, що СРСР і у зовнішніх і у внутрішніх питаннях проводить традиційну політику часів царської Росії, особливо в царині національної політики. [571, с. 70]

Досить критично сприймалась радянськими дослідниками і теорія «європейської спільності» з лозунгами «європейськості», або «західної» спільності долі, з її закликами до «культурного європейського співтовариства» на основі християнства та капіталізму. Це й сьогодні дискусійна тема, але радянськими істориками вона трактувалась доволі однобоко й однозначно. На їх думку, єдина мета цих концепцій – протиставити Прибалтику, Польщу, Чехословаччину, Україну та інші країни Східної Європи Радянській Росії, оживити в них націоналістичні настрої і в кінцевому результаті сприяти «інтегруванню» потенціалу соціалістичних країн в імперіалістичний табір [619, с.67].

У зв'язку з цим негативно сприймалися спроби західнонімецьких дослідників ревізувати концепцію Л. фон Ранке, який «... не бажав розглядати східноєвропейський світ в якості законного члена в комплексі християнських народів Європи». Ці твердження німецького історика XIX ст. були політично більш вигідні для радянської ідеології у протистоянні з ФРН ніж, наприклад, твердження Е. Лемберга у другій половині XX ст., що «люди Середино-Східної Європи все ж належать до Заходу і не тільки німці, але й слов'яни, жителі Прибалтики, угорці [...], а до приєднання України до Росії київський культурний круг був висунутим форпостом Заходу на Сході, а потім став опорним пунктом Заходу на Руській території». Слабкість цієї концепції радянська історіографія вбачала в тому, «що в основу історичного поділу світу на Схід і Захід кладеться не географічний і навіть не політичний принцип, а «духовні начала» [619, с. 67-69].

Одним із аргументів тези про реваншистський характер східноєвропейських досліджень у ФРН була спроба генераційного аналізу дослідницького корпусу. В окремих публікаціях на цю тематику радянські історики не стільки приділяли увагу їх науковому доробку скільки прагнули показати їх співпрацю фашистським режимом, або зв'язок представників «старшої і середньої» генерації з владними структурами та спецслужбами Німеччини [621, с. 165].

Також і «представники молодого покоління» як «учні професорів-націоналістів», на думку М. Р. Тульчинського, розвивали свою діяльність в тому ж напрямку, «намагаючись пристосувати їх старі погляди до умов сучасності» [620, с. 10]. Хоча тут же визнавав, що «серед них зустрічаються і добросовісні дослідники, які прагнуть до об'єктивного пізнання дійсності, але не вони визначають політичне обличчя «остфоршунг». Їх тільки використовують, окремими їхніми роботами тільки прикриваються ті, хто керує «остфоршунгом» [620, 4].

Заради справедливості варто сказати, що певна частина звинувачень не були абсолютно безпідставними. Політичні режими західних країн протягом ХХ ст. не раз спокушались використати історичну науку у легітимізації своєї політики протистояння з Радянським Союзом. Найбільш яскраво це проявилось у Німеччині у роки нацистського режиму та й в роки холодної війни правлячі кола Заходу не гребували тим, щоб використати східноєвропейські дослідження у протистоянні зі східним блоком. Але незаперечним фактом є й те, що радянська історіографія, яка була чи не найслухнянішим інструментом в руках КПРС, зосереджувалась тільки на ідеологічних аспектах західних досліджень Східної Європи ігноруючи науковість та раціональність.

У 70-80 –х роках на відміну від 60-х років кількість публікацій безпосередньо присвячених східноєвропейським дослідженням значно зменшилась. Вони аналізуються радше в контексті західнонімецької історіографії та окремих тем. Публікаціям більше притаманна наукова

лекси́ка. У радянській історіографії ці зміни трактували наступним чином: «Примітивний антисоветизм та антикомунізм, які панували в західнонімецькій історіографії в 50-60-і рр., на рубежі 60-70-х років стали поступово поступатись місцем більш реалістичним оцінкам відносин між СРСР та ФРН і зовнішньої політики Радянського Союзу» [606, с. 141]. В цьому зауваженні була доля істини, оскільки в ФРН поступово в східноєвропейських дослідженнях утверджувались представники молодшої повоєнної генерації, дехто з них сповідував ліві ідеї й свого часу навіть приймав участь у студентських заворушеннях другої половини 60-х рр., а підписання ФРН договорів з країнами соціалістичного табору й визнання кордонів по Одери й Нейсі позбавляло легітимності прагнення до повернення довоєнних східних територій. Але ці не в меншій мірі це було пов'язано зі змінами у стосунках між СРСР та ФРН. У кінці 60-х рр. у Федеративній Республіці Німеччині вперше до влади прийшли соціал-демократи, у 1970 р. було укладено Московський договір, який започаткував інтенсифікацію у співробітництві обох держав, в тому числі й у сфері гуманітарних наук.

В цей період починають з'являтися поодинокі публікації, пов'язані з історією східноєвропейських досліджень [487], [488], [604] і їх акторами до нацистського періоду, особливо радянсько-німецького співробітництва в контексті рапальської політики. Серед них стаття М. М. Машкіна до сторіччя з дня народження О. Гетча [548]. В післявоєнний період радянська історіографія продовжувала в основному рефлексувати на тогочасні дослідження в ФРН і НДР й маже залишала поза увагою східноєвропейські студії в Австрії [558] й тим більш Швейцарії, де перша кафедра східноєвропейської історії була заснована тільки в 1970 р.

Водночас варто зауважити й те, що радянські історики мали вельми обмежений доступ не тільки до архівів ФРН та Австрії, але й переважної більшості опублікованих там праць. Наприклад, під час роботи над монографією у фондах Російської державної бібліотеки – колишньої «Ленінки», яка була провідною бібліотекою у Радянському Союзі, виявлено

незначну кількість німецькомовних робіт, пов'язаних зі Східною Європою. Під час опрацювання публікацій журналів «Osteuropa» й «Österreichische Osthefte» у Науковій бібліотеці України ім. Вернадського виявлено в окремих номерах вирізанні цензорами цілі статті.

Падіння комунізму та розпад СРСР докорінно змінили ситуацію: відтепер перед українськими істориками як і всіма істориками пострадянського простору появилися можливості вільного і нічим не обмеженого наукового дослідження. Однак пострадянська українська історіографія досі не може скористатися повноцінно з цієї переваги. Головною перешкодою є домінування національної парадигми з її наголосом на національну історію. Це закріплює стан попередньої провінціалізації. Дослідження з всесвітньої історії та зарубіжної історіографії залишаються великою рідкістю. Східноєвропейські дослідження у німецькомовних країнах Європи також не стали предметом вивчення для істориків України та й для більшості пострадянських держав. Радше можна констатувати факт часткового використання німецькомовних робіт, появи невеликої кількості рецензій на німецькомовні історичні праці із вказаної тематики, видання в перекладі декількох робіт в цій царині та публікації незначної кількості статей істориків з ФРН, Австрії у фахових журналах та збірках. Коли заходить мова про критичний аналіз та використання західних здобутків у вивченні історії Східної Європи, то увага українських істориків спрямована у першу чергу на англomовні видання (значною мірою написані українськими діаспорними істориками у Північній Америці). Німецькомовні східноєвропейські дослідження ХХ століття для більшої частини українських істориків залишаються невідомою країною, своєрідною «терраїнокгіта».

Сучасна російська історіографія, як і історіографії країн пострадянського простору в цілому відзначаються схожістю з українською, хоча німецько-російський науковий діалог є доволі інтенсивним, в тому числі, й завдяки заснуванню Німецького інституту в Москві. У 2000-х рр. деякі російські дослідники почали звертатись до дослідження образу Росії в

Німеччині, але вони переважно аналізують образи, які функціонували в публіцистиці, офіційній пропаганді [549], а не в академічному середовищі. В певній мірі відходом від цієї традиції стала кандидатська дисертація петербурзької дослідниці А. В. Рарової «Ханс Йоахім Торке (1938-2000 рр.) і традиції Берлінської школи історичної русистики» [584], захищена на початку 2011 р. В ній авторка проаналізувала процеси становлення та розвитку русистики в Берлінському університеті у ХХ ст., з особливою увагою до творчості Х. Й. Торке, відзначивши значні викривлення в оцінках радянської історіографії й поступове визнання російськими дослідниками концепції Х. Й. Торке у висвітленні російської історії.

Підсумовуючи, можна констатувати, що східноєвропейські дослідження й особливості конструювання образу Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору з кінця ХІХ ст. в російській дореволюційній, радянській і пострадянській історіографіях не стали предметом спеціальних комплексних досліджень і характеризуються такими жанрами як рецензії, інформаційні повідомлення, ювілейні публікацій. Як виняток можна назвати 50-60-і рр., коли в радянській історіографії з'явилась низка праць, в тому числі й монографій про тогочасні східноєвропейські дослідження в ФРН, але на цих працях вельми відчутний вплив протистояння холодної війни, разом з тим вони дають фрагментарні уявлення про інституціональну організацію тогочасного західнонімецького «остфоршунг», окремих дослідників й частково напрямки їх досліджень.

На німецькомовному просторі до 50-х рр. ХХ ст. спеціального дослідження історичного минулого східноєвропейських студій не велось. Тут радше можна говорити, як і в російському/радянському випадку, про короткі рецензії, некрологи також короткі огляди стану академічної репрезентації східноєвропейських студій подавались в програмних заявах, публікаціях. Але в німецькому випадку цей вид публікацій для нашого дослідження радше слугує джерельною базою.

Ситуація почала змінюватись з другої половини 50-х рр.. Залучення дослідників з НДР, які вже на той час були ангажовані в марксистсько-ленінську методологію, до боротьби з західнонімецьким «остфоршунгом» стало поштовхом для появи в східнонімецькій історіографії низки публікацій, які давали короткі огляди інституціональної організації східноєвропейських студій в тогочасній ФРН, «викривали» нацистське минуле деяких дослідників й частково репрезентували напрямки досліджень історії Радянського Союзу й країн соціалістичного табору [691], [692], [817], [840], [841].

Пізніше східнонімецьким істориком Х. Гіртцем була опублікована стаття з історії семінару східноєвропейської історії берлінського університету [697], яка базувалась на університетських архівних матеріалах й містила детальний аналіз не тільки політичних чинників в заснуванні семінару, а й тематику лекційних курсів Т. Шіманна, чисельність слухачів його курсів, протести польських студентів проти його трактування історії Польщі.

В кінці 70- рр.. побачила світ дуже ґрунтовна праця Г. Фойхта про О. Гетча [839], в якій було детально проаналізовано політичну, публіцистичну, наукову й науково-організаційну діяльність О. Гетча. В якості додатків опубліковано й низку архівних документів. Постаті О. Гетча двотомне видання присвятив і західнонімецький історик У. Лішковскі [757].

Вже після возз'єднання Східної і Західної Німеччини Г. Фойхт опублікував монографію про дослідження історії Росії в Німеччині у другій половині XIX – першій половині XX ст. [842], в якій проаналізував творчий доробок Т. Шіманна, О. Гетча, Л. К. Гетча і К. Штеліна з історії Росії.

В середині 50-х рр. в ФРН була опублікована монографія К. Майера про публіцистичну діяльність Т. Шіманна [769]. Разом з тим автор приділив чималу увагу ролі Т. Шіманна щодо впровадження східноєвропейської історії до кола академічних дисциплін. Саме ця організаційна діяльність вельми позитивно оцінюється автором й критикується русофобія Т.Шіманна.

У 1966 р. Вернер Філіпп зробив спробу звернутись до нацистського періоду в історії східноєвропейських досліджень [319], але вочевидь дочасно,

бо ця тематика не знайшла тоді подальшого розвитку. Натомість продовжують з'являтися публікації, пов'язані з історією інституцій чи окремих німецькомовних дослідників Східної Європи до нацистського періоду. Почасти ці публікації були пов'язані з ювілейними датами [702], [768], [776], [778], [747].

З 80-х рр.. поступово увага дослідників переорієнтовується на історію розвитку східноєвропейських досліджень у нацистський період й на початок XXI ст.. цей період залишається найбільш досліджуваним. В публікаціях добре проаналізовано інституалізацію східноєвропейських досліджень, політику нацистів в підпорядкуванні східноєвропейських студій та співпрацю дослідників з нацистським режимом [741], [662], [661], [710], [711]. Постатті Аубіна присвячені працю німецького дослідника Мюле [772, 773].

Повоєнний період східноєвропейських досліджень залишається найменш дослідженим. У 1992 році побачила світ збірка нарисів про інституції німецькомовного простору, які переймались східноєвропейською історією: «Історія Східної Європи: до розвитку історичної дисципліни в Німеччині, Австрії і Швейцарії 1945 – 1990“, де було чотири короткі нариси про особливості розвитку східноєвропейських історичних студій в різні історичні періоди на німецькомовному просторі й інформацію про всі тогочасні інституції, де подавалась їх коротка історія, відомості про дослідників, лекційні курси, напрямки досліджень, бібліотечне забезпечення [694]. За своїм характером це видання в більшій мірі довідково-інформаційним, ніж аналітичним дослідженням.

У 2007 р. німецька дослідниця Корінна Унгер опублікувала монографію про «остфоршунг» в Західній Німеччині у 1945 – 1975 рр. [834] свою увагу вона зосередила на проектах, які фінансувались Німецьким дослідницьким товариством. Дослідниця спробувала порівняти і прослідкувати взаємозв'язок східноєвропейських досліджень, в першу чергу пов'язаних з історією Росії/Радянського Союзу, в ФРН і США. На її думку, протистояння холодної війни мало доволі сильний вплив на цей напрямок досліджень і вони

знамали впливу політичної кон'юнктури до кінця 50-х рр.. в обох державах. Прикметно, що аналогічне порівняння східноєвропейських досліджень в ФРН з дослідженнями в решті німецькомовних країн К. Унгер зігнорувала.

З'явилися окремі публікації, присвячені східноєвропейських досліджень [761] та славістики в Австрії [726]. У зв'язку з 75-річним ювілеєм постання семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті було опубліковано монографію з історії семінару за 1907-1945 рр. В ній на основі архівних матеріалів детально розглянуто історію заснування семінару, проаналізовано викладацький і студентський склад, тематику лекційних курсів, дисертаційних досліджень [752]. З нагоди 100-річного ювілею постання семінару у Віденському університеті видано збірку на пошану колишніх професорів дослідників історії Східної Європи університету [792]. Це своєрідна історія інституції в персональному вимірі.

У Швейцарії звернення до історії східноєвропейських досліджень також пов'язане з ювілейними датами. У 1996 р. до 25-річчя заснування відділу східноєвропейської історії Віденського університету було видано спеціальну збірку [857], в якій представлено огляд діяльності інституції, короткі спомини перших співробітників, списки випускників, перелік публікацій, захищених дисертацій, габілітацій та ліцензійних робіт, а в 2002 р. опубліковано ще одну аналогічну збірку, яка охоплювала період з 1996 по 2002 рр. [679]. Переважна частина матеріали цих збірок в значній мірі слугують в якості джерельної бази. До 550-річчя заснування Базельського університету було також підготовлено короткий нарис про 20-літню історію східноєвропейських історичних студії [716].

Наприкінці 90-х рр. в Німеччині на сторінках часопису «Osteuropa» розгорнулася бурхлива дискусія щодо доцільності існування східноєвропейської історії як окремої фахової дисципліни. Швейцарські історики тривалий час утримувались від участі в цій дискусії й тільки по її завершенні опублікували статтю в іншому фаховому виданні «Jahrbücher für osteuropäische Geschichte» («Щорічники східноєвропейської історії»), де

назвали цю дискусію «виключно німецькою» і в певній мірі проаналізували особливості східноєвропейських історичних досліджень в німецькій Швейцарії [698].

Перші спроби проаналізувати специфіку східноєвропейських досліджень на німецькомовному просторі в цілому були здійсненні на початку ХХІ ст. А. Каппелером, який в силу своєї академічної біографії був пов'язаний з цим напрямком досліджень в німецькомовній Швейцарії, ФРН і Австрії. Це був короткий нарис про фах «східноєвропейська історія» [735], де було проаналізовано особливості інституалізації фаху на німецькомовному просторі й окреслено основні напрямки досліджень в ХХ ст., а також виступ на конференції з нагоди 100-літнього ювілею заснування семінару східноєвропейської історії в Берлінському університеті «Східна Європа й східноєвропейська історія з погляду Цюріха, Кельна та Відня» [734].

При написанні дисертації враховано концептуальні положення щодо дослідження образу «іншого», які запропоновано у Е. Саїдом, Л. Вульфом, І. Нойманом.

Наведений вище огляд дослідження проблеми в німецькомовній історіографії свідчить про достатньо високий рівень дослідження інституалізації фаху з кінця ХІХ ст. до початку 90-х рр. ХХ ст., дослідження творчого внеску в конструювання образу Східної Європи окремими дослідниками, в першу чергу це відноситься до імперського і міжвоєнного періодів. На рубежі ХХ-ХХІ ст. в німецькомовній історіографії активно проводились дослідження нацистського періоду, в яких основна увага акцентувалась на співпраці/не співпраці дослідників з нацистським режимом й політиці нацистів в організації і визначенні напрямків східноєвропейських досліджень. Повоєнний період залишається найменш дослідженим. Окрім того всі дослідження, окрім названих вище публікацій А. Каппелера, й досліджень пов'язаних з Третім рейхом, в якому була об'єднана більша частина німецькомовного простору, зосередженні на специфіці розвитку дисципліни в окремих країнах.

Отже, до сьогоднішнього дня немає дослідження, в якому б детально та всебічно було проаналізовано образ Східної Європи у німецькомовному академічному середовищі з кінця XIX до початку XXI ст.

1.2. Джерельна база дослідження.

Джерельна база дослідження відзначається неоднорідністю й умовно може бути поділена на дві основні групи: історичні та історіографічні джерела.

Історичні джерела представлені документацією інституцій, особовими справами вчених, спогадами, періодикою, електронними ресурсами/ сайтами університетських підрозділів східноєвропейських досліджень, які дають можливість отримати коротку інформацію про історію інституції, дослідницькі напрямки, навчальні курси, біографії та публікації співробітників. Використано матеріали Державного архіву Австрії, архівів Віденського університету, Австрійської академії наук, архіву Російської академії наук, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Політичного архіву МЗС Німеччини та матеріали власного походження (інтерв'ю, записані автором дослідження з австрійськими та німецькими істориками, листи-відповіді істориків Німеччини та Швейцарії)

Вагоме значення для реконструкції інституалізації й професіоналізації східноєвропейських студій у Віденському університеті мають матеріали особових справ К. Їречека, Г. Уберсбергера, Г. Коха, Ф. Вернера, Г. Ф. Шміда, Г. Штьокля, які зберігаються в архіві Віденського університету [52-65]. Цей корпус джерел представлений автобіографіями науковців, протоколами розгляду їх дисертацій, засідань комісій щодо отримання ними посад на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету, рецензіями на їх роботи.

Матеріали архіву Австрійської академії наук представлені особовими справами К. Їречека, Г. Уберсбергера, протоколами засідань історичної

комісії, які допомагають визначити місце австрійських дослідників Східної Європи в загальноавстрійському академічному середовищі [66-72].

В роботі також задіяні документи Міністерства освіти Австрії, які зберігаються в Державному архіві Австрії і відносяться до проблем австрійських східноєвропейських досліджень, зокрема Інституту досліджень Дунайського простору та філософського факультету Грацького університету [73-78], що частково дозволяє скласти уявлення про репрезентативність східноєвропейських досліджень в Австрії.

Важливим джерелом для визначення впливу/взаємодії академічних і зовнішньополітичних чинників в інтерпретаціях Східної Європи стали документи Політичного архіву МЗС Німеччини [15-51]. Тут представлено матеріали співпраці МЗС Німеччини і НТВСЄ у різні періоди, особливо в часі існування Веймарської республіки, також документи архіву дозволяють реконструювати основні напрямки діяльності НТВСЄ, джерела фінансування, інституалізацію мережу східноєвропейських досліджень у ФРН в 60-і – на початку 70-х рр., визначити форми співпраці та впливу МЗС на цей напрямок досліджень, особливо у другій половині 60-х рр., коли міністром закордонних справ був В. Брандт, який готував зміни у східній політиці ФРН й намагався у цьому скористатися науковими контактами та напрацюваннями науковців, а також вплинути на особливо консервативні центри.

Особливий інтерес представляють документи, які засвідчують співпрацю МЗС Німеччини з швейцарськими інституціями дослідження Східної Європи в умовах політичного протистояння холодної війни й намагання послуговуватися їх діяльністю в антикомуністичній діяльності.

В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігаються матеріали листування представників східноєвропейських досліджень Німеччини О. Гетча й Т. Шіманна з Михайлом Грушевським, Переважна частина листів стосується питання заснування першого німецькомовного фахового видання «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*»

також використано матеріали роботи комісії Харківського товариства старожитностей [1-4].

Документи архіву Російської академії наук, які зберігаються у фонді історика М. Покровського, дозволяють реконструювати на підставі листування О. Гетча й П. Йоханеса з М. Покровським процес підготовки проведення тижні радянської історичної науки в Берліні старожитностей [5-8]. В особових фондах істориків Тихомирова і Дружиніна зберігаються матеріали листування з ді східнонімецькими дослідниками Східної Європи старожитностей [9-14], які дають можливість прослідкувати наукові зв'язки провідних дослідників Східної Європи з НДР з радянськими науковцями.

В роботі використано матеріали електронного каталогу архіву Ляйпцизького університету, в яких представлено біографічні дані окремих німецьких дослідників Східної Європи.

Переважна частина архівних матеріалів стосується періоду до 70-х рр. ХХ ст., а більш пізній період потребував додаткової інформації. Тому було записано п'ять інтерв'ю з дослідниками Східної Європи з Австрії та Німеччини, зокрема 3 інтерв'ю з дослідниками історії Східної Європи з Віденського [79; 81; 82], одне з Гамбурзького [80] університетів та одне зі співробітницею Німецького історичного музею у Берліні [83]. Також проведено письмове опитування серед німецьких та швейцарських науковців. Письмові відповіді на питання надіслали дослідники з університетів Цюриха [85], Базеля [89], Мюнхена [91], Фрайбурга [87; 90], Берліна [84] та Майнца [88]. Цей погляд зсередини дозволяє значно глибше зрозуміти специфіку східноєвропейських досліджень в Західній Німеччині, Австрії та Швейцарії в останній третині ХХ ст. Залучення матеріалів респондентів з різних країн дозволило відтворити більш рельєфнішу та достовірнішу картину й дало змогу територіально охопити значно більшу частину німецькомовного академічного простору, включно з німецькомовною Швейцарією. Також це сприяло репрезентації поглядів двох груп, які представляють різні генерації. Представники першої повоєнної генерації (народженні в 30-40-і рр.) почали

утверджуватись на кафедрах східноєвропейської історії в 60-70-і рр. Для цього періоду характерна поступова відмова у ФРН від однозначно негативного трактування Східної Європи з позицій німецької вищості, що в певній мірі було обумовлено генераційними змінами, активізацією лівих рухів та утвердженням «нової східної політики» й так званого періоду розрядки у міжнародних відносинах. Представники другої генерації (народженні в другій половині 50-х – 60-і рр.) – це їх учні, які прийшли в науку в роки перебудови та розпаду комуністичного блоку й одночасно поновного переосмислення образу Східної Європи й виникнення питання щодо її екзистенції.

Питання були сформульовані таким чином, щоб отримати відповіді на питання: Яку роль відігравали східноєвропейські студії в формуванні образу «іншого», в нашому випадку Східної Європи й відповідну в творенні власної ідентичності на німецькомовному просторі? На скільки цей процес мав вплив на суспільство й зовнішню політику з одного боку, й з іншого на скільки політика впливала на ці процеси. Оскільки цей образ творився професійними істориками, то вельми важливими є їх мотивація, фахова компетентність, політичні та інституціональні зв'язки. Особлива роль в пошуку відповідей на ці питання належить баченню безпосередніх акторів цього процесу. Цей погляд зсередини дозволяє значно глибше зрозуміти специфіку східноєвропейських досліджень в Західній Німеччині, Австрії та Швейцарії в останній третині ХХ ст.

Для реконструкції внутріакадемічного життя й атмосфери, яка панувала в середовищі дослідників Східної Європи у різні часи важливими стали опубліковані спогади, листи, інтерв'ю. Серед особливу увагу привертають спогади Е. Вінтера [103], [104], [105], де в силу його академічної біографії представлено період від часу Австро-Угорської імперії до НДР. Водночас варто зауважити певну суб'єктивність і намагання автора не афішувати свою співпрацю з нацистським режимом.

Серед опублікованих документів на увагу заслуговують звіти про діяльність Австрійського інституту Східної і Південно-Східної Європи [111], [112], списки захищених дисертацій зі спеціальності східноєвропейська історія у Віденському [110], [113] і Цюрихському університетах [106].

Основну масу історіографічних джерел складають опубліковані роботи німецькомовних дослідників, що займалися або займаються східноєвропейським напрямом досліджень. До цієї групи також відносяться матеріали конференцій, симпозіумів тематика цілісних курсів, програм, рецензії, тематика дисертаційних роботи і т.д.

Умовно серед них можна виділити праці узагальнюючого характеру, в яких розглядалися проблеми регіоналізації Східної Європи, особливості того чи іншого напрямку досліджень також праці програмного характеру, в яких визначалися проблеми східноєвропейських студій та їх програмні завдання. Ця група праць є незначною.

Іншу групу представляють матеріали, пов'язані з історією окремих регіонів і країн Східної Європи.

Серед джерел історіографічного характеру можна також виділити рецензії, ювілейні статті й некрологи, присв'яченні окремим дослідникам.

Використано також електронні ресурси, зокрема сайти університетських підрозділів східноєвропейських досліджень, які дають можливість отримати коротку інформацію про історію інституції, дослідницькі напрямки, навчальні курси, біографії співробітників.

Представлена джерельна база є різноманітною і репрезентативною та дозволяє реалізувати визначену мету й поставлені завдання.

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Загальноприйнятим у наукових дослідженнях є те, що вони базуються на певних методологічних засадах і послуговуються низкою понять, які мають свою історію. Останнє підтверджується й тим, що в 60-70-х рр. минулого століття у німецькій історичній науці виокремився спеціальний напрямок «історія понять» (Begriffsgeschichte) [601]. Виходячи з того, що поняття «завжди є багатозначними» і вони увібрали «в себе у плані семантики й досвіду все те мереживо політичних і соціальних взаємозв'язків, в яких і задля позначення яких вживається» те чи інше слово [534, с. 125], виникає необхідність пояснення/обґрунтування використання тих чи інших понять в кожному конкретному дослідженні. До того ж, що низка понять мають відмінне змістовне наповнення в різних мовах та історіографіях, є дискусійними і потребують семантичного уточнення.

У нашому дослідженні такими поняттями є «німецькомовний простір», «академічне середовище», «остфоршунг», «східноєвропейські дослідження», «образ».

Під німецькомовним простором зазвичай розуміють території, на яких переважно використовується німецька мова як засіб спілкування. Наразі це в основному територія ФРН, Австрії, німецькі кантони Швейцарії, Люксембург, хоча в історичному минулому територіальні рамки цього простору були дещо ширшими. У нашому дослідженні цей простір буде розглядатись з історичної перспективи і охоплюватиме території Німецької і Австро-Угорської імперій та Третього рейху, НДР, ФРН, Австрії і німецькомовної Швейцарії в післявоєнний період.

В українській мові «академічне середовище», насамперед, пов'язують з академією наук, хоча також включають вищі навчальні заклади. На німецькомовному просторі це поняття більшою мірою є відповідником

університетського середовища, що обумовлено статусом німецьких класичних університетів, де поєднувалися, наука, освіта і навчання, але науці відводилася провідна роль. Свого часу В. фон Гумбольдт відзначав переваги щодо розвитку науки в німецьких університетах у порівнянні з академіями, які у Німеччині також відносилися до вищих навчальних закладів [509]. У нашому дослідженні під академічним середовищем варто розуміти як університети, так і академічні установи й позауніверситетські наукові центри та засоби наукової комунікації: фахові видання, книжкові серії, наукові товариства.

Поняття «остфоршунг» в дослівному перекладі означає «дослідження Сходу». В радянській історіографії це поняття зазвичай використовували щодо досліджень Східної Європи у Німеччині, особливо у нацистський період і у ФРН (західнонімецький остфоршунг), до східноєвропейських досліджень на решті німецькомовного простору переважно це поняття не вживали. Інколи виникнення цього напрямку досліджень у Німеччині датувати кінцем XIX ст. і характеризувати як «імперіалістичний остфоршунг». Почасті такої думки дотримувалися в східнонімецькій і польській історіографіях.

Серед сучасних німецьких дослідники панує згода щодо багатозначності цього поняття й проблематичності його визначення. Ним позначають як відповідний напрямок студій, що «в черговий раз засвідчує особливий німецький підхід до історії європейського Сходу, який підтверджується як і через зовнішні структури (самостійні фахові інститути, кафедри, журнали і фахові видання), так і специфічне змістовне наповнення (перш за все фіксовані на німецькій участі в історії європейського Сходу пізнавальні інтереси), і як відмінна дисциплінарна культура, і як відмінна парадигма. Як домінуючий зразок німецького історичного зайняття європейським Сходом, як такий, що також визначав сучасний образ і мислительний шаблон німецького сприйняття цього регіону [773, с. 3]». На думку Е. Мюле (E. Mühle) така парадигма функціонувала перш за все в 30-

50-і рр. В 60-і р. вона «пережила поступовий занепад», який він пов'язує з подіями 1968 р. [773, с. 3]. К. Унгер характеризує цей процес як трансформацію «остфоршунгу» в «остойропафоршунг» і датує її 60-70-і рр., хоча визнає, що практично трансформаційний процес не завершився [834, с. 21]. Водночас чимало дослідників дотримуються думки, що становлення «остфоршунгу» відбулося у веймарський період. Серед них і Й. Хакманн (J. Hакmann), який виділив п'ять ознак «остфоршунгу»: політичний ревізіонізм з 1918 р., зосередженість на німецькій самотності, міждисциплінарна методологія, географічна обмеженість на Східно-Серединній і Північно-Східній Європі та свідомо політизація дисципліни [834, с. 31]. Це поняття певною мірою має негативну конотацію через вагому прив'язку до нацистського періоду, що й спричинило часткову відмову від його використання представниками молодшої післявоєнної генерації західнонімецьких дослідників Східної Європи. Своєрідним підтвердженням прагнення остаточного розриву з термінологією політики ревізіонізму стало перейменування у 1995 «Zeitschrift für Ostforschung» («Журнал досліджень Сходу(остфоршунгу)» на «Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung» («Журнал досліджень Східно-Серединної Європи»).

Поняття східноєвропейські дослідження/дослідження Східної Європи (Osteuropa-Forschung) є значно ширшим по відношенню до поняття «остфоршунг» й більш політично нейтральним. Однак воно не має чітко визначеного предмету дослідження з огляду на проблеми з екзистенцією поняття Східна Європа. В академічному середовищі цей напрямок досліджень почав утверджуватися з впровадження до кола університетських дисциплін східноєвропейської історії, концепція якої і предмет дослідження в кожному конкретному випадку також мали різне наповнення, що буде показано в контексті викладу матеріалу в тексті дисертації.

Поняття «образ», насамперед трактують як філософську і психологічну категорію», хоча в останні роки воно вийшло за межі цих двох наукових напрямків і розглядається як «невід'ємний елемент філософських,

психологічних, соціологічних, естетичних та інших дискурсів» і трактується як «результат реконструкції об'єкта в свідомості людини» [581, с. 179]. Водночас в різних дискурсах воно набуло своєрідних відповідних інтерпретацій. Наразі в українському академічному середовищі виділяють «історіографічний образ» й «образ історичний», які для нашого дослідження є найбільш важливими. В розвитку історіографічного образу виділяють наступні етапи: «витоки» пов'язують з «прижиттєвим образом, риси якого зафіксовано в джерелах», на другому «некрологічному» етапі зберігаються певні «рисни живого сприйняття», але на цьому етапі відбувається «стереотипізація» образу, наступні етапи визначено як науково-критичний та «редукційний». Важливим на нашу думку є зауваження, що в ході цієї еволюції можна спостерігати «протистояння, поглинання та протистояння образів» [581, с. 180-181]. Образ історичний подібно до інших образів «є об'єктивним за своїм джерелом, за об'єктом, який він відображає, і суб'єктивним за способом (формою) існування». З огляду на те, що «образ історичний постає і як поняття, і як образ», українська дослідниця Г. Носова вважає можливим ототожнення історичного образу з історичним фактом і саме, цим на її думку «факт історичний відрізняється від емпіричного факту природничих наук, а історичний образ – від образу як такого». Такий підхід дозволив виокремити три «рівні історичного образу: 1) образні елементи в історичних відомостях; 2) образне формулювання емпіричних побудов – історичних фактів; 3) образні елементи у структурі теоретичного знання» [564, с. 271]. Такі означення образу визначають і методологію нашого дослідження образу Східної Європи, який конструювався і функціонував у німецькомовному академічному середовищі з кінця XIX до початку XXI ст.

Особливе місце в імагологічних дослідженнях займає напрямок вивчення «іншого», яке дуже часто слугує і використовується для конструювання власної ідентичності. Це може бути «інший»-«ворог», «інший»-«свій», «інший»-«друг». Конструювання образу «іншого» базується на принципах компаративістики, оскільки зазвичай відбувається свідоме і

підсвідоме порівняння пари «я»-«інший». Ці принципи компаративістського підходу у конструюванні образу «іншого» розроблені в німецькому літературознавстві й історіографії ахенською школою Г. Дісерінка (H. Dyserinck) [669].

Цветан Тодоров у своїй книзі «Завоювання Америки: Проблема «іншого»» пропонує «локалізувати проблематику «іншості» щонайменше на трьох рівнях: По-перше, присутність цінносних суджень (аксіологічний рівень): хороший чи поганий «інший». По-друге, існування дії зближення з «іншим» (праксеологічний рівень): а) я приймаю цінності «іншого» й ідентифікую себе з ним; чи я ідентифікую «іншого» з собою, я накладаю на нього мій власний образ; б) між підпорядкуванням «іншого» і підпорядкуванням «іншому» є третій елемент, яким є нейтральність чи байдужість до «іншого». По-третє, я знаю чи не знаю про ідентичність «іншого» (це буде епістемологічний рівень) [563, с. 50]. В дослідженні приділено увагу тому, як кожен з рівнів проявляється в конструюванні образу Східної Європи

З огляду на те, що східноєвропейська історія в Німеччині трактувалась як допоміжна академічна дисципліна зовнішньої політики, певною мірою такі функції час од часу вона виконувала і в Австрії. Це спричиняє необхідність розгляду проблеми формування колективних ідентичностей в контексті міжнародних відносин. Доволі детальний аналітичний екскурс в теоретичну розробку такого підходу в західній науці подано норвезьким дослідником Івером Нойманом в книзі «Використання «Іншого» в розділі «Інший» в світовій політиці» [563], які стали корисними при аналізі образу Східної Європи у контексті еволюції східної політики країн німецькомовного простору у досліджуваний період.

Іншим важливим напрямком в дослідженні образу «іншого» є дослідження певних регіонів, що обумовило виокремлення досліджень, пов'язаних з ментальною географією [638]. Класичними дослідження в цьому напрямку є праці Е. Саїда та Л. Вульфа. В ракурсі ментальної географії Східна Європа

почала трактуватись як інтелектуальний конструкт і сприйматися з орієнталіських позицій. В інтерпритації Е. Саїда орієнталізму — це не просто предмет політики чи галузь, яка пасивно відзеркалюється культурою, наукою або інституціями; він не є також великим і розгалуженим зібранням текстів про Схід; не можна також сказати, що він уособлює і виражає певну «західну» імперіалістичну змову, спрямовану на те, щоб і далі тримати Схід у покорі. Орієнталізм — це радше розподілення певного геополітичного знання по естетичних, наукових, соціологічних та філологічних текстах; він є також розробкою не тільки основної географічної відмінності (світ складається з двох нерівних частин Сходу й Заходу), але й цілою низкою «інтересів», що їх через такі засоби як наукове відкриття, філологічна реконструкція, психологічний аналіз, ландшафтний та соціологічний опис, він не тільки створює, а й підтримує (Е. Саїд Орієнталізм. – С. 24-25) Вивчення Східної Європи як і орієнталізм — було формою інтелектуального панування. В німецькому варіанті про орієнталізм можна було б говорити, як такий, що мав національний інтерес в розмежуванні зі Сходом конструювалась німецька ідентичність.

Специфіка дослідження образу «іншого», а точніше Східної Європи в німецькомовному академічному середовищі обумовлює не просту реконструкцію цього образу, а передбачає аналіз політичного і соціокультурного контексту та мети його конструювання. У нашому випадку основними творцями образу Східної Європи є науковці, що обумовлює певну специфіку у конструюванні образу — це не традиційні для цього напрямку «стереотипи» і «уявлення», а наукові конструкції, які формувалися на основі власних уявлень дослідників, напрацювань їх попередників і комплексі задіяних джерел. Водночас на їх конструювання впливали особистісні переконання дослідників, наукові тенденції, політична і соціокультурна ситуація. Для виявлення співвідношення цих чинників є необхідним використання порівняльного аналізу, який дозволяє виявити особливості

німецьких східноєвропейських досліджень у порівнянні з Австрією та Швейцарією.

Особливості застосування порівняльно-історичного методу, його можливості і недоліки свого часу проаналізував І. Д. Ковальченко, який відзначав, що без «порівняння не обходиться ні одне наукове дослідження». Основне значення цього методу він вбачав у тому, що він «відкриває можливості для пояснення фактів, що розглядаються розкриття сутності досліджуваних явищ» Крім того, порівняльно-історичний метод дає можливість на основі аналогій робити широкі історичні узагальнення та проводити паралелі. Ще одним достоїнством цього методу є те, він допускає застосування всіх інших наукових методів [533].

Оскільки образ Східної Європи, який конструювався у німецькомовному академічному середовищі, не був стійким і однозначним, то це обумовлює необхідність використання елементів дискурсивного аналізу, завдяки якому вдалося виявити теми та образи, що повторювалися, дослідити їх стійкість чи динаміку у зв'язку зі зміною політичної та академічної кон'юнктури, складу дослідників.

Важливим в дослідженні було використання елементів усної історії для аналізу матеріалів інтерв'ю і анкет опитування, проведених серед сучасних науковців німецькомовного простору, які займаються дослідженнями Східної Європи. При опрацюванні зібраних матеріалів враховувалися напрацювання зарубіжних і українських науковців, які активно розробляють дослідження, що базуються на методиках усної історії [531], [566].

Для інтерв'ю і анкет було відповідей було запропоновано відкритті запитання: 1. Чому Ви почали займатися східноєвропейською історією? Що було основним мотивом?

2. Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

3. Які головні причини послугували для переосмислення образу Східної Європи особисто для Вас?

4. Чи існувала/існує різниця між історичними дослідженнями і образом Східної Європи в Австрії, Німеччині і Швейцарії? У чому їх основна відмінність і що було/є загального?
5. Який мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж 20 століття?
6. Яку роль протягом 20 століття відігравала/мала Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької/австрійської/швейцарської ідентичності?
7. Коли (у які роки) східноєвропейська історія користувалася найбільшим успіхом серед студентів? Чому? Чим це було обумовлено?
8. Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну куньюктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?
9. Чому східноєвропейські історичні дослідження в австрійських університетах менш репрезентувалися ніж в німецьких?
10. Після Другої світової війни в Австрії майже не займалися історією Росії, особливо історією СРСР, хоча Австрія через свій нейтральний статус мала досить непогані відношення з Радянським Союзом. Чому? (для Австрії)
- 10.a. В Німеччині східноєвропейські історичні дослідження були зосередженні на історії Росії/Радянського Союзу. Чому?
11. Яку роль для Вашої наукової діяльності для Вашого розуміння Східної Європи відігравали поїздки в країни Східної Європи і контакти з істориками цих країн? Зібранні матеріали використано фрагментарно в тексті дисертації та представлено їх уривки у вигляді додатків.

З огляду на те, що респонденти не є «маленькими, безголосими» людьми, а доволі специфічною група з високим рівнем саморефлексії та освіти (навіть ті, хто на той час не мав звання професора, були докторами габілітованими) враховано напрацювання німецької дослідниці Барбари

Стамболіз (Barbara Stambolis), яка записала й репрезентувала інтерв'ю з німецькими історика 1943 р. народження і які належать до повоєнної генерації, що утверджувала в 60-і рр. нові підходи в німецькій історіографії [818].

Методологічний інструментарій роботи базується на загально-прийнятих у вітчизняній історіографії принципах наукового пізнання: історизмі, об'єктивності та системності.

Застосування зазначеного методологічного інструментарію дозволило проаналізувати еволюцію образу Східної Європи й визначити основні чинники, які обумовлювали його зміну в німецькомовному академічному середовищі з кінця XIX до початку XXI ст.

РОЗДІЛ III

СТАНОВЛЕННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ У НІМЕЦЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ Й КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У КОНТЕКСТІ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ

3.1. Передумови впровадження та інституалізація східноєвропейських студій на рубежі XIX – XX ст.

Ще задовго до початку XX ст. у головах європейців утвердився поділ на «цивілізовану» Західну та «відсталу» Східну Європу. До сьогодні серед дослідників не існує єдиної думки щодо часу виникнення такого поділу. Ларрі Вульф у своїй праці «Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва» [499, с. 592], опираючись в основному на франко- та англомовні джерела, обґрунтовує утвердження поділу Схід – Захід за доби Просвітництва. Дослідник Пьотр Вандич розмежування європейського Заходу і Сходу й вихід «цієї дихотомії на авансцену» датує XIX ст. і пов'язує з дискусією між російськими західниками й слов'янофілами [493, с. 16]. Ярослав Грицак слідом за Ігорем Шевченком [637, с. 2-3] наводить дослідження й приклади того, що «це найдавніший культурний поділ в Європі», але до кінця XVII ст. він не мав такого вагомого значення [508, с. 302-303]. Існує й німецька візія, яка в нашому випадку є найбільш цікавою.

Німецький дослідник Ганс Лемберг (Hans Lemberg) у 1985 р., ще за дев'ять років до виходу праці Л. Вульфа, опублікував статтю про виникнення поняття «Східна Європа». Послуговуючись в основному німецькомовними джерелами, він дійшов висновку, що перехід від поділу Європи на «Південь – Північ» до нового конструкту «Схід – Захід» відбувся на початку XIX ст. Процес переміщення Росії з варварської Півночі на відсталий Схід не був якимось «одномоментним актом» та простою зміною термінології. Г. Лемберг розміщує його в хронологічні рамки «між наполеонівськими

війнами та Кримською війною» [755, с. 63]. За його розвідками поняття «східноєвропейська історія», як спільне означення російської і польської історії, на німецькомовному просторі вперше було вжито у 1860 р. істориком Ернстом Херрманном (Ernstom Herrmann), професором Геттінгенського університету, прибалтійським німцем за походженням [755, с. 62].

За твердженням Г. Лемберга у німецькомовній географічній літературі «Східна Європа» найпізніше з 60-х рр. XIX ст. була вже усталеним поняттям, під яким, насамперед, розуміли Росію, включно з польськими землями. У свою чергу «переміщення» Росії з Півночі на Схід стало підставою для творення її образу як напівазійської держави [755, с. 64, 74-75]. Оскільки в орієнтальних студіях на початку XIX ст. Схід все більше асоціювався з «дикістю», «не цивілізованістю» й «загрозою», то у Німеччині ці уявлення після 1848 р. все частіше почали переносити й на Росію [755, с. 68, 70-73].

На початку XXI ст. було виявлено опубліковану ще 1774 р. у Ляйпцигу працю «Дослідження з історії східних європейських народів» за авторства шведського богослова й історика Й. Е. Тунманна (J. E. Thunmann), який був професором риторики й філософії у Галльському університеті [508, с.307]. Це певною мірою спонукає до часткового переосмислення запропонованої Г. Лембергом хронології. У 2005 р. німецький славіст Зігфрід Торнов (Siegfried Tornow) опублікував довідник під промовистою назвою «Що є Східна Європа», в якому представлено тексти про Східну Європу від часів пізньої античності до виникнення національних держав у XIX ст. Опираючись на них, автор відзначає, що Східна Європа не є винаходом XVIII ст., як писав Л. Вульф, а є «старою історичною реальністю». Він пов'язує поділ Європи на дві частини: «романо-германську західну половину й греко-слов'янську східну половину» з коронацією Карла Великого в 800 р. й слов'янською місією та відстоює думку, що цей поділ, завдяки «поступовому переміщенню імперії від Риму до німців і від Візантії до росіян», зберігався до Першої світової війни. «Відсталість Східної Європи в порівнянні з Західною, – на думку З. Торнова, – не є проєкцією», а постала «з пізнішої християнізації, з «нужди

людей» і кріпосного права, з штурму монголів і турецьких воєн [...]» [399, с. 636]. Варто зауважити, що для підтвердження своїх гіпотез він не використовує у довіднику німецькомовних текстів.

На підставі цього можна припустити, що Східна Європа як «інший» для конструювання західноєвропейської ідентичності не була суто німецьким винаходом, а поділ на Схід та Захід радше був перенесений/трансферований з франко-англомовного простору на німецькомовний. Німці без особливих застережень прийняли образ «відсталого», «дикого» та «варварської» Східної Європи. Вочевидь це відповідало їх уявленням. Суто німецьким винаходом було інтерпретування особливої культурницької місії німців у Східній Європі. Варто зауважити й те, що негативний образ Східної Європи був трансферований не тільки із Заходу, але й зі східноєвропейського інтелектуального середовища, перш за все, російського, де активно велась дискусія слов'янофілів та західників. Окрім того, негативний образ Росії, яка в Німеччині найчастіше трактувалась відповідником Східної Європи, активно пропагувався й прибалтійськими німцями.

Чітких та однозначно визначених кордонів між Західною та Східною Європою не існувало. Своєрідним порубіжжям двох частин Європи був німецькомовний світ, що обумовлювалось зростанням важливості мовно-національних критеріїв. Це вельми яскраво проявилось на території Габсбурзької монархії, де ці процеси вплинули на формування національної свідомості не тільки у слов'янських народів монархії, але й у німецькомовних австрійців і певною мірою призвели до постановня «ієрархії народів» в Австро-Угорській імперії [675, с. 127]. Вже класичною стала фраза канцлера Меттерніха, що «Азія починається за східними вікнами його віденського палацу» [506, с. 6-19]. Така зверхність проявлялась не тільки етнічними німцями до слов'ян, але й, наприклад, поляками щодо українців. Підтвердженням такого стану є той факт, що в імперії не було історії українців, румунів, хорватів, окрім написаної ними самими. Й не тільки

історія поляків не була написана німцями, але й історія Литви не була написана поляками, за винятком публіцистичних праць [675, с. 127].

З іншого боку, процеси консолідування мовно-національних спільнот призвели до того, що Східна Європа часто ідентифікувалась не тільки з Російською імперією, але й зі слов'янським світом у цілому [675, с. 67], якому також приписувався азійський варварський характер. Ототожнення Східної Європи зі слов'янським світом частково було обумовлено й розвитком славістики, яка в університетах німецькомовного простору почала утверджуватись як окремий фах ще в другій третині XIX ст. [375, с. 222]. Становлення цієї дисципліни в німецьких та австрійських університетах проходило різними траєкторіями. Ці відмінності були зумовлені як національним складом обох імперій, так і національною політикою. До складу Австро-Угорської імперії входили значні східноєвропейські території, населенні слов'янськими народами. Відносно лояльна національна політика вважалась правлячими колами запорукою збереження цілісності імперії і, водночас, давала значні шанси не німецьким етносам на здобуття освіти та дослідження власної історії й історії інших слов'янських народів, а національне пробудження другої половини XIX ст. значно активізувало ці процеси.

У Віденському університеті кафедра слов'янської філології й слов'янських старожитностей (1849 р.) постали навіть раніше ніж кафедри романської та англійської філології [726, с. 17]. Франц Міклошич (Franc Miklošič) зумів дуже професійно організувати викладацьку і наукову діяльність кафедри та піднести славістичні студії у Відні до загальноєвропейського рівня. Цікаво, що у своїх лінгвістичних переконаннях він вже тоді виділяв малоросійську (українську) як окрему мову поряд з великоруською [726, с. 20]. У Чернівецькому університеті в 1875 р. було відкрито кафедру «українсько-руської мови та літератури», через три роки кафедра славістики була заснована й у Грацькому університеті. Кафедри і семінари славістики у Граці і Чернівцях слугували в першу чергу потребам

слов'янських народів. Наприклад, у Граці славістичні студії були зосереджені на словенській мові й народній культурі. Та й наукові успіхи в німецьких вищих навчальних закладах Австрії належали слов'янам Ф. Міклошичу, Ватрославу Ягічу (Vatroslav Jagić) та К. Їречеку [361, с. 12-13], що також обумовлювало особливе бачення ними Східної Європи – більш слов'янське, ніж німецьке. До того ж не тільки чільники кафедр були не етнічні німці, але й студенти, які аганжувались у славістичні студії також мали переважно слов'янське походження.

Тривалий час слов'янські мови не були популярними серед німецькомовного загалу. Рішення про заснування професур слов'янської мови і літератури у Берлінському і Бреславському університетах були прийняті ще у 1841 р. з метою надання можливості польській молоді вивчати рідну мову [686, с. 16-17]. Але, на відміну від Відня, славістика так і не утвердилась у Берліні. В останній третині ХІХ ст. було зроблено нову спробу впровадження славістичних студій у німецьких університетах. У Ляйпцизькому університеті в 1870 р. новоутворену кафедру славістики очолив Август Лєскін [632, с. 78-79]. Через три роки у Берлінському університеті знову було відкрито кафедру славістики, керувати якою запросили В. Ягіча. Він вельми красномовно змалював тогочасне становище славістики у Німецькій імперії у листі до Олександра Кочубинського: «Ви пам'ятаєте, що я Вам, захоплюючись, як тепер бачу оманливими припущеннями, розповідав про важливість цієї посади для нас слов'ян. На ділі ж виявляється, що все це зовсім не так [...] Вони (німці – П.Б.) [...] не запросили мене викладати слов'янську філологію на основі того переконання, що ця наука для них потрібна, ні, вони, тобто пруське міністерство, хотіло позбавити польську фракцію свого ландтагу можливості докоряти прусський уряд в тому, що він гребує польською мовою [...]. Поляки ж мною вже а ргіогі не задоволені, по-перше, тому, що вважають, що тільки поляк мав право на цю кафедру, а по-друге ж, незабаром впродовж мого викладання помітили, що я не русофоб, а русофіл. Таким чином

залишилась мені ще тільки російська мова, якій навчаються чоловік 5-6; це зрозуміло вже не поляки, а німці. Але уявіть, як нудно навчати німця російської мови? Яка тут філологія!.. Чи варто із-за цього займати кафедру слов'янської філології? Адже це майже гірше викладання санскритської мови одеським студентам, які, принаймні, як свої, були мені симпатичні – не те, що тутешні» [484, с. 53-54]. Тому й не дивно, що на рубежі XIX-XX ст. серед німців як правило була поширена фраза: «*Slavica non leguntur*» [796, с. 554] («слов'янською не розмовляю»).

Однак у Берліні В. Ягіч мав непогані умови для дослідницької та видавничої діяльності й організував видання «*Archiv für slavische Philologie*» («Архів слов'янської філології»), яке здобуло міжнародне визнання. Але загальне ставлення до славістики й слов'ян у Німецькій імперії змусили В. Ягіча переїхати до Петербургу. Його наступником став польський патріот, славіст О. Брюкнер, що значно більше відповідало запитам польських студентів, які навчались в Берліні. У Бреславському університеті кафедру славістики також очолив полоніст В. Нерінг [632, с. 162]. На кафедрах славістики частково приділяли увагу й історичним студіям.

В академічній німецькій історіографії XIX ст. Росія й Східна Європа майже залишались поза увагою, бо вона концентрувалась на романо-германському світі. Частково це було спричинено тим, що тут предметом історичних досліджень вважалась держава. За постулатами Гегеля під цю категорію підпадали насамперед західні території, які на німецькомовному просторі зазвичай називали «абендланд» (*Abendland*). Польща не потрапляла в цю категорію, бо у XIX ст. не мала своєї державності, а Росія у своєму державному розвитку не досягла рівня Заходу [769, с. 553-554]. Визначальний вплив на німецьку історіографію XIX ст. мав Леопольд фон Ранке [596, с. 165-180], [639, с. 128-129], який вважав, що «Нью-Йорк і Ліма ближчі ніж Київ і Смоленськ», тому «не потрібно розглядати Європу й Америку лише в протилежності та контрасті: по ту сторону океану відбувається розвиток цієї сторони життя» [329, с. XXXIX]. Ці позиції двох

корифеїв німецької науки на тривалий час означили східноєвропейську історію як «немодний», «неперспективний» напрямок історичних досліджень майже до кінця XIX ст. Тому можна радше говорити про видання поодиноких праць, здебільшого з історії Росії, переважна частина яких належала російським історикам німецького походження як, наприклад, Олександрю Брікнеру.

Домінування інтересу до Росії й відповідно праць з її історії пояснює й той факт, що на кінець XIX ст. землі, які лежали на схід та південний схід від німецькомовного світу, були поділені між Німецькою, Австро-Угорською, Російською та Османською імперіями. Тільки Греція, Болгарія, Сербія, Румунія та Чорногорія спромоглися здобути певну незалежність від імперського панування. Вони були предметом постійної зацікавленості імперських урядів, і саме Росія вважалась основним суперником для Німеччини та Австро-Угорщини. До того ж, як показав у своєму дослідженні австрійський історик К. Кессер, на початок XIX ст. «не існувало усталеного поняття для позначення цього регіону». В період середньовіччя і раннього нового часу дипломати і науковці найчастіше послуговувалися назвами «Елінський півострів», або «Грецький півострів», деколи використовували й назви: «Візантійський півострів», «Римський півострів» та «Іллірійський півострів»; західно-та центральноєвропейські географи використовували також назви: «Європейська Туреччина» чи «Європейська Османська імперія». За розвідками К. Кессера з початку XIX ст. до Берлінського конгресу в 1878 р. перевагу надавали назві «Європейська Туреччина» [739, с. 19]. Після втрати значних європейських територій Османською імперією протягом декількох десятиліть використовували відомі ще з античних часів назви: «Балкани» і «Балканський півострів» [739, с. 20]. К. Кессер не наводить прикладів вживання щодо цього регіону поняття «Східна Європа». Мабуть, тому 1897 р у Відні в Імператорській академії наук було утворено балканську комісію, а в 1904 р. було утворено Боснійсько-Герцоговинський інститут дослідження Балкан в Сараєво, який проіснував до розпаду Австро-

Угорської імперії [725, с. 133]. Але саме у Габсбурзькій монархії на початку ХХ ст. цей регіон було включено в концепцію семінару східноєвропейської історії.

Існуючий територіальний поділ не мав статус-кво: національні рухи робили імперську владу доволі хиткою і посилювали політичний і науковий інтерес до історії цих земель. Окрім того, на цих територіях частка німецького етносу була доволі вагомою, що також породжувало зацікавленість цим регіоном. Тобто певний інтерес до історії Східної Європи існував у німецькомовному академічному середовищі в ХІХ ст., що зазвичай проявлялось у виданні поодиноких праць, але в університетських навчальних курсах східноєвропейська історія практично не була представлена. Однак науковій моді протистояла політика. Російська імперія належала до іншого світу і її активізація на міжнародній арені посилювала інтерес до неї та її історії. До того ж після відставки О. Бісмарка, який вважав мир з Росією запорукою зростання німецької могутності в Європі, у зовнішньополітичних колах Німецької імперії все частіше почали розглядати Росію як основного суперника для поширення німецького впливу на Схід, а «ворог» зазвичай потребує більш детального «вивчення».

З кінця ХІХ ст. великі держави Європи, зокрема і Росія, почали готуватися до перерозподілу сфер впливу, що проявилось в нарощуванні озброєнь та формуванні військово-політичних блоків. У Німецькій та Австро-Угорській імперіях значно активізувалась східна політика, яка на східноєвропейському просторі зазвичай трактувалась як «дранг нах остен» [607], [524], [157], хоча на німецькомовному просторі цей термін не набув такого широкого вжитку ані в історичній, ані в публіцистичній лексиці [754, с. 34]. Активними пропагандистами німецького проникнення на Схід були члени, утвореного у 1891 р. «Загальнонімецького союзу» («Alldeutscher Verband»), який ратував за необхідність поживавлення політики проникнення на Схід [851, с. 87] і мав на меті об'єднання німців не тільки в Німецькій імперії, а й за її межами. Союз був широко представлений і в Габсбурзькій

імперії [746, с. 223]. Організаційний філіал «Загальнонімецького союзу» було відкрито також у Цюріху, хоча на початковому етапі західні території не викликали особливої зацікавленості чільників цієї організації [774, с. 130-131]. Але ідеї союзу не здобули особливо широкої підтримки серед швейцарських німців.

Швейцарія, на відміну від Німеччини та Австрії, не мала такого політичного інтересу, й не тільки у зв'язку з віддаленістю від Східної Європи, але й через сповідування політики нейтралітету та західної зорієнтованості. Ця західна зорієнтованість базувалась на історичному минулому Швейцарії. Прямі зв'язки якої зі Східною Європою були поодинокими. У XVIII-XIX ст. деякі швейцарці працювали сезонними робітниками у Східній Європі, насамперед, Росії [734, с. 150]. Незначна частина швейцарців служила при царському дворі [180, с. 514-515] й була представлена серед наукових та духовних кіл Російської імперії. Швейцарці частково також долучились до процесу колонізації Північного Причорномор'я [481, с. 54-55], [539], [602, с. 120-151], [511, с. 52-65].

Своєрідним знайомством швейцарців зі східноєвропейцями стала швейцарська військова компанія Суворова. У Швейцарії навчалась молодь зі Східної Європи, поміж якої було чимало жінок з Російської імперії. 1873 р. у Цюріхському університеті мали студії не менше сотні студенток з Росії, що становило п'яту частину всіх студентів університету. Більшість з них мали революційні погляди, а їхні коротко стрижені зачіски і цигарки наводили на бюргерів острах [256, с. 12]. Починаючи з другої половини XIX ст. швейцарські університети були привабливими й для вихідців з Південно-Східної Європи. Так, у Цюріхському університеті за період до 1914 р. мали студії 220 студентів болгарського походження і 240 вихідців з Сербії, Воєводини, Боснії-Герцоговини, Далматії, Хорватії і Словенії, по 30 осіб з кожної групи отримали докторський ступінь [441, с. 250-255]. Поява значної кількості студентів слов'янського походження спричинила окремі випадки періодичного викладання славістики. Єдиним університетом, де ще під час

його заснування було впроваджено кафедру слов'янських мов, був Фрібурзький університет, який постав у 1889 р. за значної підтримки католицької церкви, що обумовило тут особливу увагу до полоністики [642, с. 152].

Швейцарія також тривалий час була найважливішою країною для притулку політичних емігрантів. Тут вони не тільки переховувались від переслідувань у своїх країнах, але й мали гарні можливості для видавничої діяльності (яскравий приклад – часопис «Громада», організований Михайлом Драгомановим у Швейцарії). Крім того чимала студентська колонія слугувала своєрідним потенціалом для залучення молоді до революційно-політичної діяльності. Багато хто зі студентів та політичних біженців з Російської, Габсбурзької, Османської й Німецької імперій серед яких були чехи, українці, поляки, хорвати й грузини, вивчали «швейцарську модель» і намагались послугуватися нею для «концепції політичного майбутнього своїх батьківщин» [180, с. 521, 524]. У свою чергу Східна Європа асоціювалась у швейцарців з нестабільністю, утисками прав та свобод.

Отже, багатовічна економічна інтеграція до Західної Європи, віддаленість від Східної Європи, політика нейтралітету й сповідування ліберально демократичних принципів на тривалий час виключили Східну Європу зі сфери швейцарських інтересів і відповідно провокували незацікавленість у її вивченні й байдужість до її історії з одного боку, а з іншого боку цим значно вирізняли німецьку Швейцарію від решти німецькомовного простору й слугували одним з елементів її власної ідентичності.

Це ще раз підтверджує політичну складову розвитку східноєвропейських досліджень у Німеччині й Австрії, які розташовувалися на порубіжжі зі Східною Європою й проявляли до неї з кінця XIX ст. чималу зацікавленість, на жаль, не тільки мирну й економічну. На відміну від німецької Швейцарії, німецькомовний світ, який межував зі Східною Європою, проявляв чималий інтерес до цього регіону і, декларуючи свою

цивілізаційну місію, поступово намагався опанувати його територію та виявляв певну зацікавленість до історії регіону. Порубіжжя німецькомовного світу зі Східною Європою обумовило особливий інтерес, особливе трактування й особливі підходи до вивчення історії Східної Європи, конструювання її образу, який неодноразово залучався для легітимації східної політики в Німеччині [468, с. 181-188] та Австрії, а віддаленість німецької Швейцарії у свою чергу продукувала наукову байдужість до цього регіону та його історії.

До конструювання образів Східної Європи долучалися не тільки політики й журналісти, але й інтелектуали, перш за все, університетські професори, які у німецькому суспільстві аж до утвердження нацистської влади займали особливе місце. Фрітц Рінгер охарактеризував тогочасну університетську еліту як привілейовану касту «німецьких мандаринів» [585], [442, с. 90-104], [505, с. 256-257]. Окрім того університети завжди були особливим інтелектуальним простором, де продукувалися ідеї, концепти та стратегії, що мали вагомий вплив, насамперед, на молодь [580, с. 125-138]. Політичний чинник був найвагомим у зростанні інтересу до Східної Європи, що обумовило виділення коштів урядовими колами Берліна та Відня на заснування в університетах інституцій, які б переймалися дослідженнями цього регіону.

З кінця XIX ст. у Німецькій та Австро-Угорській імперіях розпочалися процеси інституалізації [600, с. 28-39] східноєвропейських історичних досліджень. Впровадження в Німеччині східноєвропейської історії до кола фахових університетських дисциплін пов'язано з іменем Т. Шіманна [478, с. 27-28]. Історія заснування першого семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті та діяльність Т. Шіманна на посаді директора цієї інституції значною мірою обумовили концепцію і специфіку подальшого розвитку нової дисципліни й інтерпретування Східної Європи. Т. Шіманн народився 1848 р. у Курляндському містечку Гробін у родині прибалтійських німців, де домінували національно-консервативні ідеали та сповідувався

протестантизм. Після закінчення гімназії Т. Шіманн протягом 1867-1872 рр. студіював історію у Дерптському університеті [644]. Тут він отримав перший досвід боротьби проти політики русифікації Прибалтики від свого вчителя Карла Шіррена (Carl Schirren), який вів полеміку з російськими слов'янофілами та 1869 р. опублікував «Ліфляндську відповідь пану Юрію Самаріну» [805]. Докторський ступінь Т. Шіманн отримав у Геттінгенському університеті, захистивши у 1874 р. дисертацію про «Ліфляндсько-курляндську хроніку Соломона Хеннінга» [663, с. 13]. За ці роки у нього закріпилось усвідомлення своєї німецької приналежності і зміцніло рішення присвятити своє життя німецькій справі у Прибалтійському краї [769, с. 556].

Повернувшись у Прибалтику, Т. Шіманн спочатку працював вчителем гімназії, а потім архіваріусом та журналістом. Він також намагався поширювати у Німеччині знання про історію Росії: у 1877 р. опублікував німецькою мовою перший том «Російської історії» Санкт-Петербурзького історика К. Бестужева-Рюміна, який був відомий ще й тим, що у 1864-1879 рр. читав курс російської історії майбутньому імператору Олександрові III та іншим членам імператорської родини.

Коли політика русифікації, яку проводив Олександр III, досягла свого зеніту, Т. Шіманн разом зі своєю родиною у 1887 р., як і багато інших прибалтійських німців, перебрався до Берліна [655]. Завдяки заступництву й підтримці Гайнріха фон Трайчке (Heinrich von Treitschke) [639, с. 130, 257] Т. Шіманн захистив на підставі опублікованої у Берліні 1886 р. праці «Росія, Польща і Ліфляндія до XVII ст.» [355] габілітацію й отримав посаду приват-доцента Берлінського університету. Його наукова кваліфікація, насамперед, була пов'язана з іменем його покровителя й подальша дорога до ординарного професора видавалась все таки закритою. Якщо в науковому середовищі Т. Шіманн не посів серйозних позицій, то в урядових колах він мав чималу підтримку, насамперед, серед службовців МЗС Німецької імперії, де його вважали експертом з питань Сходу. Активізація східної політики посилила його позиції й потребу в ньому. Урядовці й стали «закулісними

натхненниками» його утвердження як викладача Пруської військової академії й архівіста Берлінського таємного державного архіву. Крім того, Т. Шіманн мав прекрасну кар'єру публіциста. Впродовж 1887-1893 рр. він був берлінським кореспондентом «Münchener Allgemeinen Zeitung» («Мюнхенської загальної газети»), а впродовж 1892-1914 рр. автором щотижневих політичних оглядів у провідній газеті Німецької консервативної партії «Neuen Preußischen Zeitung» («Новій прусській газеті»), яку зазвичай називали «Kreuzzeitung» («Газета хреста»). Це відкрило перед ним широкі можливості для поширення своїх ідей серед широкого загалу німецького суспільства.

За підтримки високих покровителів Т. Шіманн повернувся в 1892 р. на філософський факультет Берлінського університету екстраординарним професором східноєвропейської історії та краєзнавства [663, с. 14]. Це був перший крок до впровадження східноєвропейської історії до кола університетських дисциплін у Німецькій імперії й своєрідний «компроміс між політичною необхідністю, науковими зацікавленнями та особистими мотивами» [747, с. 658-659]. Під час першого зимового семестру лекції Т. Шіманна з «Історії Росії в ХІХ ст.» відвідували 39 слухачів. Він практично щороку оновлював тематику лекцій з історії Росії й кількість слухачів постійно зростала. Під час зимового семестру 1896-1897 н. р. охочих слухати курс «Загальна історія Росії від найдавніших часів до сьогодення» виявилось аж 177 осіб. Це засвідчило зростання інтересу до історії Росії не тільки у політичних колах, але й серед студентського загалу. У 1901 р. на курс Т. Шіманна «Польське питання в ХІХ ст.» записалося 324 слухачі. Більшість із них не були істориками й мали польське походження. Невдовзі вони й вчинили страйк, протестуючи проти націоналістичних висловлювань Т. Шіманна [697, с. 189]. Цей скандал набув широкого розголосу, але не мав негативних наслідків для подальшої академічної кар'єри Т. Шіманна в Берлінському університеті. В подальшому він дистанціювався від польської тематики й уникав висловлювань щодо польської проблеми.

В Австро-Угорській монархії у 90-і рр. XIX ст. також ініціювалися заходи щодо інституалізації східноєвропейської історії. Тут, на відміну від Німеччини, спочатку тон задавали не стільки представники зовнішньополітичного відомства й етнічні німці, а власне представники слов'янського світу. Після виходу 1886 р. у відставку Ф. Міклошича кафедру слов'янської філології очолив В. Ягіч. Він намагався зреалізувати концепцію, відповідно до якої славістика не обмежувалась би тільки «науковим плеканням мов», а охоплювало б також літературу та деякі допоміжні дисципліни, передусім історію [782, с. 71]. Правда тут питання стояло не стільки про східноєвропейську історію, скільки історію слов'ян. Задля реалізації цього задуму В. Ягіч наприкінці 1891 р. запросив до Відня свого друга К. Їречка [479, с. 279-285], який на той час був професором всесвітньої історії з особливим наголосом на історії слов'ян Празького університету.

Внук Павла Йосипа Шафарика К. Їречек народився 1854 р. у Відні. Його батько Йосип Їречек досліджував історію богемської літератури, був радником у міністерстві освіти й навіть міністром віросповідання й освіти в кабінеті графа Хохенварта [66]. На міністерство покладалось завдання примирення народностей, найперше, примирення з чехами. Оскільки ці сподівання не були виправдані, то Й. Їречек не тільки був змушений піти у відставку у 1871 р., але й як «найнебезпечніший чех» зазнав жорстоких переслідувань ліберальними німцями та залежними від них журналістами. Родина змушена була переїхати до Праги [98, с. 13].

Протягом 1872-1875 рр. К. Їречек здобував вищу освіту на філософському факультеті Празького університету. Він мав чудові здібності до вивчення мов, тож ще під час навчання у гімназії, окрім німецької та чеської, оволодів сербохорватською, болгарською, французькою, італійською, російською, багато читав англійською, орієнталіськими та іншими мовами, а в університеті вивчав класичну філологію. У студентські роки зацікавився історією Балканського півострова й вже у 1876 р. захистив

докторську дисертацію про історію болгар, а наступного року габілітацію про військові шляхи від Белграда до Константинополя та гірські перевали Балкан [66], яка мала історико-географічний характер. Обидві дисертації були опубліковані й мали широкий науковий резонанс, а К. Їречек отримав посаду приват-доцента Празького університету. У 1879 р. він перебрався до Болгарії, де працював у міністерстві освіти й навіть певний час обіймав посаду міністра. Після повернення у 1884 р. до Празького університету отримав професорську посаду [66]. Його наукова діяльність здобула міжнародне визнання. К. Їречек був членом-кореспондентом Російської Імператорської Академії наук, Південнослов'янської Академії наук та мистецтв у Загребі, членом низки наукових товариств у Белграді, Софії, Празі [782, с. 41]. Його доробок налічував низку ґрунтовних праць з історії Балкан, які були видані декількома мовами. Найбільш відомою із них була «Історія болгар»[251].

Своє запрошення В. Ягіч мотивував тим, що К. Їречек вже є відомим спеціалістом з історії Балкан і, насамперед південних слов'ян, а переважна частина слухачів його семінару – південні слов'яни Габсбурзької монархії. Водночас В. Ягіч домігся відкриття ще однієї кафедри у рамках очолюваного ним семінару. У травні 1892 р. на засіданні колегії професорів Віденського університету дискутувалося питання про назву майбутньої кафедри. Історики були проти назви «кафедра слов'янської історії», тому в кінцевому результаті всі зійшлись на назві «кафедра слов'янської філології та старожитностей», яку К. Їречек очолив у 1893 р. й, попри назву кафедри, провадив там в основному історичні студії. Після того, як у червні рішення колегії було затверджено, В. Ягіч торжествував: «Хоча німецькі політики боролись за їх «необмежене національне панування», але це стало можливим, сильна більшість свого досягає. Ви бачите, що наші віденські професори розуміють більше, ніж можна було сподіватись [271, с. 17]». Віденська преса коментувала цю подію як «перший випадок, коли професора Празького чеського університету переведено до німецького університету Австрії [271,

с. 18]». Ці заходи стали поштовхом до подальшої інституалізації фаху «східноєвропейська історія» у Віденському університеті.

Якщо у Відні не вдалось запровадити ні кафедру слов'янської, ні східноєвропейської історії, то на периферії імперії ситуація була дещо інакшою. У Львівському університеті в 1894 р. постала кафедра всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної Європи, яку очолив М. Грушевський. Це була перша офіційна кафедра східноєвропейської історії у Габсбурзькій імперії, хоча фактично М. Грушевський перетворив її на кафедру української історії. Поступово східноєвропейська історія як окрема дисципліна утвердилась в інших університетах на периферії Габсбурзької монархії. І в цьому чимала заслуга К. Їречека. За його сприяння у 1898 р. Володимир Мількович отримав посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії у Чернівецькому університеті. Тут розпочав свою наукову кар'єру і його учень Іон Ністор. Завдяки клопотанням К. Їречека Ярослав Бідло (Jaroslav Bidlo) читав курси зі східноєвропейської історії у Празькому університеті [271, с. 55-59]. Безумовно, старання К. Їречека були успішними завдяки зростанню толерування цього напрямку досліджень в урядових колах.

На початку ХХ ст. Т. Шіманн підготував доповідну записку, в якій обґрунтовував необхідність облаштування в Берліні посади ординарного професора, а в університетах Бреслау та Кенігсберга – запровадження посад екстраординарного професора для подальших досліджень історії Росії. Він вказував на необхідність отримання більших знань про Росію незалежно від російських джерел [655]. Високі покровителі Т. Шіманна подбали, щоб бодай частково реалізувати ці ідеї. За запровадження семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті й призначення Т. Шіманна директором у 1901 р. клопотав особисто кайзер Вільгельм II [843, с. 90]. Вже наступного року Т. Шіманн очолив новоутворений семінар східноєвропейської історії й краєзнавства, який став першою інституцією подібного зразка на німецькомовному просторі [662, с.13] і в подальшому послугував за взірць

для організації викладання та досліджень східноєвропейської історії у вищих навчальних закладах. На думку Фрідріха Койбарта (Friedrich Kuebart), заснування семінару стало вирішальною подією в історії німецького «остфоршунга». Водночас він зауважує, що при цьому важливо не прогледіти й той факт, що заснування семінару відбувалося попри чітке бажання університетської спільноти, а запрошення Т. Шіманна відбулося навіть всупереч майже одностайному відхиленню його кандидатури [747]. Процес заснування першого семінару східноєвропейської історії в Берлінському університеті тісно пов'язаний з прагненням МЗС створити сприятливі умови для дослідження Східної Європи, яке було викликане бажанням отримати необхідні знання про оформлення міжнародних відносин, причому головна увага зверталась на найбільш могутню державу у Східній Європі – Російську імперію [662, с. 13-14]. Історія заснування семінару дала в подальшому підстави Г. Шт्योंкю (G. Stökl) назвати східноєвропейські історичні дослідження «академічною допоміжною дисципліною зовнішньої політики» [822, с. 16].

Наукова діяльність Т. Шіманна його сучасниками оцінювалась доволі критично. Бреславський історик Я. Каро, який був противником націоналістичних поглядів і тривалий час займався історією Польщі, направив письмовий протест Г. Дельбрюку [843, с. 90]. Він оцінював праці Т. Шіманна як «посередні» й «поспішно складені з компіляцій» [663, с. 16]. Але незважаючи на це, у зв'язку з ювілеєм імператора у січні 1906 р., Т. Шіманну було надано посаду ординарного професора Берлінського університету [655].

Безумовно, впровадження східноєвропейської історії до складу академічних дисциплін стало можливим завдяки наполегливій діяльності Т. Шіманна, його зв'язкам з високопосадовцями Німецької імперії, що співпало з активізацією політичного інтересу до Східної Європи й прагнень розширити життєвий простір німців саме за рахунок цих територій, де найбільшим суперником була Російська імперія. Але саме це обумовило

подальшу політизацію цього напрямку досліджень у Німеччині та фіксацію науково-дослідницьких інтересів на історії Росії і Радянського Союзу впродовж ХХ ст.

Поряд з Т. Шіманном у становленні та утвердженні східноєвропейської історії як академічної дисципліни у Німецькій імперії помітну роль відігравав і О. Гетч (Otto Hetzsch), який був родом з Ляйпціга. У батьківському домі для читання особливо популярними були твори письменника Густава Фрайтага (Gustav Freytag) та історика Г. фон Трайчке, що впливали на національну свідомість тогочасного бюргерства і певною мірою посилювали існуючі антисемітські та антипольські упередження. Протягом 1895-1899 рр. О. Гетч навчався в Ляйпцігському університеті (в 1896 р. – один семестр у Мюнхенському університеті), де вивчав історію, національну економію, історію мистецтва. Серед його вчителів був історик Карл Лампрехт (Karl Lamprecht). О. Гетч не тільки був постійним слухачем курсу К. Лампрехта «Вступ до політичного і соціального розуміння сучасності», а й під його керівництвом захистив дисертацію на соціально-статистичну тематику за матеріалами земельного податкового реєстру другої половини ХVІ ст. [757, с. 16-17].

Саме в той час у німецькій історичній науці точилася гостра методологічна дискусія, спровокована К. Лампрехтом, який запропонував культурно-психологічний метод та «відокремив історичний процес від історичного пізнання: доводив, що у суспільному житті прогресивні зміни зумовлюються матеріальними і духовними чинниками, джерела яких слід шукати у суспільній свідомості, соціальній психології мас; історичне пізнання повинно зосереджуватись на вивченні соціальної (колективної) психології, яка у концентрованому вигляді містить зміст усіх форм суспільного устрою» [520, с. 139]. Хоча погляди К. Лампрехта у Німеччині й за її межами не знайшли широкої підтримки, але в Ляйпцизі йому вдалося утвердити свою школу, яка мала не тільки вплив на О. Гетча, а й на деяких інших німецьких дослідників історії Росії/Східної Європи.

Восени 1900 р. О. Гетч переїхав до Берліна, де невдовзі став співробітником Пруської академії наук і зацікавився історією Східної Європи [803]. Він притримувався доволі консервативних поглядів. Спочатку був членом Союзу німецьких студентів, потім – активістом Німецької консервативної партії й Пангерманського Союзу, у 1904 р. увійшов до складу його правління, публікувався у пресі Союзу [548, с. 319-320] й редагував такі видання як «Akademische Blätter» («Академічні листки») та «Monatschrift für das gesamte Leben und Gegenwart» («Щомісячник загального життя й сучасності») [757, с. 17-19]. У 1905 р. він склав іспити з російської та польської мов як військовий перекладач, пізніше вивчив українську, а під час війни вивчав ще й болгарську. Окрім того знання французької, англійської, італійської, голландської давало йому можливість знайомитися з найрізноманітнішою науковою літературою та публіцистикою [839, с. 37].

Наступного року О. Гетч захистив габілітацію, яка, як і попередня його дисертація, була пов'язана з історією Пруссії, а не з історією Східної Європи й отримав посаду професора в Королівській академії в Познані та посаду приват-доцента на семінарі Т. Шіманна. Королівська академія була заснована 1903 р. й була покликана стати академічним центром на Сході Німеччини, на який покладалось завдання сприяти онімеченню та консолідації польських провінцій Пруссії. Призначення О. Гетча на таку високу посаду відповідало завданням новоутвореної інституції, оскільки він був активним поборником антипольської політики в Німеччині та противником відродження Польщі. У 1911 р. він став наступником Т. Шіманна у Пруській військовій академії, очоливши кафедру новітньої історії [548, с. 320]. Поступово в О. Гетча з'явилося все більше покровителів серед впливових політичних кіл Німеччини, які також були прихильниками спільного з Росією панування над Східною Європою. Завдяки їм у 1913 р. спеціально для О. Гетча у Берлінському університеті було запроваджену посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії, але поза межами семінару Т. Шіманна

й попри певне невдоволення на факультеті [839, с. 47]. Тут, як і випадку Т. Шіманна, політика була не на останньому місці.

Заснування семінару східноєвропейської історії та краєзнавства у Берлінському університеті стало прикладом для заснування аналогічного семінару у Відні. Організаційно до цього доклались, насамперед, принц Франц I фон Ліхтенштайн (Franz I von Liechtenstein) та Ганс Уберсбергер (Hans Uebersberger). У 1894 р. принц Ф. фон Ліхтенштайн [845, с. 107-327] був призначений новим послом Австро-Угорщини у Росії. На цій посаді він все більше усвідомлював, що Західна Європа й дипломати, зокрема, мало знають про Росію. Намагаючись виправити такий стан речей, австрійський дипломат за сприяння російського міністра закордонних справ О. Б. Лобанова, познайомився з секретарем російського історичного товариства Г. Ф. Штендманом, а вже з осені 1899 р. молодий австрійський історик Г. Уберсбергер [453, с. 170-178] за ініціативою і на кошти Ф. фон Ліхтенштайна, розпочав дослідницьку роботу в Росії [445, с. 327]. Перед ним стояло завдання дослідити історію австрійсько-російських відносин.

Така пропозиція для позашлюбного сина кухарки Марії Захерер та двірника Леопольда Уберсбергера з Клагенфурта була свого роду щасливим виграшем у лотерею. Г. Уберсбергер з дитинства знав не тільки німецьку, але й словенську мови й був доволі здібним учнем, оскільки закінчив гуманітарну гімназію з відзнакою й вступив до Віденського університету, де у 1899 р. завершив студії з історії мистецтва, археології та історії й, захистивши роботу «Контрреформація й образотворче мистецтво», отримав ступінь доктора філософії. У Росії він працював в архівах Санкт-Петербурга та Москви, а згодом продовжив дослідницьку роботу в Мюнхені, Венеції, Іннсбурзі та Граці. За цей час він добре опанував російську та польську мови [782, с. 91-94] й вирішив переорієнтуватися з історії культури на історію Росії.

На осінь 1904 р. Г. Уберсбергер завершив роботу над манускриптом про австрійсько-російські відносини з кінця XV ст. до початку XVII ст. У подальшому цю роботу молодий історик захистив як габілітацію. На початку

1906 р. Г. Уберсбергер отримав посаду приват-доцента східноєвропейської історії філософського факультету Віденського університету й почав читати лекції з історії Польщі та Росії [782, с. 66]. Таким чином, східноєвропейська історія була репрезентована у Віденському університеті в лекціях К. Їречека й Г. Уберсбергера, що давало підстави для заснування окремого семінару східноєвропейської історії.

Важливу роль у заснуванні семінару східноєвропейської історії зіграло й придбання в Росії восени 1906 р., за ініціативою Г. Уберсбергера та на кошти принца Ф. фон Ліхтенштайна, великої бібліотеки російського історика Василя Більбасова. Відкриття семінару східноєвропейської історії у Берліні й вагомий вплив його чільника Т. Шіманна на зовнішньополітичне відомство були доволі привабливі для Г. Уберсбергера й Ф. фон Ліхтенштайна, тому при заснуванні семінару вони намагались перейняти його як зразок [67. С.401]. Проти цього виступив В. Ягіч, який наполягав на приєднанні бібліотеки до семінару слов'янської філології [451, с. 76-83]. У його вотумі були й певні раціональні зауваження стосовно того, що студенти семінару східноєвропейської історії повинні мати гарну мовну підготовку, яку вони можуть отримувати тільки на семінарі слов'янської філології. У цьому питанні В. Ягіча підтримував і К. Їречек, який також вважав, що без ґрунтовної філологічної освіти займатись східноєвропейською історією не серйозно, і для забезпечення високого рівня досліджень «спільна робота обох семінарів – очевидна необхідність» [752, с. 81]. Професорська колегія лише прийняла до відома сепаратний вотум В. Ягіча й більшістю голосів проголосувала за подання заяви до міністерства, де 14 серпня 1907 р. було ухвалено рішення про заснування семінару східноєвропейської історії [782, с. 81-82]. Вочевидь на той час позиція принца Ф. фон Ліхтенштайна, а особливо його спонсорська підтримка були вагоміші й переконливіші ніж позиція В. Ягіча. Тимчасовим керівником семінару було призначено К. Їречека, а Г. Уберсбергера – доцентом семінару.

Рішення міністерства про заснування семінару було опубліковано і прокоментовано в «Neue Freie Presse» («Нова вільна преса»), яка хоч і не була дружелюбно налаштована ні до слов'ян, ні до Росії, але оцінювала цю подію позитивно. У публікації відзначалось, що для Австрії набагато важливіше ніж для Пруссії вивчати слов'янську історію, особливо росіян і поляків. Бо це дає можливість виконувати посередницьку місію не тільки між германським і слов'янським, а також між романським і слов'янським світом [273, с. 119-120]. Цікаво, що редакцією східноєвропейська історія однозначно сприймалась і трактувалась як слов'янська історія і, в першу чергу, російська й польська.

У подальшому К. Їречек мало переймався організаційними заходами, а сконцентрувався на викладацькій та дослідницькій діяльності, за ним також збереглась професорська посада на семінарі славістики. У роботі семінару брав участь і В. Ягіч, але це тривало недовго, оскільки незабаром він вийшов на пенсію й полишив керівництво семінаром. Він разом з К. Їречеком здійснював керівництво виконанням дисертаційних робіт на семінарі. Серед дисертантів було чимало й українців, які захищали дисертації на теми української історії [530, с. 122-134]. За підрахунками австрійських дослідників А. Іванішевіца і О. Й. Шмітта за час викладацької діяльності К. Їречека у Віденському університеті слухачами його курсів було в цілому 1953 студенти, 90 % яких походили з Австро-Угорської імперії, серед них найбільшу групу – 20 % склали вихідці з Галичини. Його студентами також були 49 вихідців з Болгарії, 29 – з Російської імперії, 26 – з території Македонії простору, 23 – з Сербії, 22 – з Румунії [782 с. 41].

У липні 1910 р. на засіданні комісії, до якої входило вісім професорів Віденському університету, в тому числі й К. Їречек було прийнято клопотання про переведення К. Уберсбергера на посаду неординарного професора східноєвропейської історії. У заслугу йому ставились не тільки наукові досягнення, знання мов, а й зусилля щодо розбудови семінару та залучення значної кількості німецьких слухачів до вивчення

східноєвропейської історії [52]. Влітку 1914 р. надійшло клопотання про надання Г. Уберсбергеру посади ординарного професора. На засіданні комісії, крім його попередніх наукових досягнень відзначалось видання ним праці про російську орієнтальну політику й наголошувалось на його популярності серед студентів різних національностей. Зокрема в останньому семестрі його курси відвідувало більш ніж 60 слухачів. Водночас висловлювалося побоювання, що Г. Уберсбергер може залишити Відень і перебратись до Берлінського чи Геттінгенського університету, в якому планували заснувати кафедру східноєвропейської історії [53]. Наступного року він отримав посаду ординарного професора семінару східноєвропейської історії Віденського університету

Таким чином в Австро-Угорській імперії ще до Першої світової війни посади професорів чи кафедри східноєвропейської історії були запроваджені у Львівському, Чернівецькому, Празькому й Віденському університетах. Показово, що з шести професорів східноєвропейської історії у Габсбурзькій монархії тільки один Г. Уберсбергер був етнічним німцем. На відміну від Німецької імперії, де в університетах цей фах репрезентували винятково етнічні німці (серед них були вихідці з Прибалтики) в Австро-Угорщині образ Східної Європи конструювався академічною спільнотою за участю вихідців з самої Східної Європи.

У Відні східноєвропейська історія була представлена не тільки у Віденському університеті, але й в Імператорській академії наук, де К. Їречек, який з 1891 р. був її членом-кореспондентом, а з 1898 р. – дійсним членом, активно працював в утвореній 1897 р. Балканській комісії, а в 1903-1918 рр. очолював історичну комісію. З огляду на це на засіданнях історичної комісії заслуховувались питання пов'язанні зі східноєвропейською історією, а точніше кажучи історією Південно-Східної Європи. Основні праці К. Їречека видані за підтримки академії [68].

Впродовж 1906-1918 рр. Г. Уберсбергер поєднував викладацьку й наукову діяльність з роботою радника МЗС Австро-Угорщини. З 1909 р. для

зовнішньополітичного відомства він робив переклади політично цікавих статей зі східноєвропейських газет [827, с. 227-229], у травні-серпні 1917 р. працював у посольстві Австро-Угорської імперії в Стокгольмі, у 1919 р. був радником австрійської делегації в Сан-Жермені [782, с. 91]. Звичайно його вплив і зв'язки у цьому відомстві у порівнянні з позиціями Т. Шіманна й О. Гетча у МЗС й політичних колах Німеччини було значно меншими, що вельми мінімізувало політичну складову в східноєвропейських студіях у Віденському університеті.

В міру загострення міжнародних відносин східноєвропейська історія й славістика почали впроваджуватись і в університетах Німецької імперії. Варто відзначити, що не тільки політичні чинники впливали на процеси інституалізації. Тут, як і попередньо в Австро-Угорській імперії, виникнення нових інституцій ініціювалось представниками академічного середовища, в якому можна виділити дві групи. Представники першої (переважно історики, окрім Л. К. Гетца) свої ініціативи аргументували політичною ситуацією. Другу групу представляли славісти, які у своїх ініціативах виходили з позицій важливості слов'янської культури для Європи. До цієї групи належав і мюнхенський візантист Карл Крумбахер (Karl Krumbacher). У результаті його майже 20-річних клопотань і тільки через два роки після його смерті у Мюнхенському університеті 1911 р. була відкрита кафедра славістики, яку очолив Ерх Бернекер (Erich Bernecker). Він багато уваги приділяв слов'янській культурі й історії. Через три роки кафедру славістики було відкрито в Кенігсберзькому університеті. Її керівник Пауль Рост спеціалізувався на вивченні полабської мови. На початку ХХ ст. славістичні студії розширено у Ляйпцигу, де відділ славістики було включено до складу Індогерманського інституту, а в рамках Інституту румунської мови утворено семінар болгарської мови [632, с. 78-79], [633, с. 162-163].

1911 р. в університеті Кенігсберга було запроваджено посаду неординарного професора східноєвропейської і старопрусської історії, яку до

1924 р. займав прибалтійський німець Август Роберт Зерафім (August Robert Seraphim) [822, с. 4], спеціалізуючись на історії Курляндії й Пруссії [825].

У Гамбурзькому Колоніальному інституті в 1914 р., переважно завдяки клопотанням тамтешніх купців, було запроваджено посаду професора культури та історії Росії, яку зайняв асистент берлінського семінару східноєвропейської історії Ріхард Саломон (Richard Salomon). На той час він не мав захищеної габілітації, але підтримка його вчителя Т. Шіманна виявилась доволі вагомою [806, с.109]. Також цей факт можна пояснити й обмеженою кількістю підготовлених фахівців. Р. Саломон народився в 1884 р. у сім'ї практикуючого лікаря й приват-доцента Берлінського університету. На початку ХХ ст. вивчав у Берлінському університеті історію та допоміжні історичні дисципліни, мав короткотермінові студії у Мюнхенському університеті у візантиста К. Крумбахера. Згодом Т. Шіманн залучив його до східноєвропейської історії [676, с. 63-64]. На осінь 1914 р. була запланована поїздка Р. Саломона в Росію, але початок війни унеможливив цей задум. Майже одразу після призначення на посаду в Гамбурзі він був призваний на військову службу. Його знайомство зі Східною Європою, як і цілої низки майбутніх німецьких дослідників історії Східної Європи, наукові кар'єри яких розпочались вже у повоєнний період, розпочалось в умовах війни. Безумовно це мало вплив на їх сприйняття Східної Європи та конструювання її образів. Наукову і викладацьку діяльність Р. Саломон зміг розпочати тільки в зимовому семестрі 1915-1916 рр., а в 1917 р. посаду професора культури та історії Росії було трансформовано в семінар східноєвропейської історії Гамбурзького університету [822, с. 9].

У навантаження керівника семінару «філософської пропедевтики» та екстраординарного професора «філософських дисциплін з старокатолицьких студій» Боннського університету Л. К. Гетца з 1914 р. також було включено історію та краєзнавство Східної Європи [681, с. 55]. До початку своєї викладацької діяльності у Боннському університеті Л. К. Гетц протягом 1892

– 1900 рр. служив старокатолицьким пастором у Пассау. Між Старокатолицькою церквою Німеччини та Російською православною церквою в 90-х рр. ХІХ ст. велись інтенсивні дискусії, що очевидно й викликало у нього чималий інтерес до православ'я й історії Київської Русі [843, с. 129]. Однією з перших робіт Л. К. Гетца в цій царині стало дослідження про слов'янських апостолів Кирила та Мефодія [182]. Робота була сприйнята критично [536, с. 163], але Л. К. Гетц продовжив подальші дослідження історії слов'янства й пояснював це «великою любов'ю до цієї галузі науки, щоб в роботі не зневіритись і перед труднощами не відступити» [454, с. 478]. У подоланні цих труднощів, насамперед, у поясненні тих чи інших термінів допомогу йому надавав й М. Грушевський [3, арк. 4 зв.].

У подальшому Л. К. Гетц виступав за більш широке впровадження в університетській освіті історії слов'янської історії та наголошував на необхідності розширення знань німців про Східну Європу [186, с. 675-677]. 1904 р. у передмові до монографії «Києво-Печерський монастир як культурний центр домонгольської Росії» він висловив ідею заснування спеціального фахового видання з історії Східної Європи [185, с. ХХХ]. Подібні плани виношував й Т. Шіманн. Того ж року він подав міністру-директору Альтгофу план видання першого журналу, присвяченого східноєвропейським студіям, який би виходив поза межами Росії. Перший том мав вийти ще 1906 р. і містити матеріали про політичний рух у Росії до часу другого поділу Польщі (1793 р.), про зв'язки Геттінгенського університету з Росією, крім того велику частину матеріалу рецензійного характеру (літературно-критичну частину) та повідомлень про дослідження. Строки «виявились як дочасні, програма як нереальна», оскільки у німецькомовному академічному середовищі на той час було дуже мало фахівців з історії Східної Європи, які б могли стати дописувачами журналу і співпраця із зарубіжними авторами була незначною [843, с. 114]. Але Т. Шіманн не полишив ідею заснування журналу і 1908 р. звернувся до М. Грушевського [2, арк.1-6] з пропозицією винести це питання на дискусію

на Міжнародному конгресі істориків. Ця ідея була підтримана М. Грушевським [757, с. 338-339], але свою обіцянку винести це питання на дискусію під час Міжнародного конгресу істориків М. Грушевський не виконав, бо не зміг приїхати й безпосередньо взяти у ньому участь.

Пізніше листування з приводу заснування «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» («Журналу східноєвропейської історії») перебрав на себе О. Гетч, який під час однієї з подорожей до Галичини познайомився з М. Грушевським. Він сам ініціював зустріч для знайомства, надіславши М. Грушевському 1 жовтня 1905 р. з Кракова лист, що 3 жовтня прибуде до Львова й просив про зустріч [1, арк.1-2 зв.]. Себе О. Гетч відрекомендував як історика, що працює в Берліні під керівництвом Т. Шіманна й займається російською і польською історією, а наразі має тривалу дослідницьку поїздку Галичиною, щоб познайомитись з «малоросійським народом і його рухом». Він просив про коротку розмову і повідомляв, що дуже добре знав праці М. Грушевського і навіть під час подорожі студіював «Нарис історії українського народу», придбаний у Петербурзі. Ділився повідомленням про видання праці М. Грушевського німецькою і писав, що матеріали зустрічі використає для статті у науковому журналі й просив М. Грушевського вибачити «бажання дослідника познайомитись з першим авторитетом у цій галузі» [1, арк. 1 зв.]. З того часу вони підтримували «стосунки, які часто переривались» і, за словами О. Гетча, «завжди були вільними» [233, с. 212].

Особливо інтенсивним листування між М. Грушевським і О. Гетчем було впродовж 1909 р. з приводу заснування німецькомовного журналу з історії Східної Європи. На той час завдяки спільним діям Т. Шіманна та О. Гетча вдалося отримати кошти від пруського міністерства культури на видання журналу. У листі з Познані від 25 листопада 1909 р. О. Гетч не тільки повідомляв, що перший номер повинен вийти 1 лютого наступного року й переслав його проект, але й просив декілька прізвищ, кому можна б було переслати проспект, особливо адресу Івана Франка, перелік публікацій з малоросійської історії, за якими потрібно б регулярно слідкувати а також

просив про співпрацю не тільки М. Грушевського, але й інших істориків [1, арк. 16]. У листі від 9 грудня О. Гетч інформував, що українська історія (в подальшому в листах він майже відмовився від терміну «малоросійська») у журналі буде представлена самостійно як окремий розділ східноєвропейської історії. Й одразу ж зазначав, що велику частину цієї роботи повинні здійснювати українські вчені, бо у Західній Європі немає справжніх експертів [1, арк. 17-17 зв.].

Перший номер вийшов не у лютому, як планувалось, а тільки восени 1910 р. [757, с. 338]. Редакторами журналу були Т. Шіманн, О. Гетч, Л. К. Гетц та Г. Уберсбергер, включення останнього в певний спосіб легітимізувало журнал не як винятково німецьке видання, а наукове видання німецькомовного академічного середовища загалом. З невідомих причин серед них не було К. Іречека. Редактори ставили за мету зробити журнал «центральним органом, який би об'єднував роботу істориків Сходу і Заходу в області східноєвропейської історії» та ознайомлювати західноєвропейських дослідників з працями східних істориків, насамперед російських і польських, шляхом короткого викладу змісту робіт, рецензій та повідомлень. Журнал насамперед був зорієнтований на вчених, які працювали в цій сфері у Німеччині, але редакція розраховувала й на безпосередню співпрацю зі східноєвропейськими фахівцями. Мовами журналу було визначено німецьку та французьку. Редакція брала на себе зобов'язання робити переклад російсько- та польськомовних рукописів [153, с. 1].

Це означало якісно новий рівень професіоналізації східноєвропейських досліджень на німецькомовному просторі [600, с.107-124]. До співпраці в журналі долучались й історики зі Східної Європи. Наприклад, у часописі публікувалися статті А. Флоровського [684, с.1-10], М. Слабченка, А. Лаппо-Данилевського. Основним дописувачем та інформатором про Україну став Мирон Кордуба, учень М. Грушевського, який після закінчення студій у Львівському та Віденському університетах працював вчителем у Чернівцях.

О. Гетч відзначав і заслуги М. Грушевського, від якого «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» завжди мав «наукову підтримку» [232, с. 212].

На думку німецького дослідника Г. Фойхта (G. Voigt), великі очікування щодо «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» не виправдались, оскільки його розповсюдження залишалось обмеженим. Так у 1913 р. у Німеччині було 66 абонентів, в Росії – 42, в Австро-Угорщині – 26, в цілому 152 екземпляри [843, с. 114]. На противагу цьому він наводив приклад англійського видання «*Russian Review*» (виходило з 1912 р. у Ліверпулі), яке зуміло залучити до співпраці значно більше російських відомих авторів. Якщо брати політичний аспект, то вочевидь Г. Фойхт має рацію, але в академічному сенсі з цим твердженням складно погодитися.

Вихід «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» мав резонанс не тільки на німецькомовному просторі, а й у Росії, Польщі та Україні. Перший том і сама ідея такого журналу отримала схвальну рецензію В. В. Любовича, який наголошував на необхідність видання аналогічного журналу в Росії. На засіданні історико-філологічного товариства у Харкові з повідомленням про новий німецький журнал зі східноєвропейської історії, який присвячено історії слов'янських земель виступив професор В. П. Бузескул. Він відзначив, що серед дописувачів журналу є і російські вчені. За пропозицією В. П. Бузескула було прийнято рішення передплатити «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» для університетської бібліотеки [4, арк. 1 зв.]. Журнал надходив у більшість університетських бібліотек Російської імперії, що робило його доступним широкому загалу як студентів, так і викладачів [459, с. 31-43]. Видання стало своєрідним комунікаційним простором: з одного боку за рахунок співпраці з істориками Східної Європи, публікації їхніх праць на сторінках журналу й широкого інформування про дослідження в національних історіографіях східноєвропейських народів, з іншого боку за рахунок розповсюдження журналу як на німецькомовному, так і східноєвропейському просторі.

З нагоди сторічного ювілею «битви народів» під Ляйпцигом при пруському парламенті у Берліні було засновано Німецьке товариство вивчення Росії (Deutsche Gesellschaft zum Studium Russland) для заснування якого чимало зусиль доклав О. Гетч. До керівництва товариства ввійшли провідні представники університетів, видавництв, редакцій газет, представники палати депутатів, консули, директори концернів і один член Директорії Імперського банку. У пам'ятній записці з приводу заснування товариства О. Гетч як найбільшу складність відзначив «необхідність зберігати у всій своїй діяльності позицію нейтральної середини» [839, с. 67]. Те, що до складу ввійшли не тільки представники наукового світу, а й політичних кіл, виводило східноєвропейські студії за межі академічного середовища й створювало інституційний зв'язок з політичною сферою й зацікавленими колами німецького суспільства. Створення НТВР товариства засвідчило не тільки новий рівень академічної інституалізації східноєвропейської історії в Німецькій імперії, а й поєднання аматорських та професіональних сил [600, с. 89-106] для більш досконалого дослідження історії й сьогодення наймогутнішого сусіда у Східній Європі – Російської імперії.

Заснування фахового видання й товариства стало ще однією відмінною ознакою інституалізації і розвитку східноєвропейських студій у Німецькій та Австро-Угорській імперіях.

Ці інституції й особи стали основними творцями образу Східної Європи в академічному середовищі обох імперій. Для кожного з них, особливо істориків, Східна Європа не була «регіоном уявним», як для інтелектуалів доби Просвітництва. Вони знали слов'янські мови, насамперед російську, й здійснювали до Східної Європи численні поїздки. До початку Першої світової війни німецькомовний академічний світ був вагомою складовою загальноєвропейського інтелектуального простору [599, с. 28-39], [600, с. 141-149], [578, с. 59-60], що давало можливість детально вивчати історію Східної Європи, залучати дослідження східноєвропейських істориків

і ознайомлювати їх із німецькомовними напрацюваннями. Те, що окремі дослідники історії Східної Європи в Німецькій та Австро-Угорській імперіях не тільки займалися наукою, а також публіцистикою, партійною діяльністю і співпрацювали із зовнішньополітичним відомством значно розширювало їхню аудиторію за межі академічного середовища.

3. 2 Варіації образу Східної Європи в імперський період

Перш ніж проаналізувати сконструйовані дослідниками/істориками німецькомовного простору образи Східної Європи, варто б дати відповідь на питання, що ж вони розуміли під Східною Європою на рубежі XIX-XX ст.? Але це є чи не найскладніше запитання, оскільки переважна більшість з них, окрім О. Гетча, на той час не переймалась теоретичним обґрунтуванням територіальних меж і концепції Східної Європи. Ще однією особливістю утвердження поняття «Східна Європа» і концепції «східноєвропейської історії» на німецькомовному просторі було те, що цей процес відбувався паралельно з розробкою концепції Серединної Європи. Особливо це проявилось під час Першої світової війни, коли було опубліковано працю Фрідріха Науманна «Серединна Європа» («Mitteleuropa») [306]. Активна розробка і пропаганда концепції Серединної Європи у Німецькій і Австро-Угорській імперіях [616], [617] також засвідчила, що дихотомний поділ на Східну й Західну Європи, за якого німецькомовний світ опинявся на периферії «цивілізованого західного світу» не зовсім влаштувало німецькі інтелектуальні і політичні кола. У подальшому ці дві концепції неодноразово будуть конкурувати й дуже часто відповідь на питання «Що є Східна Європа?» буде залежати й від відповіді «Що є Серединна/Центральна Європа?».

Сам факт, що в обох імперіях було впроваджено семінари східноєвропейської історії, а не російської чи слов'янської історії, дає підстави для припущення, що на концептуальному рівні в обох країнах Східна Європа була не зовсім тотожна ні з Росією, ні зі слов'янською

частиною Європи. Огляд тематики навчальних курсів з історії Східної Європи, які читались в університетах обох імперій дозволяє визначити, що ж в кожному окремому випадку розуміли під східноєвропейською історією. Варто зауважити, що поняття «східноєвропейська історія» не мало широкого вжитку і не було міцно вкоріненим у німецькомовному академічному середовищі. На рубежі століть у Німецькій імперії його зміст визначався Т. Шіманном, який фокусувався на історії Російської держави, а решта слов'янських народів вважались ним малозначимими [757, с. 320] і його лекційні курси після інциденту з польськими студентами в основному були зосереджені на історії Росії. Однак назва семінару зобов'язувала до більш широкої репрезентації історії Східної Європи у навчальних курсах. Це завдання частково забезпечувалось О. Гетчем, який двічі на тиждень протягом 1907-1911 рр. приїздив з Познані й читав лекції з історії Польщі на семінарі східноєвропейської історії Берлінського університету. У 1909 р. він навіть писав міністру культури про своє бажання створити і очолити на семінарі Т. Шіманна польський історичний відділ, а також зазначав про необхідність аналогічної інституції у Кенігсберзькому університеті [839, с. 43-44]. Згодом О. Гетч, заступивши на посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії у Берлінському університеті, запропонував студентам під час зимового семестру 1913-1914 н. р. курси «Вступ до джерелознавства з російського середньовіччя» та «Порівняльна історія конституційних процесів у Польщі і Західній Європі». У подальшому він читав курси лекцій з різних періодів історії Росії і в незначному об'ємі з історії Польщі та Південно-Східної Європи [757, с. 288].

У Боннському університеті з 1914 р. Л. К. Гетц читав лекції про німецько-російські відносини періоду середньовіччя, з 1915 р. пропонував студентам загальний оглядовий курс «Історія Російської імперії», а пізніше курс «Російська історія», який поділявся на три частини: I) Київська імперія; II) Панування монголів; III) Піднесення Москви [681, с. 63].

Цікавою була ситуація в Гамбурзі, де у 1916 р. Р. Соломон, який повернувся з фронту на посаду професора *історії та культури Росії* в Колоніальному інституті, розпочав свою викладацьку діяльність з *оглядового курсу історії Балканського півострова* (курсив – П. Б.) й проводив заняття з читання російської військової літератури, винятково для слухачів, які володіли російською мовою. Тільки наступного року він запровадив курс з історії відносин між Гамбургом і Росією [676, с. 67-68].

Концепція семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті з самого початку свого заснування була значно ширшою ніж концепція аналогічного семінару у Берлінському університеті. За час викладацької діяльності у Віденському університеті К. Їречек розробив і прочитав курси лекцій з історії відносин між слов'янами та Візантією в першій половині середньовіччя, історії Балкан і Дунайських земель у XII ст., Дунайських та Адріатичних земель до часу Коменіусів, Балканського півострова за доби пізнього середньовіччя, історії відносин у Південно-Східній Європі в середньовіччя, а також оглядові лекції з історії окремих країн та земель: Рагузи, Македонії, Албанії, Сербії, Далмації, Боснії, Чорногорії, Болгарії. Чимало уваги він приділяв лекціям з історії джерел. Окрім історії Південно-Східної Європи, він читав курс історії слов'янських народів та пропонував заняття для аналізу слов'янських імен і географічних назв періоду середньовіччя [752, с. 43-44].

У навчальному навантаженні Г. Уберсбергера були оглядові лекції із загальної історії Східної Європи, історії Росії з допетровської доби до сучасності, які охоплювали широкий тематичний спектр: джерелознавство, політична історія, селянське питання, держава та суспільство, історія конституційного ладу і управління, політичних і соціальних рухів, державної церкви і сект, культури; курси лекцій з історії Польщі, політичних ідей західних і південних слов'ян, болгарів і сербів, орієнталістських питань [782, с. 108], [752, с. 135]. На семінарських заняттях Г. Уберсбергер практикував роботу з джерелами, заслуховування рефератів та доповідей. До розгляду

пропонувались теми: з східноєвропейської історії нового часу, з історії Росії (повідомлення іноземців з кінця XVIII ст., Московська держава, конституційний лад та управління), політика орієнталізму з залученням документів, мемуарів, на заняттях з польської історії проводився аналіз рішень польського сейму [752, с. 137].

Тематика курсів, які читалися на семінарі східноєвропейської історії у Віденському університеті свідчить, що тут під Східною Європою розуміли, насамперед, країни і землі, які розташовувалися поза межами Габсбурзької монархії. В основному це були Російська імперія, Польща та Балкани. Міркування К. Іречека про те, що у сферу компетенції семінару східноєвропейської історії необхідно включити й історію Угорщини, залишились теорією [752, с. 137]. Щодо включення Чехії у сферу східноєвропейської історії, то це питання ним навіть не обговорювалось. Історія східних і південно-східних земель Австро-Угорської імперії не включалась у тематику семінару східноєвропейської історії ще й тому, що ці території були у сфері викладання й досліджень Інституту історії, де в першу чергу займались історією імперії.

Дещо інакше складалася ситуація на периферії. У Чернівецькому університеті В. Мількович, пропонував лекції з історії Чехії, Хорватії, Росії, Польщі. У загальному курсі, який читався на цій кафедрі, розглядалась також історія України, а І. Ністор зосереджував свою увагу на історії румунського етносу [626]. У Празькому університеті Я. Бідло викладав і досліджував історію слов'янства, особливу увагу звертав на питання їх державності, а М. Грушевський – курси з історії України у Львівському університеті. Правда, двох останніх дещо складно включати в німецькомовне академічне середовище, оскільки вони практично не викладали свої курси німецькою мовою, особливо М. Грушевський.

Східна Європа в «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» інтерпретувалась більш ширше і мозаїчніше, ніж у навчальних курсах, особливо в Німецькій імперії. У першому номері було подано матеріали, які

б засвідчували більш широке бачення концепції східноєвропейської історії. Окрім статей про Росію і статті О. Гетча про стан польської історії законодавства була ще стаття Г. Уберсбергера про сербську історіографію. У першому номері 2-го тому (кінець 1911 р.) поряд з дописами з історії Росії та Польщі було опубліковано й есе про ранні історичні часописи у Богемії [134, с. 86-93], у другому номері нарис з балтійської історії XIX ст. [219, с. 233-246], у третьому номері опубліковано статтю М. Кордуби «Про початки українського козацтва» [266, с. 367-382]. Але це були поодинокі публікації, основний масив статей був присвячений історії Росії.

Огляд літератури про Східну Європу в журналі за 1911 р. було розподілено за такими розділами: Загальне, Росія до монгольських часів, Московський період, Петро та його наступники до 1762 р., Катерина II, Росія у XIX ст., Росія у XX ст., Україна (цікаво відзначити, що у першому номері часопису цей розділ носив назву «Малоросія» («Kleinrussland») [153, с.146], але в усіх послідуєчих номерах назву було замінено на «Україна» [1, арк.13]), Балтійські провінції, Фінляндія, Польща-Литва до 1572 р.; Польща до 1795 р., Польща у XIX ст.; Німецький Схід, південні слов'яни й балканські країни. З 1912 р. було додано розділ Богемія та Моравія. Отже, до Східної Європи було включено не тільки частину територій Австро-Угорської імперії, а й Німецький Схід.

Таке інтерпретування Східної Європи певною мірою відображало бачення цього регіону О. Гетчем, який і подав теоретичне обґрунтування своєї концепції у статті «Державотворення та конституційний розвиток в історії німецько-слов'янського Сходу». Він зауважив, що на відміну від географів, які вважали, що Східна Європа розпочинається тільки на кордоні Німецької імперії, історик мусить під Східною Європою розуміти область від Ельби до Уралу [245, с. 364]. Які ж історичні процеси й події на думку О. Гетча дозволяли виокремити цей регіон як Східну Європу? Насамперед, він відзначив той факт, що з раннього середньовіччя землі на схід від Ельби до Дніпра були «поділені й окуповані різними племенами й племінними

об'єднаннями слов'янського світу». Далі він наголосив на фактах проникнення на цю територію німецьких елементів, а з півночі – скандинавських. Хоча спочатку німецька експансія, у зв'язку з боротьбою за домінування, принесла певні труднощі, але в цілому, на думку О. Гетча, вона «дала великий історичний поштовх для розвитку регіону», що не тільки позначилось на німецькій Середній Європі, а й спонукало до виокремлення германсько-слов'янського Сходу.

Окрім німецького впливу, він визначив ще два впливових на історію Східної Європи чинники. Монголо-татарський, на його думку був рівнозначний німецькому за силою, але по суті діяв інакше і, перш за все, мав вплив на російсько-слов'янське державотворення протягом 1223-1480 рр. У подальшому на Східну Європу, нехай і меншою мірою, але все ж вагомий вплив мало османсько-ісламське проникнення з Півдня, яке на певний час замінило німецьке і приблизно до XVIII ст. було дієвим [245, с. 364-365]. Для О. Гетча Східна Європа була не географічним регіоном, а історико-культурною конструкцією, послуговуючись сьогоденною термінологією можна сказати ментальною [638]. Як історик, О. Гетч ментально пов'язував цей регіон, перш за все, з домінуванням слов'ян і залежністю його розвитку від зовнішніх впливів і чи не в першу чергу німецького.

Хоча О. Гетч і говорив про вплив азійських чинників на Східну Європу, але вважав науково недопустимим дослідження Західної і Східної Європи без дальшого їх порівняння. Він критично висловився з того приводу, що російська і польська історична науки представляють їх «народний і державний розвиток як щось за расою і історією специфічно відмінне від західноєвропейського» й унаочнював це прикладами боротьби західників та слов'янофілів та вказував на наявність випадків подання особливого розвитку Польщі у деяких польських історичних роботах [245, с. 409]. Цікаво, що ця заувага стосувалась в першу чергу дослідників Східної, а не Західної Європи. Певним чином ця позиція О. Гетча є аргументом на користь твердження П. Вандича, що поділ на Східну і Західну Європу значною мірою

є заслугою і східноєвропейських інтелектуалів. У подальшому О. Гетч неодноразово наголошував на європейській приналежності Східної Європи, але цю «європейськість» він, перш за все, визначав західноєвропейським впливом.

Як було зазначено раніше, решта представників фаху «східноєвропейська історія» на німецькомовному просторі на рубежі XIX-XX ст. не вдавались до теоретичних обґрунтувань поняття «Східна Європа». Але те, чим була Східна Європа для кожного з них, і як вони її інтерпретували, можна прослідкувати в їхніх публікаціях, в яких не тільки конструювались образи Східної Європи, але й відповідно відображалась власне німецька чи австрійська ідентичність.

В Австро-Угорській імперії провідна роль в конструюванні образу й інтерпретуванні Східної Європи належала Відню. Керівник семінару К. Їречек, слов'янин за походженням, на прикладі свого батька знав про німецьку ворожість і зверхність щодо слов'янства. З іншого боку його власне сприйняття тогочасного східноєвропейського/південно-східноєвропейського світу було складним і амбівалентним. Для К. Їречека це був все таки інший світ, який відрізнявся від «цивілізованого» життя в імперії. Зокрема він ремствував, що «через невігластво і користолюбство» населення Балкан поступово зникають дорогоцінні старожитності [251]. Життя в Болгарії стало для нього також випробуванням. Напередодні свого від'їзду з Софії у квітні 1884 р. він писав В. Ягічу: «Я вже приготувався до повернення в Золоту Прагу і орієнтовно 1 жовтня обійму кафедру загальної історії в Чеському університеті; декрет вже опубліковано. З цим я позбавлюсь від п'ятирічної муки та нужди в цій красивій балканській країні». І вже з Праги додавав: «Я знову повернувся в освічений світ, але певно запізно.. я в сонце, і в вітер, і в адміністративних роботах примітивної країни згубив половину мого здоров'я» [782, с.65].

Та невдовзі настало розчарування і в празькому «освіченому світі». Через німецько-чеські конфлікти на факультеті К. Їречек в особистому

спілкуванні був ще більш обмежений ніж у Софії [71]. Він жалівся В. Ягічу, що чеські професори косо поглядали на його німецькомовні публікації й трактували його сферу досліджень як другорядну [782, с. 70]. Але саме через ці німецькомовні публікації від доносив до західноєвропейського читача самодостатню історію південних слов'ян як складову європейської історії. У статті на честь 60-річчя К. Їречека, опублікованій в «Neue Freie Presse» від 14 липня 1914 р., Г. Уберсбергер відзначав приналежність ювіляра до німецької науки хоча б тому, що «всі його основні праці видані німецькою мовою», й наголошував на тому, що на той час не було «жодного вченого чеського походження», який би «так майстерно володів німецькою мовною стилістикою» [273, с. 70-73]. Сам же К. Їречек у національному самоусвідомленні, в першу чергу, почувався як слов'янин, але на відміну від В. Ягіча, який був ближче до культурного панславізму, сповідував «староавстрійський патріотизм» [273, с. 51] й у своїх переконаннях був дуже близьким до старочеської течії.

Успіх і визнання його праць з історії народів Балканського півострова був забезпечений глибиною наукових досліджень, але цей успіх мав і політичну складову. Вихід «Історії болгар» у 1876 р. співпав зі звільненням Болгарії з-під влади Османської імперії і в своєрідний спосіб легітимізував болгарську державність. Після того було звільнено інші землі, які межували з південно-східними кордонами Австро-Угорської імперії і вони все більше потрапляли в поле політичного інтересу Відня. Це значною мірою й забезпечило толерування цього напрямку досліджень у Віденському університеті. З іншого боку, ґрунтовні праці К. Їречека давали можливість задовольнити інтерес європейської спільноти до історії цього регіону. І якщо К. Їречек уникав у Відні активної політичної діяльності, то його праці відповідали тогочасним політичним інтересам.

У віденський період найбільш вагомою його працею стала «Історія сербів», перший том якої було видано 1911 р. у відомій на той час серії «Історія європейських країн». Книгу сприйняли доволі схвально, особливо у

слов'янському світі. Одночасно з німецькомовним варіантом І. Радоніч підготував й сербський переклад книги. На думку М. Попруженка, К. Їречек мав на той час «в галузі вивчення історії слов'ян великий авторитет» [579, с. 1], а переклад «Історії сербів» на російську мову став «би актом, який засвідчив би, що у нас завдання вивчення слов'янства в його минулому і теперішньому можуть знаходити здійснення в реальності» [579, с. 3]. Сучасні дослідники творчості К. Їречека відзначають його академізм і «відданість» джерелам, а не модним концепціям і неприйняття «некритично-патріотичної» історіографії південнослов'янських народів. Але в його працях з сербської історії все ж є помітним і вплив некритичної традиційної сербської історіографії [782, с.82]. Почасти К. Їречек змальовував минуле сербського народу в ореолі слави, відзначаючи що серби з часу проникнення слов'ян в Іллірію «завжди залишались видатною нацією» Балканського півострова. У середньовіччя вони в різні часи були «союзниками, васалами, суперниками і ворогами Візантії, але не прямими підданими константинопольського імператора», як їхні сусіди болгари [252, Т. 1, с. V].

Але колонізація Балкан слов'янами відбувалась у формах, які «були значимі ще в доримський період» і їхній прихід супроводжувався тим, що на місцях «великих, обнесених муром міських общин та перенаселених сіл», які були типовими ще в Греції, Нижній Італії та Іспанії, почали знову зустрічатися «земельні округи, оточені великими лісами й заселені населенням, що займалось тваринництвом» [252, с. 143], що підтверджувало нижчий рівень економічного і суспільного розвитку слов'ян. Позитивним в образі слов'ян Балканського півострова, сконструйованому К. Їречеком була їх здатність до розвитку й сприйняття інших більш розвинених культур. Саме питанню впливу грецької та римської культури на слов'ян К. Їречек приділив чимало уваги. На його думку, залишки старих римлян Далмації внаслідок сусідства та щоденного спілкування мали на слов'ян більший культурний вплив ніж греки [252, с. 157]. Існування зв'язків слов'ян з римлянами та греками К. Їречек підтверджував і шляхом мовного аналізу [252, с. 142]. Ці

дослідження стали основою для формулювання правила так званої лінії Їречека, яка проходить від Адриатичного моря до Чорного приблизно на широті Софії: на північ від цієї лінії слов'янські народи підпадали під романський вплив, а на південь – під грецький [252, с. X]. Окрім того, він відзначав існування в сербів та хорватів низки традицій, притаманних іншим народам. Наприклад, поряд з кровним родством вагому роль відігравало побратимство, яке зберігалось до новітнього часу й зустрічалось також у візантійців, у валахів у Тессалії в XI ст. та у росіян і поляків ще в XVI ст. [252, с. 142]

Важливим елементом у подальшому розвитку слов'ян і їх «європеїзації» було прийняття й поширення християнства. К. Їречек, посилаючись на Костянтина Багрянородного говорить про християнізацію сербів та хорватів у два періоди. Поступове поширення християнства з римських міст Далмації, на думку К. Їречека, відбувалося, перш за все, у князівських дворах. До того ж християнство поширювалось у південних слов'ян спочатку доволі поверхово, оскільки латинські і церковні книжки залишались чужими для народу. З введенням слов'янської мови в богослужіння цей процес став проходити значно інтенсивніше [252, с. 173-174]. Водночас, у процесі християнізації виділились регіони впливу як католицької, так і східної церкви. З ерцбiшофами Рагузи та Антiварi в церковних питаннях були дружнiми великi жупани, але на сходi Сербiї схiдна церква мала значно вищий ранг [252, с. 255-256].

Хоча праця К. Їречека була присвячена історії сербів і на перший план він поставив минуле старосербської держави з її політичним суспільством та економічними відносинами, поза його увагою не залишились сусідні до сербів етноси та державні утворення. Він відзначив особливо високий рівень розвитку середньовічної Боснії, що дозволяло їй тривалий час бути суперницею сербів [252, с. X]. Албанців, які хоч і втратили в раннє середньовіччя під тиском сербів багато земель, але ні в якому разі не стали вимираючим народом, К. Їречек характеризував як «старохристиянське

населення з більш міською культурою». Він вважав, що албанці за рівнем розвитку стояли значно ближче до греків і далматинських римлян, ніж «неофіти серби» [252, с. 153].

Особливу увагу К. Їречек приділив боротьбі сербів з візантійцями та болгарами у VII – XII ст. та закладенню основ державного устрою Стефаном Неманею. Поряд з аналізом політичних відносин тут прекрасно висвітлено внутрішнє життя середньовічної Сербії. К. Їречек позитивно оцінив наслідки знайомства сербів з культурним життям сусідів, проникненням їхніх літературних творів до сербів, аналізуючи праці Сави та його сподвижників [579, с. 2]. Але найяскравіше й з неприхованою симпатією він змальовує час розквіту Сербії в період правління нащадків Немані, коли в середині XIV ст. під владою сербів перебувало дві третіх півострова [252, с. 283].

Варто зауважити, що К. Їречек в основному послуговувався поняттями Балкани, Балканський півострів, а не Південно-Східна Європа. Також у роботах він ані підтверджував, ані спростовував приналежність цього регіону до Східної Європи. Ця проблема в його дослідженнях була другорядною.

Ставлення етнічного німця Г. Уберсбергера, молодшого колеги К. Їречека, до Східної Європи й східноєвропейських народів було дещо відмінним. Він належав до кола тих інтелектуалів, які «відстоювали вищість, переваги австрійських німців у Дунайській монархії» і вважали німців «головним державним народом Австро-Угорської монархії» [618, с. 92]. Першою вагомою публікацією Г. Уберсбергера про Східну Європу стала його габілітація. У протоколі комісії та відгуку К. Їречека відзначалось, що в роботі розглянуто маловідому тему австрійсько-російських відносин, показано укладання союзів між обома державами і, як наслідок, робота стосується також польської історії, оскільки угоди укладались обома державами проти Польщі. В роботі також висвітлено відносини між Австрією, Ліфляндією, Рицарським орденом, Великою Портою й татарами. Важливим, на думку рецензента, було й те, що у габілітації зверталася увага на внутрішнє життя Росії та Польщі: їхній конституційний лад, панівні

прошарки, становище населення, торгівельні зв'язки та церковні питання. Відзначався і той факт, що автор задіяв значну кількість різноманітних російських, австрійських, німецьких й італійських джерел [54]. Таким чином, дослідження охоплювало майже весь східноєвропейський простір від Балтики до Балкан і свідчило про широку обізнаність автора. Але ця праця не мала значного резонансу поза межами факультету.

У другому десятилітті ХХ ст. Г. Уберсбергер почав звертатися до тем, пов'язаних з південно-східноєвропейською історією. У 1911 р. він опублікував статтю про сербську історіографію, а через два роки про сербську меморіальну літературу. Вибір південно-східної тематики й нова наукова орієнтація, без сумніву, викликана загостренням політичного напруження на Балканському півострові після кризи 1908 р. [55, с. 402] Одним із найбільших суперників Австро-Угорщини за панування в цьому регіоні вважалася Росія. Й це питання було для Г. Уберсбергера очевидно найважливішим, бо вже у 1913 р. вийшла його монографія про східну політику Росії. Появу Росії як важливого гравця європейської політики він пояснив тим, що повне підкорення Балканського півострова турками й об'єднання великоруських племен під московським правлінням сталися майже одночасно. І в той час, коли турецька держава наганяла на Європу тривогу й страх, «авантюрними дипломатами» була відкрита християнська держава – Московська Росія, яка почала розглядатися як «довгоочікуваний таран» проти османської небезпеки, який мусив би замінити недостатню єдність християнських держав решти Європи. Але авантюрні дипломати сформували в Західній і Південній Європі перебільшені уявлення про багатства і силу «нововідкритої напівварварської імперії» [404_a, с.1].

Г. Уберсбергер не тільки негативно оцінював цю оказію європейських дипломатів, але й одним із своїх завдань вбачав дослідження питання «історичної місії» Росії на Балканах [404_a, с.15]. На його думку, турецьке ярмо багатьма росіянами трактувалося як покарання неба за відхід від істинної церкви і вони вбачали історичну місію «не у звільненні балканських

християн від турецького ярма», а в тому, щоб Москва і Російська імперія, як «єдина хранителька православ'я», була поставлена на місце Константинополя, як свого часу Константинополь зайняв місце Риму [404_a, с.17-18]. Образ Росії сконструйований Г. Уберсбергером частково перегукувався з інтерпретаціями Т. Шімана.

Як було мовлено раніше, в Австро-Угорській імперії до конструювання образу Східної Європи широко долучались не стільки етнічні німці, а, перш за все, слов'яни на периферії імперії і вихідці зі східноєвропейських земель. Але вони не були визначальними для формування загальноімперського бачення Східної Європи. Підтвердженням цього є й випадок з М. Грушевським. Керівництво львівською кафедрою відкривало перед ним можливість більш широко знайомити західний науковий світ зі своїм творчим доробком і водночас репрезентувати історію України як окремий сегмент східноєвропейської історії, а не просту складову російської історії. Цьому сприяло й видання першого тому «Історії України-Руси» німецькою мовою. Правда, історичні трактування М. Грушевського були критично сприйняті в німецькомовному академічному середовищі [611, с. 172-189], [612, с. 16-38]. Але не можна не погодитися з сучасним німецьким дослідником історії України Ф. Гольчевські, що видання праці німецькою допомогло поширенню інформації про Україну й слугувало фактором «німецького дискурсу про Східну Європу», оскільки Україна була «важливим елементом східноєвропейської історії». Проблема в тому, що мало хто на той час звернув на це увагу [189, с. 34].

На рубежі XIX-XX ст. у Німецькій імперії першим авторитетом і знавцем Східної Європи, а точніше Росії, був Т. Шіманн. Його знання сформувались під час проживання у Російській імперії і неодноразових подорожей до Росії для роботи в архівах Москви та Петербурга. Наближеність до урядових кіл і дружба з Вільгельмом II робили публікації Т. Шіманна доволі знаними не тільки серед німецькомовного академічного загалу, а й у правлячих колах, які приймали зовнішньополітичні рішення.

Німецький дослідник Б. Бонвеч, посилаючись на англомовні дослідження відзначає, що серед читачів Т. Шіманна були також А. Гітлер і А. Розенберг [489, с. 230].

Найбільш широку аудиторію звичайно мали публікації Т. Шіманна в «Kreuzzeitung» [769]. У щотижневих оглядах для цього видання він зазвичай вдавався не тільки і не стільки до викладу та аналізу історії й сучасності Східної Європи/Росії, скільки до тогочасного міжнародного становища й проектування зовнішньої політики Німеччини. Опубліковані протягом 1902-1913 рр. газетні статті Т. Шіманн щорічно видавав окремою збіркою під назвою «Німеччина й велика політика» [351]. У цих публікаціях він відстоював політику сили та зовнішньополітичну концепцію відповідно до якої Німеччина й Англія мають багато спільного і мусять бути разом, а Німеччина й Росія, у зв'язку зі значною відмінністю, можуть тільки співіснувати [655].

Цю «відмінність» і «чужість» Росії Т. Шіманн доволі яскраво змалював у своїй найбільш вагомій історичній праці – 4-томній історії Росії часів Миколи I, яка була видана впродовж 1904-1919 рр. На той час це була єдина робота такого роду. Російські рецензенти відзначали багату й різноманітну архівну базу дослідження, новизну в поглядах та оцінках постаті Миколи I, але зауважували, що «твір Шіманна всупереч його назві не є, по суті кажучи, історією Росії часів царювання Миколи I. Погляд німецького історика рідко коли проникає далі Петербурга, у глибину країни. Внутрішнє життя Росії залишається поза межами його історичного кругозору» [532, с. 296]. Це можна пояснити тим, що своє завдання Т. Шіманн вочевидь вбачав у створенні історичного образу Росії як суперника Німеччини на міжнародній арені.

У першому томі «Олександр I та результати його життєдіяльності», який присвячено попередникам Миколи I, автор описав ті найвагомші процеси та ознаки, які були важливими в образі Росії й мали чи не найбільший вплив на епоху Миколи I. Якою ж постала Росія перед

німецьким читачем в інтерпретації Т. Шіманна? Петрові I автор приділив дуже мало уваги, але особливо наголосив на ролі німецького чинника в переході від старої Росії з Москвою до нової після смерті імператора: «пасивність слов'янської натури була переможена сильною енергією низки службовців, переважно німецького походження, служба яких підтримувалась російськими царицями у перші 15 років після смерті Петра I» [352, с. 2]. Ці службовці, за висловлюванням Т. Шіманна, значно перевершували росіян «рівнем своєї освіти, вишуканості духу, постійності й законності», й хоча вони «безцеремонно виставляли у вигідному світлі свої духовні і моральні переваги, але при цьому їхня духовна сила була поставлена на службу панівному двору і його особливим інтересам» [352, с. 2].

Утвердити чесноти німецького характеру в російському суспільстві не вдалося, бо за часів цариці Єлизавети «запанувала антинімецька реакція» і з Росії було «витіснено німецький дух», вона стала ще більш чужою для Німеччини. Але Т. Шіманн визнав, що така політика цариці не означала розриву Росії із західним світом. За більш ніж двадцятирічне правління Єлизавети зв'язки з країнами Західної Європи були не тільки не перервані, але й далі зміцнювалися та поглиблювалися. Тільки на місце «німецьких освітніх елементів» почали проникати французькі і цей, «переважно французький лоск», який на думку Т. Шіманна залишався характерним для російської культури й на початку ХХ ст. «поступово поширився від Петербургу по всій Росії, настільки далеко, наскільки це могло претендувати, за винятком безправних мас та дворян, які прозябали й, в основному, шукали життєвих насолод і в яких чуже викликало відразу, тільки вже тому, що вони цього не знали» [352, с. 2-3].

І хоча за Єлизавети відбулась «германізація панівного двору» шляхом одруження Петра III з Катериною II, але, на думку Т. Шіманна, це теж не наблизило Росію до Німеччини, бо німкеня Катерина забула своє німецьке походження й сама русифікувалась [352, с. 4]. За часів правління Катерини II стали реальністю зміни, започатковані Єлизаветою, й пов'язані з

«офранцуженням російської аристократії», з одного боку, через двір, а, з іншого, – через французьких емігрантів, які масово приїжджали до Росії. Серед них було чимало авантюристів, які перебрали на себе керівництво вихованням підростаючого покоління. Наслідком цього стало зростання деморалізації, яка «маскувалася» при дворі і майже «в неприкритій наготі» щоденно зустрічалась всередині імперії. Природне пояснення такого жахливого становища Т. Шіманн вбачав у зіткненні елітарної і «внутрішньо гнилої» французької культури старого режиму з «варварською древнеруською суттю» [352, с. 6].

«Європеїзація» Росії, яка проводилась обома царицями, мала й інші негативні наслідки: кожне офранцуження охоплювало коло вищих російських службовців, управлінців та керівництво армії, а вживання чужої мови та приналежність до чужої культури не сприяли формуванню відчуття спільної приналежності до одного народу, нації. Це породжувало непорозуміння та протистояння між народом та чиновництвом, яке мало б виконувати посередницьку місію. Уряд Катерини II нічого не робив, щоб подолати це протистояння. Т. Шіманн скептично оцінив захоплення літературою та ідеалами французьких просвітителів у той час, коли кріпаки терпіли віроломство поміщиків, а більшість населення – віроломство адміністративних службовців й була полишена на примхи долі. На думку Т. Шіманна, найслабшою й найгіршою стороною епохи Катерини II було те, що право належало найсильнішим і найбагатшим. Це вело до деморалізації переважної більшості росіян, а Росія ставала ще більш «чужою» для німців і їхнього духу. Такий стан справ зберігався довше ніж до середини XIX ст. і мав вплив на час правління Миколи I. [352, с. 6-8]. Але було б несправедливо однозначно звинувачувати Т. Шіманна в негативному інтерпретуванні образу Росії. У його критиці царської політики було чимало раціонально-справедливих зауваг.

З огляду на монархічні переконання і зневагу до всього російського Т. Шіманн зробив спробу хоча б частково спростувати відповідальність

Катерини II за жахливий стан справ у Росії. Поставивши запитання, а «чи могла Катерина II взагалі досягти більшого?», певною мірою знаходить виправдання в тому, що ці просвітницькі ідеали приносили люди з Франції, Англії, у поодиноких випадках – з Німеччини, але не з Росії, бо «там таких людей взагалі не було». Хоча дехто з росіян досягав певних успіхів завдяки своєму космополітизму, який був і в Європі, але вони все ж залишались прив'язаними до специфічно російського характеру через приналежність до греко-російської церкви і їх перше домашнє виховання [352, с. 6-8]. Тому й намагання запровадити європейські цінності не тільки не наблизило Росію до Європи, а й зробило її антагоністом німецького духу і порядку.

На «варварстві» населення Російської імперії Т. Шіманн наголошував і при описанні боротьби з Наполеоном. Доказом цього слугувала «нелюдська жорстокість російських солдат і селян до беззахисних ворогів», які навіть російського царя Олександра I вражали настільки, що він ніяк не міг їх забути. У контраст до цього Т. Шіманн говорить про битву під Ляйпцигом, де також була кров, але це була «війна в цивілізованій формі», а не «варварство», яке Олександр I бачив всюди «на святій землі Росії» [352, с. 84-85]. Завдяки таким інтерпретаціям Т. Шіманн дуже яскраво легітимізує образ Росії не тільки як чужої для Німеччини за своєю суттю, але й наголошує на відсталості і варварстві її населення.

Це була прелюдія для подальшої легітимації власної концепції про зовнішньополітичну загрозу Російської імперії для Європи й, перш за все, Пруссії. Оскільки під час боротьби з Наполеоном в руках Олександра I фактично концентрувалось керівництво «загальною політичною акцією» Росії і, при цьому, майже «спільною політикою континенту», то в подальшому це призвело до прагнення російських імператорів мати вплив на європейську політику. До того ж інтереси російського імператора співпадали з інтересами Австрії у протидії німецьким прагненням до єдності. Ці тенденції стали основою російської політики й були перейняті наступниками Олександра I. [352, с. 85-86]. Завдяки таким інтерпретаціям постав образ

Росії не тільки як «іншого»-«чужого» – а образ «іншого»-«ворога», який попри свою відсталість і варварство, прагнув політичного впливу на Німеччину.

У рік виходу першого тому Т. Шіманн, з метою доповнення своїх власних вражень, здійснив тривалу подорож зі Стамбулу через Одесу, Київ, Москву, Нижній Новгород до Петербурга. Ця подорож не змінила його ставлення до Росії і він продовжував вбачати у німецько-російських зв'язках існування багатьох історично обумовлених протиріч і відкидав політику конструктивних угод з Росією. Необхідно зауважити, що після російської революції 1905-1907 рр., при дворі, у МЗС, у військовій академії, серед генералітету та поміж консервативно-монархічної інтелігенції у вищій школі й у серйозній журналістиці Т. Шіманна вважали першим авторитетом в усіх питаннях російської історії й експертом з питань європейської політики. З 1904 р. у Т. Шіманна були дружні стосунки з Вільгельмом II, який із захопленням читав його щотижневі політичні огляди й неодноразово запрошував його до себе та для супроводу в поїздках [843, с. 89-92, 94], а провал задуму Вільгельма II залучити Росію до підписання таємної союзницької угоди певною мірою легітимізував ідеї Т. Шіманна про несумісність історичних шляхів Росії й Німеччини.

Після завершення першої російської революції у 1908 р. вийшов другий том праці Т. Шіманна під назвою «Від смерті Олександра I до липневої революції». Вже винесення у заголовок Французької липневої революції 1830 р., яка стосувалась, перш за все, європейських подій і міжнародного життя засвідчила намір автора не стільки досліджувати внутрішнє життя імперії, скільки показати роль Росії на міжнародній арені, де він продовжував легітимізувати й толерувати свої попередні висновки про Росію – суперника Німеччини. А поодинокі сюжети про внутрішнє життя Російської імперії сповнені амбівалентності. Змальовуючи антиєвропейськість режиму Миколи I і наголошуючи на відсталості населення тогочасної Росії, автор доволі критично оцінив повстання

декабристів та їхню спробу європеїзувати Росію, бо «не такими шляхами й не такими людьми людство здійснює прогрес» [353, с. 43]. Т. Шіманн хоч і вбачав у Російській імперії противника Німеччини, але сповідував консервативно-монархічні погляди, тому й не сприймав дій декабристів, які мали намір зруйнувати підвалини монархії. Але процес над декабристами й інші дії Миколи I він характеризував як встановлення «нового режиму віроломства» та «особливого миколаївського абсолютизму» [353, с. 86-88].

Третій том було видано у передвоєнний 1913 р. під назвою «Цар Микола у боротьбі з Польщею й у протистоянні з Францією та Англією». На думку Т. Шіманна, внутрішнє життя Росії показувало в цей період «тільки незначний прогрес», але невдачу реформ Миколи I він пояснював «духовним зuboжінням людського матеріалу» [352, с. IX-X]. Характеризуючи зовнішню політику Російської імперії, Т. Шіманн наголошував на зростанні загальної позиції Миколи I, яка, через успіх польського повстання, тимчасово дещо послабшала, але з 1833 р. стала домінуючою в Європі. І з цих позицій Микола I хоч і вдавався до спільних дій з Фрідріхом Вільгельмом III щодо збереження Священного союзу, але при цьому намагався протидіяти німецькому об'єднанню й посиленню позицій Пруссії [352, с. 231-252, 342-357]. До того ж Миколі I завжди здавалось, що він «знав все краще за інших», а його система абсолютного панування видавалась йому найкращою, тому він намагався її «нав'язати» й обом його сусідам і союзникам. Але найбільше він бажав захистити Росію від нових ідей [352, с. 416]. Липнева революція 1830 р. у Франції й польське повстання не тільки зміцнили рішення Миколи I захистити Росію від небезпеки, що проникала від «неспокійного Заходу», а й спрямувала його в націоналістичному напрямку, який з роками посилювався [352, с. IX]. Це проявилось пізніше і в боротьбі проти Кирило-Мефодіївського товариства в Україні [354, с. 120-126].

Інші передвоєнні публікації Т. Шіманна були також пронизані русофобією, що не сприяло налагодженню російсько-німецького діалогу, а провокувало, насамперед, ворожість. У рецензії на випуск «Німеччина й

велика політика», в якому були зібрані газетні публікації за 1913 р., відомий російський історик Є. Тарле відзначив досить важливу деталь, що «він (Т. Шіманн – П. Б.) і писав у 1913 р., і продовжує писати у 1914 р. в тому ж дусі, – зовсім не підозрюючи, наскільки винна саме зазначена його психологія й психологія близьких йому за духом пруських кіл у тому, що так раптово й страшно прорвалася гроза, яка довго збиралася; що викликаний низкою складних історичних обставин конфлікт так круто і неочікувано перейшов у найжахливішу з усіх можливих форм» [608, с. 394]. Безумовно, концепція Т. Шіманна про слабкість і ворожість Російської імперії, помножена на його авторитет серед високих посадовців та імператора Вільгельма II, не сприяла німецько-російському зближенню, а скоріше навпаки – протистоянню. При цьому не варто також забувати про толерування германофобства й у Російській імперії.

Німецька дослідниця К. Унгер відзначає, що історичні дослідження Росії у Німецькій імперії напередодні Першої світової війни характеризували два елементи: тісний зв'язок науки із зовнішньополітичними інтересами й історіографія Росії покликана була легітимізувати німецьку великодержавну політику та зв'язок наукових робіт з донауковими оціночними критеріями, в яких приводились переконання, що Росія є азійською державою, а всі зусилля її «європеїзації» зазнали краху. Після революції 1905 р. додалися кліше про «брутальність» та «нігілізм», які поєдналися з поширенням ідеї про російську загрозу [834, с. 44]. Ці твердження німецької дослідниці повністю можна віднести на адресу праць Т. Шіманна, певною мірою з ним перегукувались і публікації австрійського історика Г. Уберсбергера. Але навряд чи можна переносити на весь загальний тогочасний невеликий кола дослідників Східної Європи й, насамперед, Росії. Спростуванням цієї тези німецької дослідниці частково може слугувати аналіз інтерпретацій Східної Європи/Росії у творчості О. Гетча, який хоч і був пов'язаний з політикою, але мав відмінне від Т. Шіманна бачення Росії та ще більшою мірою – в дослідженнях Л. К. Гетца.

Інтерпретації Росії та її образ у творчому доробку О. Гетча не були такими сталими і послідовними, як у Т. Шіманна, й відзначались вельми помітними змінами. О. Гетч також активно долучався до політичного життя імперії та переймався публіцистикою. У своїх статтях та лекціях він підтримував ідею перетворення Німеччини у світову державу [548, с. 320], але на відміну від Т. Шіманна основним ворогом Німеччини вважав Англію. Його розмірковування про місце Німеччини у світовій політиці спонукали ще на початку наукової кар'єри до короткого аналізу тогочасного стану найбільших держав і одночасно конструювання їх образу. Серед цих держав була і Росія. На той час Східна Європа/Росія були для нього регіоном більш уявним, ніж наявним, тому на час написання першої статті про Росію у 1900 р. він послуговувався негативними стереотипами, які культивувались на Заході. І цей перший образ Росії, сконструйований О. Гетчем, був доволі непривабливий. Росія поставала як світова держава, в якій відбулось поєднання високої французької культури і слов'янсько-татарсько-монгольського безкультур'я, різних племен і рас. Ця Росія у трактуванні О. Гетча була не тільки «іншим», менш культурним і розвиненим відносно Німеччини, але він наголошував і на тому, що це «чужа раса, чужа мова, чужі звичай», які є незнайомими, незрозумілими і віддаленими для німецького відчуття й сприйняття [240, с. 79]. Одночасно, тут спостерігається послуговування вже усталеними у німецькому суспільстві образами і концепціями і співзвучність з трактуваннями Т. Шіманна.

У подальших своїх публікаціях О. Гетч наголошував на необхідності дружби з цим «напівазійським чужинцем», з одного боку, для власного захисту східних кордонів, а з іншого – для боротьби з поляками у їхньому прагненні до власної держави. Позитивним прикладом такої дружби був для нього історичний досвід поділу Польщі. О. Гетч ще у студентські роки пройнявся бісмарківською політикою необхідності боротьби з «польською загрозою» [757, с. 54, 58] й мирної політики щодо Росії [854, с. 89], тому серед найважливіших завдань польської політики він вважав боротьбу проти

поляків під девізом «німецька земля й німецькі селяни на ній» [228, с. 6]. Цьому мала сприяти відповідна державна аграрна політика, а обов'язок уряду й народу, на думку О. Гетча, полягав у тому, щоб у східних територіях імперії проводити таку політику, яка б забезпечувала переваги німецьких елементів [228, с. 22].

Перебравшись з Ляйпціга до Берліна, а пізніше до Познані, О. Гетч почав активно знайомитися зі Східною Європою, здійснюючи поїздки у Прибалтику, в польські губернії Російської імперії, у Крим, на Кавказ і Середню Азію [839, с. 37]. У передвоєнний час він здійснив 10 подорожей до Росії, у 1907 р. побував у Петербурзі під час виборів до Третьої Державної Думи [843, с. 89]. О. Гетч все більше цікавиться історією й сьогоденням Росії, налагоджує численні зв'язки з відомими представниками Російської імперії й все більше схиляється до думки, що сильна Росія є гарантом німецької могутності в Європі [548, с. 320].

Вбачаючи у національному русі поляків загрозу для Німеччини, О. Гетч особливу увагу приділяв Галичині і національній боротьбі українців проти поляків [228, с. 21]. Скоріш за все, ініціюючи знайомство з М. Грушевським, він мав не тільки наукові інтереси. На політичну мотивацію цього знайомства вказує й О. Кураєв, але пояснює це прагненням Німеччини скористатися українським національним рухом для послаблення Російської імперії [543, с. 46-61]. Таке твердження є дискусійним, оскільки О. Гетч був прихильником цілісності Російської імперії та мирних відносин між Росією й Німеччиною. У своїх історичних працях він не підтримував теорію М. Грушевського про окремішність розвитку українського народу. Навпаки, у монографії з історії Росії навіть наголошував на спільності історичного процесу росіян і українців, а говорячи про певні відмінності, зокрема мовні, відзначав, що українці з усіх інших слов'ян стоять до великоросів найближче [239, с. 23-24]. Більш ймовірним є його прагнення скористатися українським рухом у Галичині в боротьбі проти поляків. Та й аналіз листів О. Гетча до М. Грушевського засвідчує, перш за все, наукові інтереси. Окрім

М. Грушевського О. Гетч налагодив контакти з Д. Багалієм, Р. Сембратовічем та І. Франком [839, с. 35].

Під враженням від російської революції 1905-1907 рр. О. Гетч зосередив свої інтереси на новітній історії Росії та німецько-російських відносинах. З 1910 р. ця тема посіла провідне місце в його науковій та політичній діяльності. До того ж постреволуційна Росія викликала чималу зацікавленість у Німеччині. На початку 1912 р. «Об'єднання підвищення кваліфікації у сфері державних наук» відрядило до Росії групу з 108 осіб, які представляли різні спеціальності, серед них були й історики: О. Гетч, Дітріх Шефер (Dietrich Schäfer) і Т. Шіманн. Програмою поїздки передбачалося відвідання Петербурга, Москви, Курська, Києва та ознайомлення з найрізноманітнішими об'єктами: фабриками, школами, музеями, судами, народними домами тощо. Особлива увага приділялась ознайомленню зі змінами в аграрному секторі [843, с. 100]. Якщо ця поїздка особливо не позначилась на інтерпретаціях Росії Т. Шіманном і не змінила його русофобство, то О. Гетч у монографії «Росія. Вступ на основі її історії з 1904 по 1912 рр.», яка побачила світ у 1913 р. зробив спробу «подолати нереальні міфічні уявлення про «російську загрозу» й «азійський характер» Росії [548, с. 321].

На відміну від Т. Шіманна, який надавав пріоритет дослідженням зовнішньої політики Росії, О. Гетч детально змалював практично всі сфери життя революційної й післяреволюційної Росії. Проаналізувавши історичну спадщину та передумови революції, він детально розглянув діяльність дум і особливості виникнення партій, конституційні зміни й реформування системи управління і суду. Особливу увагу приділив вирішенню аграрного питання, економічній політиці, фінансовій та податковій сферам, становому поділу російського суспільства та органам місцевого самоуправління. Не залишились поза його увагою й такі питання як всі ланки освіти і студентський рух, цензура, преса, література, духовне життя й церква, розвиток флоту і безумовно зовнішня політика. За результатами цього

аналізу постав доволі складний і багатогранний образ Росії. Збройні сутички періоду революції 1905-1907 рр., насамперед, кривава неділя, повстання на флоті, грудневе збройне повстання отримали негативну оцінку О. Гетча й він трактував їх на межі варварства. З іншого боку, російська культура й, перш за все, література, оцінювались ним дуже високо. Звернув він увагу й на існування національних проблем у Російській імперії. О. Гетч вельми побіжно приділив увагу й українському питанню й навіть вказав на деякі відмінності між «малоросами» і «великоросами» [239].

Підбиваючи підсумки О. Гетч констатував, що в Росії й після революції зберігається старий державний лад, але в ньому почались регенераційні процеси і поставив запитання: Чи зможуть російська держава й народ успішно їх реалізувати? На його думку, без залучення іноземного капіталу, іноземної техніки, іноземної організаційної сили й іноземної інтелігенції це було сумнівно [239, с. 520]. Вочевидь, що цією іноземною силою мала б бути Західна Європа, до того ж його відповідь була завуальованим визнанням нездатності Росії й російського народу до самоорганізації й прогресу. О. Гетч також зауважив, що важливою умовою здійснення реформ було збереження миру, тому він від імені німців, яким російський народ є сусідом і де «вони мають немалий інтерес», бажав Росії розвитку мирним і спокійним шляхом [228, с. 86]. Але ці побажання невдовзі виявились нереалізованими. Попри зміцнення позицій О. Гетча в Берліні, його концепція історії Росії й німецько-російських відносин значно менше відповідала прагненням до анексії у Східній Європі найреакційнішого оточення імператора й утвердження нероздільного панування Німеччини у цьому регіоні, ніж концепція Т. Шіманна.

На цьому фоні особливо вирізнялась творчість професора теології Боннського університету Л. К. Гетца. Для нього, як і для його колег, Східна Європа в першу чергу асоціювалась з Росією і була регіоном не уявним, а наявним. Свою першу подорож до Російської імперії він здійснив у 1897 р., відвідавши Київ, Петербург, Москву, Варшаву та інші міста, а протягом 1903

– 1908 рр. бував у Росії майже щорічно [843, с. 130-131]. Під його наукової діяльності припав на два перших десятиліття ХХ ст.: з 1904 по 1922 рр. він опублікував 10 книг з історії Київської Русі та Росії.

Цю «серію успіхів» відкривала видана у 1904 р. монографія «Києво-Печерський монастир як культурний центр домонгольської Росії». У цьому дослідженні Л. К. Гетц відзначав самобутність культури Київської Русі і поступовий відхід від візантійських традицій в організації монастирського життя. На його думку, Києво-Печерський монастир був не тільки науковим і освітнім центром, але, в порівняння з грецькими монастирями, його значення було значно вищим і в соціальній сфері. На підставі цього він стверджував, що Печерський монастир у більшому сенсі був культурним центром для Києва, ніж візантійські монастирі [183, с. X].

У наступному році Л. К. Гетц видав у Штутгарті роботу «Церковно-правові та культурно-історичні пам'ятки Стародавньої Русі» [184], в якій були представлені німецькою мовою давньоруські писемні джерела з канонічного права, в тому числі і церковний статут Святого Володимира, канонічні відповіді митрополита Іоанна II (1080-1089) та ін. Робота засвідчила високу обізнаність Л. К. Гетца з широким колом дослідницької літератури з цієї проблематики, що було зрозуміло з коментарів і вступних частин, які супроводжували переклад кожного документа. Друга особливість, якої Л. К. Гетц буде дотримуватися і в подальших роботах з давньоруського права – це обов'язкове порівняння з аналогічними правовими нормами західноєвропейського права, де поступово руйнуватиме «варварський» образ «відсталого» слов'янського/східноєвропейського світу.

У 1908 р. побачила світ нова книга Л. К. Гетца «Держава і церква в Стародавній Русі. Київський період 980-1240» [187]. Наступного року він видав переклад трьох редакцій (Древню, Другу і Третю) пам'ятки давньоруського права – «Руської правди», який супроводжувався коментарями і тлумаченнями [342]. Протягом 1910-1913 рр. у штутгартському видавництві вийшли друком чотири томи дуже

скрупульозних досліджень трьох редакцій «Руської правди» [185]. Ці роботи Л. К. Гетца мали широкий науковий резонанс у Російській імперії і вже у 1913 р. він отримав звання доктора юстиції Київського університету Св. Володимира, одночасно з цим був обраний дійсним членом Товариства історії і старожитностей російських і почесним членом Імператорського археологічного інституту в Москві [220]. Прикметно, що ні Т. Шіманн, ні О. Гетч попри їхні широкі знайомства і зв'язки не отримали академічних титулів і звань ні в Росії, ні в іншій академічній установі Східної Європи. Не були вони обрані й до жодної з німецьких академій наук.

Вихід цих робіт супроводжувався ґрунтовними і, в основному, схвальними рецензіями [495]. Професор А. Н. Філіппов [627] відзначав, що Л. К. Гетц «виправляє помилки застарілого перекладу «Руської правди», зробленого ще 1826 р. Густавом Еверсом (J. Ph. G. Ewers) [521], даючи при цьому величезний матеріал для тлумачень не тільки окремих слів, але і цілих виразів. У всьому цьому полягає велика заслуга проф. Гетца як перед історією російського права, так ще більше перед історією порівняльного правознавства. Тільки тепер наша знаменита Правда цілком постала перед обличчям західноєвропейських учених і її юридичні інститути цілком відкриті для вивчення» [627, с. 15-16]. У свою чергу професор М. Ф. Володимирський-Буданов писав, що «російські вчені завжди будуть вдячні автору, як компетентному піонеру в справі ознайомлення своїх співвітчизників із російським правом і його історією» [495, с. 24].

Але цінність роботи Л. К. Гетца полягала не тільки в тому, що він зробив пам'ятник давньоруського права більш доступним для вивчення західноєвропейським дослідникам. Він також дав свої трактування і своє бачення його історії і значущості, які відрізнялися від уже існуючих концепцій у російській історії права. Цю новизну підходів Л. К. Гетца відзначив професор Новоросійського університету А. В. Флоровський, який писав: «У даний час ми немов присутні при новому широкому і різнобічному перегляді Руської Правди і відносно її літературної історії, тобто її

походження і послідовного розвитку, – і у відносно розміщеного у ній багатого історично-юридичного матеріалу. Цей перегляд чи перебудову наших уявлень про Руську Правду здійснює нині професор Боннського університету Леопольд Карл Гетц» [628, с. 97-99].

У чому ж полягав цей «перегляд і перебудова уявлень»? Перш за все, Л. К. Гетц не погоджувався із загальноприйнятим датуванням і віднесенням тексту найдавнішої «Руської правди» до періоду правління Ярослава Мудрого. Він на підставі ретельного постатейного аналізу стверджував, що найдавніша редакція являє собою давньоруське право ще до часів правління Володимира. Вона виникла ще до правління князя Володимира в результаті запису давніх правових звичаїв східних слов'ян і є ні чим іншим як «доваряжським, праслов'янським і, отже, дійсно руським правом» [628, с. 159]. З таким датуванням складання «Руської правди» не погоджувалися практично всі російські рецензенти, але О. М. Філіппов бачив раціональне «зерно історичної правди» в тому, що «Руська правда», «кажучи взагалі, відтворювала у собі право сивої давнини» [627, с. 10].

У своєму дослідженні Л. К. Гетц не тільки відзначав той факт, що найдавніші статті «Руської правди» відносяться до карного права, але і тим самим вписував процеси становлення давньоруського права в загальноєвропейський контекст, оскільки у всіх народів кримінальне право було первинним [185, с. 227]. Особливу увагу він приділяв порівнянню давньоруського правового життя з іншими народами і країнами, насамперед з Візантією [185, с. 234-252], німецьким народним правом [185, с. 252-265] і древньошведським [185, с. 265-269]. Хоча він і вказував на певне запозичення деяких статей і положень, але в загальному висновку констатував, що це самостійний правовий пам'ятник, який відображає прадавні слов'янські правові уявлення і є ні чим іншим як дійсно руським правом, а деякі додаткові статті з'явилися в ньому внаслідок посилення відносин з іншими народами і, перш за все, з германцями і скандинавами [185, с. 269].

Таким чином, К. Л. Гетц не прийняв існуючу на німецькомовному просторі концепцію Г. Еверса про те, що джерелом для створення «Руської правди» послужила «Салічна правда» й намагався спростувати уявлення, в яких культурний та правовий розвиток східних слов'ян трактувався як більш низький за рівнем і розглядався в повній залежності від аналогічних процесів у Західній Європі. Він також відмовився від існуючих тверджень про визначальний візантійський вплив, прив'язавши розвиток Давньої Русі і слов'янського світу до загальноєвропейських процесів. Ці твердження не повною мірою були прийняті російськими рецензентами, але всі відзначали його величезну заслугу в тому, що він зробив древньоруське право дуже доступним для вивчення та ознайомлення у Західній Європі і, до того ж, зробив це з любов'ю і повагою до культури слов'янського світу.

Звернення до періоду Київської Русі й таких тем як церква, держава, кодифікація права було важливим кроком до руйнування німецьких стереотипів про Східну Європу як край варварів. Л. К. Гетц постійно наголошував на важливості слов'янської культури для Західної Європи й підкреслював, що вона є ваговою складовою європейської культури. У цих твердженнях він був дуже співзвучним з візантистом К. Крумбахером, який 1908 р. у статті «Культурні цінності слов'янства й слов'янська філологія в Німеччині» писав: «Те, що історією слов'ян, як і інших східноєвропейських народів, до цього часу так нехтують у наших університетах, у середніх школах майже взагалі проходять мимо неї, пояснюється не її об'єктивною малою значимістю, а нашою власною лінню, недалекоглядністю і невіглаством, а також можливо шовіністичною зверхністю» [633, с. 79]. Але такі інтерпретації Східної Європи ледь проторговували собі шлях у німецькомовному академічному середовищі та німецькому суспільстві в цілому, особливо за умов наростання протистояння в передвоєнні роки.

Початок Першої світової війни значно обмежував можливості для толерування образу Східної Європи/Росії, сконструйованого Л. К. Гетцом. Радше тут у нагоді були б образи, створені Т. Шіманном, але його позиції

через англофільство в умовах наростання англофобії у німецькому суспільстві, також вельми послабились. Йому навіть довелося поплатитися посадою багаторічного оглядача «Kreuzzeitung». Ця посада була запропонована його колезі й одночасно супернику О. Гетчу, концепція якого про союз з Росією також виявилась не реалізованою. У Першій світовій війні Німеччина і Росія перетворились на воюючих суперників. З огляду на це О. Гетч вже на самому початку війни опублікував книгу «Росія як суперник Німеччини» [241]. Як же він інтерпретував Росію – суперника, а не Росію – союзника? На самому початку книжки О. Гетч звернувся до доволі поширеного останнім часом у Німеччині уявлення про Російську імперію як міфічного сфінкса, який у трактуваннях предків уособлював «могутність, жах і загадковість». Так само й Росія поставала перед німцями як «надзвичайна організація сили, найбільшої континентальної світової імперії», а жах, за словами О. Гетча викликали «варварство і безкультур'я народу, які проявились у цьому сильному організмі», який наче б то загрожував німцям [241, с. 3].

З метою деконструкції таких уявлень О. Гетч висловив сумнів, чи ці «великі силові претензії» Російської імперії співвідносні з її «внутрішньою економічною і моральною силою» й поставив завдання відповісти на запитання: «Як Росія стала суперником Німеччини і чого вона варта як суперник»? З метою захисту своєї попередньої концепції щодо необхідності дружби між Німеччиною та Росією О. Гетч навів низку прикладів міжнародної політичної співпраці в минулому, наголосив на важливості економічних зв'язків обох країн й економічній залежності Росії від Німеччини. Поряд з цим він відзначив існування «глибокої і широкої антипатії» проти Німеччини, яка була вельми помітною у російській публіцистиці, перш за все на шпальтах журналу «Новое время». Цю антипатію О. Гетч пояснював існуванням у російському суспільстві антагонізму до іноземців, які з часів Петра Великого відігравали особливу роль. Але в Росії існувала антипатія й власне до німців через їхнє

«організоване життя», їхню «силу волі», а також зневажливість через політичну слабкість вітчизни «ковбасників», як насмішкувато називали німців у Росії [241, с. 11-12]. Поширення цих настроїв у російському суспільстві О. Гетч пов'язував з ідеологією слов'янофілів і панславистів. Останні, за його твердженням, «завжди, як це тільки було можливим» наголошували на своїй протизазі німцям та «уявному пангерманізмі з його «дранг нах остен». Але антинімецькі настрої, на думку О. Гетча, ніколи не були притаманні всьому освіченому суспільству, хоча їх вираження завжди можна було знайти «в широкому колі преси». Серед чинників зростання негативної інформації щодо німців О. Гетч вважав і союз Росії з Францією – антиподом Німеччини. Але оскільки рівень освіченості російського суспільства невисокий, а коло читачів «Нового времени» не таке вже й велике у масштабах імперії, то прихильників такого негативного ставлення до Німеччини, на думку О. Гетча, було не так і багато. Щодо більш широкого загалу російського суспільства, зокрема селян і солдат, вихідців із селянства, було важливим, що їм скажуть попи [241, с. 14], а оскільки православна церква в Росії не толерувала позитивного ставлення до іноземного, то в цьому середовищі антинімецьких настроїв було чимало.

Важливо відзначити, що О. Гетч писав не тільки про антипатію до німців у Росії, але відзначав, що й у багатьох колах німецького народу «жила і живе» сильна антипатія проти Російської держави. Її мотиви також мали різний характер. У певних німецьких суспільних колах Росія асоціювалась з варварством, безкультурністю, поліцейським свавіллям та реакцією. Пізніше також поширювались переконання історично-світоглядної протилежності германців і слов'ян. Для більшості ж німців Росія була чужою, бо вони про неї мало знали, хоча з початку 90-х рр. XIX ст. у Німеччині з'явилося чимало російської літератури. Але в Німеччині ця апатія, на його думку, ніколи не охоплювала таку кількість верств, як у Росії. Виходячи з такого стану речей О. Гетч припустив, що «німецька та слов'янська самобутність» і в подальшому «залишатимуться чужими». Водночас він вважав не зовсім

доречним пов'язувати ворожість Росії і її участь у війні проти Німеччини з її азійськістю та варварством, а пояснював це її імперськими інтересами [241, с. 16].

Відповідаючи на питання «Чи справді Росія є сильним суперником і несе загрозу й поразку Німеччині?», О. Гетч стверджував, що позиції Росії були значно слабшими, ніж то видавалось. Свою позицію він аргументував, по-перше, економічною слабкістю Росії. По-друге, панславізм він схарактеризував надто слабкою течією, щоб нести загрозу Німеччині, відзначивши, що панславізм не тільки не прижився в Польщі через ненависть до Росії, але також подібні почуття щодо Росії й Москви виношували майже 30 000 000 українців. Ця ненависть була, на думку О. Гетча, важливішою ніж почуття раси, мови і спільної церковної приналежності. До того ж Росія, на думку О. Гетча, була дещо дивним керманічем панславізму, оскільки заступалась за слов'ян Балканського півострова, їхню мову та релігію, а сама при цьому чинила тиск на поляків і малоросів. Водночас південні і західні слов'яни значно більше прагнули до демократичної самостійності ніж покровительства Москви. По-третє, слабкість Росії О. Гетч вбачав і у її багатонаціональності, бо якщо «малороси, поляки і білоруси» «виношували ненависть» до Москви, то про інші «неросійські народи імперії: фінів, німців, литовців, латишів, вірмен, татар» говорити й поготів [241, с. 23-24].

Констатував О. Гетч і провал агітаційної роботи Росії з використанням німецького «дранг нах остен» для об'єднання слов'ян, відзначивши, що агітаційна компанія не спрямовувалася проти Австрія і «ненависть російського панславізму» була направлена проти Вільгельма II і Німеччини. Незважаючи на те, що у російській агітації «кожен німецький селянин, кожен купець і кожен інженер» був «піонером» цього «дранг нах остен» [241, с. 24], вона не дала очікуваних результатів. Слов'яни Балкан не підтримали Росію – Болгарія воювала на стороні Німеччини, поляки Пруссії також її не сприйняли й воювали під прапором Німеччини. Попри те, що серед слов'ян Австрії було чимало противників дуалістичної монархії, але вони «одразу

відгукнулися на звернення імператора», бо в Австрії «свобода життя, релігії і мови», а в Росії слов'яни, які не великороси зазнавали насилля [241, с. 59-60]. Хоча О. Гетч наголошував на національних проблемах в Росії, але він не поділяв поглядів Т. Шіманна щодо значимості цього питання у боротьбі Німеччини з Росією.

Натомість Т. Шіманн у квітні 1915 р. представив меморандум «Німецькі прибалтійські провінції Росії», головною тезою якого було те, що Естляндія, Ліфляндія і Курляндія утворюють «єдиний географічний і культурний простір» і належать до рейху не тільки через свій німецький характер, а й представляють інтерес з огляду на їх торгово-політичне значення [655]. Він разом зі своїми земляками, прибалтійськими німцями, активізував пропаганду політики «окраїнних держав» («Randstaaten»). Ця концепція напередодні й початку Першої світової війни мала прихильників і в офіційних колах Німеччини.

Характер царської імперії як «тюрми народів» пов'язувався Т. Шіманном і його колишніми співвітчизниками з негативними упередженнями про великоросів «московітів» як носіїв цього державно-тюремного характеру. Все, що в історії Росії було позитивним подавалось ними як результат німецького впливу. У своєму протистоянні з Т. Шіманном О. Гетч навіть докоряв прибалтійським німцям за утвердження такого образу Росії, а в листі до голови фракції німецьких консерваторів у парламенті графа фон Вестарпа (Westarp) зауважував, що прибалти вже протягом трьох століть формують бачення німцями Росії. У Німеччині 9/10 всіх книжок про Росію – це роботи прибалтійських німців, але, на думку О. Гетча не можна «в гігантських питаннях Сходу орієнтуватися на бажання 165 000 німців Балтійських провінцій». Він наголошував на важливості концепції О. Бісмарка щодо німецької східної політики [839, с.313]. Цікаво, що ці звинувачення прибалтійських німців у створенні викривленого негативного образу Росії й породженні напруження у німецько-російських відносинах до цього часу використовуються окремими дослідниками.

Варто відзначити, що пропагуючи концепцію «окраїнних держав», Т. Шіманн виступав проти ідей «Загальнонімецького союзу» щодо колонізації Німеччиною Східної Європи й відстоював ідею автономії східноєвропейських окраїнних народів. Тому, як справедливо відзначив німецький дослідник Г. Кьонен, не можна ідентифікувати Т. Шіманна з «крайнім реакційним спектром пангерманістів». Його погляди були значно «ближче до націонал- чи соціал-ліберальних концепцій Середньої Європи В. Ратенау чи Ф. Науманна та частково співзвучні з пропагандистськими гаслами німецьких соціал-демократів щодо війни в тій частині, де йшлося про боротьбу проти царського деспотизму» [743, с. 135].

Під «звільненням неросійських народів від Росії» Т. Шіманн розумів, насамперед, відокремлення Прибалтики й практично не приділяв уваги українському питанню. Ідею відокремлення України відстоював його земляк Пауль Рорбах (Paul Rorbach), який хоч і мав докторський ступінь, але переймався в основному публіцистикою, а не науковими дослідженнями [656, с. 461-473]. Ідея окремішності України обґрунтовувалась і у брошур пропагандистсько-публіцистичного характеру, виданих 1915 р. у Німеччині та Австрії [664], [777], [783]. Німецькою мовою було також видано збірку про Україну за авторства та впорядкування О. Барвінського і Є Левицького [883]. Однак в академічному середовищі дослідників Східної Європи ця ідея не мала вагомої підтримки й наукового обґрунтування. Радше можна було спостерігати зворотнє.

Вже у 1916 р. О. Гетч підготував спеціальну доповідну записку по Балтиці, в якій йшлося, що ці території ніколи не були німецькими землями, а німецьке населення становило там тільки п'яту частину і їхня культура, не такою мірою, як це трактував Т. Шіманн, «передалась» на латишів і естонців. Навпаки, вони сформували свою власну культуру і прагнули не тільки позбутись російського панування, але й німецького. Найвагомим аргументом О. Гетча було те, що анексія Прибалтики Німеччиною породила б «смертельну ворожості» з боку Росії [839, с. 94-95]. Наступного року

протистояння О. Гетча з пангерманістами й прибалтійськими німцями досягло апогею. Тьубінгенський історик Й. Геллер (J. Heller), фахівець з середньовічної історії, опублікував під назвою «Російська небезпека в німецькому домі» [201] вельми критичний памфлет на видану ще в 1913 р. книжку О. Гетча з новітньої історії Росії. У відповідь на цю критику О. Гетч вдруге видав розкритиковану працю.

У поглядах Т. Шіманна і О. Гетча проявлялось дедалі більше розходжень, хоча вони обидва належали до консервативного табору, підтримували імперіалістичну політику Німеччини й певною мірою ідентифікували Східну Європу з Росією [733, с. 224-225], що значно звужувало концепцію східноєвропейських досліджень у Німеччині й обумовило в подальшому русоцентризм у східноєвропейських історичних дослідженнях. Протягом війни їх протистояння вийшло за межі університету. О. Гетч, як прихильник східної орієнтації Німеччини ратував за примирення з Росією для подальшого успішного ведення війни проти Англії та Франції. Впродовж літа 1917 р. він активно виступав за сепаратний мир з Росією, використовуючи для цього шпальти «Kreuzzeitung». Він не підтримував ні тих, хто вважав за необхідне толерувати революцію в Росії, ні тих, хто вважав за доцільне підтримувати національні рухи в окраїнних областях. З одного боку він пояснював це тим, що на фінській, естонській, литовській, латвійській, єврейській і польській сторонах ні в якому разі не очікують на звільнення за допомогою Німеччини. Вони бажають або автономії в російському державному союзі, або державної самостійності. Ніхто з політиків чи публіцистів, твердив О. Гетч, не бачив потреби, щоб Німеччина виступала й визволителькою України [839, с. 112-113]. Цю його позицію можна пояснити значно кращим володінням інформацією про сутність національних рухів на території Росії, а з іншого боку проявилась його полонофобія й острах за цілісність Німецької імперії. Він розумів, що звільнення поляків з-під влади Росії й відновлення польської держави може спричинити визвольний рух поляків Німецької імперії. Після захоплення

більшовиками влади О. Гетч не зміг побороти свої консервативні погляди й на певний час відмовився від своєї концепції східної орієнтації Німеччини.

Сповідуючи концепцію окраїнних держав, Т. Шіманн, як і інші прибалтійські німці, в 1917 р. виступав проти укладання мирної угоди з Росією. Вихідною була теза, що Російська імперія як ціле – «штучний витвір» і тому буде розпадатися на її «природні, історичні та етнічні елементи» [743, с. 135], з посеред яких найбільш вагомими були Прибалтика й Україна, що в чергове намагався відстояти П. Рорбах у спеціально опублікованій в 1917 р. брошурі «Наша військова мета на Сході і російська революція» [796]. Т. Шіманн і його земляки також мали рацію щодо подальшого розпаду Російської імперії, але вони помилялись щодо німецької орієнтованості європейських народів колишньої Російської імперії і їхніх політичних еліт. Це частково підтвердила й австро-німецька окупація України. Водночас відкриття українських дипломатичних представництв у Відні та Берліні, утворення німецько-українського товариства, публікації німецької преси про Україну, приїзд до України німецьких науковців призвели до того, що з словообігу практично було виключено назву Малоросія. Після 1918 р. у німецькомовному академічному середовищі остаточно утвердились назви Україна й український.

Протягом війни Т. Шіманн продовжував роботу над четвертим томом історії Росії часів Миколи I, який побачив світ вже після закінчення війни під назвою «Цар Микола від часу своєї найвищої могутності до поразки у Кримській війні. 1840-1855». Як і в попередніх томах, він зосередився на аналізі зовнішньої політики Миколи I, де традиційно акцентував увагу на намаганнях російського царя посилити свій вплив в Європі й нав'язати їй свої диктаторські методи. Саме «зображення Миколи II як серединно-європейського диктатора, який намагався стати диктатором всієї Європи» Ю. В. Готьє відзначив у рецензії як «найбільш цінну сторону книжки». Микола I, попри свою палку ненависть до поляків, дуже часто жив у Варшаві, бо там він «почував себе не російським, а серединно-європейським

самодержавцем». Виїжджаючи до Відня і Берліна, він постійно давав настанови тамтешнім самодержавцям, намагаючись нав'язати їм свою волю, що робило його нестерпним не тільки громадянам європейських держав, але й їх правителям». Окрім цього, на думку Ю. В. Готьє Т. Шіманн зумів показати й те, що для Миколи I Росія «як живий, мислячий та такий, що має волю організм, не існувала» [504]. Отже, образ Росії, який конструювався Т. Шіманном не був тільки політичним проектом, покликаним легітимізувати боротьбу Німецької імперії з Росією, він певною мірою був відображенням тих негараздів, які мали місце як всередині Росії, так і в її зовнішній політиці, що підтверджували й російські рецензенти.

Поразка Німеччини у війні стала й поразкою концепції Т. Шіманна та важким психологічним ударом для нього самого. Його ідеї піддавались нищівній критиці, а він – численним нападкам. Невдовзі після війни Т. Шіманн захворів і помер у січні 1921 р. в одній з берлінських лікарень. Того ж року Є. Тарле опублікував доволі об'ємний некролог, в якому відзначив, що Т. Шіманна не можна назвати «ні реакціонером, ні візантійцем, ні підхалимом, ні царедворцем, ні барабанним патріотом, ні шовіністом, ні легковажним забіякою, ні газетним Мальбруком, який вічно поспішає проти когось у похід» [609, с. 192]. Він радше був людиною своєї епохи, свого часу, світогляд якої сформувався під впливом змін, які відбувались в обох імперіях. Свідченням чого слугувала й еволюція його ставлення до Росії. Т. Шіманн спочатку (у вісімдесятих-дев'яностих роках) «її вивчав, поважав і не любив, після японської війни вивчав і не поважав, після 1912 року вивчав, не поважав і ненавидів; а протягом всього життя остерігався» [609, с. 193]. Ці слова Є. Тарле певною мірою є розгадкою русофобії Т. Шіманна.

Незаперечною є заслуга Т. Шіманна у запровадженні фаху «східноєвропейська історія» до кола університетських дисциплін і заснуванні першого німецькомовного фахового видання, що відкривало значно ширші можливості для більш детального знайомства німецькомовного суспільства з історією і культурою Східної Європи, а також конструювання її нових

образів і різноманітних їх інтерпретацій. Однак низка упереджень, витворених Т. Шіманном в його інтерпретуванні Східної Європи будуть проявлятися у трактуваннях Східної Європи на німецькомовному просторі впродовж ХХ ст.

Під час Першої світової війни Л. К. Гетц, на відміну від своїх берлінських колег, не вдавався до політичних дебатів, а працював над дослідженням німецько-російських торгівельних відносин [181]. Такий вибір тематики виглядав як своєрідний протест проти військового протистояння й легітимація багатовічної мирної співпраці німецького й східнослов'янського світів. До цього часу дослідники послуговуються його працями й відзначають, що із всіх існуючих на сьогодні робіт присвячених аналізу російсько-німецьких торгових договорів середньовіччя дослідження Л. К. Гетца залишається одним з найкращих [576].

К. Їречек подібно до Л. К. Гетца, в той час, коли Відень воював з Сербією, працював над другим томом «Історії сербів». Праця побачила світ у рік його смерті й одночасно у рік завершення світової війни. Тут, як і в попередньому томі, він значну увагу звернув на сусідні з сербами народи і наголошував на свободолобстві сербів та високо оцінював їх визвольну боротьбу. Навіть у передмові відзначив участь сербів у війнах, які велись Австрією, Росією й венеціанцями проти Туреччини [252, с. VI]. Тим самим знову спробував включити історію сербів у загальноєвропейський процес і відзначити той факт, що для Австрії Сербія не завжди була ворогом, але й союзником.

На початку Першої світової війни Г. Уберсбергер був серед палких прихильників тісного зближення між Австрією та Німеччиною [252, с. 97]. Під час війни він активно виступав з лекціями про передісторію війни, беручи до уваги відносини Німецької та Австро-Угорської імперій з Росією й інші подібні теми. З цими лекціями він навіть був запрошений у 1915 та 1916 рр. до Берліна і Дрездина, в листопаді 1916 р. здійснив поїздку до Софії, а в жовтні 1918 р. – до Києва. В МЗС Австрії його вважали «правильним

вченим, який протидіє дружнім до Росії тенденціям» [825, с. 228]. Подібно до Т. Шіманна й О. Гетча він намагався долучатись до співпраці з зовнішньополітичним відомством, але безумовно не в таких масштабах.

Відмінність основних напрямків наукових досліджень, аполітичність К. Їречека, його міжнародний академічний авторитет унеможливили протистояння між ним і Г. Уберсбергером, як це сталося у Берліні між Т. Шіманном та О. Гетчем. Але їхні образи і розуміння Східної Європи також були різними. Слов'янське походження К. Їречека й багатонаціональний склад слухачів семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті обумовили конструювання більш привабливих образів Східної Європи. Не на останньому місці було й те, що академічні стандарти К. Їречек ставив понад усе й намагався уникати політичної кон'юнктури у дослідженнях.

Г. Уберсбергер, як і Т. Шіманн, зосереджувався на зовнішній політиці Росії. Для них обох Росія була «іншим», який прагне до європейського панування і відповідно несе загрозу Німеччині та Австрії. Для Т. Шіманна, О. Гетча та Г. Уберсбергера образ Східної Європи слугував для утвердження німецької/австрійської ідентичності як значно вищою за своїм рівнем й складовою західноєвропейської культури. Важливо відзначити й той факт, що ні Т. Шіманн, ні О. Гетч, ні Г. Уберсбергер не були першотворцями негативних образів Росії. Такі негативні оцінки ще раніше зустрічалися у працях російських інтелектуалів, у першу чергу – «західників». Позиція О. Гетча, що саме слабкість Польщі стала причиною поділів країни, а не імперські амбіції трьох сусідів перегукувалась з працями краківських істориків.

Спільним для О. Гетча та Т. Шіманна було визнання німецької вищості, досконалості та сили духу відносно східноєвропейського світу. Їх розходження у конструюванні образів Росії як «іншого», а відповідно й різні політичні стратегії східної політики можна пояснити їхнім походженням і власною ідентичністю. Т. Шіманн – прибалтійський німець, який, не

бажаючи русифікуватися, повернувся на батьківщину предків. Але це не була його батьківщина за народженням і її безпека підсвідомо відступала на другий план у порівнянні з бажанням помститися Росії. Така позиція притаманна майже всім землякам Т. Шіманна, для яких Росія однозначно не тільки «інший» – «чужий», а перш за все «смертельний ворог». Для О. Гетча цілісність і могутність Німецької імперії була понад усе й хоча для нього Росія також «інший» – «чужий», але значно слабший за Німеччину, можливо навіть й «ворог», але заради безпеки Німеччини й для перемоги над більш сильнішими й небезпечнішими Англією і Францією її варто було перетворити на союзника/спільника. Подібним чином можна пояснити і їх ставлення до поляків. Т. Шіманн певною мірою співчував польському визвольному рухові у Російській імперії, а О. Гетч вбачав у ньому загрозу для східних земель Німецької імперії.

Серед німецьких дослідників історії Східної Європи, а точніше Росії, Л. К. Гетц займав «повністю ясну позицію чисто історичного інтересу й був позаполітичним дослідником» [345, с. 477]. Для нього Росія й слов'янський світ також були «іншим», але радше не «чужим», а «незнайомим», що викликав спочатку цікавість, а з часом – захоплення і бажання познайомити/зблизити з ним і німецькомовний світ. Хоча Л. К. Гетц залишався поза політикою, але його образ був своєрідною політичною стратегією: зближення зі Східною Європою/Росією через її вивчення і мирне знайомство з її історією та культурою.

Підсумовуючи, можна відзначити, що в інтерпретаціях Східної Європи в обох імперіях існував плюралізм і до початку Першої світової війни конструювання її образу відбувалось в умовах загальноєвропейського інтелектуального простору, що частково забезпечувало взаємний трансфер наукових досліджень з історії Східної Європи між німецькомовним та східноєвропейським світами. Також під час Першої світової війни окремі німецькомовні дослідники Східної Європи намагались залишатись поза політикою й не вдавались до меншовартісних оцінок народів Східної Європа,

а навпаки намагались показати у своїх дослідженнях приклади співпраці Німеччини і Австрії з країнами «ворожого табору». Тісний зв'язок східноєвропейської історії з політикою обумовив домінування історії Росії у Німецькій імперії й значну увагу до Південно-Східної Європи в Австро-Угорській монархії, а причетність окремих представників східноєвропейських досліджень до політичного життя й активна публіцистична діяльність забезпечували поширення їх інтерпретацій Східної Європи у німецькому суспільстві і політичних колах, а не тільки серед студентства.

РОЗДІЛ IV

«НЕПІДКОРЕНА» СХІДНА ЄВРОПА І КОНСТРУЮВАННЯ ЇЇ ОБРАЗІВ У НІМЕЧЧИНІ ТА АВСТРІЇ З КІНЦЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ НАЦИСТАМИ

4.1. Образ Східної Європи у науково-освітньому середовищі Веймарської республіки: континуїтет чи нове бачення

Карта Східної Європи після завершення Першої світової війни змінилась радикально. Тепер німецькомовний простір від Росії відділяла низка нових держав, постання яких відбулося й за рахунок територій колишніх Німецької та Австро-Угорської імперій. Відповідно до Версальського договору Німеччина втратила Познань, частину Східної Пруссії. Данциг було оголошено вільним містом і на колишній території Німецької імперії утворювався коридор для вільного доступу Польщі до Балтійського моря. У Німеччині прагнули перегляду положень Версальського договору щодо цього регіону. Реваншистські настрої були притаманні й німецьким історикам, які намагалися їх науково обґрунтувати, а точніше легітимізувати, у тому числі й через історичні образи та інтерпретації. Частково це сприяло інтенсифікації східноєвропейських досліджень у Німеччині й відповідно розширенню мережі інституцій та корпусу професійних дослідників Східної Європи.

Найважливішим центром східноєвропейських студій у Німеччині й надалі залишався семінар східноєвропейської історії та країнознавства Берлінського університету. У 1920 р. семінар очолив К. Штелін, який походив з сім'ї баварського священика. Після закінчення гімназії він впродовж 1886-1897 рр. служив офіцером баварської армії, в 1896-1901 рр. студіював історію й історію мистецтва у Ляйпцизькому університеті. Його обидві дисертації, які він захистив у 1902 р. і 1905 р. були пов'язані з англійською історією XVI ст. Потому К. Штелін викладав у

Гайдельберзькому і Страсбурзькому університетах[92]. Перед Першою світовою війною він зацікавився історією Росії, що було пов'язано з родинною історією: його пращур Якоб Штелін був учителем Петра III [662, с. 17].

У 1910 р. К. Штелін здійснив першу подорож до Росії, де працював в архівах, бібліотеках і налагодив наукові контакти з російським медієвістом Д. М. Єгоровим та істориком О. С. Лаппо-Данилевським й професором Петербурзького університету Фрідріхом Брауном. Після завершення роботи у Москві та Петербурзі К. Штелін побував у Нижньому Новгороді і Казані [842, с. 162-164]. Він не тільки проводив час в архівах і бібліотеках, а намагався якомога більше познайомитись з російською культурою і російським життям, які викликали у нього захоплення, про що свідчать детальні листи К. Штеліна до дружини. Результатом цієї подорожі стало видання у 1913 р. праці про російське мистецтво і творчість Л. Толстого [378], а також його подальша переорієнтація на історію Росії. Більшовицький переворот К. Штелін сприйняв насторожено, тому підтримував ідею федералізації Росії. Влітку 1918 р. він разом з групою німецьких вчених побував в окупованому Києві [842, с. 167]. Одразу після закінчення війни опублікував ще дві невеличкі роботи з історії Росії: біографію Я. Штеліна [377], книжечку «Особистості й реформаторський рух в епоху перших Романових» [372] та декілька статей, пов'язаних з актуальними питаннями німецької східної політики [374, с.99-125].

Другим директором й ординарним професором семінару залишився О. Гетч. Окрім викладання в Берлінському університеті, О. Гетч читав курси лекцій зі східноєвропейської історії у Німецькій вищій школі політики, де велась підготовка німецького дипломатичного корпусу, Вищій торговій школі, Берлінській академії управління. 1927 р. він впровадив курс лекцій з зовнішньої й міжнародної політики [489, с. 237]. Лекції з цього курсу, які він читав по середах для студентів всіх факультетів Берлінського університету, користувались величезним успіхом: кількість слухачів сягала понад 1 000

осіб [757, с. 293]. Кількість слухачів семінару східноєвропейської історії у веймарський період коливалась в межах 80-90 студентів. В той же час на історичному семінарі, очолюваному Ф. Майнеке їх число, наприклад, у 1927 р., сягало 600 осіб [839, с. 191].

Поряд з науковою діяльністю О. Гетч активно займався публіцистикою та політикою. Публіцистична діяльність давала можливість поширювати серед широкого загалу німецького суспільства власні інтерпретації Східної Європи й бачання східноєвропейської політики. Політична діяльність допомагала в реалізації низки наукових проєктів. О. Гетч був членом Німецької націонал-демократичної партії, впродовж 1920-1930 рр. – депутатом рейхстагу [803]. Він був повнокровним політиком, і ця політична спрямованість позначилась на його лекціях з світової політики. К. Штелін дотримувався ліберально-республіканських поглядів і також долучався до політичного життя: був членом Демократичної партії, однак не відігравав у ній помітної ролі [768, с. 560]. К. Штелін і О. Гетч мали різні наукові стратегії. За свідченнями сучасників відносини між ними були непростими [768, с. 562], хоча німецький дослідник Г. Фойхт, навпаки, відзначає їх гарну співпрацю [839, с. 190]. Але незаперечним є те, що основою їхніх наукових інтересів була Росія, що обумовило збереження русоцентризму на семінарі протягом всього веймарського періоду.

На початку 20-х рр. академічну кар'єру на семінарі східноєвропейської історії розпочав Ганс Йонас, який перед Першою світовою війною студіював історію у Фрайбурзькому й Мюнхенському університетах. 1915 р. він потрапив у російський полон і був інтернований у табір на території Східного Сибіру, де вивчив російську мову, а згодом долучився до роботи у представництві спочатку шведського, а потім німецького Червоного Хреста. Завдяки непоганим відносинам з отаманом Семеновим організував повернення німецьких і австрійських військовополонених через Владивосток на батьківщину. До 1924-1925 н. р. Г. Йонас працював асистентом семінару і до 1930 р. був генеральним секретарем НТВСС. Впродовж 1925-1933 рр.

асистентом семінару працював Лео Льовенсон, який перед війною студіював історію і право у Берлінському, Московському і Петербурзькому університетах, в 1912 р. був обраний членом Археологічного інституту в Петербурзі. Це забезпечило йому добре знання російської мови і зв'язки у російському академічному середовищі [839, с. 189].

У Боннському університеті викладацьку діяльність продовжував Л. К. Гетц, а у Гамбурзькому університеті – Р. Саломон. Дуже короткий час у 1919-1920 рр. він входив до Німецької народної партії, але в подальшому намагався залишатися поза політикою [676, с. 79]. 1926 р. в Гамбурзькому університеті було впроваджено посаду доцента східноєвропейської історії, яку зайняв Фріц Епштайн (Fritz Epstein). Він походив із єврейської сім'ї відомого німецького математика Пауля Епштайна. У 1917 р. добровольцем пішов на фронт, а після закінчення війни навчався в Берлінському університеті, де у 1924 р. під керівництвом К. Штеліна захистив дисертацію про систему державного управління Московської держави. З 1931 р. у Франкфуртському університеті працював над габілітацією про Росію 1917-1920 рр. у контексті світової політики. Але не встиг її захистити до приходу нацистів і вже в 1934 р. вимушено емігрував [490, с. 323-324].

Оскільки Ляйпцизький університет тривалий час був вельми привабливим для отримання освіти серед вихідців з Південно-Східної Європи, то у ньому 1918 р. заснували Інститут Південно-Східної Європи та ісламу, який у 1924 р. перейменували в Інститут Східної Європи та ісламу. У цих інституціях свого часу працювали такі відомі славісти як Матіас Мурко, Макс Фасмер. Але вже у 1927 р. відбулося скорочення штатів й 1932 р. інститут взагалі закрили [725, с. 134].

Водночас 1918 р. у Ляйпцизькому університеті було прийнято рішення про запровадження посади екстраординарного професора східноєвропейської історії. На цю посаду балотувалися Л. К. Гетц, Оскар Галецький, Алоїз Хаек і Фелікс Пашковський, але жоден з них не отримав цієї посади [842, с. 129]. Доволі дивним було відхилення кандидатури Л. К. Гетца. Врешті-решт у

1919 р. цю посаду зайняв К. Штелін, який вже наступного року перебрався до Берліна.

У 1926-1927 н. р. в Інституті культурної та універсальної історії Ляйпцизького університету було створено відділ східноєвропейської історії. Його очолив 64-річний Ф. Браун, який у 1920 р. емігрував з Росії [662, с. 151] і був більшою мірою мовознавцем ніж істориком. Науковим співробітником відділу працював Георг Заке (Georg Sacke), родом з Кишинева, який після закінчення університету у Ляйпцизі захистив дисертацію про історіософію В. С. Соловйова [662, с. 154], а в 1932 р. – габілітацію з російської історії XVIII ст. з особливою увагою до абсолютизму Катерини II [747, с. 117-129]. Наукове становлення у Ляйпцизькому університеті розпочав і Вернер Маркерт (Werner Markert), який у 1931 р. під керівництвом Ф. Брауна захистив дисертацію про історію ідейних течій кінця XIX – початку XX ст. у середовищі російської інтелігенції [696, с. 481-486]. Особливу увагу В. Маркерт приділив засадничим позиціям слов'янофілів та західників й «суб'єктивній соціології» М. К. Михайловського. Він не тільки проаналізував її вплив на тогочасне російське суспільство, а й відзначив, що М. К. Михайловський вдавався до постійного порівняння з європейськими прикладами у створенні власного образу російських людей, які «пробудились для самоусвідомлення» [285, с. 255-274].

Ще навесні 1918 р. після підписання Брест-Литовських договорів з УНР і більшовицькою Росією у Бреслау засновано Інститут Східної Європи. Формально він був пов'язаний з тамтешнім університетом, але в реальності діяв як цілком самостійний міждисциплінарний науковий центр. Основна увага приділялась вивченню найрізноманітніших сфер економічного розвитку Східної Європи, права і мов [781, с. 9-10]. Інститут мав розробляти питання прикладного характеру, пов'язані з сучасністю. Створення інституції міждисциплінарного характеру засвідчило прагнення до більш комплексного вивчення східноєвропейського простору й впровадження нових форм інституціональної організації східноєвропейських досліджень у

німецькомовному академічному середовищі. 1921 р. в університеті Бреслау запроваджено посаду неординарного професора слов'янської філології та східноєвропейської історії, яку обійняв Ердманн Ганіш.

У Кенігсберзькому університеті курси пов'язані з історією Східної Європи з 1923 р. почав читати Мартін Вінклер (Martin Winkler). Він народився 1893 р. в сім'ї ляйпцизького лікаря, вищу освіту здобув у Страсбурзькому університеті [56]. Його перше знайомство зі Східною Європою було сумним: 1915 р. під час поранення на території Польщі біля Нарева він втратив праву руку, а на лівій – півтора пальця [56]. Про омріяні археологічні розкопки в Єгипті довелось забути, натомість він вирішив займатись історією Росії. У своїх подальших історичних дослідженнях М. Вінклер слідував концепції культурно орієнтованої історії К. Лампрехта [646, с. 200-201].

1920 р. М. Вінклер під керівництвом К. Штеліна захистив дисертацію про дослідження історії Росії А. Л. фон Шльоцером, а пізніше габілітацію [56] про П. Я. Чаадаєва. 1929 р. він отримав посаду неординарного професора східноєвропейської історії та країнознавства Кенігсберзького університету. Поступово серед студентського загалу зростав інтерес до лекцій М. Вінклера. У 1925 р. його лекції відвідували всього два слухачі, але вже 1928 р. – 28 [646, с. 208-209]. М. Вінклер багато зробив для знайомства німців з історією Росії шляхом придбання у Радянському Союзі книг науково-історичного характеру для Берлінської державної бібліотеки та бібліотеки Кенігсберзького університету. Завдяки його старанням семінарська бібліотека у Кенігсберзі за 1924-1934 зросла з 400 екземплярів до 7 000 томів [839, с. 154-155].

Поразка Німеччини в 1918 р. привела до інституалізації мультидисциплінарних досліджень народної самобутності (Volkstum). Саме в рамках цих досліджень оформився німецький «остфоршунг». Його представники розглядали землі на схід і південний схід від Німеччини і Австрії «перш за все як територію поселення, «народну землю»

(«Volksboden») німців, які тут здавна впливали на своїх підлеглих слов'ян як «носії культури» («Kulturträger») і «вчителі-майстри» («Lehrmeister»)» [735, с. 228-229].

З 1929 р. питанням німецької самобутності на східних територіях значну увагу приділяв новопризначений генеральний директор Пруського державного архіву Альберт Бракманн (Albert Brackmann) і його співробітник Йоганес Папрітц (Johannes Papritz). А. Бракманн був за фахом медієвістом, тривалий час редагував провідне німецьке фахове видання «Historische Zeitschrift» («Історичний журнал»), викладав у Марбурзькому, Кенігсберзькому та Берлінському університетах [100, с. 655-656]. З кінця 20-х рр. А. Бракманн активно досліджував історію та проблеми німецької меншини на території Польщі з метою обґрунтування реваншистських ідей. Ще в 1931 р. на конференції у Пруському державному міністерстві, де дискутувались нові напрямки німецького «остфоршунгу», він порушив питання про необхідність координації цієї роботи та більш докладне вивчення польського «вестфоршунгу». Для цього А. Бракманн запропонував організувати у підпорядкованому йому архіві окремий відділ, свого роду публікаційний центр, який увійшов в історію під назвою «Публікаціонсштелле Берлін-Дамель» («Publikationsstelle Berlin-Dahlem») [809, с. 231-232].

Помітне місце в дослідженнях німецької самобутності на початку 30-х рр. почав займати Германн Аубін. Він народився в 1885 р. у Північній Богемії. Під час Першої світової війни як офіцер австрійської артилерійської частини воював на території Галичини та в районі Рівного і Луцька. Свої враження від Східної Європи й тамтешніх слов'янських і єврейських поселень він охарактеризував словами «бруд, пустеля, болото, безнадійний край» [772, с. 112]. З 1919 р. Г. Аубін проживав у Німеччині й практично не приділяв уваги історії сусідніх східних територій. Ситуація змінилась після отримання ним у 1929 р. посади професора культорологічних досліджень Бреславського університету. Тут він все більше почав звертатися до тем,

пов'язаних з історією німців на територіях тогочасної Польщі та Чехословаччини. На початку 30-х рр. опублікував низку наукових та науково-популярних статей на цю тематику. При цьому, він трактував німецький «дранг нах остен», не як «расистсько детермінований», а як «історичний феномен». Східна експансія й політичне панування німців у його викладі були «захистом західноєвропейського порядку на просторах Східно-Серединної Європи» [772, с. 119].

Ці дослідники й інституції почали конкурувати з інституціями східноєвропейської історії і їхніми представниками. Поступово їх вплив посилювався на рубежі 20 – 30-х рр., але справжню перемогу вони здобули тільки після приходу до влади Гітлера. Тому проаналізувати їх діяльність більш доцільно у наступному розділі. Зазначимо лише те, що ці дослідження певною мірою актуалізували і спровокували подальші більш чіткіші регіональні поділи у східноєвропейських дослідженнях, зокрема виокремлення таких підрегіонів як Південно-Східна Європа, Східно-Серединна Європа, або її німецький аналог «Міжєвропа» («Zwischeneuropa»).

На початку 20-х рр. у Німеччині з'явилося чимало емігрантів з колишньої Російської імперії серед яких були й науковці. Для них були утворені окремі науково-дослідні інституції: Український та Російський наукові інститути. Останній був створений в Берліні завдяки клопотанням О. Гетча [839, с. 178-179]. Український науковий інститут відкрито у листопаді 1926 р. на початковому етапі він навіть був частково пов'язаний з Берлінським університетом. Але таку його організацію досить критично сприйняв О. Гетч. Його позицію сучасний німецький дослідник Ф. Гольчевський пояснює орієнтацією О. Гетча на дружні відносини з СРСР [89, с. 536, с. 538]. Необхідно також зазначити, що радянська сторона не пропускала нагоди висловити перед німецькою стороною своє негативне ставлення до цих інституцій і порушити питання про припинення їхньої діяльності.

Обидві інституції займали маргінальне становище у німецькому академічному середовищі. Для східноєвропейських історичних досліджень у

Німеччині була традиційною практика, коли емігранти не німецького походження не інкорпоровалися/інтегрувалися (за дуже поодинокими винятками й переважно славістів) до загальнонімецького академічного середовища, що вирізняло східноєвропейські дослідження у Німеччині від Австрії, а згодом і Швейцарії. Ця маргіналізація частково нівелювалась можливістю науковців-емігрантів друкуватися у німецьких історичних виданнях. О. Гетч намагався публікувати статті емігрантів у редактованих ним виданнях, сприяти виданню в німецькому перекладі їхніх праць й при нагоді у власних публікаціях повідомляти про їхній доробок. Але, попри те, що українськими емігрантами було засновано низку видань науково-публіцистичного характеру, а заходами П. Рорбаха й А. Шміда видавався часопис «Die Ukraine», українська тематика в академічному середовищі Веймарської республіки була вельми нівельована.

Своєрідною реакцією на територіальні зміни у Східній Європі стало перейменування 1918 р НТВР на Німецьке товариство вивчення Східної Європи. Його керівництво й безпосередньо О. Гетч докладали чимало зусиль для координації досліджень Східної Європи на німецькомовному просторі. Вже в червні 1920 р. було проведено конференцію об'єднань та товариств, які переймались східними питаннями. О. Гетч вважав за доцільне поділити їх на три групи: наукові, економічні і публіцистично-пропагандистські, а за кінцеву мету мав не тільки подальшу координацію їх діяльності, а й створення своєрідного картелю та видання фахового журналу. У цих питаннях він намагався співпрацювати з міністерством закордонних справ [15].

На цьому ж зібранні О. Гетч висловив думку, що, попри всю важливість Східної Європи для Німеччини, особливу увагу необхідно зосередити на Польщі [15]. Така позиція пояснюється тим, що він залишався прибічником старих імперських інтересів, спрямованих проти східних сусідів Німеччини, що було пов'язано з політикою ревізії версальської системи у

Східно-Серединній Європі. До того ж на той час відносини з більшовицькою Росією залишалися вельми невизначеними.

Наслідком Першої світової війни стала руйнація загальноєвропейського інтелектуального простору. Обмежились поїздки і контакти вчених, майже припинився книгообмін та комплектування бібліотек зарубіжною літературою. Низка періодичних видань, які значною мірою залежали від міжнародної співпраці, змушені були призупинити свої видання, зокрема й «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*». Захоплення влади більшовиками й громадянська війна на території колишньої Російської імперії поглибили цю руйнацію. Ініціативу в поновленні науково-культурних зв'язків з більшовицькою Росією перебрало на себе НТВСС. Вже в листопаді 1921 р. товариство організувало святкування 100-річчя з дня народження Ф. Достоевського [16]. Підписання Рапальського договору відкривало широкі можливості для налагодження наукової співпраці між німецькими дослідниками Східної Європи й радянськими науковцями. О. Гетч доклав чимало зусиль, щоб максимально скористатись з цього, опираючись на зовнішньополітичні відомства. Концепція О. Гетча, відповідно до якої сильна Росія є гарантом німецької могутності в Європі, як ніяка інша відповідала духу політики Рапалло. Тож цілком природньо, що він почав відігравати провідну роль у налагодженні співпраці між німецькими і радянськими істориками та організації східноєвропейських студій у Веймарській республіці. Цьому сприяло й те, що О. Гетч, як депутат рейхстагу від Німецької національної народної партії, був членом, а пізніше й секретарем комітету закордонних справ. Він також мав доволі дружні і довірливі відносини з послом Веймарської республіки в Радянському Союзі графом У. Брокдорф-Ранцау [489, с. 235-236].

Найбільш помітним заходом НТВСС в цьому напрямку стало проведення 1928 р. у Берліні тижня радянської історичної науки. Керівник радянської делегації історик-марксист М. Покровський розцінював саму ідею проведення тижня радянської історичної науки підтвердженням того, що «ідеї

істориків-матеріалістів починають цікавити широкі кола» [8, арк. 3]. Натомість О. Гетч намагався максимально репрезентувати немарксистську радянську історіографію. У рамках тижня було організовано й виставку «Історична наука в радянській Росії у 1917-1927 рр.». О. Гетч у своїх листах до М. Покровського пропонував, щоб виставка складалась з двох відділів: 1-й відділ – марксистська історіографія, 2-й відділ – немарксистська [5, арк. 1 зв.]. Ця ідея не дуже подобалася М. Покровському. У листі до секретаря товариства Г. Йонаса він писав, що запропонована німецькою стороною «виставка з двох частин є не дуже важлива» й пропонував представити в 1-му відділі організацію історичних досліджень в СРСР (стан архівної справи, бібліотеки, історичні інститути, комісії, видавнича справа) у 2-му відділі – результати історичних досліджень різних напрямків [7, арк. 1 зв.]. У кінцевому результаті зупинились на варіанті М. Покровського. У цілому підготовка йшла повільно й дата проведення виставки на прохання радянської сторони неодноразово переносилась на більш пізні строки, склад учасників також неодноразово змінювався, хоча всі витрати на проведення заходу й перебування радянських істориків у Берліні брало на себе НТВСС, яке крім істориків сподівалося побачити в складі делегації й наркома В. Луначарського [8, арк. 1-3], [6, арк. 3].

Проведення тижня та виставки радянської історичної науки широко висвітлювались на шпальтах часопису «Osteuropa» й засвідчували визнання досягнень радянських істориків німецькими колегами. Цій події було присвячено низку публікацій і в Радянському Союзі [529, с. 58-61]. Основу тижня, на думку Г. Йонаса, становили лекції, які читалися істориками. Він відзначав, що на жодній з них не було менше ніж 90 слухачів, а на деяких перевищувала 200 осіб [254, с. 761]. Очевидно, що їх основу складали студенти семінару, а з огляду на те, що кількість слухачів на лекціях О. Гетча сягала 1 000 осіб, то можна ймовірно твердження М. Покровського про визнання й інтерес до успіхів марксистської історіографії у Німеччині не були вже такими значними. Під час відкриття виставки М. Покровський не

тільки заявив про намір опублікувати документи імперського періоду, які розкривали істинні причини розв'язання світової війни, пов'язані з імперіалістичними намірами країн-учасниць війни, але й спростовував усталене твердження про виняткову відповідальність Німеччини за розв'язання війни, переклавши цю відповідальність на Антанту і Росію [489, с. 238].

Наслідки проведення виставки і тижня радянської історичної науки О. Гетч оцінював позитивно. Вельми важливою він вважав домовленість про надання архівних матеріалів за сприяння посольств обох країн і тимчасовий обмін науковою літературою між радянськими і німецькими бібліотеками. Він наголошував на важливості доступу німецьких дослідників до російських архівних матеріалів, які до цього часу такої можливості майже не мали. Стосовно доступу радянських істориків до німецьких архівів, то О. Гетч відзначав, що радянська сторона буде, перш за все, цікавитися «матеріалами соціалістичного та робітничого руху», а надання архівних матеріалів такого характеру «не матиме ніякого збитку для німецької сторони» [17]. Важливим наслідком тижня радянської історичної науки в Берліні став один з найбільших проєктів: видання німецькою мовою 16 томів документів з радянських архівів «Міжнародні відносини в епоху імперіалізму» під редакцією О. Гетча [548, с. 320], публікуючи які німецька сторона намагалась документально зняти з себе відповідальність за розв'язання Першої світової війни.

НТВСЄ намагалось не обмежуватися співробітництвом тільки з Москвою й налагоджувало співпрацю з окремими республіками Радянського Союзу. У вересні 1928 р. у Тифлісі було підписано попередню угоду з головним науковим управлінням Грузії. Відповідно до угоди передбачалось проводити спільні археологічні розкопки, що мали важливе значення для дослідження переселення народів, обмін науковими публікаціями, тимчасовий обмін літературою між бібліотеками, налагодити співпрацю грузинських вчених з журналом «Osteuropa», запрошувати вчених обох сторін для читання

лекцій [18]. З наркомом освіти Грузії велись перемовини щодо організації взимку 1930 р. в Берліні наукової кавказької мистецької виставки та циклу доповідей «Культурна область Причорномор'я як з'єднуюча ланка між Європою та Азією», початок яких було намічено на 19 лютого. Окремі лекції передбачалось присвятити древній історії грецької культури, впливу Персії, Ірану та Візантії на слов'янський світ [19].

Свою діяльність НТВСЄ провадило в тісній співпраці з МЗС Німеччини, а міністерство у свою чергу фінансово підтримувало не тільки товариство, а й фінансувало через нього емігрантські інституції. Наприклад, в 1930 р. Німецькому товариству досліджень Східної Європи було виділено 29 000 рейхсмарок, через товариство щомісячно перераховувалось 6 250 рейхсмарок для Російського наукового інституту, щоквартально 2 500 рейхсмарок для російської вищої школи. Фінансування Українського наукового інституту у 1930 р. міністерством залишалось під питанням [20]. О. Гетч особливо переймався поширенням серед німецького загалу праць російських істориків-немарксистів і клопотав перед МЗС щодо створення засобів і шляхів донесення результатів їх праці до німецької й західноєвропейської аудиторії [21].

З 1931 р. генеральним секретарем НТВСЄ став Клаус Менерт (Klaus Menert), який був учнем О. Гетча і під його керівництвом захистив дисертацію про вплив російсько-японської війни на велику політику К. Менерт народився у Москві в 1906 р. і хоча родина через вісім років перебралась до Німеччини, його мати чимало уваги приділяла російській мові. З кінця 20-х рр. він регулярно поїзджав у Радянський Союз, де мав чимало знайомих серед різних верств населення [744, с. 29-30]. На початку 30-х рр. він впродовж місяця гостював у радянської студентки, завдяки чому у студентському середовищі його вважали «своєю людиною», що було «більше ніж товариш» [298, с. 72-73].

Підписання Рапалльського договору відкрило можливості для широкої співпраці німецьких дослідників історії Східної Європи з радянськими

істориками. Завдяки радянсько-німецькій співпраці стали можливими й наукові відрядження німецьких дослідників до Радянського Союзу. О. Гетч вперше відвідав СРСР у 1923 р., а протягом наступних 11 років здійснив 8 багатотижневих поїздок [842, с.202]. У 1931 р. К. Штелін мав тривалу дослідницьку роботу в архівах та бібліотеках Радянського Союзу, подорожував Туркестаном [842, с. 173]. Р. Саломон входив до німецької делегації, яка брала участь у святкуванні 200-ліття Російської академії наук, вдруге побував у Радянському Союзі в 1929 р. [676, с. 79]. Ставлення Л. К. Гетца до радянської держави відзначалось лояльністю й він виявляв зацікавленість у подорожах до Радянського Союзу. У березні 1924 р. НТВСС підшукувало у провідних університетах довірених осіб для спільної наукової роботи з СРСР. Л. К. Гетц не тільки дав згоду на цю співпрацю, але й заявив про готовність поїхати у Радянський Союз як гість-професор для читання лекцій про німецько-російські торгівельні відносини [842, с. 144-145]. Того ж року його обрали дійсним членом Української академії наук. Наступного року він був запрошений до Радянського Союзу на святкування 200-річчя Академії наук СРСР. Він практично був єдиним німецьким дослідником Східної Європи/Росії, якого було удостоєно високого академічного звання в Радянському Союзі. У 1927 р. звання академіка отримав і Ф. Браун, про що потурбувались його колишні колеги в Петербурзі.

Дев'ять багатомісячних поїздок до Радянського Союзу здійснив М. Вінклер. Про свою першу подорож у 1934 р. він підготував повідомлення понад 130 сторінок для міністра науки, мистецтва і народної освіти [838, с. 13]. Він побував у найрізноманітніших куточках країни від Півночі до Вірменії, де налагодив контакти з селянами, ремісниками, реставраторами ікон, майстрами дерев'яної скульптури та істориками С. Платоновим і М. Ліхачовим. Таке вільне пересування по країні йому гарантувала підтримка народного комісара освіти А. Луначарського [646, с. 202-203]. Під час подорожей М. Вінклер зібрав чималу колекцію православних ікон, різноманітних сувенірів, амулетів та чудову бібліотеку. Звичайно це сприяло

його глибокій обізнаності з історією російської культури. Після Другої світової війни навіть заснував у Німеччині музей ікони [843, с. 153]. Окрім Росії, він упродовж 1927-1934 рр. здійснив поїздки до Югославії, Польщі та Стамбула [843, с. 155]. Отже, для переважної більшості з провідних дослідників Східна Європа, а точніше Росія/Радянський Союз були добре знайомим регіоном і в своїх дослідженнях вони послуговувались не тільки науковою літературою і джерелами, але й мали власні враження щодо цього регіону.

Важливу роль у репрезентації образу Східної Європи відігравали фахові періодичні видання й видання книг. У 1924 р. Інститутом Східної Європи в Бреслау було засновано журнал «Jahresberichte für Kultur und Geschichte der Slaven» («Річні звіти з культури та історії слов'ян») під редакцією Е. Ганіша. У 1925 – 1935 рр. журнал виходив під назвою «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» («Щорічники культури та історії слов'ян»). У передмові до першого тому журналу Е. Ганіш відзначав, що журнал засновано для репрезентації слов'янських дисциплін та охоплюватиме весь простір поширення слов'янських мов, відповідно і Південно-Східну Європу та Чехословаччину [204].

У 1925 р. було засновано журнал «Osteuropa» як орган НТВСЄ. У першому номері журналу О. Гетч сформулював найважливіші завдання видання: «На основі робіт наукового характеру подавати образ сучасного стану європейського Сходу незалежно від жодної політичної і партійно-політичної точки зору, від жодного економічного чи економічно-політичного інтересу. Методи і плани цього журналу є науковими, але видання має й практичну мету: журнал повинен служити пізнанню і оцінці сучасності на європейському Сході» [227, с. 3]. Видання дійсно більше орієнтувалося на проблеми сучасності, ніж на історію Східної Європи, але його дописувачами були науковці, переважно представники академічних установ, що займались Східною Європою.

Видання журналу фінансувалось з бюджету МЗС. Так, у 1930 р. редакції журналу «Osteuropa» було виділено 20 000 рейхсмарок [20]. Натомість 200 екземплярів з 850 одиниць загального тиражу використовувались МЗС для власних потреб [839, с. 187], в першу чергу, для поширення серед дипломатичного корпусу. Дослідник Ф. Епштайн відзначає особливий вплив на концепцію журналу й, відповідно, програмні завдання та публікації німецького посла в Радянському Союзі У. Брокдорф-Ранцау [677, с. 543, 545]. Сам О. Гетч відзначав, насамперед, допомогу посла в роботі НТВСС і виданні журналу «Osteuropa» [246, с. 73]. Свого часу А. Каппелер, коментуючи слова Г. Штьокля про східноєвропейську історію як «допоміжну дисципліну зовнішньої політики» зауважив, що при цьому Г. Штьокль «натякав на значення політики для розвитку фаху. Інакше кажучи: не історики впливали на політику і суспільство, а історики робили те», що потрібно було політикам. Г. Штьокль, на думку А. Каппелера, перебільшував, все таки історики – дослідники Східної Європи фактично мали малий вплив на суспільство» [79]. Водночас Е. Оберлендер незначний вплив істориків цього періоду на суспільство щодо формування образу Східної Європи насамперед пояснює тим, що «після Першої світової війни тільки незначна кількість істориків займалась Східною Європою й то переважно Росією/СРСР» [88].

Варто зауважити, що цензури як такої, щодо публікацій журналу «Osteuropa» у веймарський період не було (не виявлено ні документального підтвердження, ні свідчень сучасників). У. Брокдорф-Ранцау помер невдовзі після заснування журналу, до того ж МЗС мало потребу знати реальний стан справ у Східній Європі і його різноманітних аналітичних оцінках. Представники академічного світу, особливо професори, займали досить високе становище у Веймарській республіці і були незалежні в своїй діяльності, зберігаючи «статус мандаринів», попри певну кризу в академічному світі, що підтверджує й дослідження Ф. Рінгера. Тут варто радше говорити про дуже складні процеси взаємозв'язку академічного і

політичного середовищ. Безумовно, при прийнятті тих чи інших політичних рішень, вирішальною була позиція політиків, а не науковців. Як доречно зауважив А. Каппелер «Рапалльський договір був укладений не завдяки Гетчу, однак він його підтримував» [79]. Але підтримував він його не тільки тому, що політиками було прийнято відповідне рішення, а й тому що це відповідало і його баченню німецької східної політики. Існування академічної свободи й політичний плюралізм забезпечували вільний вибір тем і вільні інтерпретації Східної Європи як у навчальному процесі, так і в дослідженнях.

У 1931 р. було відновлено довоєнне періодичне видання «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*». До його редколегії не включили австрійського історика Г. Уберсбергера. У новому виданні вже переважали публікації німецьких авторів, що засвідчило зростання кількості дослідників Східної Європи в німецькомовному академічному середовищі. О. Гетч також намагався публікувати праці емігрантів з колишньої Російської імперії. Особливо активними були Д. Дорошенко та А. Флоровський. Це дозволяло німецьким читачам знайомитися з найрізноманітнішими поглядами й оцінками історії та сучасності Східної Європи, а також свідчило про плюралізм і толерантність у середовищі фахових дослідників історії Східної Європи. Крім того, було засновано дві книжкові серії: заходами О. Гетча «Східноєвропейські дослідження» і К. Штеліна «Джерела та твори з російської історії».

Територіальні зміни й утворення нових держав після розпаду Німецької, Австро-Угорської і Російської імперій провокували переосмислення концепції східноєвропейських студій й відповідно поняття Східна Європа. Після 1918 р. в історично-політичному словообігу з'явилося ще одне поняття – Східно-Серединна Європа. Під ним розуміли територію між Німеччиною, Австрією та Росією, де постали нові національні держави. Відносно неї не вживали Серединна Європа – що нагадувало Німеччину, і не вживали Східна Європа, що нагадувало Росію [137, с. 1-2]. Але поняття

Східно-Серединна Європа не стало широко вживаним у міжвоєнний період. По відношенню до новопосталих держав послуговувались такими назвами як «нова Європа», чи менш привабливою й дещо зневажливою «санітарний кордон».

На німецькомовному просторі поняття Східно-Серединна Європа також не стало вживаним, у тому числі й дослідниками Східної Європи. Тут запропонували й частіше послуговувались поняттям «Міжєвропа» [436], що також відображало своєрідне ставлення німців до цього регіону та державності новоутворених країн, які сприймалися як «ні те, ні се» [277, с. 1-12].

З 1918 р. більшого значення почало набувати поняття «Південно-Східна Європа». Воно використовувалось як більш «нейтральне, неполітичне й неідеологічне» в порівнянні з назвами Балкани й Балканський півострів, які з початком Першої світової війни в головах європейців асоціювались з «пороховою бочкою» Європи. Але поняття «Південно-Східна Європа» не було винаходом ХХ ст. Ще на картах ХVІІІ ст. ним послуговувались для означення території, яка охоплює землі «Словаччини, Угорщини, Румунії, Молдавії, Болгарії, Греції, Албанії, Югославії, Македонії, Хорватії, Боснії-Герцоговини, Словаччини, а також європейської частини Туреччини» [738, с. 21]. Німецькі дослідники Східної Європи теоретично включали цей регіон до складу Східної Європи й послуговувались як назвою Балкани, так і Південно-Східна Європа. Але вони після Першої світової війни й у 20-і рр. практично не включались до дискусії щодо територіальних поділів у Європі й дискусії щодо тих чи інших понять – назв окремих регіонів. Можна навіть сказати, що для переважної більшості з них, за винятком О. Гетча, це питання не було актуальним.

Частково цього питання О. Гетч торкнувся у передмові до першого номера, заснованого ним журналу «Osteuropa», де відзначив, що в центрі уваги мусила бути Росія в межах імперії до 1914 р. Проблеми окраїнних держав («Randstaaten»), до їх числа О. Гетч зараховував Латвію, Литву,

Естонію, Фінляндію, Польщу [227, 434-440], мушили при цьому також знайти своє місце. Важливість Росії підкреслювалась і тим, що О. Гетч вважав за необхідне приділяти увагу дослідженню проблем Азії, Сибіру, Туркестану, Кавказу як її важливих регіонів. І тільки по цьому відзначав необхідність включення в сферу публікацій журналу «Osteuropa» Південно-Східної Європи, особливо тамтешніх частин слов'янського світу. Водночас він не вдався до пояснення, які землі/країни належать до Південно-Східної Європи. При цьому він зазначив, що відповідно до концепції журналу можна трактувати Східну і Південно-Східну Європу як «єдину і об'єднану» [227, с. 434-440]. Таким чином, Східна Європа в його баченні простягалась від Балтики до Адріатики, а на сході сягала за лінію Уралу, хоча в довоєнний період він визнавав Урал східною межею Східної Європи. Західна межа ним не обумовлювалась, вочевидь він дотримувався своєї попередньої думки, щодо визначення її по Ельбі. Але в передмові проявились і деякі нюанси. Якщо в довоєнний період в територіальному вимірі в концепцію «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» було включено й землі Габсбурзької монархії Богемію та Моравію, то в середині 20-х рр. Чехословаччина не була означена в концепції журналу «Osteuropa». Заява щодо Південно-Східної Європи була радше декларативною. Аналіз публікацій в журналі «Osteuropa» за період з 1925 по 1933 рр., проведений німецькою дослідницею Й. Унзер (J. Unser), показав, що кількість публікацій, присвячених Радянському Союзу перевищила дві сотні, Польщі – менше ніж тридцять, іншим окраїнним державам – ледь більше двадцяти, а Південно-Східна Європа зовсім залишилась поза увагою [835, с. 600]. Азійська частина СРСР була більш представлена у публікаціях журналу, ніж деякі східноєвропейські землі. У грудневому номері журналу за 1928 р. була навіть опублікована стаття про тогочасну Монголію [411, с. 147-148].

Постає питання: чи позначилися зміни, які відбулися на територіях, розташованих на схід і південний-схід від німецькомовного простору на

інтерпретаціях Східної Європи у навчальних планах й тематиці курсів, які пропонувались німецьким студентам?

За 13 років своєї викладацької діяльності в Берлінському університеті К. Штелін прочитав 17 циклів лекцій з історії Росії за такою тематикою: «Зарубіжні джерела з історії древньої Росії» (1921-1922 н. р.), «Історія духовного життя Росії в ХІХ ст.» (1922 р.), «Огляд історії Росії від початку до сучасності» (1931-1932 н. р.), «Історія Росії від царя Павла до Жовтневої революції» (1932-1933 н. р.). Окрім історії Росії, він ще читав лекції з історії Польщі (1922 р.) та Балкан від початку до сучасності (1922-1923 н. р.), а також цикл лекцій з універсальної історії. Після повернення з Радянського Союзу, де він здійснив подорож Туркестаном, К. Штелін запропонував студентам курс за матеріалами цієї подорожі [842, с. 170].

Лекції О. Гетча, як і в попередні роки, в основному були присвячені історії Росії/Радянського Союзу та Польщі: оглядовий курс з історії Польщі, російська історія 1881-1929 рр., історично-правові та законодавчі проблеми в російській історії, особливу увагу він приділяв історії Російської імперії на рубежі ХІХ-ХХ ст. Також він пропонував неодноразово оглядові курси з історії Південно-Східної Європи чи історії Болгарії або Сербії [839, с. 193]. Хоча у Берлінському університеті й намагались відповідно до назви семінару в лекційних курсах представляти більш широкую концепцію Східної Європи, але домінування історії Росії було очевидним. Огляд тематики лекцій за 1932 р., які пропонувались у Берлінському університеті також свідчить про зосередженість на історії Росії/Радянського Союзу з незначною увагою до історії та державознавства Польщі. Водночас з'явився курс про німецьку самобутність на пограниччі й за рубежем [768, с. 563]. Така тематика була співзвучна зі східноєвропейською політикою Веймарської республіки. Домінування інтересу до Росії було обумовлено інтенсивною співпрацею з Радянським Союзом у всіх сферах у контексті рапальської політики. Впровадження курсу про німецьку самобутність й збереження інтересу до

Польщі у свою чергу обумовлювалось політикою реваншизму й «науковою роботою» зі спростування звинувачень у розв'язанні війни.

Тематика дисертацій, які були написані і захищені в Берлінському університеті зі східноєвропейської історії засвідчують збереження русоцентризму. Під керівництвом К. Штеліна було захищено майже 20 дисертацій. Серед них про Ліфляндію та Росію за часів Й. Фрайтага (Х. Козак) про систему державного управління в Росії (Ф. Епштайн), про відносини Росії і Швеція в 1762-1772 рр. (Е. Амбургер), декілька дисертацій було присвячено таким постатям як Бакунін (Н. Яфе), Кірієвський (І. Смоліч), княгиня Дашкова (Г. Шлегельбергер), Потьомкін (Т. Адамчук). За 1923-1933 рр. О. Гетч виступив як керівник або основний рецензент по 40 дисертаціях. Їх тематика в територіально-етнічному вимірі була дещо ширшою, але зберігалось домінування російської історії [842, с. 172, 202]. Серед дисертантів були і вихідці з України, дисертації яких були пов'язані з українською тематикою: Василь Кучабський захистив дисертацію «Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовиками в 1918-1923 рр.», Домет Оляничин – «Григорій Сковорода. Український філософ XVIII ст. і його духовно-культурне оточення». Борис Крупницький захистив дисертацію «Йоганн Християн фон Енгель та історія України», яку було опубліковано в 1931 р. в Берліні [267]. Але ніхто з них не був інкорпорований у власне німецьке академічне середовище. У кращому випадку вони змогли зробити наукову кар'єру у стінах Українського наукового інституту, як, наприклад, Б. Крупницький. Хоча варто зауважити, що у Веймарській республіці розширення штату інституцій, які займались східноєвропейськими історичними дослідженнями, було вельми незначним, тому й чимало німців, які захистили дисертації зі східноєвропейської історії робили свої кар'єри поза межами університетів.

У Гамбурзькому університеті Р. Саломон. читав лекції на теми «Історія слов'янського світу», «Історія великоруської держави до сьогодення», «Росія і Європа», «Історія російського імперіалізму», «Росія в Азії», «Російські

революційні рухи в ХІХ і ХХ ст.», «Політичні партії Росії», «Історія Польщі з ХVІІІ ст. до сьогодні», «Історія Балтійських провінцій», «Історія німецького сходу», «Історія церкви в Східній Європі», а також впродовж декількох семестрів курс лекцій з історії Візантійської імперії [676, с. 67-68]. Під час зимового семестру 1926-1927 н. р. він читав курс «Епохи нової російської літератури у зв'язку з політичною історією», присвячений творчості Л. Толстого і Ф. Достоевського. Російська історія та література, на думку Р. Саломона, були вельми взаємопов'язаними: російську історію не можна зрозуміти без знання російської літератури і навпаки [676, с. 80].

У Боннському університеті Л. К. Гетц у 1919 та 1920 рр. продовжував читати курс з «Російської історії», під час літнього семестру 1922 р. пропонував для слухачів всіх факультетів курс лекцій «Російська історія й культурний розвиток», у 1924 р. – «Сербська та болгарська історія». Свою викладацьку діяльність він завершив у 1928 р. курсом «Історичний і культурний розвиток Росії до більшовизму» [681, с. 63]. Через чотири роки після завершення викладацької діяльності Л. К. Гетц помер. До кінця свого життя він залишався позапартійним і проявляв, перш за все, науковий інтерес до Східної Європи, яка для нього завжди була важливою складовою Європи, а відповідно й тим Іншим, який не протистояв Заходу, а доповнював його. Після виходу Л. К. Гетца на пенсію у східноєвропейських студіях у Боннському університеті настала багаторічна пауза.

У Бреславському університеті Е. Ганіш основну увагу приділяв не східноєвропейській історії, а польській та чеській філології й російській літературі ХІХ ст., особливо творчості Ф. Достоевського та І. Тургенєва. Частина лекційних курсів неординарного професора середньовічної та нової історії Ф. Андреа була присвячена історії Росії, особливо періоду правління Катерини ІІ [681, с. 104]. Лекції М. Вінклера у Кенігсберзі в основному були присвячені культурній історії Росії. Проблематика семінарських занять включала теми російсько-німецьких торговельних зв'язків [421, с. 40], історії Москви й Петербургу, суспільної власності в російській історії, панславізму

[646, с. 208-209]. Тож є очевидним домінування курсів, пов'язаних з історією Росії, до того ж без особливої уваги до її багатонаціонального складу. Частково приділялась увага країнам Прибалтики, Польщі й Південно-Східної Європи. У дослідженнях також зберігалось домінування історії Росії.

На початку 20-х рр.. актуальності набула тема «Росія і Європа», яка була в німецькомовному академічному середовищі не зовсім новою й трактувалась не завжди однозначно як німецькими істориками, так і представниками російського академічного світу, особливо емігрантами, праці яких були відомі на німецькомовному просторі. 1920 р. в німецькому перекладі було видано окремі розділи книги М. Я. Данилевського «Росія і Європа». На еміграції у Німеччині перебував М. фон Таубе, який хоч і був юристом за освітою вдавався до написання праць на історичну тематику, серед яких була невеличка книжка «Росія й Західна Європа» [395]. Звернення до цієї тематики було обумовлено й перемогою більшовиків у громадянській війні та утвердженням їх влади.

На початку 20-х рр. у середовищі російських емігрантів доволі активно пропагувалась євразійська концепція. Представник цієї течії М. Трубецькой, очоливши семінар славістики у Віденському університеті, навіть був інкорпорований у німецькомовне академічне середовище. 1922 р. у мюнхенському видавництві вийшла його книга «Європа і людство» [832]. Передмову до книжки написав О. Гетч і висловив у ній своє критичне ставлення до євразійської концепції, відзначивши, що всі слов'янофільські «перспективи на Азію» в сучасному розвитку «мусять відійти на задній план» [832, с. 7]. 1925 р. у передмові до першого номеру журналу «Osteuropa» він повернувся до цього питання й зазначив, що навряд чи можна свідомо ставити Росію між Європою та Азією, оскільки: «географічно розташована між Європою та Азією, Росія, попри всі перехідні явища, набагато сильніше належить до Європи, ніж до Азії» [227, с. 437].

Окремі публікації темам «Росія та Європа» [376, с. 197-242], «Росія та Німеччина» присвятив і К. Штелін Він визнавав необхідність дружніх

відносин зі Сходом, але відстоював переваги ліберальних цінностей Заходу [842, с. 179]. Постання державності у східних слов'ян К. Штелін, «відповідно до сказань» пов'язував з «ясним світлом», яке пролилось з Заходу і привело до розвитку «квітучої культури Києва». Проте вона була зруйнована татарським ігом, а Європа з часом «забула про існування поза польським кордоном російського рейху» [376, с. 197]. До того ж там запанувала «східно-християнська деспотія», а європейські процеси Ренесансу та Реформації були радше «слабким відблиском західного сонця», що й обумовило аскетичний характер культури [376, 198]. З часом Росія поступово почала нагадувала про себе Європі і викликати там острах. До цього періоду в історії Росії К. Штелін вжив й більш негативні вирази, як то «варварський Фауст» – Іван III, який почав стукати у «ворота Заходу», а з часу Івана IV культурна Європа почала «тремтіти перед цією новою силою». Тільки Петро I за допомогою німців здійснив «прорив» рівнозначний тому, який мали Ренесанс та Реформація для Заходу [376, с. 199]. Але К. Штелін не особливо вдавався до аналізу методів здійснення цього «прориву», а як, відомо, вони були далекими від цивілізованих і відзначались жорстокістю та деспотизмом. Певне пояснення, чому автор не придав цьому особливого значення, можна знайти у трактуванні К. Штеліном «народних інстинктів», що проявлялись в історії, в яких протиставлялося й возвеличувалося «козацьке, з анархічними інстинктами молодих розбійників степу, проти державного порядку» [376, с. 202].

В таких інтерпретаціях К. Штеліном Росії чітко проглядається континуїтет з інтерпретаціями попереднього керівника семінару східноєвропейської історії Т. Шімана. Але він цікавився російською культурою XIX ст. й не трактував Росію однозначно як монголо-азійську, варварську державу. Водночас він погоджувався з висловлюваннями свого попередника Т. Шіманна про «чужу» сутність Росії, яка певною мірою обумовлювалась й монгольською спадщиною. У редагованій К. Штеліним книжковій серії було опубліковано листування Івана Грозного з принцом

Курбським, листи О. Пушкіна, та папери Якоба Штеліна, щоденник Афанасія Нікітіна, відомий твір «Подорож з Петербурга до Москви» Тим самим він намагався показати непросту й таку різну Росію: від деспотизму Івана Грозного до високої поезії О. Пушкіна, а також важливість німецько-російських культурних зв'язків.

К. Штеліну складно було сприйняти більшовизм, оскільки марксизм він трактував як «єресь» [842, с. 175]. Походження більшовизму дослідник пов'язував з «татарським пануванням» та впливом «єврейства» [375, с. 227, 244]. Таке трактування більшовизму підтримував і відомий публіцист, доцент Німецької вищої школи політики Г. Кляйнов. Він навіть проводив спеціальний семінар з євразійства антибільшовицького спрямування [842, с. 228]. На своїх заняттях він послуговувався не тільки ідеями євразійців, але й матеріалами власних поїздок до СРСР.

Водночас перемогу революції у Росії К. Штелін не стільки пов'язував з успіхами більшовиків, скільки пояснював специфічним розвитком Росії, який обумовив загострення соціальних протиріч ще у XVIII ст. У другій половині XIX ст. у зв'язку «з пролетаризацією» й «подвійним тиском царизму та церкви» населення вже було готове до сприйняття революційних ідей, а Перша світова війна загострила існуючі проблеми [374, с. 104]. Захоплення влади більшовиками і проголошення ними побудови соціалізму К. Штелін вважав «основною проблемою», яка постала перед європейською спільнотою [374, с. 124-125].

Основні зусилля К. Штеліна були зосереджені на написанні найважливішої його праці – 5-ти томної історії Росії [371], роботу над якою він продовжував і після виходу на пенсію у 1933 р. аж до самої смерті у серпні 1939 р. Центральне місце у праці К. Штеліна посідала політична історія Росії, ще одна її особливість громіздка персоніфікованість. Він до певної міри спростовував оцінки свого попередника Т. Шіманна про закритість Росії часів Миколи I та відсутність у тогочасній Росії німецького впливу. Зокрема, він відзначав вплив та поширення філософії Гегеля у

миколаївській Росії [371, т. 3, с. 402]. Визнаючи роль азійських чинників у формуванні Російської держави, він також намагався провести в її історичному розвитку паралелі з історичним розвитком Західної Європи [371, т. 3, с. 131, 137]. Всі позитивні зміни у Росії К. Штелін пов'язував з західноєвропейським впливом, особливо німецьким, а негаразди зазвичай пояснював азійським впливом. Це в чергове підкреслює європоцентризм поглядів К. Штеліна.

Більшовизм як ідеологію не сприймав також Р. Саломон, особливо скептично він ставився до прагнення більшовиків на всевітнє поширення революції. Своє завдання історик вбачав у суто науковій роботі й оцінював події у Радянському Союзі як феномен сучасної історії [842, с. 198]. Але на відміну від К. Штеліна вельми високо оцінював роль В. Леніна в перемозі революції. Загалом позитивно він оцінював і культурну політику більшовиків, але коли в Радянському Союзі розгорнулася компанія проти істориків-немарксистів, то він відкрито й гостро почав критикувати ці дії радянської влади й навіть опублікував у 1931 р. спеціальну статтю про становище історичної науки в Росії [346, с. 385-402]. У 1925 р. опублікував статтю «Два ювілеї російських революцій 1825 – 1905 – 1925» [347, с. 158-166]. Р. Саломон також мав чималий інтерес до літератури меморіального характеру. У 1924 р. підготував повідомлення про нові джерела з історії Росії XIX-XX ст., опубліковані після 1918 р., де відзначав, що за ними можна вивчати російський характер, історію, релігію, економіку [676, с. 78]. Це був не найпродуктивніший період науковій кар'єрі Р. Саломона, що проявилось у незначній кількості публікацій, переважно статей.

Організаційна, викладацька та політична діяльність забирали чимало часу, тому за цей період О. Гетч не опублікував вагомої монографії. Основна наукова робота була зосереджена на підготовці й публікації документів з радянських архівів про зовнішню політику Російської імперії, листування російського посла в Берліні Мейндорфа [299], спогадів Вітте [438]. З часу постання журналу «Osteuropa» він щомісячно публікував огляди про

тогочасне життя у Східній Європі, переважно в Радянському Союзі. Його образ довоєнної Росії практично не зазнав змін. Безумовно за світоглядними цінностями О. Гетча більшовизм був неприйнятний і Радянський Союз був для Німеччини однозначно «іншим» й можливо ще більш «чужим», хоча не варвар і азіат. Але розуміння важливості для Німеччини співпраці й миру з Радянським Союзом слугували для переважно нейтральної оцінки подій в СРСР.

З кінця 20-х рр., коли розпочались процеси з «шахтинської» справи, проти опозиції й відбулося згортання НЕПу, позитиву у його оглядах поменшало. О. Гетч не тільки подав інформацію про судовий процес, ухвалу суду й їх висвітлення у газеті «Известия», а визнав їх тенденційними й відзначив намагання влади надати їм класового характеру: «робітники проти інженерів, так званих спеціалістів». Він наголосив й на тому, що цей процес показав реальне становище в радянській індустрії й економіці загалом, породив «антирадянські настрої у світі» й спричинив сумніви щодо доцільності надання кредитів Радянському Союзу [242, с. 785].

З 1929 р. О. Гетч все частіше писав про негаразди у радянській економіці, на доказ чого приводив факти впровадження хлібних карток у містах [243, с. 593]. У листопадовому огляді подій в Радянському Союзі за 1930 р. він зауважував, що хоча радянська преса пише про успіхи радянської економіки й дочасне виконання першого п'ятирічного плану, у реальному житті й з огляду на попередню зиму картина виглядала неоптимістично. Не вдалося заготовити достатню кількість зерна, не вистачало м'яса, масла, овочів, одягу, взуття, білизни тощо, які до того ж вилучили зі сфери вільної торгівлі [244, с. 109]. У 1930 р. критики на адресу СРСР на сторінках «Osteuropa» побільшало. Радянський Союз характеризувався як станова держава, на вершині соціальної піраміди якої знаходилась комуністична партія, яка не була «партією у безпосередньому значення слова, а привілейованим станом» схожим з орденом [439, с. 108].

На відміну від представників старшої генерації К. Менерт вважав, що досягненням більшовицької влади є не економічні показники, а нові люди, переважно молодь. [298, с. 72-73] Оцінюючи реформи у галузі освіти, він вважав засадничим «розрив з старим розвитком» і впровадження «повністю нового базису для вищої школи» [297, с. 258]. На його думку реформа прийшла на зустріч «масовому духовному голоду народу, який століттями жив в темноті» й відповідала «безмежному пориву» до знань радянської молоді [297, с. 270]. К. Менерт не тільки висловлював захоплення радянською молоддю, її прагненням до знань, а навіть певною мірою бачив майбутнє Німеччини у вихованні «нових» молодих людей. На його думку, колективізм мав більше перспектив, ніж індивідуалізм і «свобода кожного», які запанували на Заході [298, с. 85].

Якщо Росія та Радянський Союз сприймалися відносно нейтрально, то незалежність і державність Польщі й решти «окраїнних держав» О. Гетч сприймав важко. 1928 р. він опублікував статтю «Східноєвропейські окраїнні держави», де подав огляд 10-літньої історії Польщі, Фінляндії, Латвії, Литви й Естонії. Після десяти років відновлення польської державності О. Гетч пояснював економічні проблеми Польщі тим, що її території були складовими економічних організмів Німеччини, Росії та Австро-Угорщини і мали успішний розвиток, а така «штучна ампутація» і створення незалежної Польщі слугували радше породженню проблем, ніж незалежності країни [236, с. 822-823]

Значну увагу він приділяв і складному становищу національних меншин у Польщі, бо залишати без уваги такі проблеми – означало сприяти польському націоналізмові, який ніс загрозу і був «особливо небезпечним у союзі Польщі та Франції» [236, с. 157-158]. Зауваження про існування проблем у національній політиці Польщі не були безпідставними, але на позиції О. Гетча також позначились зовнішньополітичні інтереси Німеччини та власний світогляд. Він народився і сформувався як вчений, політик і публіцист в імперський період, коли майже вся Східна Європа була поділена

між трьома імперіями, які постійно боролись за переділ цього простору й трактували свою місію, насамперед, як цивілізаційно-просвітницьку. Імперське мислення значно ускладнювало сприйняття державності й незалежності нових східноєвропейських країн, до складу яких ще й відійшли «одвічно німецькі» землі. Окрім того конструювання образу націоналістичної Польщі й наголошування на польському націоналізмі та проблемах національних меншин, і не тільки німців, а й, зокрема, українців було однією з політичних стратегій Берліна у боротьбі за повернення довоєнних територій. Для О. Гетча як у випадку Польщі, так і у випадку Радянського Союзу, сконструйовані ним образи слугували не тільки для легітимації й історичного обґрунтування його політичних концепцій, але й для подальшого утвердження ідентичності німців як більш розвиненішої та культурної європейської нації.

Литву О. Гетч характеризував як «сільськогосподарську країну з нещаснимсільським населенням, без дворян, без великої буржуазії, без індустрії, без торгівлі», яка змушена була вести боротьбу за свою самовизначеність з Росією і Польщею [236, с. 819]. Наслідки цього самостійницького розвитку О. Гетч оцінив скептично, відзначивши, що у внутрішньому політичному житті з 1926 р. тут запанувала диктатура, а у зовнішніх відносинах існує напруга з приводу Вільно й Мемеля [236, 820-822]. Підводячи загальний підсумок розвитку «окраїнних держав» О. Гетч констатував, що «всі вони мають сильнішу життєву силу», ніж це було на час їх заснування», не зважаючи на «великі економічні, фінансові і національні проблеми, з якими всі вони, хоча й з різною силою ведуть боротьбу». Але найголовнішим було те, що «система держав, які утворилися між Німеччиною і Росією» не принесла «бажаного балансу» в забезпеченні європейського миру», насамперед попередженню загрози з боку Росії, оскільки новопосталі держави не спромоглися навіть «впорядкувати відносини між собою». Найслабшою й найнебезпечнішою ланкою О. Гетч він вчергове назвав Польщу, де польський націоналізм не здатний був вирішити

ні економічні питання, ні питання національних меншин, ні питання кордонів. Тому й відповідальність за безпеку у регіоні не була пов'язана ні з політикою Німеччини, ні інших окраїнних держав, ні Росії, а насамперед з політикою Польщі у союзі з Францією [236, с. 831-832].

Протягом кінця 20-х – поч. 30-х рр. на сторінках «Osteuropa» публікувались статті, які мали засвідчити «помилковість» версальських рішень й показати складний і проблематичний розвиток новопосталих країн. Водночас це були поодинокі публікації. Новопосталі країни мало привертали увагу німецьких науковців. На думку сучасного дослідника Східної Європи Е. Оберлендера, недостатня увага «до нових держав і народів, які там проживали», була «одним з найважчих упущенням німецької еліти міжвоєнного періоду, яке також негативно позначилось на образі Східної Європи у суспільстві» [86].

Л. К. Гетц та М. Вінклер намагалися не вдаватись до публікацій політичного характеру й пов'язаних з У 1922 р. вийшла друком остання книжка Л. К. Гетца з історії Росії, яка завершувала цикл його досліджень про німецько-російські торговельні відносини в середні віки. Водночас у сфері його наукових і викладацьких інтересів з'явилась Південно-Східна Європа. У 1925 р. друком вийшли його подорожні замітки про Югославію, а також деякі статті присвячені сербохорватській народній творчості. У 1936 р., вже після смерті Л. К. Гетца, було опубліковано його рукопис «Народні пісні й народний побут хорватів та сербів» [188] Для Л. К. Гетца цей регіон, як і Росія, був іншим світом, але не меншовартісним і варварським, а самобутнім і цікавим.

Зацікавленість М. Вінклера історією культури Росії породжувала певну аполітичність дослідника. У праці про П. Чаадаєва [417, с. 106] постало доволі складне переплетіння світоглядних позицій російського суспільства. М. Вінклер приділив значну увагу контрверзі двох провідних течій: західників і слов'янофілів.

Під час подорожей до Росії М. Вінклер зосереджував дослідницькі інтереси на середньовічному російському мистецтві. Ця тема викликала чималий інтерес у Веймарській республіці. Навесні 1929 р. вийшов спарений номер журналу «Osteuropa», присвячений древнеруським і російським іконописцям, російській виставці ікон у Німеччині й тогочасному радянському образотворчому мистецтву, де було вміщено статтю М. Вінклера про ікону як джерело з російської культурної історії [419, с. 453-459]. Він, відзначивши успіхи російських майстрів-реставраторів і науковців, наголосив, що зібрання руських ікон «необхідно включити до багатоманітного космосу світової культури». Запропонувавши своєрідну методику аналізу ікон, М. Вінклер одночасно показав і зв'язок їхнього розвитку/еволюції з історією церкви, політичною історією і відповідно зовнішніми культурними впливами.

Поступово інтерес М. Вінклера до Радянського Союзу змінився відкритим скептицизмом. Уже у 1931 р. на підставі власних спостережень за майбутніми очікуваннями радянської молоді, ставленням до релігії та науки, він змушений був констатувати, що «мало втішного» [646, с. 203]. Прикметно що М. Вінклер, як і переважна більшість німецьких дослідників майже не послуговувалися назвами «Радянський Союз», «радянський», а надавали перевагу назві «Росія».

Ще однією особливістю Веймарського періоду стало звернення до історії й тогочасності окремих регіонів Радянського Союзу. Особливо це було помітним у публікаціях журналу «Osteuropa». Тут було розміщено статті радянських науковців про російських рибаків на Далекому Сході, про Крим, про розвиток історичної науки в Грузії, організацію і стан наукової роботи в Україні, туркестанську поезію. Німецьким авторам нележали статті про Туву, Поволзьку німецьку республіку, Якутію. Г. Кляйнов опублікував нарис про Таджикистан, в якій, аналізуючи національну політику більшовиків у Середній Азії, відзначив її проросійський характер, що не завжди відповідало проголошеним принципам ленінської національної

політики [136, с. 572-573]. У статті було представлено й детальний аналіз складу населення Середньої Азії [136, с. 567-568], що давало можливість читачам дізнаватись про існування у Радянському Союзі цілої низки народів окрім росіян.

Українська тематика в «Osteuropa» переважно була представлена поодинокими публікаціями українських радянських науковців і Г. Коха. На сторінках «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» – статтями М. Кордуби і Д. Дорошенка. Останній у 1931 р. опублікував статтю «Німецьке право в Україні». Значно більше Україна була представлена у рецензійних матеріалах. Тут було опубліковано рецензії на праці В. Савича «Нариси культурних рухів в Україні і Білорусі в XVI-XVII ст.», Н. Василенка «Матеріали до історії українського права», О. Лотоцького «Українські джерела церковного права», Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р. З історії громадських рухів в Україні у 1860-1870 рр.», особлива увага приділялась дослідженням, що виходили у серії «Праці комісії з вивчення історії західно-руського та українського права». Але рецензентами були не німецькі фахівці зі східноєвропейської історії, а переважно українські емігранти.

На сторінках «Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slaven» Е. Ганіш популяризував праці, які виходили у берлінському видавництві «Українське слово». Вже у першому номері журналу він подав огляд книг на історико-географічну тематику. У 1925 р. опублікував детальну інформацію про художню літературу, відзначивши, що завдяки видавництву основні твори українських письменників стали «легко доступні на Заході» [203, с. 204]. 1928 р. на сторінках «Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slaven» опубліковано статтю про культурно-історичне значення українського філософа Григорія Сковороди, статтю Д. Дорошенка про розвиток української історичної ідеї з кінця XVIII ст.. до тогочасності і короткі нариси про український театр й Інститут Осолінський у Львові.

Підсумовуючи, можна відзначити, незважаючи на економічні проблеми післявоєнного періоду у Веймарській республіці не тільки зберегли інституції імперського періоду, але й засновали нові заклади східноєвропейських досліджень, серед яких й інститути мультидисциплінарних досліджень, що засвідчило появу нової інституалізаційної форми та емігрантські наукові інституції. Було зорганізовані/відновлені періодичні видання, книжкові серії, активно працювало НТВСС. Але розширення мережі інституцій, діяльність яких була пов'язана зі Східною Європою відбувалося, у першу чергу, на східних територіях Веймарської республіки, а в університетах центральної і західної частини країни цей напрямок практично ігнорувалася.

Переважаюча частина істориків, які професійно займались східноєвропейськими історичними дослідженнями традиційно зосереджували увагу на Росії. Про це свідчать як публікації вчених, так і тематика курсів лекцій, які вони пропонували студентам. Саме Росія та Радянський Союз для переважної більшості дослідників були регіоном наявним, а не уявним. Вони неодноразово проводили тут наукові дослідження і були добре обізнані з тогочасним життям. Окрім того, вони гарно володіли російською мовою, частина добре знала й польську. Очевидно, це й було однією з причин того, що історія Польщі, посідала друге місце після історії Росії. Але польська державність сприймалася доволі скептично, що пов'язано з ревізійними настроями у Німеччині. Важливу роль в репрезентації образу Східної Європи відігравали спеціальні фахові видання та НТВСС. В інтерпретуванні Східної Європи в академічному середовищі Веймарської республіки спостерігається континуїтет з трактуваннями імперського періоду. Частково це пояснюється й персональним складом дослідників, які стояли у витоків впровадження східноєвропейських студій, як-то Л. К. Гетц, О. Гетч, Р. Саломон. К. Штелін був не тільки правонаступником Т. Шіманна за посадою, а й підтримував частину його інтерпретацій російської історії.

4.2. Концепція Східної Європи й проблеми австрійської ідентичності в Австрії міжвоєнного періоду (1919–1938)

Прагнення до завоювання Східної Європи обернулось для Відня значно більшою катастрофою ніж для Берліна. Війна стала каталізатором визвольних рухів не німецьких народів імперії. Тож у кінці 1917 р. Австро-Угорщина, за висловом лідера радикального крила Австрійської соціал-демократичної партії Отто Бауера, вела війну ще й проти 2/3 населення власної держави [649, с. 61]. У результаті Відень програв цю війну не тільки країнам Антанти, але й тим «іншим», які до початку війни вважалися «своїми». Розпад імперії спричинив серйозну кризу австрійської ідентичності, що виявилось і в пошуках назви майбутньої маленької держави. У жовтні 1918 р. соціал-демократ Карл Реннер пропонував назвати ще підвладні Відню землі «Республіка Південно-Східна Німеччина». У Південному Тіролі поширювався рух за утворення Тірольської республіки, або приєднання до Швейцарії. Але серед більшості інтелектуалів та політиків домінувало відчуття приналежності до Німеччини [823, с. 290, 293]. Тому в листопаді після зречення Карла I було проголошено утворення Республіки Німецька Австрія, що в свою чергу відображало прагнення чималої частини австрійців приєднатися до Німеччини. Такі прагнення не були сприйняті союзниками-переможцями і в Сан-Жермені вони дали свою назву новій державі: Республіка Австрія [824, с. 27].

Розпад імперії спричинив і кризу східноєвропейських і славістичних студій. По-перше, були втрачені периферійні університетські центри. По-друге, й в самій Австрії постала криза кадрового забезпечення. 10 січня 1918 р. помер К. Їречек, у наступні роки Австрію покинула низка славістів Мілан Решетар (Milan Rešetar), Вацлав Вондрак (Václav Vondrák) перебрався до новоствореного чеського університету у Брно. Ще у 1917 р. славіст Матіас Мурко (Matias Murko) полишив Грац й перебрався до Ляйпцізького

університету, а його наступник Райко Нахтігаль (Rajko Nachtigal) у 1919 р. – до новоутвореного університету в Люблянці [726].

На початку 20-х рр. ситуацію з кадровим забезпеченням частково вдалось виправити. До залагодження цього питання у Віденському університеті значною мірою доклали зусиль Г. Уберсбергер, який після смерті К. Їречека очолював семінар східноєвропейської історії. У першій половині грудня 1920 р. відбулось два засідання комісії філософського факультету Віденського університету з приводу заміщення вакантної посади професора славистики й старожитностей. Г. Уберсбергер у виступі відзначив, що факультет має програти у галузі славистики й запропонував запросити на цю посаду Карла Пача (Karl Patsch) [57]. Певне занепокоєння у членів комісії викликав той факт, що К. Пач був відомий більше як археолог та краєзнавець, а не історик. В свою чергу Г. Уберсбергер зазначив, що К. Пач зобов'язався читати те, що необхідно факультету. Попередньо в дискусіях була визначена така сфера його викладацької діяльності: «Історія та краєзнавство Південно-Східної Європи з особливим наголосом на Візантії і слов'янах» [57]. Однак на наступному засіданні позитивного рішення щодо заміщення вакансії не вдалось прийняти [58]. Тільки в січні 1921 р. справу залагодили. Під час січневого засідання комісії було обґрунтовано й необхідність збереження та розвитку східноєвропейських і славистичних студій у Віденському університеті. Насамперед, відзначалися політичні й економічні причини: сусідство німецької Австрії з новоутвореними слов'янськими державами вимагало знання їхніх мов та історії, а економічні умови й стан австрійської валюти майже унеможливили навчання молодих людей з німецької Австрії у Празі, Загребі чи Белграді. Учасники засідання особливо наголошували на тому, що Відень завдяки Ф. Міклошичу, В. Ягічу та К. Їречеку був достойним центром слов'янських студій, який визнавали не тільки «слов'янські товариші по рейху», але й Петербург та Москва, а чудова бібліотека слугувала прекрасною базою, якої не мав для таких студій жоден європейський університет [59].

У подальшій аргументації проглядалось бажання не поступитися Празі, де «уряд з політичних та економічних мотивів» докладав усіх зусиль для концентрації у Празі славістичних студій, виділяючи чималі кошти і з цією метою навіть «переманюючи до Праги власне німецьких вчених». Але на думку членів комісії, Празі, за існуючих умов, не так легко буде досягти переваг над Віднем. На доказ цього припущення відзначалось, що з часу свого існування семінар східноєвропейської історії не бачив такої кількості студентів, особливо з Польщі та Росії, оскільки ні російські, ні польські університети у тогочасних умовах не могли замінити Відень. Висловлювалося також сподівання, що якщо з колишніх земель імперії слухачів і стане менше, то південні слов'яни «як і в минулому, так і в майбутньому будуть тяжіти до Відня» [59]. І в цьому члени комісії мали рацію. Наприклад, Г. Уберсбергер у листах до принца фон Ліхтенштейна повідомляв, що наприкінці 1920 р. кількість студентів семінару досягла 100 осіб, а в 1921 р. було вже 200 слухачів, наступного року кількість бажаючих зростає й сягала 200-300 осіб, але на семінарські заняття приймалися тільки вибрані студенти [752, 134]. Серед переваг Відня в східноєвропейських і славістичних студіях відзначали й те, що при «сильному індивідуалізмі і взаємній конкуренції слов'янських народів» кожен з них буде брати до уваги «свій власний ідіом і плекати власну літературу», а «універсальною була тільки німецька наука і слов'янські вчені, які до неї належали» [59]. Попри фінансову скруту, яка на той час панувала в Австрії, було вирішено продовжити традиції віденської школи й зберегти її індивідуальність. Це було також і своєрідним елементом утвердження власної ідентичності після розпаду імперії.

Під час дебатів на січневому засіданні посаду частково перейменували й К. Пач був обраний ординарним професором слов'янської історії та античності, але не семінару східноєвропейської, а семінару слов'янської філології. Він народився 1865 р. у тірольській родині, яка проживала в чеському Ковачі [59]. Невдовзі сім'я переселилась у Російську імперію на

Волинь, де батько служив у Романа Любартовича-Сангушко. Тут К. Пач відвідував німецько-російську народну школу й з дитинства добре опанував чеську, російську, польську та німецьку мови [752, с. 157], [715, с. 190]. Вищу освіту К. Пач здобув у Празькому німецькому і Віденському університетах. З осені 1893 р. розпочав свою діяльність в Сараєво, спочатку як викладач гімназії, потім – як керівник античної колекції Боснійсько-Герцеговинського національного музею. На той час наукові дослідження К. Пача були зосереджені на археології. 1904 р. він організував Боснійсько-Герцеговинський інститут досліджень Балкан, який невдовзі перетворився на важливий центр досліджень Південно-Східної Європи. Після закінчення війни національний уряд Боснії та Герцеговини в грудні 1918 р. закрив інститут, що значною мірою й спричинило переїзд К. Пача до Відня [752, с. 157] Кар'єра К. Пача у Відні складалась доволі успішно: 1924 р. він був обраний членом-кореспондентом, а в 1928 р. дійсним членом Австрійської академії наук, в 1926-1927 рр. деканом філософського факультету Віденського університету. Він також переймався розбудовою Інституту балканістики у Вищій школі світової торгівлі [715, с. 189]. Прикметно, що в академічному середовищі Австрії послуговувались паралельно обома назвами: Балкани і Південно-Східна Європа.

На семінарі східноєвропейської історії з 1919 р. асистентом був Алої Хаек (Alois Hajek). Після закінчення Віденського університету в 1912 р. він підготував дисертацією «Сербія під австрійським правлінням після падіння Белграда у 1717 р.», а у 1924 р. під керівництвом Г. Уберсберга захистив габілітацію з історії Болгарії за часів турецького панування і отримав посаду приват-доцента семінару східноєвропейської історії [810, с. 167, 172, 176-178]. З кінця 20-х рр. на семінарі східноєвропейської історії працювала Хедвіга Фляйшхакер (Hedwig Fleischhaker) [450, с. 300-306] спочатку бібліотекарем, а потім науковим співробітником. З огляду на те, що у 20-і рр. минулого століття на німецькомовному просторі жінки доволі часто мали студії та захищали дисертації з історичних дисциплін і, зокрема,

східноєвропейської історії, але зробити в подальшому викладацьку кар'єру в університеті вони не могли. Другою особливістю було те, що переважну кількість слухачів на семінарі східноєвропейської історії складали слов'яни та вихідці зі Східної Європи, власне німці та австрійці до цих студій вдавалися не дуже охоче. Тому на цьому фоні постать Х. Фляйшхакер проступає доволі виразно. Вона народилась у 1906 р. у Відні в сім'ї радника міністерства фінансів, з дитинства мріяла про акторську кар'єру й навіть поступила до акторського класу й одночасно почала студіювати історію та мовознавство, зокрема, славістику у Віденському університеті. У кінцевому результаті вона обрала східноєвропейську історію [842, с.159], вочевидь, за підтримки та впливу тогочасного керівника семінару східноєвропейської історії Г. Уберсбергера. З 1926-1927 н. р. Х. Фляйшхакер поєднувала навчання з посадою бібліотекаря семінару східноєвропейської історії. Отримання цієї посади було дуже доречним, оскільки після смерті батька їй доводилося забезпечувати себе самотійно [763, с. 179].

У 1930 р. Х. Фляйшхакер захистила дисертацію «Росія між двох династій 1598-1613. Криза в найвищій владі», яку в 1933 було видано окремою монографією [161]. Після захисту дисертації Г. Уберсбергер, який на той час не тільки очолював семінар, а й був ректором Віденського університету, запропонував Х. Фляйшхакер посаду наукового співробітника на семінарі східноєвропейської історії. У подальшому її наукова кар'єра та особисте життя будуть тісно пов'язані саме з Г. Уберсбергером.

Завдяки зусиллям Г. Уберсбергера наприкінці 1922 р. кафедру слов'янської філології очолив російський емігрант М. С. Трубецкой, заходами якого Віденський університет знову «здобув перший ранг у славістичних студіях» [726, с. 43]. 1923 р. вдалось поновити славістичні студії у Грацькому університеті. Неординарним професором слов'янської філології (з 1929 р. ординарним) тут було обрано Генріха Фелікса Шміда. Він народився 14 серпня 1896 р. в Грюнвальді поблизу Берліна. Його батько був адвокатом та архівним службовцем у Мюнхені [807, с. 209]. 1902 р. батьки

полишили домашнє господарство і впродовж тривалого періоду подорожували та тимчасово проживали в Італії, Франції і Швейцарії. Це сприяло тому, що поряд з німецькою, італійська та французька стали мовами його дитинства [807, с. 210]. Доволі рано у нього виник інтерес до слов'янських мов, особливо російської та болгарської. Під час проведення канікул на Женевському озері Г. Ф. Шмід познайомився з сім'єю петербурзьких німців – це було і його перше знайомство з російською мовою. В 11 років на день народження йому подарували «Довідник зі староболгарської мови». Таким чином Г. Ф. Шмід, за його власним твердженням, «дуже рано познайомився з чужоземною народною самобутністю, яку поважав і розумів» [807, с. 210].

Після смерті батька у 1908 р. Г. Ф. Шмід разом з матір'ю поселився у Вісбадені, де навчався в гімназії й мріяв у подальшому, як і його дід, студіювати теологію. Але Перша світова війна кардинально змінила ці плани й одночасно спричинила більш детальне знайомство зі Східною Європою. Він серед інших добровольців відправився на фронт. Першим місцем дислокації його дивізії була Франція. Пізніше дивізію перевели спочатку до Сербії, а потім до Болгарії, де він мав нагоду більше дізнатись про ці країни, а знання мов забезпечувало й спілкування з місцевим населенням [811, с. 405-424] Враження про Болгарію були позитивними, особливо він відзначав успіхи країни у розвитку системи освіти. Зауважив він і співучість та дружелюбність болгар [811, с. 405-424], але й вказував на їхню цілковиту відмінність від німців [811, с. 405-424]. З часом у складі повітряних сил він був переведений до Галичини, де почався успішний наступ армії Брусилова, а війна закінчилась для Г. Ф. Шміда в Бельгії [782, с. 275].

Після закінчення війни знову постало питання вибору професії. Переконавшись, що пасторське служіння не для нього, Г. Ф. Шмід вирішив студіювати юриспруденцію у Ляйпцизькому університеті. Тут він також відвідував заняття зі слов'янської філології М. Мурко, якого вважав дуже гарним вчителем [101, с. 212]. В результаті поєднання зацікавленості

історією релігії, правом та славістикою він підготував дисертацію про переклад номоканону Мефодієм [359].

З огляду на наукові інтереси, Г. Ф. Шмід у Грацькому університеті у навчальних курсах і дослідженнях звертався й до історичної тематики. Під його керівництвом захистив габілітацію і розпочав наукову кар'єру у Граці Йозеф Матл, який не тільки приділяв увагу славистиці, але й звертався до історії Південно-Східної Європи [78]. Однак на семінарах славістики і у Віденському університеті й у Граці студентів було не багато. Особливо це відчувалося у 30-і рр., через зменшення кількості емігрантів [782, с. 281]. Це в чергове підтвердило незначний інтерес австрійців до славістики.

Провідна роль у конструюванні образу Східної Європи й її інтерпретації належала Відню, у першу чергу Г. Уберсбергеру. Керівництво семінаром він періодично поєднував з посадою декана філософського факультету (1924-1925 рр.) та ректора Віденського університету (1930-1931 рр.), у 1925 р. був обраний членом-кореспондентом Австрійської академії наук та Лондонської школи славістичних студій. Свої посади він використовував й для розбудови семінару. Г. Уберсбергер продовжував читати лекційні курси, які пропонувались ним і в імперський період. У другій половині 20-х рр. запровадив новий курс, пов'язаний з питаннями відповідальності за розв'язання Першої світової війни. А. Хаек читав курси з історії Болгарії, Сербії, Росії, але науковою роботою активно не займався й майже не публікувався [810, с. 167, 172, 167-168]. Основу викладацької програми К. Пача у Віденському університеті становили етнографія й античний період. Він також пропонував курси з ранньої історії слов'янських народів та історії південних слов'ян у середньовіччя й ранній новий час, читав великий курс оглядових лекцій з історії Балканського півострова. Лише зрідка він пропонував курси, пов'язані з періодом після 1718 р. Частково К. Пач продовжив традиції К. Їречека, наукові й викладацькі інтереси якого також були зосереджені на історії Балкан та південних слов'ян [715, с. 196]. З іншого боку, це свідчило й про зовнішньополітичну зацікавленість Австрії до

цього регіону й збереження традицій та концепції Східної Європи, закладених в імперський період.

За роки викладацької діяльності Г. Уберсбергера на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету під його керівництвом було підготовлено 129 дисертацій, переважно тематично пов'язаних з історією Росії й Польщі [782, с.108]. Варто відзначити й те, що Г. Уберсбергер, як керівник семінару, був прихильним до пошуканок докторського ступеню. Якщо до 1919 р. жінки складали тільки 10 % всіх дисертантів, то протягом 1919 -1934 рр., коли Г. Уберсбергер очолював семінар східноєвропейської історії, цей відсоток зріс до 35. У 1919-1923 рр. жінки навіть переважали й становили понад 50 %, наступне піднесення було у 1925 р. Через п'ять років на семінарі захистили 10 дисертацій, з яких половину представили жінки [113, с. 268-278].

Чимала заслуга Г. Уберсбергера й у тому, що семінар східноєвропейської історії мав значний успіх серед студентів, національний склад яких був доволі строкатим. Одразу після Першої світової війни серед його слухачів була велика кількість українців та євреїв з Польщі, а в пізні двадцяті, його слухачами, ймовірно, стали переважно євреї [752, с. 134]. За підрахунками А. Капелера за період з 1907 до 1945 рр. на семінарі східноєвропейської історії захистили дисертації 92 вихідці з України, серед них домінували дисертанти зі Східної Галиччини, але тільки 22 особи мали українське походження [530, с. 123]. Г. Уберсбергер толерував написання дисертацій на українську тематику, але часто у рецензіях критикував національні позиції свої підопічних. Зокрема не погоджувався з тим, що вони трактували «Київський період російської історії» як «суто українську історію», тощо [530, с. 127].

Серед найвідоміших учнів Г. Уберсбергера був і Ганс Кох (Hans Koch). Він народився у Львові в німецькій євангельській сім'ї. На початку Першої світової війни добровільно вступив на військову службу. Після закінчення війни, через хворобу, не зміг повернутися до Австрії й залишився в Україні.

Після одужання він у складі Української Галицької армії воював спочатку проти Польщі, а потім проти більшовиків. У 1920 р. потрапив до радянського полону і в складі Червоної армії брав участь у радянсько-польській війні. Після підписання Ризького мирного договору він був демобілізований та відправлений за допомогою австрійської місії військовополонених до Австрії. Ці всі події посприяли тому, що Г. Кох добре опанував російську та українську мови. У Віденському університеті студіював історію релігії та Східної Європи і захистив докторську дисертацію про російське православ'я за доби Петра I та габілітацію про грецьку церкву у Древній Русі [733, с. 229-231].

За час роботи К. Пача у Віденському університеті 22 його студенти отримали докторський ступінь. За своїм національним складом це було доволі строкате товариство: четверо – родом з Галиччини, троє – з Австрії (в кордонах 1919 р.), двоє – з Албанії й ще один албанець з Косово. По два дисертанти були з Долматії, Хорватії й по одному з Істрії, Трієста, Герцеговини, Сербії, Моравії, Німеччини, Румунії та з колишньої пруської частини Польщі. Серед них – Михайло Дініч, який у 1950 р. став ординарним професором середньовічної сербської історії в Белградському університеті, Карл Гьольнер, який займав керівну посаду в центрі Наукового товариства міста Германштадт й здобув наукове визнання як автор трьохтомної праці про Туреччину та Європу у XVI ст. [752, с. 164] Свої студії розпочинав у К. Патча й Алекс Буда, який після заснування в Албанії у 1957 р. університету очолив кафедру середньовічної історії Албанії, а 1972 р. був обраний першим президентом новоствореної Албанської академії наук [752, с. 165]. Це є яскравим свідченням того, що Віденський університет і після розпаду імперії був для слов'ян, особливо південних, вагомим науково-освітнім центром. Водночас таке національне розмаїття дисертантів значно розширювало концепцію Східної Європи й обумовлювало багатоманітність її образів.

Г. Уберсбергер не тільки займався професійним забезпеченням славістичних студій, а й, очоливши семінар, перебрав на себе визначальну

роль у конструюванні концепції східноєвропейських студій. Тогочасне австрійське суспільство намагалось осмислити післявоєнне становище і зрозуміти як так сталося і хто в цьому винен. Ці питання хвилювали й Г. Уберсбергера. Свої наукові пошуки він спрямував на виправдання звинувачень Австрії у розв'язанні Першої світової війни. У листопаді 1929 р. Г. Уберсбергер разом з Людвігом Бітнером започаткували дев'ятитомне видання документів «Австро-Угорська зовнішня політика від Боснійської кризи 1908 р. до початку війни 1914 р.» [782, с. 115], яке покликане було документально зняти з Відня відповідальність за розв'язання Першої світової війни. Наступного року вони обидва за цю роботу були удостоєні відзнаки за заслуги перед Австрійською Республікою. Г. Уберсбергер трактував цю роботу як «боротьбу проти неправдивої вини за війну», а семінар – «центральною місцем досліджень питань вини за війну» [752, с. 121]. Продовженням цієї боротьби стала робота Г. Уберсбергера над темою «Проблема Дарданелл як російське доленосне питання». У цій праці чітко проглядалась тенденційна теза: що російська одержимість у питаннях морських проливів повинна розглядатися як частина вини за розв'язання війни [782, с. 127]. Зосередившись на цій темі, Г. Уберсбергер по суті не вдавався до переосмислення концепції Східної Європи у своїх публікаціях і послуговувався попередніми напрацюваннями у навчальному процесі. З падінням, перш за все, царської імперії, а потім – Габсбурзької монархії, семінар, у розумінні Г. Уберсбергера, також втратив попередню наукову доцільність і «власну визначену ціль як наукової зброї, що слугувала для боротьби між навколишніми великими державами» за вплив на сході Центральної Європи й у Південно-Східній Європі [55].

Українська тематика була в основному представлена у дисертаційних дослідженнях вихідців з України та публікаціях Г. Коха. Вже у першій дисертації, яка вийшла друком в 1929 р. [265], він особливої уваги надавав дослідженню західного впливу на східнослов'янську думку і тій ролі, яку у цих процесах відігравали Стефан Яворський та Феофан Прокопович [265, с.

78-85]. Г. Кох характеризує Ф. Прокоповича як людину «найсильнішої енергії, державно-діяльницького формату і найвищої теологічної освіти». Зауважив він і те, що Ф. Прокопович, українець за народженням, «повністю розчинився в російському елементі, але був національно й, перш за все, релігійно-просвітницьки толерантний і мав найліберальніше сприйняття» [265, с. 7]. Про визнання заслуг Ф. Прокоповича в Німеччині, свідчило те, що з приводу його смерті «щирі некрологи» були написані низкою німецьких вчених, в тому числі й президентом Берлінської академії наук Д. Є. Яблонським та ректорами Тюбінгенського і Берлінського університетів [265, с. 7]. А пов'язаний з Ф. Прокоповичем «ренесанс російсько-української церкви», на думку Г. Коха, був не чим іншим «як перемогою протестантської думки у слов'янському світі» [265, 186], бо він «всю теологію представляв в середині російського православ'я, чим і був ближчий до протестантизму». Водночас «на способі мислення С. Яворського був досить відчутний католицько-схоластичний вплив», що дало підстави Г. Коху характеризувати його як «найважливішого представника консервативного табору» [265, с. 22]. Варто відзначити й те, що книга була видана у Німеччині за підтримки Інституту Східної Європи в Бреслау й німецького наукового фонду. Вочевидь публікація наукових досліджень на східноєвропейську тематику в Австрії на той час не мала достатньої фінансової підтримки. З іншого боку, це включало австрійські дослідження в загальнонімецьке академічне середовище.

З другої половини 20-х рр. Г. Кох не тільки переймався історією православ'я, а публікував статті, в яких розглядав становище церкви в Радянському Союзі, особливу увагу приділяв протестантизму на території України та Українській автокефальній церкві, яку характеризував як церкву з яскраво вираженим національним характером, а її заснування своєрідним підтвердженням зростання національної свідомості українців [264, с. 835-837]. Відзначав він і те, що, не зважаючи на антирелігійну діяльність більшовиків, церква мала майбутнє, в тому числі і завдяки широкому

представництву за рубежем [264, с. 846]. Г. Кох наголошував на тому, що вона не мала у своїй організаційній структурі нічого подібного до організації церков на Заході і повністю відповідала «старим греко-православним традиціям» [246, с. 841]. У тогочасних наукових публікаціях Г. Коха проявилось його українофільство.

Такий стан справ свідчить про незначний вплив австрійських дослідників на інтерпретування Східної Європи на німецькомовному просторі й намагання дотримуватись традицій імперського періоду. Це не задовольняло Г. Ф. Шміда, котрий з самого початку активної педагогічної та наукової діяльності перебрав на себе роль посередника між Заходом і Сходом, між світом слов'янським і німецьким [759, с. 472-474] і вбачав у цьому завдання німецької славістики.

Тогочасне бачення концепції славістичних студій та східноєвропейської історії на німецькомовному просторі й, зокрема, в Австрії його не влаштовувало. У середині 20-х років Г. Ф. Шмід, посилаючись на «жваві наукові й добрі особисті контакти» з деякими істориками країн-наступниць монархії, звернувся до Г. Уберсбергера з пропозицією про дослідження і вивчення Східної Європи і в її «більш вужчому розумінні». Це, на його думку, відповідало інтересам «обмеженої на німецькомовному ядрі Австрії» і зміцненню ситуації під час формування «на її околицях нових держав». Але на це звернення Г. Уберсбергер відреагував зі здивуванням і неприємністю [55]. У той час серед певної частини австрійського суспільства обговорювалися ідеї нейтралітету та утворення Дунайської федерації. Міркування Г. Ф. Шміда, який дуже добре усвідомлював політичну і економічну необхідність дружніх відносин Австрії з державами-спадкоємницями монархії, відповідали таким тенденціям. Одним із таких кроків було визнання окремішності історії новоутворених країн і виокремлення її з австрійської історії.

1927 р. Г. Ф. Шмід разом зі славістом Ляйпцізького університету Райнгольдом Траутманном (Reinhold Trautmann) опублікував програмні

завдання німецької славістики. У цій програмі вони визначили слов'янську філологію, слов'янську історію, слов'янське народознавство як три життєво важливі для німецької науки дисципліни. Особливо наголошувалось на зв'язку слов'янської філології та слов'янської історії: «Немає історії без філології, так само, як філології без історії» [361, с. 10-11].

Вивчення слов'янської історії в рамках східноєвропейських історичних досліджень, на їх думку було відрадним, оскільки дослідження спільної сфери історії слов'янських народів можливе тільки при розгляді розвитку слов'янських народів в їх багатогранних зв'язках політичних і культурних відносин з сусідніми східноєвропейськими народами, перш за все албанцями, литовцями, румунами і т.д. Але реальний стан і розуміння східноєвропейської історії керівниками обох кафедр у Берліні, а також відповідно у Боні, Гамбурзі та Відні вони піддали гострій критиці й переважно за те, що на кафедрах всю діяльність «майже винятково присвячували й присвячують історії Росії» і тим самим обмежували розуміння східноєвропейської історії. Автори наголошували на необхідності вивчати історію безпосередніх сусідів Німеччини й південно-східних слов'ян [361, с. 16]. Як позитивний момент вони відзначили те, що всі керівники кафедр східноєвропейської історії були і є німцями [361, с. 18]. Але незнання слов'янських мов географами і істориками та їх ігнорування з цієї причини доробку східноєвропейських фахівців [361, с. 25] вважалось авторами недопустимим.

Найважливіше завдання славістики Г. Ф. Шмід і Р. Траутманн вбачали у посередництві між німцями та слов'янами, щоб замінити взаємне непорозуміння дружніми переконаннями [361, с. 71]. Програма мала антинаціоналістичний характер і її автори закликали до академічного посередництва між німецькою та слов'янською духовністю і, насамперед, до більш повної співпраці в рамках сучасного наукового життя та відходу від політичної щоденної боротьби, яка додавала духовній культурі зайвих проблем [361, с. 10-11]. На думку відомого сучасного німецькомовного

дослідника історії Східної Європи А. Каппелера, ці програмні положення й на початку ХХІ ст. залишаються актуальними, але на той час вони мали незначний вплив, оскільки тогочасний «остфоршунг» був спрямований на ревізію кордонів, установлених версальськими рішеннями [735, с. 228].

На публікацію Г. Ф. Шміда та Р. Траутманна щодо становища славістики і східноєвропейської історії на німецькомовному просторі відгукнувся Р. Саломон. Він відзначав, що у кожному з 27 німецьких університетів (до них він зараховував університети Австрії й Німецький університет у Празі) були курси з історії древньої Індії чи стародавнього орієнту, натомість на історію культури сусіднього європейського Сходу у дослідженнях і викладанні зверталось мало уваги. Щонайменше в шести університетах зовсім не вивчалися слов'янські мови, у переважній більшості інших був лектор з російської мови. Тільки у восьми, серед них і у Гамбурзі, були славістичні професури філологічного або історичного напрямків, або й обох. Таку ситуацію він пояснював тим, що «німецька культура за походженням і характером перебуває у вищій ідеальній єдності германороманського світу, а зі слов'янством – в слабкіших і вільніших зв'язках», тому «розумна освітня політика мусить на цьому міцно триматись» [676, с. 71].

Позиція Г. Ф. Шміда викликала певне занепокоєння у націоналістично налаштованих дослідників Східної Європи. Так, Йозеф Пфітцнер (Josef Pfitzner), професор східноєвропейської історії Німецького університету у Празі, писав у 1931 р. до директора Австрійського інституту історичних досліджень й свого вчителя Ганса Гірша (Hans Hirsch), що Г. Ф. Шмід «цілковитий друг поляків і слов'ян», і це було б «національним нещастям», як би цей чоловік прийшов у Берлін чи Відень [782, с. 288].

Справа в тому, що позиція Г. Ф. Шміда – це не просто розширення концепції Східної Європи, а в очах націоналістично налаштованих німців та австрійців визнання незалежності й самодостатності Польщі, Чехословаччини й інших земель, які ще донедавна були власністю Німецької,

Австро-Угорської та Російської імперії. Тому таку широку концепцію Східної Європи й не сприймали більшість фахівців міжвоєнного періоду. У Німеччині традиційно зберігався русоцентризм, що обумовлювалось політикою Рапалльської угоди, а в Австрії – історія Росії та тієї частини Південно-Східної Європи, яка була незалежною від Габсбурзької монархії.

Біографія і доля Г. Ф. Шміда, і, насамперед, його бачення та ставлення до Східної Європи були досить складними і суперечливими. Водночас вони відобразили долю цілого покоління. У своїй науковій діяльності, наукових позиціях він був ініціатором та прихильником наукової співпраці, поважного ставлення до культури й історії слов'янського/східноєвропейського світу. Його Східна Європа – це повноцінна частина Європи, тісно пов'язана з німецькою/західноєвропейською культурою, правовими інституціями. Водночас він двічі брав участь у військовому підкоренні Східної Європи, знищенні її культури й самобутності. Перший раз цілком добровільно.

Наукові інтереси Г. Ф. Шміда в міжвоєнний період були зосереджені на дослідженні правових основ організації церковних приходів і їх розвитку у західних слов'ян в період середньовіччя, результати якого він впродовж 1926-1931 рр. публікував у німецькому правовому виданні «*Zeitschrift der Savigny*». В цілому публікація охоплювала понад 1 100 сторінок. Він також написав низку статей з правової, економічної і соціальної історії слов'ян, в тому числі й з проблем німецької колонізації на Сході. Його публікації мали доволі позитивні відгуки, особливо серед польських науковців. Оскільки в Австрії не було власного періодичного видання, то він, як і Г. Кох та Й. Матл, публікувався переважно у німецьких періодичних виданнях.

Прагнення Г.Ф. Шміда долучити німців і австрійців до вивчення мов та історії східних сусідів і поважного ставлення до них можна тільки вітати. Але його прагнення включити в концепцію східноєвропейської історії новоутворені країни, з огляду на прагнення представників цих країн легітимізувати свою приналежність не до Східної Європи, а хоча б до Східно-Серединної, не можна сприймати однозначно.

З приходом до влади в Австрії канцлера Долльфуса (Dollfus) почалось протистояння германоцентристським ідеям та політиці приєднання до Німеччини. У 1933 р. його кабінет заборонив діяльність нацистської партії. Г. Уберсбергер ще з імперських часів був прихильником германоцентристської концепції. Після війни він став співзасновником і до 1926 р. був членом Великонімецької партії Австрії [842, с. 246], у 1932 р. вступив до НСДАП й став довіреною особою нацистської партії у Віденському університеті [782, с. 91-92]. Тому з введенням політичних обмежень в Австрії Г. Уберсбергер попав у складне становище. Але вже у квітні 1934 р. він отримав пропозицію з Німеччини очолити Інститут Східної Європи в Бреслау [842, с.247]. Того ж року вийшов на пенсію і К. Пач. У зв'язку з цим посада професора слов'янської історії та античності й посада професора східноєвропейської історії у Віденському університеті стали вакантними, що привело до чергової кризи східноєвропейських історичних студій у Віденському університеті.

Міністерство фінансів запропонувало з метою економії коштів ліквідувати з 1935 р. семінар східноєвропейської історії. Це певною мірою спровокувало не тільки термінові пошуки наступного керівника семінару, а й дискусію щодо концепції східноєвропейської історії у Віденському університеті. Була утворена спеціальна комісія до складу якої ввійшли історики, славісти, археологи, етнологи, філософи, протягом декількох засідань обговорювались найрізноманітніші пропозиції. Декан пропонував шляхом об'єднання обох кафедр зосередити в одних руках подальші дослідження, які охоплювали б спільну історію слов'ян від їх появи в європейській історії і переселення на Балканський півострів до сьогодення, включаючи етнографію Балканського півострова [60].

На думку історика Гейнріха Србіка (Srbik), ординарний професор східноєвропейської історії повинен, насамперед, спеціалізуватися на російській та польській історії нового часу. Для історії південно-східних слов'ян, які мають для Австрії особливе значення, можливо варто передбачити позаштатну одиницю. Його кандидатурами на посаду професора

східноєвропейської історії були М. Вінклер з Кенігсберга та Й. Пфітцер з Праги, для історії балканських народів він пропонував приват-доцентів А. Хаєка та Й. Матла. Кандидатуру А. Хаєка особливо підтримували професори Бауер, М. Трубецькой та Г. Србік. Щодо Й. Матла, то відзначалось, що він більше славіст ніж історик. Директор Інституту історії Ганс Гірш (Hirsch) у своєму виступі відзначив, що у старій Австрії чеська і польська історія була представлена в трьох слов'янських університетах, а у Віденському університеті особливо переймались історією південних слов'ян. Але тепер, враховуючи нові відносини, варто приділити увагу історії кожного із сусідніх слов'янських народів, які за мирним договором представлені на колишній території Австро-Угорської монархії як державні народи. Майбутній професор мав би поряд зі східноєвропейською історією перейматися й історією поселень німецького сходу, щоб «представити кожен австрійсько-німецьку групу», яка «в результаті мирного договору стала національною меншиною». В оглядових лекціях варто подавати історію політичних і культурних відносин між слов'янами, з одного боку, й Австрією та Німеччиною, з іншого, тому варто б значно більше зосереджуватися на середньовічній історії, ніж це було в попередній час. Він підтримав кандидатури висловлені Г. Србіком [60]. На думку В. Ляйтча, при такому описі фаху Г. Гірш мав на увазі кандидатуру свого учня Й. Пфітцнера. Тому й вів мову про історію Богемії. Це був перший випадок, коли в дискусіях у Відні історія Чехії включалась до сфери східноєвропейської історії [752, с. 177-178]. В університетах Відня, Граца та Іннсбрука до і після 1918 р. вивчали історії чеських та угорських земель, але в рамках австрійської історії [752, с. 9].

Безумовно, питання про виключення історії колишніх територій Габсбурзької монархії зі сфери австрійської історії й включення до сфери дослідників східноєвропейської історії було не безболісним. Австрійське суспільство, насамперед його німецько-австрійська етнічна частина, не могла примиритися з втратою цих земель, і визнання їх самостійності було

складним. Тому в міжвоєнний період включення історії цього регіону в концепцію Східної Європи в Австрії було проблематичним. Такий підхід вважався недоцільним і на думку славіста М. Трубецького, бо основна увага повинна була зосереджуватися на історії Росії, насамперед, через значимість інституту та особливий інтерес молодого покоління. Він відзначив і факт незначної кількості підготовлених кандидатів. Член комісії, історик А. Допш запропонував ще й кандидатуру Г. Ф. Шміда. На таку пропозицію Г. Србік зазначив, що той є «визначним у своїй спеціалізації», але з точки зору дослідницької сфери, в якій він є фахівцем не зовсім підходить для чільника семінару східноєвропейської історії. М. С. Трубецький підсумував, що Г. Ф. Шмід «стоїть далеко від сфери фаху», оскільки переважно займається польською та чеською історією, а не історією Росії [60]. Така позиція М. С. Трубецького була амбівалентною. Він був одним з основоположників та політичних лідерів євразійства, але коли справа дійшла до обговорення концепції східноєвропейської історії, то історія Росія виявилась на передньому плані. У кінцевому результаті зійшлись на кандидатурі М. Вінклера, оскільки він добре знав внутрішнє життя Росії, слов'янські мови. Його кандидатуру підтримав і Г. Уберсбергер [752, с. 178].

У грудні 1934 р. М. Вінклер був звільнений нацистською владою з усіх посад в Кенінгзберзі [843, с. 155] і прийняте у Відні рішення стало для нього своєрідним рятівним колом. Свою діяльність у Віденському університеті він розпочав восени 1935 р. Він читав лекції з історії російської культури, а також приділяв увагу Брест-Литовському мирному договору та вивченню літератури про Івана Грозного [843, с. 153]. М. Вінклер широко використовував у викладацькій діяльності матеріали, зібрані під час поїздок до Росії. Він також намагався познайомити слухачів семінару з атмосферою російського життя, влаштовуючи чаювання з самоваром й заохочуючи слухачок до приготування страв за рецептами російської кулінарної книги. Поряд з М. Вінклером на семінарі східноєвропейської історії працював А. Хаєк, який з 1935 р. обіймав посаду екстра-ординарного професора

східноєвропейської історії й мав незначну кількість лекцій з історії Балкан [646, с. 211]. Такі кадрові перестановки певною мірою спровокували русоцентризм на семінарі східноєвропейської історії й призвели до розриву з попередньою традицією віденської школи та поступового запровадження у Відні німецьких традицій і підходів до інтерпретування Східної Європи.

Викладацька діяльність М. Вінклера у Відні тривала недовго. Після аншлюсу він у сорок п'ять років був відправлений на пенсію і мусив залишити територію Австрії. За підтримки родичів М. Вінклер перебрався до Берліна, де пережив домашній обшук гестапо, політичний нагляд і на кінець оформлення пенсії з виплатою половини суми через «політичну ненадійність» [843, с. 156]. Після його відставки в 1939 р. семінар східноєвропейської історії очолив А. Хаек, [843, с. 181] а східноєвропейські історичні дослідження в Австрії почали розвиватись відповідно до потреб Третього Рейху.

Отже, після Першої світової війни центром східноєвропейських студій в Австрії залишався Віденський університет. Географічно Східна Європа співпадала з довоєнними уявленнями, хоча в дискусіях все більше порушувалося питання про включення у сферу східноєвропейської історії й колишніх земель Габсбурзької імперії. Водночас спостерігалось зростання інтересу до історії Росії. Але якщо у лекціях і дослідженнях Г. Уберсбергера вона відігравала роль основної суперниці Габсбургів на східноєвропейському просторі й була відповідальна за розв'язання Першої світової війни, то у лекціях М. Вінклера вона поставала як країна з доволі самобутньою культурою. На відміну від Веймарської республіки, тут не відбулося розширення мережі інституцій, пов'язаних з дослідженням і вивченням Східної Європи, а навпаки спостерігалась перманентна криза в кадровому забезпеченні. Не засновано ні власного фахового видання, ні книжкової серії, що змушувало австрійських дослідників друкуватися у німецьких виданнях. Це, з одного боку, сприяло їхній інтеграції до загальнонімецького

академічного середовища, а з іншого – поступово нівелювало власне австрійську специфіку східноєвропейських досліджень.

РОЗДІЛ V

КОНСТРУЮВАННЯ НОВИХ ІСТОРИЧНИХ ОБРАЗІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПІДКОРЕННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ

5.1. Прихід до влади Гітлера й утвердження нових підходів до східноєвропейських студій в Німеччині (1933-1935)

Захоплення влади нацистами у Німеччині супроводжувалось впровадженням тотального контролю над всіма сферами життя, що проявилось у прагненні влади максимально централізувати органи державного устрою й підпорядкувати політичне, культурне й наукове життя декретам НСДАП [795, с. 2].. Організації й інституції, які мали контакти з країнами Східної Європи, особливо Радянським Союзом, потрапили в поле зору нацистської влади чи не найпершими.

Вже 22 березня 1933 р. поліція провела обшук у приміщенні керуючого справами й генерального секретаря НТВСЄ і редакції журналу «Osteuropa» К. Менерта [744, с. 47] та у приміщеннях, де розташовувались організації, що мали економічні й торговельні зв'язки зі Східною Європою [652, с. 60]. Під час обшуку не було виявлено компрометуючих доказів і діяльність організацій не була заборонена. Але ці події стали для К. Менерта сигналом, що займатися публіцистикою у Німеччині буде набагато складніше і в німецькій східній політиці сталися кардинальні зміни. Він прийняв рішення про завершення своєї діяльності й почав шукати собі наступника. Для того, щоб виграти час, К. Менерт також направив до МЗС доповідну записку про діяльність НТВСЄ, в якій відзначав, що товариство проводить наукову та практичну роботу «відповідно до національних інтересів» і утримується від партійно-політичних впливів. Діяльність товариства відносно Радянського Союзу «побудована відповідно до промови рейхсканцлера Гітлера від

23 березня 1933 р.», в якій зазначалось, що необхідно розвивати добрі відносини з Росією при одночасній боротьбі з більшовизмом у Німеччині [22]. На деякий час це дало свої результати.

З метою підпорядкування академічного життя в країні й відповідно встановлення контролю над східноєвропейськими студіями нова влада утворила спеціальну комісію з оновлення вищої школи. За рішенням комісії, яка працювала у Ляйпцизькому університеті, 1 квітня 1933 р. був звільнений Г. Заке через його «марксистське сприйняття історичних проблем і позитивне ставлення до Радянського Союзу». Подальша доля Г. Заке була трагічною. Навесні наступного року його ув'язнили у концтабір Захзенбург, де утримували до грудня 1935 р. Після виправдального рішення він навіть отримав змогу деякий час займатися науковою діяльністю й публікуватися у наукових періодичних виданнях. Але у 1944 р. за активний спротив фашистській владі Г. Заке був повторно ув'язнений і перебував у концтаборах до своєї смерті у квітні наступного року [94]. Г. Заке був одним з дуже незначного кола дослідників Східної Європи, які відкрито виступили проти нацистської влади й намагались чинити їй опір. Серед них був і останній співробітник О. Гетча, єврей за походженням В. Лешманн. Він був ув'язнений і помер 1943 р. у концентраційному таборі в Аушвіці [657].

Ще активніше кадрові чистки проводилися після опублікування 7 квітня 1933 р. Закону про відновлення професійного чиновництва, спрямованого проти євреїв та політично небажаних службовців. Наприкінці травня 1933 р. у директора Інституту Східної Європи професора О. Аухагена (O. Auhagen) і його заступника професора А. Гессе (A. Hesse) нацисти провели обшук помешкань. За інформацією «Schlesische Zeitung» («Сілезька газета») причиною цього стало надходження до поліції донесень, що діяльність Інституту Східної Європи велась «у дусі більшовизму». Проведене слідство не підтвердило тих закидів, тому діяльність інституції було відновлено [795, с. 18]. Керівники інституту «визнали» необхідність перебудувати діяльність установи: у майбутньому «підняти на найвищий рівень» дослідження відносин

Сілезії з Польщею та Чехословаччиною, а дослідження Росії «перенести на задній план». О. Аухагену, який спеціалізувався на проблемах радянської економіки, було запропоновано подати у відставку, а управління справами доручено полоністу Манфреду Лауберту (Manfred Laubert). Дорікання у сприянні більшовизму, як справедливо відзначила німецька дослідниця Г. Кампаузен, були позбавлені здорового глузду. Німецькі дослідження Росії/Радянського Союзу у веймарський період проводились в контексті політики взаєморозуміння, що пояснювалось реальними політичними міркуваннями, але вони не мали прорадянського характеру. Для німецьких дослідників історії Росії був характерний «політичний спектр від консервативно-національного до ліберально-республіканського», що виключало ідеологічне зближення з більшовиками. Дії націонал-соціалістів щодо Інституту Східної Європи в Бреслау більшою мірою були викликані «глибокою недовірою» нової влади до представників науки та інституцій веймарського періоду, а тим більше, коли це стосувалось «специфічно російських справ» [662, с. 134-135].

Восени 1933 р. змушений був полишити свою посаду у Ляйпцизькому університеті Ф. Браун. Причина звільнення – не тільки пенсійний вік, але й «політичний і науковий лібералізм», контакти з радянськими науковцями. Східноєвропейський відділ Інституту культурної та універсальної історії Ляйпцизького університету очолив його учень соціолог та історик В. Маркерт, який був членом НСДАП, влітку 1933 р. вступив до СА, а взимку 1933-34 рр. навіть був інструктором штурман [662, с. 164, 166]. Саме це стало вирішальним в отриманні професорської посади при відсутності захищеної габілітації. Не стало на заваді й те, що його попередні публікації були пов'язані з Росією й не відзначалися расистськими підходами, притаманними нацистській владі.

Невдовзі К. Менерт запропонував В. Маркерту, з яким був знайомий ще зі спільної участі в молодіжному русі, обійняти посади в НТВСС та журналі «Osteuropa». В. Маркерт прийняв пропозицію [835, с. 585], а нова

волода не стали на заваді. З 1934 р. він зосередився на діяльності НТВСС й виданні журналу «Osteuropa», що призупинило на тривалий час східноєвропейські студії у Ляйпцизькому університеті. К. Менерт у 1934 р. поїхав кореспондентом до Москви, потім був гостьовим професором у США, а згодом займався публіцистикою у Східній Азії і тільки після війни повернувся до Німеччини [844, с. 817].

Відбулися зміни і в Берлінському університеті. На початок 1933 р. К. Штеліну виповнилось 68 років і він прийняв рішення про вихід на пенсію. Це рішення мало й політичне підґрунтя [741, с. 362]. Хоча у відповідних документах не вистачає прямих доказів цього, але те, що за своїми політичними поглядами він був пов'язаний з демократами-республіканцями Південно-Західної Німеччини та був причетний до розбудови німецько-радянських наукових контактів за часів Веймарської республіки, на думку Г. Кампаузен, дає очевидні підстави для такого пояснення [662, с. 17].

За рахунок компромісів з новою владою О. Гетчу вдалось на деякий час зберегти свої посади. Нацисти називали його «салонним більшовиком», а він до 1933 р. вважав ідеологію й дії націонал-соціалістів однозначно неприйнятними. Але вже у 1933 р. в журналі «Минуле й сучасність» з'явилась стаття О. Гетча «Німецька національна революція: спроба історико-системного розуміння», де висловлювалось позитивне ставлення до «національної революції» та її завдань. Ця публікація була очевидною спробою зберегти свою професорську посаду, яка опинилась під загрозою [92, с. 628-629].

У жовтні 1933 р. О. Гетч пішов на ще один компроміс з новими володарями. Членами редколегії «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» стали такі прихильники нацистської влади як Теодор Оберлендер, Франц Людтке, Йоганн фон Леерс. Ці зміни О. Гетч пояснив тим, що нові члени редколегії «забезпечують дуже сприятливий зв'язок» з науковими інституціями та співробітниками, які переймаються історією німецького сходу і мають «однакові інтереси», що сприятиме «глибшому дослідженню

давньої історії Сходу», що є необхідним для спільних завдань вивчення історії Східної Європи [230, с. 1-3]. Цим самим він до певної міри солідаризувався з дослідниками німецької самобутності, які відстоювали історичне право німців на східні території, на підставі того, що ті в далекому минулому були цивілізовані та окультурені німецьким етносом. Нові члени редколегії не дуже переймалися редакційною роботою, й вона, як і раніше, залишалась у руках О. Гетча, тому характер публікацій на сторінках журналу практично не змінився. Вдалося зберегти попередні традиції журналу і його функції комунікативного простору, що проявилось у запрошенні до подальшої співпраці зарубіжних авторів, за винятком радянських істориків.

Для забезпечення подальшої діяльності НТВСЄ О. Гетч вирішив запросити до його президії відомих представників нацистської влади. Він особисто прохав чиновників МЗС запропонувати членство у президії товариства рейхсміністру Гессу [23]. За наслідками перемовин у лютому 1934 р. президію НТВСЄ було оновлено шляхом включення представників різних міністерств [24, с. 25]. Таким чином, за рахунок ще одного компромісу з нацистською владою на початок 1934 р. справу щодо збереження інституцій вдалось залагодити. Відповідно контакти НТВСЄ з радянськими науковцями почали обмежуватися, хоча існуючі домовленості частково дотримувалися [688, с. 25]. Це стосувалося в основному публікацій документів про зовнішню політику Російської імперії.

Натомість з приходом Гітлера до влади дослідники німецької самобутності починають займати провідні позиції в німецькому «остфоршунг». Найбільш впливовими тут були А. Бракманн та Г. Аубін, які виступили руйнівниками старих парадигм та традицій у східноєвропейських історичних дослідженнях у Німеччині й творцями нової концепції Східної Європи та її інтерпретувань відповідно до духу часу та потреб нових правителів. 1933 р. у підпорядкованому А. Бракманну «Публікаціонсштелле Берлін-Дамель» і під його керівництвом активно займалися виданням спеціальної збірки «Німеччина та Польща» до VII Міжнародного конгресу

істориків у Варшаві та [6], в якій «науково» обґрунтовувалось право Німеччини на польські території. Один примірник збірки А. Бракманн з тактичних міркувань навіть презентував безпосередньо Гітлеру [809, с. 232].

19 грудня 1933 р. А. Бракманн в черговий раз продемонстрував науково-організаційну майстерність, зорганізувавши Північно-східнонімецький дослідницький гурток, з метою «покращення форм спільної діяльності» та «об'єднання великого кола не тільки університетських фахівців, але також німецьких освітніх та дослідницьких інституцій за кордоном». Гурток займався не окремими питаннями, а «науковими фундаментальними дослідженнями» «великого простору» («Großraum»), до якого невдовзі окрім Польщі, Литви, Латвії, Естонії дуже швидко було також включено Скандинавію [842, с. 241]. Заступником А. Бракманн у новоутвореній інституції став Г. Аубін, який з приходом нацистів до влади значно активізував свою діяльність у різних комісіях, гуртках та об'єднаннях, які не стільки переймалися науковими дослідженнями, скільки розробкою різноманітних загарбницьких проектів на Сході Європи.

Протягом 1934 р. нові володарі продовжували кадрові перестановки в інституціях, пов'язаних зі східноєвропейськими дослідженнями. У квітні посаду директора Інституту Східної Європи в Бреслау запропонували члену НСДАП Г. Уберсбергеру, який був відомий, насамперед, як фахівець з історії Росії. Він досліджував історію Польщі лише в контексті відносин між Габсбургами та Романовими. З огляду на поставлені перед інститутом завдання щодо другорядності досліджень, пов'язаних з Росією/Радянським Союзом, це призначення виглядало нелогічним. Очевидно вирішальними для такої зміни інститутського керівництва були політичні погляди кандидата і його належність до НСДАП. Крім того, на філософському факультеті університету в Бреслау було запроваджено посаду ординарного професора східноєвропейської історії та краєзнавства, яку також обійняв Г. Уберсбергер як «вчений першого рангу й великий активіст» за формулюванням прусського міністерства науки, мистецтва та народної освіти [662, с. 115].

Він намагався зберегти спрямованість інституту на дослідженнях Росії й після укладення пакту Гітлера-Пілсудського. Але вже в липні 1934 р. рейхсміністерство виховання сформулювало основні напрямки досліджень для Інституту Східної Європи, зокрема «систематичне опрацювання польських та верхньосілезьких проблем» [661, с. 191, 194].

Завдяки клопотанням Г. Уберсбергера й у другому «німецькому форпості на Сході» – Кенігсберзькому університеті східноєвропейська історія була репрезентована його учнем Г. Кохом, членом НСДАП з 1932 р. У повідомленні до рейхсміністерства науки, виховання та народної освіти від 6 листопада 1933 р. Г. Уберсбергер писав, що «надання академічної посади чи якоїсь іншої відповідної пропозиції приват-доценту, доктору Г. Коху в одному з інститутів Сходу» буде дуже позитивним. Цю пропозицію підтримав референт пруського міністерства освіти Г.-Й. Баєр і навесні 1934 р. Г. Кох отримав посаду ординарного професора історії церкви на теологічному факультеті Кенігсберзького університету, а в червні вже очолив теологічний факультет та Інститут русознавства (з 1935 р. Інститут вивчення Східної Європи). Куратор університету вітав Г. Коха як старого «борця націонал-соціалістичного руху в Австрії» [733, с. 233-235]. Наприкінці 1934 р. з Кенігсберзького університету був звільнений М. Вінклер. Вочевидь причиною до цього стали не тільки його контакти з представниками радянської влади й академічного світу, але і його ставлення до нової влади. Під час літнього семестру 1934 р. М. Вінклер запровадив колоквіум, на якому розглядалися тогочасні повідомлення польської преси. Під час коментування публікацій він не тільки дозволяв собі критику нацистського уряду, а навіть підтримував публікації польської преси, направлені проти політики нацистів [646, с. 209]. На фоні тогочасних чисток це був небезпечний крок.

Керівник семінару східноєвропейської історії Гамбурзького університету, єврей за походженням, Р. Саломон у 1934 р. був виключений зі штату професорів Гамбурзького університету. Нацистська влада не могла допустити, щоб ця посада перебувала в руках нечистокровного арійця, а його

поїздки до Росії значно посилювали недовіру нових правителів. Від подальших переслідувань його врятувало запрошення університету Пенсільванії, отримавши яке він разом із сім'єю в 1937 р. емігрував до США. Посада ординарного професора східноєвропейської історії Гамбурзького університету була заміщена також Г. Уберсбергером [662, с. 59-61, 65].

Невдовзі нова влада вирішила, що діяльність О. Гетча не відповідає її інтересам. 14 травня 1935 р. йому повідомили, що з 1 вересня він буде виключений з корпусу викладачів Берлінського університету. Він важко сприйняв це повідомлення й відмовився від керівної посади в НТВСС й посади редактора журналу «Osteuropa» [835, с. 590]. Його відставка набула резонансу і в Радянському Союзі. Професор А. С. Єрусалимський опублікував у газеті «Правда» за 11 червня статтю «Доля професора Гетча» [515, с. 5]. Ця стаття навіть була перекладена німецькою мовою для розгляду в німецькому МЗС [25]. До кінця 1935 р. було ліквідовано редагований О. Гетчем «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», а проти нього почалась публічна наклепницька компанія [835, с. 590]. Після відставки він зосередився на написанні історії Росії та опікувався виданням документів про зовнішню політику Росії. До 1939 р. йому вдалось видати 9 томів. 1943 р. вийшов ще один том [839, с. 269].

У 1935 р. востаннє вийшов і журнал «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», який видавався в Бреслау з 1924 р. Відбулося майже остаточне згортання співпраці НТВСС з радянськими науковцями. У листі до МЗС від 25 травня 1935 р. В. Маркерт відзначав, що з огляду на зовнішню політику у цьому році радянські вчені не будуть запрошуватись НТВСС до Німеччини, а також не будуть обговорюватися російські теми іншими доповідачами [26].

Керівництво семінаром східноєвропейської історії у Берлінському університеті передали Г. Уберсбергеру. Це була вже третя університетська кафедра східноєвропейської історії в його підпорядкуванні, окрім керівництва Інститутом Східної Європи в Бреслау. Такий стан справ

виглядав доволі абсурдно й, по-перше, засвідчив довіру нацистської влади до Г. Уберсбергера, по-друге, практичну відсутність «надійних фахівців», по-третє, маргіналізацію університетських центрів східноєвропейських студій.

Якже інтерпретувалась Східна Європа в академічному середовищі за складних умов впровадження партійного контролю й кадрових перестановок? В цей час розгорнулася міжнародна дискусія з приводу того, що є східноєвропейською історією й, відповідно, що є Східною Європою. Завдячуючи О. Гетчу, вона була доволі широко репрезентована в німецькомовному академічному середовищі. Завдяки його настійливому клопотанню НТВСС організувало зустріч і дискусію берлінських істориків з відомим на той час польським істориком О. Галецьким [688, с. 24]. Доповідь О. Галецького щодо поняття «східноєвропейська історія» [199] була продовженням дискусія, яка розгорілась у серпні 1933 р. на VII Міжнародному конгресі істориків у Варшаві. Виступи О. Галецького на конгресі і у Берліні стали своєрідною прелюдією до його загальновідомої праці про поділи Європи, яку він видав у 1950 р. на еміграції [200].

Дискусію щодо визначення понять «Східна Європа» й «східноєвропейська історія» О. Гетч вважав дуже важливою, тому навіть започаткував її виклад та подальше обговорення на сторінках «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*». Власне дискусія була ініційована ще до початку конгресу професором східноєвропейської історії Німецького університету у Празі Й. Пфїтцнером, який у серпні 1932 р. виступив на форумі німецьких істориків у Геттінгені з доповіддю «Історія Східної Європи та історія слов'янства як дослідницька проблема» [316]. У своїй доповіді він накреслив спільну історію Східної Європи з огляду на питання «приналежності» слов'ян до західноєвропейської культури. Формальний поділ між Західною і Східною Європою Й. Пфїтцнер провів по лінії: Ельба – Заале – Богемський ліс – Траун – Адріатичне східне узбережжя [316, с. 76-77], що відповідало попереднім трактуванням цієї межі О. Гетчем. Погляди Й. Пфїтцнера базувались на вже давно розробленій теорії прогресивної європеїзації Східної

Європи і дотичній до «шовіністичного висновку», що це не спільна історія й піддається до розгляду тільки в роздільному, класифікованому, рецептованому відношенні до «західноєвропейських високих культурних форм» [839, с. 260]. За його трактуванням Східна Європа була «іншим» й нижчим за своїм розвитком відносно Західної Європи. Доповідь Й. Пфітцнер певною мірою спрямував проти професора східноєвропейської історії Празького університету Я. Бідло, якого він критикував за виклад історії слов'ян як історії одного цілого [853, с. 120] у праці «Діяння слов'янства».

Невдовзі Я. Бідло на VII конгресі істориків у Варшаві сам відмовився від такого підходу до вивчення історії слов'янства. Його доповідь «Що таке східноєвропейська історія?» базувалась на теорії культурних країв. Він означив Східну Європу як єдине ціле і основною об'єднуючою ознакою назвав східно-римську/візантійську культуру [225, с. 100]. Домінування грецької православної церкви на цій території обумовило, на думку Я. Бідло, «відсталість східноєвропейського світу – особливо ж Росії на шляхах просвітництва». Свою тезу він підтверджував тим, що на цю відсталість було вказано на Заході в кінці XV – початку XVI ст., і це з часом «визнали за собою росіяни». Наступною ознакою відсталості він назвав «недостатність ремесла і промисловості» і, як наслідок, «малу інтенсивність міського життя», що на Заході Європи було «головним елементом прогресу». Я. Бідло не тільки негативно оцінив економічний розвиток, але й вдався до характеристики населення Східної Європи. «Недостатність розумової кмітливості та підприємництва» послужили тому, що народи Східної Європи «зберігали старовинний соціальний устрій, залишались прив'язанні до існуючого порядку речей, до старовинного способу обробітку землі, до відсталих методів виробництва». До цього він додав «недостатність винахідливості, перебільшений консерватизм, тиранічне домінування релігійного елемента, надмірний вплив церкви та кліру, політичне рабство народу, деспотизм уряду і бюрократії, недостатність громадської свідомості в окремих особистостей і недостатність сенсу до державних інтересів і відданості їм» [443, с. 27]. Таку

сумну картину Я. Бідло пояснював тим, що Росія, отримавши спадщину від Візантії, проявила «ще більший консерватизм і реакційний дух, ніж мала остання, особливо у прагненні зберегти в повній чистоті вчення православної церкви». Одночасно він визнавав, що внаслідок «європеїзації в ХІХ та ХХ ст. західноєвропейська цивілізація перемогла на території східноєвропейської культури» [443, с. 29]. Але визнання цієї «перемоги» не стало для Я. Бідло приводом для пошуку інших критеріїв розмежування Східної й Західної Європи. Виступ Я. Бідло засвідчив, що не тільки, а інколи й не стільки німцям була притаманна зверхність щодо східних сусідів. Це було властиво й східним сусідам німців відносно своїх східних сусідів і вони не жалкували епітетів для негативного образу «своєї» Східної Європи.

Під час дебатів польський історик М. Гандельсманн намагався співвіднести Східну Європу з націями, які мають досвід азійського впливу, і виокремити зі Східної Європи ті нації, які змогли цьому впливу протистояти [225, с. 100]. Його колега О. Галецький також відстоював особливу роль і місце Польщі в посередництві між західною і східноєвропейськими культурами. У своєму виступі в Берліні він також приділив особливу увагу ролі польсько-литовської унії в поширенні західної культури на схід [199]. А відзначивши факт азійського впливу на певну частину Східної Європи, наголосив, що цей вплив не можна асоціювати з варварством, тому що татари не були варварами, ще менше варварами можна назвати турків, османів. Вони мали іншу культуру і європейська культура їм була чужою за своїм характером [199, с. 17]. На його думку, попри всі впливи й особливості Східна Європа є нічим іншим як частиною Європи, яку варто розглядати в загальному викладі європейської історії [199, с. 20]. Такий підхід явно суперечив нацистській теорії меншовартості східноєвропейських/слов'янських народів. І те, що О. Гетч в умовах зростаючого тиску й контролю нацистської влади організував виступ О. Галецького в Берліні й опублікував його на шпальтах «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», робить йому честь. З іншого боку, цей вчинок

засвідчив і еволюцію у сприйнятті О. Гетчем Польщі: його полонофобство практично мінімізувалось.

Пізніше О. Галецькій відзначав, що інтерпретацію поділу на Східну та Західну Європу, запропоновану Я. Бідлом, «було важко прийняти навіть тим, хто певною мірою погоджувався з Бідло щодо вирішального значення релігійного чинника в історії, а також вагомості християнства в історії Європи». Наприклад, він говорив, що різниця в церковній організації протестантів і католиків, зарахованих Я. Бідлом до Західної Європи, є значно більшою, ніж православних і католиків [200].

До дискусії на конгресі долучились і представники Росії / Радянського Союзу. Російський емігрант М. П. Савіцький виступив проти запропонованого Я. Бідло поділу, протиставивши йому євразійську концепцію [225, с. 100]. Представник радянської делегації М. С. Державіна [497, с. 15-16] під час дискусії зазначив, що «виділяти ту чи іншу суспільну групу в історичному процесі на основі лише ідеологічних ознак, не вдаючись до аналізу матеріальної бази, економічних процесів, які відбуваються в цих суспільствах, означає просто обходити основне завдання та ковзати по поверхні історичних процесів» [497]. У Радянському Союзі при висвітленні роботи VII Міжнародного конгресу істориків цій дискусії майже не приділили уваги.

На відміну від радянських істориків, О. Гетч вважав, що навколо доповіді Я. Бідло розгорнулась «найосновніша дискусія» конгресу і одночасно доволі складна дискусія, оскільки «історію Східної Європи дуже важко охопити як ціле і побачити як єдність, з огляду на синтез та визначення поняття і періодизації, які є дуже значимі для розуміння й осягнення окремішності східноєвропейської історії, а також особливості історії німецького сходу» [225, с. 89]. У статті присвяченій огляду дискусії О. Гетч зауважив, що навряд чи можна розглядати «прагнення зберегти християнську східно-римську культуру в стадії III ст. після Різдва Христового» як «єдиний принцип» і пов'язувати все з тим, проти чого вона

боролось і що їй загрозувало. Він не заперечував значення східно-римської/візантійської культури як вихідного пункту в історії Східної Європи, але вважав, що її значення значно завищено, крім того, варто б було відповісти на питання, що є змістом цієї культури [225, с. 100]. Це було дуже раціональне зауваження, бо, наприклад, дослідження візантологів свідчать про значно кращий розвиток освіти й її доступність, а інколи й обов'язковість у Візантії у порівнянні з тогочасною Західною Європою.

Сам О. Гетч вихідним пунктом для означення Східної Європи, як і в довоєнний період, вважав зв'язок процесів націєтворення і державності «з расою й територією», а також процесами боротьби і рецепціями на зовнішні впливи. Він погоджувався з Й. Пфитцнером, що єдина/цілісна історія слов'янства є науково не зовсім можливою, але наголошував, що для історії Східної Європи «слов'яни мусять бути взяті за основу» і розглядатися «в їх відносинах на Заході з германцями, з азійськими народностями на Сході та галльсько-римською (також населеною ще й іншими народностями) областю на Півдні та Південному Сході» [225, с. 100-101].

Проведення кордонів, на думку О. Гетча, означало певну наругу, оскільки не існувало «згоди наукового характеру», де закінчується Середина Європа і де починається Східна [225, с. 101-102]. Він, як і раніше, виділяв на території Східної Європи так званий німецький схід і з огляду на це як західну межу визнавав Ельбу та вважав за неможливе визначити східну межу, так само як не можна, на його думку, напевно сказати, де пролягав кордон між Німеччиною та Польщею [226, с. 428-430]. Як було зауважено раніше, О. Гетч 1911 р. без застережень визначав східну межу по Уралі. Але вочевидь його поїздки до Росії і пізніше в СРСР, більш детальне знайомство з країною викликали у нього сумніви щодо правильності такого визначення.

О. Гетч знову звернувся до іншого «великого відкритого питання» про приналежність Росії до Європи чи до Азії, чи її розташування між Європою і Азією, відзначивши, що при всій його складності й небезпечності, історик не може його уникнути [225, с. 101-102]. Певною мірою і для відповіді на це

запитання, і для продовження започаткованої дискусії на сторінках «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» було опубліковано статті Д. Дорошенка «Що є східноєвропейською історією» та А. Флоровського [163] «Предмет і зміст «історії Росії» чи «російської історії».

На думку Д. Дорошенка, українці й білоруси з їхніми власними культурними традиціями не були асимільовані й «не потонули у великоросійському морі» та зберегли «власне лице, власний культурний тип і власне місце в історії» [152, с. 21] при викладі історії Східної Європи і її періодів було б правильно послуговуватися періодизацією і схемою М. Грушевського, а не трактувати історію трьох слов'янських народів як цілісну, що пропонувалось в доповіді Я. Бідло [152, с. 66].

Проти пропозиції Д. Дорошенка щодо використання схеми М. Грушевського висловився А. Флоровський, який наполягав на тому, що російський світ і країна Росія повинні виступати в синтетичних працях як «органічно оформлене ціле» без переломлення «в зумисне викривленому дзеркалі» [163, с. 341] й тому не варто порушувати питання про відносини поміж собою трьох частин східнослов'янської групи [163, с. 331-333]. Він також відзначив, що на відміну від Д. Дорошенка використовує термін «руський» в значенні «загальноруський» («allrussisch»), але ні в якому разі не «великоруський» [163, с. 325] і, вживаючи слово Росія, представляє тут Росію не як державу, не як політичне тіло, а як країну, як «складний і в його складності історично власний світ». У його розумінні Росія, як країна, і мала б бути об'єктом історичного дослідження, не тільки історія Російської держави, не історія російського народу, а «Росія як світ з різних точок зору» [163, с. 330].

Територіально А. Флоровський розмістив Росію в європейсько-азійський простір і пропонував розглядати таке розміщення в історично-колонізаційному сенсі. Визнавши пов'язаність проблеми територіального розвитку з проблемою взаємовпливу національних елементів в історичному процесі, він зазначав, що зміст російської історії визначається не тільки через

взаємозв'язок з елементами інших народів і не російських культур, а й через вплив власне слов'янських, східнослов'янських елементів [163, с. 331-333]. А. Флоровський не вдавався до використання поняття «Східна Європа», тому й не дав і його пояснення. Виходячи з євразійської концепції він радше був готовий говорити про Росію як Євразію, ніж про Росію як Східну Європу.

Чи не найкращою рисою О. Гетча як редактора було прагнення подавати найрізноманітніші точки зору на ту чи іншу проблему й перетворювати тим самим журнал на поле загальноєвропейської наукової дискусії. Водночас це була остання наукова дискусія у Третньому рейху з викладом найрізноманітніших точок зору щодо історії Східної Європи, яка засвідчила відсутність консенсусу щодо понять «східноєвропейська історія» й «Східна Європа». Варто відзначити й те, що власне німецькі науковці майже не відгукнулись на цю дискусію, хіба що в «Historische Zeitschrift» було опубліковано доповідь Й. Пфітцера, виголошену ще у 1932 р. Але з огляду на подальший розвиток подій позиції науковців у цьому питанні були не вельми значимі. Нацистська влада не потребувала науково-теоретичного обґрунтування кордонів Східної Європи, її більше цікавили плани посилення свого впливу у цьому регіоні й історична легітимація права на це.

Постає питання, чи вплинули інспірації нової влади щодо інституцій і науковців, які займалися східноєвропейськими дослідженнями на зміст публікацій і тематику фахових видань у 1933-1935 рр. Очевидним є те, що всі ці заходи не сприяли науковій роботі. Серед найбільш вагомих видань варто назвати вихід третього тому «Історії Росії» [371] К. Штеліна, з викладом подій в період від часу царювання Павла до закінчення Кримської війни та його враження від подорожі Туркестаном [373], де було чимало критичних зауваг щодо політики більшовиків у Середній Азії. Також друком вийшло декілька дисертацій, написаних і захищених у веймарський період, які більше відповідали академічним стандартам, ніж політичним запитам нової влади.

Аналіз публікацій на сторінках провідних фахових видань за 1933 р. засвідчує дотримання попередніх традицій і наукових стандартів. Це дає

підстави припустити, що у перший рік нова влада мала інші важливіші справи і майже не втручалась у редакційну роботу. Наприклад, у «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» з 14 статей опублікованих у 1933 р. – 8 були пов'язані з історією Росії/Радянського Союзу. Окрім аналітичної статті О. Аухагена про виконання п'ятирічного плану в СРСР було опубліковано дослідження про Л. Толстого, О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Кірієвського, Ф. Достоевського, листування В. Печоріна з О. Герценом та М. Огарьовим та історії Росії періоду Федора Олексійовича. З огляду на завданням, які виставлялись новою владою перед керівництвом Інституту Східної Європи у Бреслау щодо посилення уваги до прилеглих східних територій, то можна назвати хіба що дві статті про німецькі поселення у Сілезії та Мекленбурзі й Східній Гольштенії та повідомлення про здобутки у дослідженнях церковної історії Польщі.

Упродовж 1933 р. в журналі «Osteuropa» також друкувались матеріали, пов'язані з подіями в СРСР. Тиск нацистської влади на редакцію журналу «Osteuropa» призвів до виключення впродовж 1934-1935 рр. всіх співробітників єврейського походження й зменшення публікацій на радянську/російську тематику. У квітневому номері журналу «Osteuropa» за 1934 р. В. Маркерт опублікував статтю «Вивчення Східної Європи як наукове та політичне завдання» [287], в основу якої було покладено, виголошену ним доповідь на засіданні НТВСЄ від 19 лютого того ж року. Відповідно до «духу часу» східноєвропейські студії трактувались як «форпост боротьби за нову державу». Також відзначалось, що необхідно перенести основну увагу з Росії/Радянського Союзу на окраїнні держави та Південно-Східну Європу й зосередитися на німецькій меншині [652, с. 61].

Після підписання у січні 1934 р. німецько-польського договору виникла потреба у зміщенні уваги з історії Росії/Радянського Союзу на історію Польщі та створення видимості дружніх відносин з німців і поляків. Це виявилось нелегким завданням для німецьких дослідників, оскільки вони впродовж веймарського періоду конструювали образ ворожої Польщі. За

ініціативою А. Брахманна було скликано конференцію дослідників Східної Європи, яка проходила з 6 по 10 серпня 1934 р. в Кальберзі [661, с. 171]. Попередні реваншистські переконання учасників зібрання щодо Польщі виявились сильнішими за нові зовнішньополітичні нацистські завдання. По закінченні дискусії А. Бракманн змушений був зробити висновок, що їх робота залишається «поза впливом 10-річної угоди». Учасники конференції зійшлися на тому, що наукову роботу продовжувати як і раніше й не варто засмучуватись, що «наукові студії», показують «антипольське вістря», бо це є неминучим [661, с. 173]. Пропольський курс виявився неприйнятним для переважної більшості дослідників Східної Європи, в тому числі й прихильників нової нацистської влади [445, с. 114].

Натомість НТВСЄ, з огляду на попередні інциденти з владою, перебрало на себе ініціативу в організації німецько-польських контактів у науковій сфері, до яких згодом було долучено й розширення контактів з науковцями країн Прибалтики й Фінляндії [109, с. 71]. У програму заходів на 1934-1935 рр. було включено 5 доповідей гостей з Польщі. Відбір доповідачів погоджувався з німецьким послом у Варшаві й зверталась увага на дружлюбне ставлення доповідачів до Третього рейху [109, с. 72-73]. Цим і скористався О. Гетч для запрошення О. Галецького. З огляду на установку, що польські доповідачі мали б симпатизувати Третьому рейху, запрошення О. Галецького було частково ризикованим. Він народився у Відні в сім'ї онімеченого генерала-поляка та хорватки, й у тамтешньому університеті студіював східноєвропейську історію. Згодом батько, який «на старості відкрив вітчизну», послав сина до Кракова, де той став «за вибором і глибоким переконанням поляком» [742]. Він не сприймав позиції німецької історіографії щодо трактування польської історії, особливо в питанні кордонів.

Частково рекомендації нової влади були враховані й редакцією «*Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*». У 1934 р. тут було опубліковано статті про шкільні реформи у Польщі й Чехословаччині, про

дворянство Познані й питання звільнення тамтешнього селянства, про робочу мову познанських католицьких приходів, про висвітлення національного питання в Австро-Угорській імперії слов'янофільською французькою публіцистикою та повідомлення про православну церкву у Польщі. Водночас тут зберігався інтерес до російської тематики свідченням чого є публікація 5 статей і трьох повідомлень, в яких йшла мова про історичні особливості економічного і соціального розвитку Росії, правову свідомість російських кріпосних селян, московську дипломатію на рубежі XVI ст., подорож Петра I Пруссією у 1697 р. і російську літературу. Привертала увагу публікація «Білорутенська академія наук напередодні другого п'ятирічного плану» за авторства В. Самойла з Вільно. До цього часу білоруська тематика практично не була представлена на шпальтах журналу.

Найменш помітними були зміни щодо тематики публікацій на сторінках «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*», де у 1934 р. окрім статті О. Гетча щодо визначення поняття й періодизації східноєвропейська історія та статті Д. Дорошенка про репрезентацію східноєвропейської історії на сьомому конгресі істориків у Варшаві було опубліковано ще 15 статей. Понад 50% з них були пов'язані з Росією і тільки три статті безпосередньо присвячених польській історії. Зокрема, про перші сліди християнства у Польщі, про Освальда Бальцера і розвиток польських досліджень з історії права після 1918 р. та про розвиток наполеонівських ідей у Польщі й Італії під час Кримської війни.

На шпальтах «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» у 1935 р. О. Гетч продовжував публікувати статті, пов'язані з дискусією щодо концепції східноєвропейської історії. Окрім того було опубліковано 13 статей із них 5 на теми російської історії. Окремі з них були присвячені історії німецько-російських відносин: «Феофан Прокопович і Йоанн Буддойс. Нарис з історії духовних зв'язків між Росією і Німеччиною на початку XVIII ст.», «Подорож принца Вільгельма Пруського до Петербургу (1780 р.)», про міністра зовнішніх справ Росії М. К. Гірса. Польська тематика була представлена

статтями про свободу віросповідання у польських містах, польські проекти поділу 1709-1711 рр. та про початок правління Болеслава Хороброго.

Основні статті січневого номера «Osteuropa» за 1935 р. були присвячені економічним відносинам між СРСР і Японією, А. П. Бородіну й огляду італомовних досліджень з історії Росії. У лютневому номері було опубліковано статті про військово-економічне становище російської Азії і партійне життя в СРСР, де автор відзначав, що з огляду на розвиток подій у Німеччині вивчення досвіду Радянського Союзу по утворенню однопартійної системи може бути корисним [396], [296].

Хоча в «Osteuropa» й дещо побільшало публікацій про Польщу, але вони не зовсім відповідали концепції угоди Гітлера-Пілсудського. Наприклад, у квітневому номері за 1935 р. було опубліковано статтю Е. Машке про відомого опонента Й. Пілсудського – Романа Дмовського [293]. Автор охарактеризував його як неординарного й променистого польського мислителя, але відзначив і його ворожість у ставленні до Німеччини й нацистського режиму. На думку німецького історика, Р. Дмовський «раніше від інших усвідомив відмінність між фашизмом і націонал-соціалізмом». Але у його праці «Гітлеризм як народний рух» «дивним способом змішалось розуміння і ворожий спротив» переважаючій силі» та переплилися «почуття спорідненості у духовному відношенні з безмежною ворожістю до західних сусідів» [293, с. 407]. Зауважив Е.Машке й негативне ставлення «колишнього представника демократії» Р. Дмовського до розвитку подій у польській державі, якою «управляє солдат» та наголосив на важливості для Німеччини знань про минуле і сучасність Польщі [293, с. 410].

О. Гетч продовжував публікувати у журналі «Osteuropa» щомісячні огляди «Росія і Східна Європа», в яких критикував внутрішню політику більшовиків. У травневому номері «Osteuropa» О. Гетч аналізуючи східноєвропейську зовнішню політику навесні 1935 р., відзначив, що «східноєвропейський світ зовнішньополітично перебуває у сильному русі і очікуваннях». Основну увагу він зосередив на відносинах СРСР з Францією,

країнами Балтики й візиту Ідена до Москви та Варшави. Водночас виклад матеріалу засвідчував зміцнення позицій СРСР на європейському континенті, в чому О. Гетч вбачав для Німеччини загрозу [235]. Для його публікацій О. Гетча за 1935 р. про події в СРСР характерні критичні оцінки внутрішньої і зовнішньої політики радянського керівництва. Безумовне це відповідало тенденціям у ставленні нової нацистської влади до СРСР, але виникає питання чи О. Гетч писав про всі негаразди тільки відповідно до трактувань нових володарів, чи це були реалістичні оцінки проблем радянської держави, про які він почав писати ще у кінці 20-х рр. Ймовірно мало місце і перше і друге. Але вочевидь і критичні публікації О. Гетча, і підхід редакції до підбору матеріалу не вдовольняв нацистський режим, бо вже з травня 1935 р. публікації про Радянський Союз почали пильно цензуруватись і заборонятись гестапо, а з липня В. Маркерт подавав усі матеріали журналу на рецензування до МЗС, поліції й міністерства пропаганди [688, с. 65-66]. І як уже було мовлено О. Гетч змушений був полишити всі свої посади.

Характерною ознакою цього періоду є збільшення публікацій про Україну на сторінках періодичних видань. У 1934 р. на сторінках «*Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*» було опубліковано 33 рецензії, із них понад 50% на книжки, тематично пов'язані з Україною. Але переважна більшість як авторів рецензій, так і авторів рецензованих праць були українці. У «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» за 1934 р. у кількох номерах поспіль друкувалася стаття Д. Дорошенка «Поразка і піднесення України», також було подано огляд досліджень про Ярему Вишницького за авторства М. Кордуби.

На початку 1935 р. редакції всіх трьох журналів опублікували некрологи з приводу смерті М. Грушевського. Так, у січневому номері «*Osteuropa*» розміщено некрологи за авторства Д. Дорошенка й О. Гетча, який відзначав, що якби критично не ставились до дев'ятитомної «Історії України-Руси» М. Грушевського, без сумніву вона стала великим досягненням історичної науки, бо «вперше роздільно зображено московський

і український історичний процес» і це була перша схема й перший «дійсно науковий синтез української історії». Він також наголосив на необхідності цієї праці для кожного дослідника Східної Європи [232, с. 212]. У «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» О. Гетч також опублікував власний некролог та статтю М. Кордуби «Михайло Грушевський як дослідник і організатор наукової роботи».

Перший номер «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» за 1935 р., який вийшов за співредакторства Г. Уберсбергера, відкривала стаття Г. Коха на пошану пам'яті М. Грушевського, якого він назвав «втіленим символом українського народу». Стаття розпочиналась з розповіді про переслідування українського історика впродовж 1914-1917 рр. та 1930-1934 рр. «різними московськими володарями» [262, с. 3]. Г. Кох не тільки зупинився на викладі життєвого шляху М. Грушевського, а й детально проаналізував його праці, приділивши особливу увагу статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій обґрунтовувалась окремішність історичного розвитку українського й білоруського народів [262, с. 5-9]. Археологічна діяльність М. Грушевського була проаналізована у статті Б. Крупницького.

У цьому ж номері було опубліковано статтю Х. Фляйшхакер «Алексей Михайлович та Богдан Хмельницький». Відзначивши, що «Переяславський договір» для національних українських істориків слугує «ідейно-політичним гаслом у боротьбі проти Росії», а для істориків неукраїнського походження залишається «відкритим питанням східноєвропейської історії» [683, с. 11], вона проаналізувала цілу низку редакцій цієї угоди та історію її укладання. На думку авторки, вже «сам спосіб об'єднання» мав би слугувати «першим контраргументом» цієї «благонаміреної помилки» [683, с. 52].

Безумовно, смерть М. Грушевського стала певним поштовхом для переосмислення його творчості й привернула увагу до історії України. У 1935 р. у берлінському видавництві побачила світ невеличка збірка праць М. Грушевського у німецькому перекладі [247]. Водночас звернення до

української тематики було співзвучним з одним із напрямків концепції зовнішньої політики нацистської влади. В контексті якої пропонувалося розглядати Радянський Союз з перспективи його багатонаціональності й звертати увагу на історію неросійських народів [662, с. 90-91]. Розробником і прихильником цієї концепції був А. Розенберг, який однією із заповуок її успішної реалізації вважав союз Німеччини з Україною. Цьому питанню він приділив особливу увагу в опублікованій ще 1927 р. книзі «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» [573]. Але кількість публікацій на українську тематику залишалась незначною. До того ж серед авторів переважали українські емігранти, а не німецькі науковці.

Отже, за дуже короткий період нацисти не тільки провели кадрові перестановки, а й змінили усі правила академічного життя. Прийшов кінець академічній свободі, професори втратили свій статус «мандаринів». Поступове впровадження «вождівського принципу» у німецьких університетах, привело до того, що вчені ради стали корпоративними, їх вибори і правочинність було обмежено. Сам спосіб і характер, яким ці зміни було впроваджено давали зрозуміти яку незначну роль відігравав з 1933 р. у вищій школі звичайний інстанційний шлях, а вирішальними для успіху стали партійна приналежність і добрі контакти з високопоставленими націонал-соціалістами, які перебрали до своїх рук академічну сферу [714]. «Внесок» нацистського режиму у розвиток німецької науки доволі яскраво описав К. Ясперс: «В університетів забрали самоуправління й ввели принцип фюрерства. Ректор призначався міністром, декани ректором [...] Багато вчених було звільнено, багато виїхало за кордон. Їх місця зайняли бездарні й бездуховні члени партії. Міжнародний обмін, важлива умова наукового життя, контролювався, або заборонявся» [727, с. 24].

Чи ненайбільше це позначилося на східноєвропейських студіях. На 1935 р. всі керівники кафедр східноєвропейської історії були звільнені і замінені переконаними націонал-соціалістами. Впродовж цих років редакції провідних фахових видань намагалися зберігати традиції й дотримуватись

наукових стандартів, хоча в тематичному підборі статей вони пробували «виконати» завдання нової влади, що привело до часткового зміщення акцентів з історії Росії/Радянського Союзу на історію країн, які утворилися після Першої світової війни, перш за все на Польщу. Але вочевидь не в достатній мірі, оскільки журнали «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» і «*Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*» припинили своє існування, а робота редакції «*Osteuropa*» почала піддаватись тотальному контролю.

5.2. Конструювання образу Східної Європи в умовах тоталітарного режиму (1936-1945)

З 1936 р. всі східноєвропейські дослідження у Третньому рейсі були зосереджені у руках або членів НСДАП, або явних прихильників націонал-соціалістичної влади, а їх наукові розробки й науково-викладацька діяльність була підпорядкована потребам нацистських владних інституцій. Г. Уберсбергер, отримавши керівництво берлінським семінаром, терміново розробляв план роботи двох інститутів Східної Європи у Берліні (Росія й Радянський Союз) та Бреслау (Польща і південно-східний простір) під одним управлінням. Цей план був підтриманий А. Розенбергом, який особисто клопотав за надання Г. Уберсбергеру посади у Берліні [661, с. 199]. Однак проти ідеї створення у Берлінському університеті Інституту Східної Європи, який би переймався проблемами Росії/Радянського Союзу виступив А. Ріббентроп [661, с. 202]. Вочевидь, питання, пов'язанні з СРСР, й концепція А. Розенберга на той час для нацистського керівництва були не вельми актуальними. З іншого боку, це означало не тільки відсунення на задній план досліджень, пов'язаних з історією Росії/Радянського Союзу, але й поступове послаблення позицій Г. Уберсбергера й провал його планів щодо перебирання на себе координаційних функцій у східноєвропейських дослідженнях.

У листопаді 1935 р. Г. Уберсбергер залишив Бреслау й зосередився на роботі у Берлінському університеті, хоча посади у Бреслау й посада

професора східноєвропейської історії у Гамбурзькому університеті за ним зберігалися. До Берліна разом з Г. Уберсбергером перебралась і Х. Фляйшхакер. Тут вона працювала асистентом семінару, опікувалася бібліотекою та працювала над габілітацією про державно- та народоправові основи московської зовнішньої політики з XIV по XVII ст., яку захистила у 1937 р. [162]. У січні 1940 р. вона отримала посаду доцента семінару східноєвропейської історії Берлінського університету [713, с. 100]. Захист габілітації істориком чоловіком зазвичай відкривав перед ним шлях до посади професора. Х. Фляйшхакер, навіть за доволі сильної підтримки Г. Уберсбергера, отримала посаду доцента.

Але якщо проаналізувати тогочасні можливості жінки реалізувати себе в академічному середовищі за часів нацистського правління, то можна сказати, що наукова кар'єра Х. Фляйшхакер була однією з найуспішніших. У період з 1933 по 1936 рр. у Берлінському університеті жодна жінка не захистила габілітації. Ситуація почала змінюватись у 1937 р. й протягом наступних років нацистського правління тут було захищено жінками 11 габілітацій [837, с. 189]. Навіть за умов війни, коли скорочувалась кількість чоловіків, на філософському факультеті Берлінського університету протягом 1936-1945 рр. чоловіками було захищено 84 габілітацій [713], що в 21 раз більше в порівнянні з кількістю габілітацій захищеними жінками.

Однак викладацька діяльність Х. Фляйшхакер на посаді доцента була дуже короткочасною. Влітку 1940 р. вона одружилась з Г. Уберсбергером, а наступного року після народження сина полишила викладання. Семінарські заняття зі східноєвропейської історії в Берлінському університеті проводив Вернер Філіпп (Werner Philipp), який мав студії зі східноєвропейської історії у Р. Саломона, К. Штеліна й О. Гетча [831, с. 159]. 1934 р. вийшла друком його дисертація про Івана Пересвєтова. 1941 р. В. Філіппа перевели до Кенігсберзького університету, а невдовзі призвали на фронт. Викладацьку діяльність на семінарі східноєвропейської історії під керівництвом Г. Уберсбергера розпочали два учні О. Гетча – Роберт Штупперіх (Robert

Stupperich) та Хорст Яблоновські (Horst Jablonowski) [794, с. 443]. До 1941 р. семінар попри кадрові зміни жив доволі тихим і спокійним життям. Своїм обов'язкам чільника відділу східноєвропейської історії Гамбурзького університету Г. Уберсбергер не приділяв уваги, зосередившись на організації семінару у Берлінському університеті.

З 1936 р. Г. Уберсбергер почав видавати журнал «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» («Щорічники з історії Східної Європи»), до складу редакції якого він не включив жодного німецького професора. Редакційною роботою займались молоді співробітники берлінського семінару та Інституту Східної Європи у Бреслау. Частково це можна пояснити тим, що вже в цей період намітилась певна конкуренція А. Бракманна та Г. Аубіна з Г. Уберсбергером, а колишні професори-дослідники Східної Європи були у немилості нової влади.

Також Г. Уберсбергер не полишав ідеї створення інституту досліджень історії Росії у Берлінському університеті та розробляв план перевезення до Берліна частини фонду русистики з бібліотеки бреславського Інституту Східної Європи. Але представники нової влади стали цьому на заваді. Польська та чеська преса поширювали влітку 1937 р. статтю «Доля науки в Третньому рейху», в якій Г. Уберсбергера (члена НСДАП!) називали найкращим знавцем зі східноєвропейських питань серед німецьких вчених та жертвою гестапо. Приводом для цього послугував інцидент, який стався у січні 1937 р. в російському відділі Бреславського інституту. Співробітники гестапо разом з людьми з СС у грубій формі вилучили з бібліотеки 40 000 томів, всю картотеку та інші документи і вивезли у невідомому напрямку. Все це відбувалось в доволі грубій формі [27]. Після цього позиції Г. Уберсбергера ще більш послабились. Хоча у 1938 р. йому доручили виконання обов'язків президента НТВСС, у 1939 р. він став почесним членом Румунської Академії наук, у 1940 р. почесним сенатором Віденського університету. Але це були радше почесні звання, які давали ніякого реального впливу.

З 1 жовтня 1937 р. новим директором Інституту Східної Європи у Бреслау призначили Г. Коха [28], він же й став наступником Г. Уберсбергера на посаді професора східноєвропейської історії Бреславського університету. На той час в університеті Бреслау розпочинав свою наукову кар'єру Георг Штаттмюллер (Georg Stadtmüller), який перед цим вивчав історію та філологію у Фрайбурзькому й Мюнхенському університетах. У 1932 р. захистив першу дисертацію про Афінського митрополита Михайла Хонятиса, яка через два роки вийшла друком у Римі. По тому працював асистентом та приват-доцентом південно-європейської історії у Бреславському університеті [93]. 1937 р. він захистив габілітацію з візантійської та південно-східноєвропейської історії «Дослідження ранньої албанської історії» [93]. Того ж року вступив до НСДАП. Це відкрило шлях до посади професора історії та культури в Ляйпцізькому університеті, на якій він перебував до закінчення війни [93].

У Бреславському університеті під керівництвом Г. Коха наукову кар'єру розпочав Готхольд Роде (Gotthold Rhode). Він походив з сім'ї етнічних німців, яка мешкала в Польщі. Захистивши дисертацію про проблеми національних меншин у Польській Республіці, він до кінця війни рахувався референтом з питань Польщі в Інституті Східної Європи [670, с. 589-592]. Але його діяльність не обмежувалась тільки науково-аналітичними питаннями. Після нападу Німеччини на Польщу Г. Роде активно долучився до співпраці з окупаційним режимом. У 1940 р. вступив до НСДАП, розпочав співпрацю з Краківським управлінням впорядкування простору. 1941 р. приймав участь в акції переселення литовських німців. З весни цього ж року служив у вермахті перекладачем [784]. Питання переформатування простору в інтересах німецького етносу цікавили його ще у студентські роки, оскільки під час навчання у Мюнхенському університеті він відвідував заняття відомого геополітика нацистського періоду К. Хаусхофера [333].

Діяльність Г. Коха в Бреслау тривала недовго. 1940 р. він був призваний на службу в вермахт і направлений до очолюваного адміралом

Канарісом абверу [733, с. 238]. Одночасно з цим він був переведений на посаду директора семінару східноєвропейської історії Віденського університету. Згодом, разом з Т. Оберлендером, його призначили офіцером з українських питань в абвер II, який розміщувався у Кракові. Впродовж війни Г. Кох майже не переймався віденськими справами, а був зосереджений на українських питаннях, неодноразово бував на території окупованої України. Він налагоджував контакти з українськими емігрантами та представниками націоналістичного руху й певний час опікувався розбудовою наукового інституту у Софії [733]. По суті обов'язки чільника семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті виконував А. Хаєк. Інститут Східної Європи в Бреслау очолив економіст Ганс Юрген Серафім (Hans Jurgen Seraphim).

На початку Другої світової війни на філософському факультеті Гамбурзького університету розпочалася дискусія щодо реформування у сфері історичних дисциплін. Було впроваджено посаду екстраординарного професора ганзейської й східноєвропейської історії, яку посів Паул Йоханес (Paul Johannes). Він мав датське походження і до переїзду у Гамбург працював директором Ревельського архіву. У сферу його наукових інтересів входила вся Північно-Східна Європа, а основним пунктом була Ліфляндія, Ревель та історія Ганзи [806, с. 111-112]. Однак займатись викладацькою діяльністю він зміг тільки після війни, оскільки у 1942 р. був призваний на військову службу й потрапив у полон, де перебував до 1946 р. [662, с. 70-72].

З другої половини 30-х рр. у Третньому рейху стали більше приділяти уваги дослідженням Південно-Східної Європи, з особливою увагою до тамтешнього німецького етносу. 1935 р. Інститут досліджень німецької самобутності на Півдні та Південному Сході перейменували на Інститут Південного Сходу [816, с. 49-50]. Значно активізувалася його робота, що пов'язано з особою Фріца Валявеца (Fritz Valjavec). Він народився в 1909 р. в Австро-Угорській імперії, після її розпаду отримав югославське громадянство, але тривалий час жив у Будапешті і навчався у Німецькій

гімназії, де долучився до політичного руху угорських німців. Навчався у Мюнхенському університеті, де 1934 р. захистив дисертацію. Його наукові інтереси були пов'язані з дослідженнями ролі німецького етносу в розвитку Південно-Східної Європи. 1933 р. Ф. Валявець вступив до НСДАП, але його подальша успішна наукова кар'єра була обумовлена не тільки партійною приналежністю. Він добре знав історію Південно-Східної Європи, мови, мав контакти з тамтешніми науковцями і представниками німецького етносу в цьому регіоні.

Ф. Валявець відзначався непоганими організаторськими здібностями. У 1935 р. він започаткував видання журналу «Südostdeutsche Forschungen» («Південно-східнонімецькі дослідження»), який з 1940 р. виходив під назвою «Südost-Forschungen» («Дослідження Південного Сходу»). З 1937 р. він вже був адміністративним директором, а з 1943 р. – заступником директора інституту. Під час війни Мюнхенський інститут Південно-Східної Європи було приєднано до Інституту міжнародних наук Берлінського університету та підпорядковано СС. Ф. Валявець як перекладач входив до «айнзатцгрупи», яка розташовувалась на території Буковини [706, с. 244].

Другим важливим центром південно-східноєвропейських досліджень став Ляйпцизький університет, де у 1937 р. на філософському факультеті було створено Інститут культури та історії Південно-Східної Європи, який з 1938 р. очолював Г. Штадтмюллер [725, с. 134]. Його зусиллями було організовано видання «Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa» («Ляйпцизький кварталник Південно-Східної Європи»). З 1942 р. Г. Штадтмюллер служив у вермахті як перекладач на території Греції. Його наукова діяльність у Третньому рейсі була доволі продуктивною: за період з 1934 по 1944 рр. він опублікував 4 монографії і 49 статей. Сучасні німецькі дослідники відзначають, що на них майже не позначилась нацистська ідеологія [706, с. 244], але з цим не так легко погодитись.

З другої половини 30-х рр. практично весь «остфоршунг» у Третньому рейху, включаючи історичні дослідження, було сконцентровано під дахом

Північно-східнонімецького дослідницького гуртка, а точніше у руках А. Бракманна. Через нього та «Публікаціонштелле» координувались контакти між нацистськими органами влади й, перш за все істориками-дослідниками німецької самобутності на східних територіях. Ці обидві інституції контролювали дослідницькі і публікаційні проекти, пов'язані з питаннями кордонів, національними, політичними та державними відносинами між німецьким рейхом та його східними сусідами. Гурток охоплював майже 200 дослідників, які розробляли 400 проектів [710, с. 368], які переважно мали прикладний характер.

По мірі розгортання агресії щодо Східної Європи й воєнних дій посилювався контроль в академічному середовищі з боку влади. Якщо у 1933–1939 рр. було призначено всього по одному службовцю на кожну з 54-х наукових галузей, то з 1941 р. зростає кількість контролюючих органів та наукових відділів у різних відомствах Третього рейху. На 1943 р. всі публікації наукового напрямку піддавались тотальному контролю з боку відомства Гімmlера [842, с. 270]. У сфері східноєвропейських досліджень це проявилось значно раніше. З серпня 1939 р. було припинено випуск журналу «Osteuropa», з 1941 р. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas».

Такий стан у східноєвропейських історичних дослідженнях дав підстави сучасному німецькому досліднику М. Буркерту стверджувати, що «всі тези», відповідно до яких дослідники сходу («оствісеншафтлери») впродовж 1933-1939 рр. «плановано готували агресію нацистської держави проти її східних сусідів полишені всякого підґрунтя» і є «перш за все заслугою» дослідників з НДР. У сфері класичного «остфоршунг» ситуація на його думку була подібною [661, с. 725]. Якщо у першому варіанті щодо власне традиційних східноєвропейських історичних досліджень, які практично були зруйновані політикою нацистської влади і навіть член нацистської партії Г. Уберсбергер не був позбавлений доволі грубих втручань гестапо в діяльність підпорядкованих ним інституцій, можна частково погодитись з думкою М. Букерта. Але щодо «класичного

«остфоршунгу», який постав на основі досліджень німецької самотності, це твердження виглядає доволі сумнівно.

Після окупації східних територій нацисти вдалися до створення там різних «науково-дослідних інституцій». У жовтні 1940 р. було відкрито судецько-німецьку установу для краєзнавчих та народознавчих студій. Активізувались східноєвропейські історичні студії у Німецькому університеті у Празі. Тут вони, насамперед, були представлені у творчості Едуарда Вінтера (Eduard Winter). Він народився у 1896 р. в Австро-Угорській імперії на пограниччі Богемії та Саксонії. Навчався у Міжнародному богословському пансіоні при Інсбруцькому університеті. З 1919 р. Е. Вінтер продовжив навчання на теологічному факультеті Німецького університету в Празі й паралельно займався організацією молодіжного католицького руху у Чехословаччині [623, с. 159-160]. У 1922 р. він отримав ступінь доктора богослов'я, а через чотири роки захистив габілітацію. Працював асистентом, доцентом, а з 1934 р. професором церковної історії на теологічному факультеті Німецького університету в Празі.

З середини 20-х рр. Е. Вінтер активно співпрацював з німецькими науковими фондами та МЗС Веймарської республіки. За їх фінансової підтримки він проводив дослідницьку роботу у Словаччині та Закарпатті. Під час подорожі на Закарпаття Е. Вінтер познайомився з Августином Волошиним. На запрошення професора Львівської богословської академії Г. Костельника у 1924 р. він побував у Львові. Тут Е. Вінтер мав чисельні зустрічі з представниками українства, зокрема з А. Шептицьким та Й. Сліпим [523, с. 49-50]. Він зацікавився українською історією та культурою, що проявилось в його подальших публікаціях. Інтерес до української тематики сприяв налагодженню контактів між Е. Вітером та представниками української еміграції у Німеччині і Чехословаччині, серед яких були Д. Чижевський, Д. Дорошенко, П. Скоропадський, І. Крип'якевич, І. Мірчук та інші [523, с. 54].

Творчість Е. Вінтера ще у 30-і рр. дістала міжнародне визнання: у 1938 р. його було запрошено до участі у VIII Міжнародному конгресі історичних наук, який проходив в Цюріху [776, с. 624]. Натомість, відносини Е. Вінтера з католицькою церквою були складними. З 30-х рр. він виступав як переконливий противник єзуїтства та політичного католицизму [829, с. 175]. На початку 1941 р. це протистояння закінчилось повним розривом та відлученням Е. Вінтера від церкви за порушення обітниці безшлюбності [623, с. 161]. Він змушений був залишити посаду професора історії католицької церкви Німецького університету в Празі, але невдовзі отримав посаду професора європейської історії ідей у цьому ж університеті. Його стосунки з нацистським режимом були доволі дружні. Ще у 1938 р. у Ляйпцизькому видавництві побачила світ його праця «Тисячоліття духовної боротьби на Судецькій території» [433], в якій попри інтригуючу назву було наведено чимало позитивних наслідків німецько-слов'янських взаємин [804, с. 14], що суперечило тогочасній нацистській концепції. Але цензура пропустила ці сюжети й нацисти навіть використовували працю Е. Вінтера для пропаганди та легітимації свого вторгнення у Чехословаччину. Монографія була присвячена не стільки національній боротьбі між німцями та чехами, скільки протистоянню на релігійному ґрунті, а саме – боротьбі католицизму з реформацією.

В архіві академії наук Чеської Республіки віднайдено картку, яка підтверджує членство Е. Вінтера в НСДАП з лютого 1940 р. Чеський дослідник Й. Немец висловлює припущення, що Е. Вінтер, як член німецької судейської партії, автоматично був включений до НСДАП і не прикладав самостійно для цього ніяких зусиль [776, с. 656]. Він також залучався до співпраці з Головним відомством безпеки рейху як перекладач на слов'янські мови, готував аналітичні довідки про структуру, історію і сучасність православної церкви для окупаційних органів. За підтримки нацистського режиму здійснив дві поїздки до Східної Європи: навесні 1942 р. тритижневу до Львова та в березні 1944 р. до одного з монастирів у Словаччині. За

підтримки нацистської влади Е. Вінтер облаштував архів східноєвропейської духовної історії, де були зібрані важливі документи з Києва, Белграда та Праги [776, с. 664-665].

На території Польщі нацистами було засновано дві нові інституції, які мусили перейматись східноєвропейськими студіями: Інститут німецької східної праці у Кракові та рейхсуніверситет в Познані. Перший постав 20 квітня 1940 р. за ініціативою генерал-губернатора Г. Франка й на базі Ягеллонського університету [801, с. 5]. Історичні студії тут займали незначне місце, основна увага приділялась економічним та расовим питанням [801, с. 122-123]. Діяльність інституту неодноразово піддавалась критиці за дилетантизм та непрофесійність [801, с. 155, 157].

20 квітня 1941 р. на честь 52-річниці з дня народження А. Гітлера у Познані було відкрито університет рейху. Це був перший університеті великого рейху [787, 241-272]. У 1942-1943 рр. в Дерпті функціонував університет Остланд. Всі рейхсуніверситети мали діяти за націонал-соціалістичними «зразками вищої школи» тобто виконувати функції «університетів боротьби» («Kampfuniversitäten»). Нові університети відкривались з метою підтримки тамтешньої «німецької самобутності і поширення націонал-соціалістичної ідеології» і «мали бути більш німецькими ніж старі» університети [787, с. 248]. Особлива роль відводилась філософському факультету Познанського рейхсуніверситету, де «в серцях студентів мали запалювати вогонь націонал-соціалістичної німецької східної політики» [787, с. 241-242].

На історичному семінарі Познанського університету, розпочали свою наукову кар'єру Вернер Конце (Werner Conze), Георг фон Раух (Georg von Rauch) та Герберт Людат (Herbert Ludat) [787, с. 258]. Хоча вони переважно перебували на фронті, а не в університеті. Наприклад, В. Конце ще у 1939 р. призвали на службу у вермахт. У 1943 р., після неодноразових поранень на фронті, він отримав посаду доцента на історичному семінарі в Познанському університеті. Але невдовзі знову відправився на фронт, де й потрапив у

радянський полон, в якому перебував до липня 1945 р. У силу цих обставин він мало публікувався, тим не менш встиг підготувати габілітацію та долучався до «інтелектуального обґрунтування» нацистської національної політики на окупованих територіях, у тому числі й їх очищення від єврейського населення [740]. Такі переконання у нього сформувалися ще у під час навчання у Кенігсберзькому університеті. Їх він відстоював і у 1939 р. на XIV Міжнародному конгресі істориків в Бухаресті [711, с. 205].

Особливо активною була діяльність Райнхарда Віттрама (Reinhard Wittram), який був родом з Прибалтики. Перед тим працював в Інституті Гердера в Ризі й з кінця 20-х рр. займався дослідженнями аграрних форм Ліфляндії й пропагував нацистські ідеї расової чистоти [740, с. 683]. Після свого переходу у новостворений університет у Познані одразу ж вступив в НСДАП [690, с. 397]. Низка його публікацій першої половини 40-х рр. у радянській зоні окупації й пізніше в НДР було внесена до списку забороненої нацистської літератури.

Різні «наукові» інституції створювались і на відведених союзникам територіях. Наприклад, в Одесі під керівництвом професора Райхенкорна (Reichenkorn) заснували Німецький науковий інститут (1943-1944 рр.). Тут планувалось організувати читання лекцій та створити бібліотеку, для якої у 1943 р. направили літератури на 10 000 рейхсмарок. Але робота інституту була радше декларативною, а аналіз документації свідчить, що ця установа не стільки переймалась науковою/просвітницькою діяльністю, скільки облаштуванням та ремонтом помешкання по вулиці Грецькій, 9 [29].

Для контролю й координації діяльності всіх цих інституцій при низці державних відомств Третього рейху боло створено спеціальні відділи «остфоршунгу», які також між собою конкурували, але особлива увага цьому напрямку досліджень приділялась відомством Розенберга, яке з часом навіть розробляло програмні вказівки щодо роботи інституцій «остфоршунгу» і тематики дослідницьких проєктів. Отже, за час нацистського правління практично всі університетські центри

східноєвропейських досліджень зазнали занепаду, було ліквідовано фахові видання, а натомість виникла низка позауніверситетських центрів, тісно пов'язаних з владними структурами, які не стільки переймались науковими дослідженнями, скільки виконанням завдань, поставлених нацистським режимом відповідно до його ідеології. Посилення позауніверситетських інституцій призвело до занепаду східноєвропейських студій в університетах, які до приходу нацистів були не тільки основними навчально-дослідницькими центрами, а й найважливішими островками свободи й незалежності. Вочевидь, їх не так легко було зробити одразу підпорядкованими, тому вважалось за краще маргіналізувати університет як важливу науково-освітню інституцію й складову академічного життя.

Водночас, потреба в інформації про найрізноманітніші сфери життя провокувала зростання кількості інституцій і вела до зростання кількості дослідників, ангажованих в «остфоршунг», які після війни репрезентували східноєвропейські дослідження в Західній Німеччині.

Як же інтерпретувалась Східна Європа в академічному середовищі Третього рейху? У зорганізованому 1936 р. Г. Уберсбергером виданні «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», яке структурно мало відрізнявся від свого попередника «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» було запропоновано територіально-регіональний поділ Східної Європи. В огляді бібліографії, окрім загального розділу та розділу з історії первісного суспільства, було виділено розділи, присвячені окремим регіонам/країнам Східної Європи, які поділялись на підрозділи. На першому місці був розділ про Росію з наступною хронологією: перший період до 1801 року, другий – з 1801 – 1917 рр., третій Росія з 1917 р. (прикметно, що назва Радянський Союз для цього періоду не вжита). Тут також було виділено підрозділи Україна, Білорусія і російська Азія. У наступному розділі подався огляд історичної літератури про Польщу з такою хронологією: Польща та Литва до 1795 р., Польща в період 1795-1916 рр. та Польща з 1916 р. Далі слідував розділ Балтика і Фінляндія. В окремі розділи було виділено Угорщину та

Чехословаччину. А у розділі Балкани редакція виділила такі підрозділи: південні слов'яни, Болгарія, Румунія, Албанія. Заключним був розділ, де подавалась література з історії німецького сходу. На відміну від «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*», де Україна була виділена в окремий розділ, у новому виданні Г. Уберсбергер визначив її як складову історії Росії. Така позиція щодо України виглядала дещо дивно, оскільки в українських колах Г. Уберсбергер сприймався як захисник українських ідей. Вперше було введено підрозділ присвячений Білорусії. В інтерпретації Г. Уберсбергера на території Східної Європи було виділено два регіони – Балкани і Балтика. Проглядається його прагнення не вдаватись до регіоналізації, а представити окремі країни. Також попри антиросійську компанію, в новому виданні їй приділяли чимало уваги.

У підборі назв розділів Г. Уберсбергер відмовився від поняття Південно-Східна Європа, хоча в міжвоєнний період воно стало доволі вживаним у німецькомовному академічному середовищі. Але як зазначив сучасний австрійський дослідник К. Кесслер, з поняттям «Південно-Східна Європа» в Третьюму рейху склалася доволі амбівалентна, або навіть дещо абсурдна ситуація. Націонал-соціалістична пропаганда позначилась на понятті «позатериторіальною підтримкою», оскільки нацистські теоретики розробляли «ідеологію великих просторів» й «поміж іншого формулювали як мету створення «економічного простору Велика Німеччина – Південний Схід». Пропагуючи нову організацію «життєвих просторів», вони вважали, що землі Південно-Східної Європи мають бути складовою «серединно-південно-східноєвропейського симбіозу». Та виходили з того, що після тривалого панування османів Південно-Східна Європа через «європейську провідну силу», а саме Німеччину має отримати європейську культура та територіальну організацію. З іншого боку, це стимулювало південносхідноєвропейські дослідження [738, с. 22].

Тогочасний провідний представник цього напрямку досліджень Ф. Валявец трактував поняття «Південно-Східна Європа» як «чисто робоче

поняття» і політично нейтральне [816, с. 78], але включав до нього Балкани і Дунайський простір. Переконання Ф. Вальявеца були співзвучні з нацистською доктриною щодо німецької вищості й «німців – носіїв культури і прогресу» у цьому регіоні. На «німецькій вищості» він наголосив і у програмній статті, яка відкривала перший номер «Südost—Forschungen» та визначив висвітлення ролі німецьких поселенців Південно-Східній Європі як першочергове завдання. Водночас, з метою уникнення звинувачень німецької науки у націонал-соціалістичних ухилах, зауважив необхідність висвітлення досягнень південно-східноєвропейських народів та залучення до співпраці місцевих дослідників [410].

Варто зауважити те, що в академічному середовищі доволі активно розроблялись різні проекти «територіального облаштування світу», в яких традиційний поділ на Східну і Західну Європу зневажався й на томість пропонувались різні концепції «великих просторів». Чи не найбільш яскравим представником цього напрямку був геополітик Карл Хаусхофер. Але за будь якого поділу незмінним залишалось трактування німецької культурницької місії на тій чи іншій території.

На семінарі східноєвропейської історії Берлінського університету у навчальних курсах Г. Уберсбергер зберіг русоцентризм. Він пропонував тематичний комплекс «Держава й суспільство в Росії» в різні періоди: з часів Петра Великого (1936-1937 рр.), з початку XIX ст. (1937 р.), з норманських часів до середини XVII ст. (1939 р., 1943–1944 рр.), з середини XV століття (1944-1945 рр.), впровадив також і курс з історії боротьби за Дарданелльську протоку. З огляду на політичний курс влади й назву семінару він читав і курси лекції з історії південних та західних слов'ян. Під час короткої викладацької діяльності на посаді доцента Х. Фляйшхакер пропонувала заняття з наступних тем: «Розвиток політичної думки у Росії», «Російське селянське питання в XX ст.» та «Зовнішня політика Московської держави». Р. Штупперіх вів курси з історії російської політики в першій половині XIX

ст., історії козаків, історії Росії в XVI ст. й за часів Петра I та історії селянського питання в Росії [662, с. 53-54].

Дослідження Інституту Східної Європи в Бреслау під керівництвом Г. Коха були спрямовані на три сфери: право, економіку та культуру в Албанії, Болгарії, Естонії, Греції, Югославії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Радянському Союзу, Чехословаччині та Угорщині, для спеціального розгляду були виокремлені Данціг та район Мемеля. Робота культурного відділу була зосереджена на опрацюванні газетних публікацій у польських виданнях, хоча до розгляду брались й газети інших країн, зокрема, й радянські «Правда» та «Известия». Аналізувались публікації про Польщу, Данціг, Чехословаччину та Дунайській простір. Особлива увага приділялась українським, білоруським та словацьким областям [662].

У Бреславському університеті. Г. Кох читав тематичні курси «Історія польського народу» (під час зимового семестру за часів Піастів, а під час літнього – за часів Ягеллонів), «Християнізація східних слов'ян», «Східна політика Польщі в XVI-XVII ст.» на семінарських заняттях розглядалась історія Росії та України-Литви в 1240-1386 рр. Г. Штадтмюллер вів курси «Історія Східноримської імперії та її культури», «Угорщина: історія, держава, культура», «Історія Балканських народів і турецька імперія», «Румунія: історія, країна, культура», вів семінарські заняття з історії Південно-Східної Європи та спеціальні заняття, на яких опрацьовувались середньо- та новогрецькі тексти [28]. В університеті в навчальному навантаженні Е. Ганіша з'явилися лекції й семінарські заняття з історії Росії часів Олександра II та Івана IV й історії Радянського Союзу [662, с. 103].

Серйозні дослідження, пов'язанні з історією Росії/Радянського Союзу були майже витіснені. За період з 1935 р. по 1937 р. у Третньому рейху не було видано науково вартісних монографій з історії Росії/Радянського Союзу. Нові публікації за формою радше представляли собою памфлети низькопробної кваліфікації і, на думку Г. Фойхта, не представляли ніякого наукового інтересу [842, с. 267]. Хоча аналіз публікацій в «Jahrbücher für

Geschichte Osteuropas» частково спростовує категоричність тверджень східнонімецького дослідника. Наприклад, у новоствореному виданні Х. Фляйшхакер опублікувала дві статті про політичні мотиви церковної реформи у Росії [160, с. 224-233] та наслідки реформ Петра I [158, с. 201-274], в якій відзначала згубність політики російського дворянства для країни, оскільки воно відійшло від реформ Петра I. Також за її авторства вийшла невеличка біографія Петра I [159], в якій вона створила доволі позитивний образ царя, як борця з власними недоліками так і недоліками народу. Праця мала позитивний відгук у пресі [651, с. 283].

У 1939 році Гітлер по суті скористався концепцією О. Гетча, що сила й могутність Німеччини в Європі й, насамперед, на європейському Сході ґрунтується на союзі з Росією. Нацистська влада Німеччини й тоталітарний сталінський режим Радянського Союзу уклали сумнозвісний пакт Ріббентропа-Молотова. Як і після підписання пакту Гітлера-Пілсудського у 1934 р., у Німеччині проводилися заходи щодо нівелювання агресивної спрямованості студій з історії Росії/Радянського Союзу. 1940 р. було видано низку монографічних досліджень з історії Росії дореволюційного періоду [202], [302]. Серед них була й монографія О. Гетча з неоднозначною назвою «Катерина Друга Російська: німецька принцеса на царському троні» [234] та робота М. Вінклера про Олександра I [420]. Варто відзначити, що у довоєнний період у Третньому рейху було видано й книги, які за своїм змістом не відповідали нацистським концепціям підкорення Східної Європи. Деякі автори вдавались до того, що давали своїм працям назви, співзвучні нацистській концепції, але у самих роботах було чимало матеріалу, який спростовував ці концепції.

У дослідницьких проектах і дисертаціях особлива увага приділялася Польщі. По мірі загострення німецько-польських відносин зростала й упередженість досліджень. Яскравий приклад тому дисертація Г. Роде, яку він захистив у лютому 1939 р. й опублікував через два роки. Передмова розпочиналась словами про миролюбиве ставлення Німеччини до Польщі

«впродовж століть», за винятком періоду збройної боротьби німецького ордену. Натомість польський народ поведився вороже щодо німців, які займались облаштуванням країни і вбачав небезпеку у їх «вищій культурі й іншій суті». Боротьбу між поляками і німцями Г. Роде трактував як протистояння двох різних за складом характерів. Німецьких бюргерів і селян він характеризував як відвертих, акуратних, працьовитих, розсудливих, а польських дворян і духовенство як надмінних, сповнених фантазіїми, запальних, нетерпимих та безпутних [333, с. V]

У 1939 р. Г. Уберсбергер у журналі «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» вдався до обґрунтування війни Німеччини проти Польщі. Відзначивши несправедливість Версальського договору, він змалював важке становище німецького етносу в повоєнній Польщі. На підтвердження цього цитував документи МЗС Німеччини, спрямованих на врегулювання цього питання та наводив приклади ігнорування польською стороною вирішення цього питання й наголосив на «безрезультативності» «мирних» заходів Німеччини [404].

Звинувачення Німеччини в агресивності Г. Уберсбергер вважав смішними, оскільки територія Британської імперії становила 40 000 000 км. кв., Росії – 19 000 000 км. кв., а Німеччини не сягала навіть повних – 600 000 км. кв. Тому вже з цього видно і зрозуміло, хто займався підкоренням світу. Він особливо наголосив, що із-за позиції Англії в Данцізькому питанні можливе виникнення війни між Німеччиною й Англією, яка буде кривавішою, аніж Перша світова. Однак це не буде війна на два фронти, бо, відповідно до угоди, Німеччина і Росія ні за яких обставин не будуть застосовувати зброю одна проти одної, а задля уникнення війни між Німеччиною та Англією необхідно вирішити німецько-польські проблеми [404, с. 315].

Ще одним підтвердженням кон'юктурності статті є те, що Г. Уберсбергер впродовж всієї своєї наукової кар'єри намагався довести агресивність російської зовнішньої політики, але відповідно до духу часу й

політики свої володарів толерував їх політичні маніпуляції. Однак незважаючи на всі прагнення догодити тогочасній владі, позиції Г. Уберсбергера у німецьких східноєвропейських історичних дослідженнях мінімізувалися.

Українська тематика в публікаціях і навчальних курсах довоєнного періоду була представлена, насамперед заходам Г. Коха, який значну увагу приділяв питанням міжетнічних відносин на території Східної Європи й особливо виділяв український аспект. Він, очоливши Інституту Східної Європи в Бреслау, дбав про поповнення бібліотеки не тільки літературою про Польщу та Чехословаччину, а й про Україну, особливо Карпатську [635, с. 58]. Г. Кох організував лекції М. Антоновича «Револуція 1917-1920 рр. в Україні» та «Українське сучасне політичне становище». Сам виступив у Кенігсберзькому університеті з лекцією «Україна (країна та історія)», українська тематика звучала і в його публічній лекції про церковні проблеми Східної Європи, яку він прочитав в Ляйпцизькому університеті. Г. Штадтмюллер виступив у Берліні з лекцією «Грецька самобутність і грецька церква в Україні» [28]. Нацистська влада підтримувала видання німецькою мовою праць українських авторів. Особливо толерувалися ті праці, в яких відзначалися самостійницькі прагнення українців. Зокрема й праці Д. Донцова. Що є ще одним підтвердженням незначної розробки цієї теми німецькими дослідниками.

У 1939 р. нацистська Німеччина зробила вирішальний крок до прямого оволодіння Східною Європою. Це актуалізувало концепції А. Бракманна та Г. Аубіна про легітимне право німців, як носіїв вищої культури на цій території. А. Бракманн і члени Північно-східнонімецького дослідницького товариства не тільки переймались конструюванням образу Східної Європи та легітимацією німецького проникнення на Схід у своїх публікаціях, вони виступали також ініціаторами нового облаштування східноєвропейського простору. У жовтні 1939 р. у меморандумі «Германізація Познані та Західної Пруссії» вони радили негайно переселити, перш за все, 2,9 млн. поляків та

євреїв, які до цього часу проживали в колишній прусській області Західної Польщі [710, с. 11]. Регіони навколо Данцига, Бамберга, Катовіц і Познані розглядались ними як давня німецька «народна земля», яка потребувала реституції. Цей «життєвий простір» необхідно поновно освоїти шляхом гнучкої державної переселенської політики [710, с. 11].

У 1940 р. Г. Аубін опублікував «Історичний нарис східного простору» [121], в якому намагався легітимізувати приєднання східних територій. Під «східним простором» Г. Аубін розумів, «кожний простір, який знаходиться на сході нашої національної території» і на території якого «німці проводили своє життя в тісному контакті з іншими націями і державами, де вони сьогодні правлять і в недалекому майбутньому правити мусять. Цей простір зрозумілим чином не має чітко встановлених кордонів. Він змінюється з плином часу, але він розширюється в цілому на схід» [121, с. 6].

Початок Другої світової війни поставив нові завдання й вимоги перед дослідниками Східної Європи, що, з одного боку, посилило контроль, а з іншого – відкрило широкий доступ до архівних матеріалів та бібліотечних зібрань, які знаходились на території Східної Європи. Наприкінці вересня 1941 р. в Бреслау та в березні 1942 р. в Берліні було проведено конференції, на яких обговорювались «нові завдання «остфоршунгу»». Окрім науковців на берлінській конференції були присутні чиновники міністерства зі східних питань на чолі з його керівником А. Розенбергом. Вони й задавали тон дискусії та визначали основні «наукові завдання». Це теж було новим для німецької науки, бо до цього часу вона відзначалась співпрацею з державою, але ніколи не зазнавала такого диктату.

По мірі провалу «бліц кригу» концепція А. Розенберга, яка була своєрідним продовженням концепції «окраїнних держав» («Randstaaten») й особливо толерувалась прибалтійськими німцями напередодні й під час Першої світової війни, почала привертати увагу нацистського керівництва. Легітимацію своєї концепції А. Розенберг тісно пов'язував з історичними дослідженнями, які мали спростувати гіпотезу про єдність і цілісність

Російської імперії й вважав, що проводячи гнучку національну політику, можна набагато швидше підкорити східні території. Він наголошував на сумнівності припущення про споконвічну приналежність цих земель Росії, підкреслював факт проживання на території між Уралом і Каспійським морем азійських народів. А. Розенберг відзначив і те, що протягом всіх минулих століть ці землі приваблювали також німецькі народи. На території на схід від Магдебургу проживали німці, поляки, росіяни, але вони ніколи не були єдиним цілим [339, с. 145].

На конференції прозвучала критика на адресу дослідників Східної Європи веймарського періоду, які «фальшували» поняття й історичний образ Росії. На думку співробітника зовнішньополітичного відомства Георга Ляйббрандта, який був родом з-під Одеси, «німецька історична наука раніше тільки те й робила, що переймала російські тези й перекладала державну царську історію». Він назвав це «російською історичною пропагандою», яка здійснювалася німецькою наукою [270, с. 8]. Г. Ляйббрандт розкритикував попередню орієнтацію на історію великої Московської держави й запропонував подавати історичний аналіз із перспективи Тбілісі, Києва та Хельсінкі і представляти різні висновки з кожної позиції. Він вважав, що звернення Німеччини до народів і національностей, які проживали на радянській території приведе до їх звільнення і політичної переорієнтації на націонал-соціалістичну державу та до «остаточного повернення Сходу в його континентально-європейське призначення і їхній вступ в європейську співдружність народів» [270, с. 7]. Ці слова на фоні жахливих розправ, які чинили нацисти на східних територіях, звучали особливо цинічно.

Г. Ляйббрандт закликав нацистських істориків не дивитись більше через «російські окуляри» на історію народів Східної Європи. Далі він докладно змалював схему майбутнього історичного міфу про роль німців у розвитку Східної Європи, зокрема Росії. Німці несли «порядок і захист» й позитивно впливали не тільки на інтелігенцію, а й на інші верстви населення, як, наприклад, німці-колоністи на оточуюче сільське населення

Північного Причорномор'я [270, с. 11]. Одночасно він вималював і нацистську інтерпретацію російської історії, відповідно до якої німецькі історики мусили систематично показувати «відокремленість та ізольованість великоруського народу». [270, с. 14].

Роль історичної науки і силу її впливу у вирішенні поставленого завдання озвучив В. Маркет, який представляв тут істориків [281]. Він також наголосив на багатонаціональному складі Росії/Радянського Союзу й колоніальному характері російської політики, підкріпивши це тезою В. Ключевського, що «історія Росії – це історія тривалої колонізації» [281, с. 102-103]. Більшовизм, перейнявши імперіалістичні традиції, повернув землі колишньої царської імперії. Також Москва перейняла спадщину татарських ханів [281, с. 104]. Національну політику більшовиків В. Маркет трактував не що інше, як пропагандистську, а союзні республіки як фіктивні [281, с. 104]. В чому він мав рацію. Характеризуючи тогочасне становище радянської Росії, В. Маркет зазначив, що вона залишається за своїм образом «поза Європою» і новий порядок може отримати тільки від Європи. [281, с. 114]

Нацистську Німеччину В. Маркет ідентифікував як європейську державу, підтримував її прагнення на управління східними сусідами, закриваючи очі на те, якими варварськими методами німецька армія насаджувала цей новий порядок на території Східної Європи й Радянського Союзу, зокрема. Такий образ Росії відрізнявся від інтерпретацій веймарського періоду. Але й у Веймарській республіці і у Третньому рейсі Східна Європа розглядалась як регіон німецького панування, тільки, але разом з Росією/Радянським Союзом, а у нацистській – одноосібно німецького. Але в обох випадках національно-державна незалежність переважної більшості народів Східної Європи залишалась небажаним явищем.

Відповідно до результатів конференції 1942 р. перед істориками постало нове завдання: дослідження історії німців у Росії та Східній Європі.

Для цього спеціально вилучались необхідні матеріали з архівів окупованих територій й вивозились до німецьких інститутції, було навіть створено спеціальне «Зібрання Ляйббрандта» («Sammlung Leibbrandt»), до якого потрапили матеріали одеського і сімферопольського архівів [842, с. 270]. На фінансування цієї програми влада виділила понад 106 000 рейхсмарок. З вивезених з окупованих територій книг було сформовано спеціальну «Східну бібліотеку», яка нараховувала понад 3 000 000 екземплярів [842, с. 273]. Все це давало широкі можливості для дослідницької роботи, але вона насправді було строго регламентована і її висновки попередньо обумовлені.

Була складена окрема програма, де були зазначені теми й прізвища виконавців. Пропонувались наступні теми: «З історії заснування Казанського університету», «Якобс як розпорядник російських фінансів», «Мінніх і його значення для Росії», «Право і управління німецьких колоністів в Росії», «Громадянська війна 1918-1919 рр. й німецькі загони самооборони», «Німецьке питання в діяльності Дум», «Переселення російських німців і німецька держава», «Ельзаське переселення в Україну», «Німецький внесок в постання російських університетів», «Німецька філософія в Росії» й т.д. [842, с. 272].

Широке визнання здобула книжка Е. Вінтера «Візантія та Рим в боротьбі за Україну 955-1939», яка побачила світ в 1942 р. у Ляйпцизькому видавництві [424, с. 285]. За своїм змістом вона була дуже мало придатна для легітимації німецької окупації України, але відповідала концепції А. Розенберга щодо підтримки національних рухів на окупованих територіях, яка на той час актуалізувалася. Цю працю Е. Вінтера схвально сприйняла українська еміграція й у 1944 р. її видали в українському перекладі.

У 1943 р. з'явилися роботи, які мали на меті «показати загрозу з боку Москви» і розвінчати її імперіалістичну політику [842, с. 285]. Чимало істориків, які у воєнний період активно долучились до витворення нового образу Східної Європи й Росії та розвінчування більшовизму не були фахівцями з історії Східної Європи й дуже легко та довільно трактували ті

чи інші історичні моменти цього регіону відповідно до потреби політичної ситуації. Але ними добре усвідомлювалась роль історичних студій для легітимації утвердження нацистської влади у Східній Європі. Переважно це були невеличкі за обсягом книжечки пропагандистського характеру, як наприклад публікація Е. Машке, де він визначив німців як основну історичну силу на східному просторі [292].

Поразки Німеччини на Східному фронті й наближення Червоної армії спричинили посилення антибільшовицької та антиросійської пропаганди. 11 лютого 1944 р. був представлений спеціальний «План досліджень антимарксистського інституту», в якому було визначено три напрямки: історія, ідеологія, радянський більшовизм [842, с. 288-289]. Але вже ніякі ні військові, ні ідеологічні заходи не могли запобігти краху нацистської Німеччини.

За роки нацистського правління спектр східноєвропейських досліджень на практиці значно розширився. В попередні роки в Німеччині у цьому напрямку досліджень переважав русоцентризм з незначною увагою до Польщі. Історія Росії і Польщі найбільше була представлена в дослідженнях та навчальних курсах, а країни/території між Радянським Союзом та Німеччиною і Південно-Східною Європою радше декларативно відносились до Східної Європи. У нацистській Німеччині у сферу східноєвропейських «досліджень» було включено всі території, розташовані на схід і південний схід від Третього рейху. Вони трактувались як Східна Європа – відсталий регіон, що потребував німецької цивілізації й німецького порядку, а в минулому розвивався тільки завдяки німецькій колонізації. У результаті таких підходів частина східноєвропейського простору почала трактуватись як «інший», що став «своїм», завдяки німецькій колонізації, а ненімецькі етноси, що мешкали тут, були «іншими»-«чужими» й нижчими за своїм розвитком. Це суперечило прагненням польських та чеських істориків, які спростовували приналежність їх країн до Східної Європи й довести їх приналежність до високої культури Заходу. У Третьому рейху їх однозначно

зарахували до відсталої Східної Європи. Поступово зі словообігу витіснялося поняття «східноєвропейська історія», «східноєвропейські дослідження» і все частіше використовувався термін «остфоршунг». Особливо це було помітно у середовищі нацистських партійних функціонерів, які опікувались цим напрямком, що певною мірою можна трактувати як небажання по відношенню до цих територій вживати назву Європа, навіть у сполучені зі Східною.

РОЗДІЛ VI

СХІДНА НІМЕЧЧИНА І СХІДНА ЄВРОПА: КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗІВ В УМОВАХ ПАРТІЙНОЇ ДИКТАТУРИ

6.1. Відновлення й особливості східноєвропейських студій у радянській зоні окупації (1945–1949)

Друга світова війна не перетворила Німеччину на «володарку» Східної Європи. Країна була розгромлена й окупована. Традиційно цей період називають «час нуль» [680, 693], яким дуже часто означають низку діаметрально протилежних і амбівалентних процесів: звільнення німців від нацистського режиму і поразку у Другій світовій війні, падіння рейху і окупацію Німеччини, вигнання німців зі східних областей, початок советизації та американізації [731]. У німецькому суспільстві запанувала глибока криза: у 1945 р. Німеччина являла собою «ландшафт руїн як матеріального так і духовного характеру» [731, с.19-70]. Значною мірою подолання цієї кризи стало місією окупаційних військ, які мали забезпечити функціонування життєво необхідних сфер економічного життя й провести демілітаризацію, денацифікації та демократизацію німецького суспільства на підставі рішень Потсдамської конференції. Сталінський режим не відзначався демократичним характером ні у внутрішній, ні у зовнішній політиці, тому не був спроможний і не мав на меті запроваджувати в окупованій зоні засади демократії та допускати широкий плюралізм у сфері гуманітарних наук. Завдання полягало не тільки у викоріненні нацистських ідей та переконань, але й у впровадженні соціалістичних цінностей радянського зразка.

За останні роки німецькими та російськими істориками зроблено чимало для вивчення діяльності РВАН, у тому числі розсекречено й опубліковано багато документів. Але повною мірою реконструювати політику РВАН у сфері вищої гуманітарної освіти, відновлення та

впровадження східноєвропейських досліджень в університетах майбутньої НДР неможливо через низку причин: а) значний масив документів залишається на таємному зберіганні, б) чимало документів директивного характеру відповідно до вимог ведення діловодства в радянській зоні окупації знищувалися, в) багато вказівок Москви не оформлялася документально [444].

Радянська система пропаганди завжди розглядала освіту як важливу сферу своєї діяльності і контролю. Через заклади освіти та їх працівників влада систематично вдавалась до реалізації своїх завдань. Такий підхід було перенесено/трансферовано й у радянську окупаційну зону. Сферою освіти та науки переймався не тільки відділ народної освіти, але й служба політичного уповноваженого та управління пропаганди РВАН на чолі з С. І. Тюльпановим [597, 562], яке мало «здійснювати керівництво й контроль у всіх сферах політичного, ідеологічного і культурного життя радянської зони окупації» [624]. В складі управління пропаганди був відділ цензури, який контролював «всі німецькі друковані видання на їх відповідність Потсдамській угоді». Управління дуже тісно співпрацювало з відділом народної освіти РВАН. Їх спільними зусиллями через доволі розгалужений апарат здійснювався загальний ідеологічний контроль. Управління мало спільне бачення розвитку німецької школи з комуністичним керівництвом НЦУНО [624, с. 130-131], яке було створено відповідно до наказу РВАН від 27 липня 1945 р. № 17 . Його очолив комуніст Пауль Вандель, відділ науки та вищої освіти був в підпорядкуванні комуніста Роберта Ромпле [631].

Перебудувати німецьку школу, науку й суспільство за радянським зразком було одразу неможливо, тому постала необхідність послуговуватися й німецькою історичною традицією та враховувати бачення цих процесів німецькими комуністами. Якщо в початковій та середній школі з самого початку розпочався процес витіснення старих педагогічних кадрів та заміна їх молодими викладачами, які походили з сімей робітників[613], [577, с.40] і

які не завжди мали достатній рівень кваліфікації, то вдатися одразу до таких дій у системі вищої освіти було проблематично.

Навесні 1946 р. вступив у дію «Закон про демократичну німецьку школу», яким встановлювалась єдина система освіти, починаючи від дитячого садка до вищої школи, й скасовувались приватні освітні установи. Особлива увага приділялась закладам науки та вищої освіти. Університети й інші вищі навчальні заклади не тільки не могли розпочати свою діяльність без відповідного наказу РВАН, але й мали керуватись в своїй діяльності загальними установками, якими супроводжували такі накази [631, с. 134]. Ці дії були не тільки денацифікацією, а й своєрідною заміною пропагандистсько-ідеологічної практики нацистського режиму радянською ідеологією та пропагандою. Успішному здійсненню цього задуму мала слугувати славістика та історія. У 1945-1946 н. р. тимчасово було відмінено викладання історії у школі й розгорнуто активну роботу з підготовки і перепідготовки вчителів та розробки нової програми й директив викладання історії у радянській зоні окупації [444], [614], [480].

Одним із основних завдань було створення в німецькому суспільстві позитивного образу Радянського Союзу як країни-визволительки та друга німецького народу. Це було доволі складне завдання, оскільки нацистська пропаганда доклала чимало зусиль для формування негативного варварського образу Радянського Союзу [800]. До того ж союзницькі війська, особливо в перші місяці їх вступу на територію Німеччини, часто діяли жорстоко. Значною мірою це проявилось саме в Східній Німеччині. Частково непорозуміння було умовлено й «культурною дистанцією», що виявлялась в культурних традиціях, менталітеті німців і радянських людей [524], [775].

Для подолання стереотипів і уявлень про Східну Європу і, насамперед, Радянський Союз, витворених нацистським режимом, партійне керівництво СЄПН і радянські офіцери вдавались до найрізноманітніших заходів. Ще до утворення двох незалежних держав союзники провели спільну ревізію німецьких бібліотек з метою вилучення нацистської літератури.. Наступним

кроком у радянській окупаційній зоні стало масове ввезення радянської літератури й переклад її на німецьку мову. Наприклад, тільки у 1948 р. на територію Німеччини було відправлено 2 643 статті і 1 515 000 книг. Окрім того РВАН видала у Німеччині 3 500 000 книг. Тому уявлення про Радянський Союз на початковому етапі, як справедливо відзначає Я. Фойтцік, визначалися радянською стороною [629, с. 102].

Водночас очевидною була й необхідність у проведенні роботи з конструювання позитивного образу Східної Європи/Радянського Союзу власне німецькою стороною, тому вирішили скористатися напрацюваннями та досвідом Веймарської республіки. Й тут вельми доречною виявилась постать О. Гетча. Вже в червні 1945 р. він був запрошений представниками РВАН до співпраці й невдовзі поновлений на посаді професора східноєвропейської історії Берлінського університету, хоча до викладацької діяльності в університеті він практично не повернувся, через хворобу. О. Гетчу було доручено розробити концепцію викладання історії в загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах.

Своє бачення організації викладання та дослідження історії в післявоєнній Німеччині О. Гетч виклав у доповіді «Включення східноєвропейської історії до загальної історії: концепція, дослідження, викладання», яку було зачитано 21 травня 1946 р. на конгресі істориків. Він запропонував поновно розглянути проблеми територіального означення Східної Європи. Пославшись на дискусію початку 30-х рр., О. Гетч підтвердив своє бачення західної межі Східної Європи, принагідно й дуже коротко згадав про існування германо-слов'янського сходу. В порівнянні з 30-ми рр. він більш чітко визначився з трактуванням східної межі, чи точніше сказати з відповіддю на запитання: де закінчується Східна Європа? Опираючись на те, що до сфери східноєвропейської історії віддалено належать азійська частина Радянського Союзу, Кавказ, Сибір та радянське побережжя Тихого океану, О. Гетч вважав можливим переміщення східної межі від Уралу до Владивостока [231, с. 345-346]. Він також наголосив на

необхідності виокремлення в східноєвропейських історичних дослідженнях історії розвитку країн Південно-Східної Європи, до яких зараховував *Чехословаччину*, *Австрію* (курсив – П. Б.), *Угорщину*, *Югославію*, інші Балканські країни і *Туреччину* (курсив – П. Б.) [231, с. 345]. Таке територіальне визначення значно відрізнялось від того конструкту, який почав утверджуватися на Заході після Другої світової війни, де Східна Європа ідентифікувалась зі сферою впливу Радянського Союзу. Включення до цього переліку Австрії, з географічної точки зору можливо й було логічним, адже Відень географічно розташований східніше Праги.

Важливим завданням східноєвропейської історії, на думку О. Гетча, був розгляд у дослідженнях та навчальному процесі таких питань, як Росія в рецепції західноєвропейського світу і вплив Росії на Європу, в першу чергу всесвітньо-історичне значення російської революції. Таке трактування кардинально відрізнялась від концепції прогресивного впливу Європи на розвиток Росії, яка в минулому домінувала у німецькомовному академічному середовищі. Не менше уваги, на думку О. Гетча, вимагали до себе такі теми як Росія в Азії, Росія та Азія, вплив Росії на Азію і зв'язок з нею. Він зробив і політичний реверанс у бік Й. Сталіна, зазначивши важливість його праці «Марксизм і національно-колоніальне питання» для досліджень тематики цього напрямку [231, с. 343]. Попри те, що О. Гетч і у попередні роки відстоював європейскість Росії, він добре знав й недоліки радянського сталінського режиму й навіть частково писав про них у кінці 20-х – початку 30-х рр. в журналі «Osteuropa». На думку племінника О. Гетча, реверанси в сторону радянських лідерів і праць Й. Сталіна та В. Леніна, могли бути свідченням зміни його поглядів на більшовизм і Радянський Союз, а не намаганням О. Гетча пристосуватися до нової ситуації [99, с. 630], [489, с. 229].

Хоча в заголовку доповіді було зазначено питання про східноєвропейську історію, О. Гетч в основному зосередився на історії Росії. Навівши низку аргументів приналежності останньої до Європи, він зауважив

необхідність органічної інтеграції історії Росії/Радянського Союзу, й відповідно східноєвропейської історії в цілому, до загальноєвропейської історії [231, с. 341]. Це була своєрідна спроба руйнації конструкту Захід-Схід й утвердження Східної Європи як органічної складової загальноєвропейського історичного процесу. А з огляду на визначення О. Гетчем предмету східноєвропейської історії, значна частина азійського простору також включалася у загальноєвропейський простір, що в черговий раз підкреслювало не географічний, а культурно-ментальний підхід у поділі на Східну і Західну Європу. Пропозиціям О. Гетча не судилось швидко зреалізуватися. Після його смерті 27 серпня 1946 р. загострилося протистояння холодної війни поділ Німеччини на дві ворогуючі держави. Окрім того, програма О. Гетча мала немарксистський характер, що не відповідало інтересам нової влади, для якої марксистсько-ленінська методологія була єдино вірною та єдино можливою.

З метою якнайшвидшого впровадження основ марксизму-ленінізму у наукову та викладацьку діяльність університетів і підготовки перевірених кадрів маршал В. Д. Соколовський видав 2 грудня 1946 р. наказ про заснування факультетів суспільствознавства в Єнському, Ляйпцизькому, Ростокському університетах [631, с. 131]. На цих факультетах передбачалося і читання курсів східноєвропейської історії, а точніше історії Росії/Радянського Союзу. Але наказів про впровадження нової дисципліни було недостатньо, для їх реалізації потрібні були фахівці.

Першим викладачем вищої школи, який в університеті радянської зони окупації почав читати лекції зі східноєвропейської історії з позицій марксизму був Вальтер Марков (Walter Markov). Він народився в австрійському місті Грац, дитинство і юність провів у Любляні, Крайні, Белграді та Сушаку, що дозволило добре познайомитись з особливостями життя, історією та культурою народів Південно-Східної Європи. У 1934 р. В. Марков отримав докторський ступінь у Боннському університеті і почав працювати асистентом історичного семінару Боннського університету. Водночас він вступив в члени Комуністичної партії Німеччини й організував

студентську групу опору нацистському режиму. Наступного року група була розгромлена, а В. Марков потрапив до каторжної тюрми, в якій перебував до закінчення війни [681, с. 56]. Після звільнення він намагався поновити свою наукову кар'єру у рідному університеті, але ця спроба виявилась невдалою, тому він перебрався з Бонну до Ляйпціга, де навесні 1947 р. захистив габілітацію «Основні риси балканської дипломатії 1878-1939 рр.». Наступного року В. Марков опублікував статтю, щодо концепції викладання радянської історії. Основна думка зводилась до того, що питання політичної, партійної та економічної історії радянського періоду необхідно досліджувати й викладати з позицій марксизму-ленінізму, а дореволюційний період можуть викладати й історики-немарксистки. Він також відзначав необхідність вивчення позитивних напрацювань Л. Троцького та М. Бухаріна [650, с. 184]. Останнє вельми суперечило тогочасним підходам радянської історичної науки в питанні висвітлення опозиційних партійних рухів та течій.

В інших університетах радянської окупаційної зони ситуація з викладанням східноєвропейської історії й забезпечення марксистсько переконаними кадрами була значно складнішою. З вересня 1947 р. на новоствореному факультеті суспільствознавства Ростокського університету викладацьку діяльність розпочав колишній бібліотекар Пруського таємного державного архіву доктор Харальд Козак (Harald Cosak), який був членом Комуністичної партії. Ця партійна приналежність сприяла призначенню Х. Козака влітку 1949 р. директором новоутвореного Інституту східноєвропейської історії [682, с. 331]. Після відновлення викладацької діяльності на історичному семінарі Єнського університету з 1946 р. лекції, пов'язані з темами історії Східної Європи, читав вчитель-пенсіонер місцевої гімназії Хуго Преллер (Hugo Preller). Антифашистське минуле стало запорукою того, що у 1948 р. Х. Преллеру було надано посаду ординарного професора країнознавства на новоутвореному факультеті суспільних наук, яку він займав до виходу на пенсію у 1952 рр. [97].

У післявоєнний період у радянській окупаційній зоні відчувалася гостра потреба в істориках, які б були фахівцями з історії Східної Європи, а тим паче, які б були прихильниками марксистської методології. Тому РВАН та німецькі органи народної освіти намагались залучити до читання лекцій з історії європейських країн Східного блоку й, перш за все СРСР, не стільки науковців-фахівців, скільки ідейно переконаних партійців. У серпні 1947 р. НЦУНО підняло клопотання перед деканом філософського факультету Єнського університету про надання навчального навантаження з історії Радянського Союзу Георгу Шнайдеру (Georg Schneider). Клопотання аргументувалося тим, що Г. Шнайдер тринадцять років прожив в СРСР й певний час співпрацював з НЦУНО. Чиновників мало тривожив той факт, що Г. Шнайдер мав освіту не історика, а біолога. На факультеті намагались протистояти такій нарузі й хоча б частково відстоювати наукові стандарти університетського життя. За результатами пробної лекції й співбесіди Г. Шнайдера з ректором, на факультеті підготували висновки, в яких відзначалось, що кандидат недостатньо відповідає «науковим масштабам». Та вже з літнього семестру 1948 р. його прийняли на посаду доцента новоутвореного факультету суспільних наук. В академічному університетському середовищі діяльність цього факультету сприймалась доволі скептично [641, с. 1724-1725], а такий підбір кадрів звичайно посилював цей скептицизм.

Скрутне становище з висококваліфікованими кадрами, певно, було вирішальним і в тому, що Е. Вінтера, який з окупованої Праги перебрався до Віденського університету, але змушений був покинути Австрію через звинувачення у нацистському минулому, у 1947 р. призначили директором новоутвореного Інституту східноєвропейської історії в університеті Галле. У липні наступного року він навіть отримав посаду ректора. Цю подію доволі критично сприйняли на Заході, але запорукою успіху стали тісні зв'язки Е. Вінтера з представниками Радянського Союзу, дружбу з яким він вважав «доленосним питанням для Німеччини та Австрії» [105, с. 131]. Він отримав

не тільки високі посади в академічній сфері, але й залучався до громадської роботи. Е. Вінтер був членом наукового сенату, дорадчого органу НЦУНО, як ректор неодноразово виступав з лекціями «Ленін та національне питання», «Ленін та мир». Він очолював земельний комітет та земельну організацію «Товариства дружби з СРСР», був делегатом III німецького народного конгресу, на якому приймалась конституція НДР, його було включено до складу делегації НДР, яка брала участь у святкуванні 70-річчя Й. Сталіна [105, с. 132-133, 138].

На Заході дії нової влади трактувались не інакше як свавілля комуністичних володарів у Східній Німеччині, а Е. Вінтера називали представником націоналістичного «остфоршунгу» [705, с. 48]. Але цю критику проігнорували представники РВАН і наукова кар'єра Е. Вінтера у НДР була дуже успішною. Необхідно зауважити, що і у радянській окупаційній зоні і пізніше у НДР колишні члени НСДАП змогли зробити успішну наукову кар'єру. Окрім Е. Вінтера, можна назвати й Йоханеса Ірмшера (Johannes Irmscher), який ще школярем у 1938 р. вступив до НСДАП, у 1940-1945 рр. приймав участь у війні у складі вермахту. Не зважаючи на таке минуле, у 1947 р. захистив дисертацію, у 1953 р. очолив кафедру візантології, згодом став академіком Академії наук НДР [767, с. 310]. Випадок Е. Вінтера та Й. Іршера спростовує міф про те, що колишні нацисти знайшли прихисток і мали успішні кар'єри тільки у Західній Німеччині, а у радянській зоні окупації політика денацифікації була безкомпромісною й виключала такі можливості.

Якими ж тематичними курсами східноєвропейська історія була репрезентована в університетах радянської окупаційної зони? Е. Вінтер у Галльському університеті основну увагу приділяв історії культури Східної Європи, історії стосунків між Заходом і Сходом, образу Росії в німецькій історіографії, загальній історії Росії XVI-XIX ст. та історії радянської історіографії. Впродовж 1949-1951 рр. він раз на місяць читав у

Берлінському університеті лекції з курсу «Росія в період імперіалізму» [682, с 321].

У Ляйпцизькому університеті В. Марков у рамках історичного інституту читав лекції з історії Східної Європи, а точніше з «російської історії від часу звільнення селян у 1961 р. до битви під Сталінградом» [650, 184]. У викладацькій програмі В. Маркова були також лекції з історії та сучасності Південно-Східної Європи і семінарські заняття з соціології Югославії [682, с. 327]. Окрім викладання у Ляйпцизькому університеті, В. Марков з 1948 р. читав курси лекцій з історії Південно-Східної Європи у Галльському університеті. Таким чином в Ляйпцизькому і Галльському університетах сегмент східноєвропейської історії не обмежувався історією СРСР та Росії, на відміну від репрезентації східноєвропейської історії у Німеччині в імперський та веймарський періоди. Ширше залучення історії Південно-Східної Європи й майже повне ігнорування історії сусідніх східних країн/Східно-Серединної Європи дещо зближувало концепцію східноєвропейської історії у радянській зоні окупації з її репрезентацією в Австро-Угорській імперії та Австрії міжвоєнного періоду, перш за все в територіальному означенні. Але історія Радянського Союзу/Росії безумовно займала домінуючі позиції в німецьких університетах радянської зони окупації й концепція східноєвропейської історії в інших університетах Східної Німеччини було значно вужчою й переважно русоцентриською.

Ще до заснування НДР у всіх університетах радянської зони окупації були запроваджені кафедри славістики, окрім того, 1947 р. в Академії наук, а 1948 р. у Педагогічній вищій школі у Потсдамі було створено Інститути славістики [653, с. 645-646]. У Берлінському університеті славістичні студії було поновлено під керівництвом відомого славіста М. Фасмера, але вже 1947 р. він перебрався до Стокгольмського університету. Інший відомий славіст довоєнного періоду Р. Траутманн з 1948 р. очолив кафедру славістики в Єнському університеті, але розчарувавшись у підходах нової влади й, з огляду на стан здоров'я, пропрацювавши декілька семестрів подав у

відставку. Хоча за підтримки нової влади було видано його праці про слов'янські назви місцевостей в районі Ельби та Балтійського моря [401] і Макленбурга і Гольштенії [402]. В цей час провідні позиції у східнонімецькій славистиці почав займати Х. Більфельдт (H. Bielfeldt), який раніше займався германістикою та західнослов'янськими мовами, з 1945 р. почав цікавитися і російською мовою і у 1948 р. очолив в Педагогічній вищій школі в Потсдамі Інститут славистики [671, с. 210, 217].

Перед славістами також ставилося завдання руйнації старих нацистських образів слов'янства. Зокрема вивчення російської літератури ХІХ ст., яка трактувалась як «великий внесок російської нації до світової культури» слугувало деконструкції расистської теорії меншовартості слов'янських народів [730, с. 475-477]. Окрім того, вони мали «допомагати в розбудові нових відносин німецького народу з слов'янськими народами». Ці відносини мали ґрунтуватись «на знанні їх мов, літератури та інших культурних досягнень, на поширенні цих знань у суспільстві і розвитку уваги та симпатій до цих національностей» [653, с. 325]. Запровадження славистики мало й практичне значення, оскільки передбачалось вивчення російської мови в усіх німецьких школах, то це потребувало швидких темпів підготовки вчителів [671, с. 211].

Таким чином у радянській окупаційній зоні в доволі короткі строки було утворено академічні інституції для вивчення Східної Європи, де особлива увага приділялась Росії/Радянському Союзу й слов'янському світу та закладено основи для подальших досліджень німецько-слов'янських відносин. Варто зауважити й те, що у цей період поняття «Східна Європа» й «східноєвропейська історія» були широкоживаними в академічному середовищі й використовувались у назвах відповідних інституцій також допускався методологічний плюралізм в дослідженнях, хоча особлива увага приділялась впровадженню марксистсько-ленінської методології.

6.2. Інституалізація, кадрова політика й утвердження нових підходів до східноєвропейських досліджень у контексті політики СЄПН

Після утворення НДР партійне керівництво особливу увагу приділяло системі освіти й історичній науці зокрема. В жовтні 1951 р. було прийнято спеціальні рішення ЦК СЄПН щодо історичних досліджень. Історична наука в НДР позиціонувалась як дисципліна, що ґрунтується на марксистсько-ленінській методології й відповідно до цього трактувалась як «молода» наука, що у свою чергу означало й розрив з німецькою історичною наукою до 1945 р. [648, с. 19]. Основним провідником/реалізатором цієї політики мало стати академічне середовище, яке й на момент утворення НДР було ще досить строкатим за своїми методологічними принципами та ідеологічними переконаннями. У перші ж роки існування НДР було проведено реформу вищої освіти, під час якої відбулася реорганізація і перейменування інституцій, пов'язаних з викладанням і дослідженням східноєвропейської історії.

Паралельно з реорганізацією інституцій посилювалися контроль і вимоги з боку керівництва СЄПН до істориків. 1951 р. у Ляйпцізькому університеті утворили Інститут історії народів СРСР, який очолив В. Марков. Така назва інституту певною мірою змушувала його відмовитися від лекцій з історії Південно-Східної Європи і, зокрема, Югославії та позбавляла можливості широко репрезентувати студентській аудиторії своє бачення подій у цьому регіоні. В. Марков мав інше бачення подій у Югославії, ніж керівництво партії й не сприймав кампанію проти Й. Б. Тіто, яка розгорнулася у НДР. За таке «власне бачення» його того ж року було виключили з СЄПН, але з огляду на катастрофічний стан з кадровим забезпеченням не позбавили права на викладацьку діяльність та керівництво інститутом. Вже наступного року В. Марков ініціював утворення в Інституті історії СРСР відділу історії європейських народних демократій, намагаючись розширити сферу викладання та досліджень, але його пропозицію відхилили [650, с. 185186].

Після скандалу з партійним керівництвом В. Маркова відсторонили від викладання курсу історії Південно-Східної Європи у Галльському університеті [673, с. 90], де також відбулись реорганізація та кадрові зміни. Е. Вінтер перейшов на постійну роботу до Берлінського університету. Восени 1951 р. Інститут східноєвропейської історії в Галле реорганізували в Інститут історії народів СРСР. Правда, у його складі виокремили відділ західно- і південнослов'янських народів. Інститут очолив Гюнтер Мюльпфордт (Günter Mühlfordt), який з 1947 р. був асистентом Е. Вінтера. Спочатку він читав лекції з основ історії Східної Європи, з російської історії, питань періодизації радянської історії, а після реорганізації пропонував два основні курси «Історія народів СРСР» та «Історія слов'янських народів поза межами СРСР» [673, с. 91].

1952 р. Г. Мюльпфордт захистив габілітацію про польську кризу 1863 р., а вже у травні наступного року сталося перше непорозуміння з владою. Його вступна лекція на посаду доцента «Причини відсталості царської Росії» була скасована адміністрацією. Хоча, за спогадами Г. Мюльпфордта, він попередньо запропонував кілька тем і саме цю тему обрала адміністрація. Як з'ясувалось пізніше, на думку одного з радянських офіцерів по культурі, заявлена тема не пасувала для лекції, яка мала бути прочитана напередодні Дня визволення [102, с. 100]. Цей випадок свідчить про особливу увагу радянських військових до цього напрямку досліджень і викладання в університетах з одного боку, а з іншого – про необмежену владу радянських офіцерів. Спочатку цей інцидент не мав серйозних наслідків для Г. Мюльпфордта. 1954 р. він отримав посаду професора, але саме з цього року за ним було встановлено постійний нагляд двох співробітників органів безпеки. Своє призначення на професорську посаду Г. Мюльпфордт пояснював «новим курсом», який проводиться після кризи 17 червня 1953 р. і передбачав особливе плекання славістики й історії східних сусідів, а при цьому не вистачало фахівців [102, с. 100].

У Берлінському університеті, де Е. Вінтер очолив семінар східноєвропейської історії, все обійшлося без ексцесів. У вступній лекції він відзначив, що заснування семінару було обумовлено імперіалістичними інтересами Німеччини, тому своє завдання вбачав у розбудові семінару й відході від його імперіалістичних традицій, а східноєвропейську історію трактував як засіб подолання стереотипів про Росію та Радянський Союз [104, с. 80]. Наступного року семінар східноєвропейської історії реорганізували в Інститут історії народів СРСР. Тематичні курси, які пропонував Е. Вінтер, були зосереджені на історії Росії, німецько-російських відносинах та історії німецького слов'язнавства. Викладацька програма переважної більшості співробітників Інституту й учнів Е. Вінтера була також присвячена історії Росії/Радянського Союзу.

З 1 вересня 1951 р. на історичному семінарі Єнського університету було запроваджено посаду наукового співробітника та викладача східноєвропейської історії, яку обійняв Ф.-Г. Гентцен (F.-H. Gentzen). Під час війни він потрапив до радянського полону, де перейшов на антифашистські позиції. Після повернення до Німеччини Ф.-Г. Гентцен закінчив Галльський університет й у 1950 р. під керівництвом Е. Вінтера захистив дисертацію про Пруссію та Польщу часів буржуазної революції. Е. Вінтер характеризував його як старанного і прихильного до марксизму в історичних дослідженнях, але «не геніального історика» [641, с. 1727, 1741].

У листопаді 1952 р. через конфлікти на філософському факультеті й, з огляду на похилий вік, пішов на пенсію Х. Преллер, а керівництво відділом було передано Ф.-Г. Ф.-Г. Гентцену. В університетському середовищі він сприймався радше як партійний функціонер, а не науковець й перебував у непростих стосунках з колегами, які не мали особливого бажання долучатись до створеного ним робочого гуртка досліджень марксизму-ленінізму. Він читав курс «Історія народів СРСР», а лекцій з курсу «Історія слов'янських народів поза межами Радянського Союзу» читав університетський бібліотекар О. Фейл (O. Feyl), який відзначався знанням чеської, польської,

російської та словацької мов і в подальшому зосередився на дослідженні зв'язків Єни зі слов'янським світом [641, с.1727]. Ситуація з викладанням східноєвропейської історії та історії Росії/СРСР в інших університетах НДР була ще критичнішою. У Ростоцькому університеті після виходу на пенсію Г. Козак у першій половині 50-х рр. тут взагалі не читали лекції з історії [673, с. 102]. У Грайсфельдському університеті також не вдалося забезпечити читання курсу з історії Східної Європи, або хоча б історії СРСР.

В контексті «нового курсу», який керівництво СЄПН почало проводити після червневої кризи 1953 р., перед історичною наукою було поставлено завдання дослідження дружніх відносин німецького народу з сусідніми народами. На початку 1956 р. в Інституті історії Академії наук під керівництвом Е. Вітера, який у 1955 р. став дійсним членом Академії наук НДР та очолював історичний відділ Інституту славістики академії наук, створили робочу групу «Історія слов'янських народів» [764]. В університетських курсах також дещо більше уваги почали приділяти країнам соціалістичного табору, а не тільки Росії/Радянському Союзу. До навчального плану Інституту історії народів СРСР Берлінського університету включили заняття з польської історії (Г. Лемке), німецької політики щодо балтійських країн під час Першої світової війни (К. Оттерсберг), історії Чехословаччини (Н. Кьонігер, Р. Ф. Шмідт). Тут також практикувались колективні курси лекцій: «Основні проблеми історії народів СРСР та їх фальшування у західнонімецькій історіографії», «Розвиток світової соціалістичної системи», «Історія СРСР та світової соціалістичної системи» [673, 85-87].

Після врегулювання радянсько-югославського конфлікту Інститут історії народів СРСР Ляйпцізького університету у 1955 р. за рекомендацією ЦК СЄПГ було перейменовано в Інститут історії європейських народних демократій. До його складу входило чотири відділи: 1) історії Польщі, 2) історії Чехословаччини, 3) історії народних демократій Південно-Східної Європи та 4) історії СРСР. В інституті працювали майже 15 співробітників.

Переважали серед них молоді історики з марксистськими переконаннями, значна частина яких були учнями В. Маркова. [650, с. 186]. Представником старшої довоєнної генерації був науковець Ебергард Вольфграмм (Eberhard Wolfgramm), який у 1956 р. перебрався з Штуттгарда, до Ляйпціга, де вже наступного року отримав в університеті посаду доцента, а у 1963 р. – професора і очолив відділ історії Чехословаччини [687, с. 201-202].

Восени 1955 р. в Інституті історії Єнського університету було створено відділ історії нового часу з опрацюванням історії народів СРСР, який з наступного року очолив Ерїх Доннерт [673, с.95], який відповідно до рішень про переселення німців з Судецької області, змушений був полишити батьківщину. У 1949-1953 рр. студював історію, славістику, германістику та педагогіку у Галльському університеті, де 1955 р. захистив дисертацію «Дослідження суджень про слов'ян в письмових переказах німецького раннього середньовіччя у VII - початку XI ст.» [96, с. 320].

З 1957 р. у Грайфсвальдському університеті оглядові курси з історії Росії та Радянського Союзу читав випускник Берлінського університету, асистент Йоахім Маї (Joachim Mai). Особливу увагу він приділяв таким темам як відміна кріпосного права у 1861 р., Вітчизняна війна 1912 р., спільне і відмінне в соціальному, економічному і політичному розвитку Росії та Західної Європи, німецько-російські відносини [682, с. 320]. Водночасно він впродовж 1957-1960 рр. читав лекції з історії СРСР та вів семінари з історії німецько-російських відносин 1863-1917 рр. у Ростоцькому університеті [673, с. 102].

У 50-і рр. було засновано спеціальні фахові видання й книжкові серії, пов'язані зі східноєвропейськими дослідженнями. 1956 р. Г. Мюльпфордт почав видавати журнал «Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen und Geschichte Ost – und Mitteleuropas» («Щорічник історії німецько-слов'янських відносин й історії Східної і Центральної Європи»), але підготовка видання супроводжувалась цензурними утисками [102, с. 100]. Перший номер журналу отримав доволі позитивний відгук у Радянському

Союзи [559, с. 179-180]. 1958 р. Е. Вінтер заснував книжкову серію «Джерела і студії з історії Східної Європи» [312, с.9]. Він також був членом редколегії низки фахових періодичних видань «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» («Журнал історичної науки»), який виходив з 1952 р., «Zeitschrift für Slawistik» («Журнал славістики»), який видавався Німецькою академією наук з 1954 р. В обох журналах публікувались матеріали зі східноєвропейської історії. У «Zeitschrift für Slawistik» перевага надавалась публікаціям на теми німецько-слов'янських історичних зв'язків, значна увага приділялась ономастиці. Таким чином у 50-і рр. було розширено мережу інституцій викладання і досліджень східноєвропейської історії і славістики, утворено низку видань для широкої репрезентації досліджень у цій царині. Особливістю репрезентації східноєвропейських досліджень в НДР, перш за все у порівнянні з ФРН, було те, що вони значно ширше були представлені у загальноісторичних («Zeitschrift für Geschichtswissenschaft») чи загальнонаукових виданнях.

Утвердження марксистсько-ленінських підходів у східноєвропейських досліджень в НДР проходило за активної підтримки науковців з Радянського Союзу. Поширеною практикою ще з часів діяльності РВАН стало запрошення до німецьких університетів радянських вчених. Наприклад, в Інститут історії народів СРСР Берлінського університету лекції читали С. О. Токарев та В. Г. Брюнін (1954 р.). У Галльському університеті курс лекцій про вплив Великої Жовтневої революції на Німеччину читав М. Вебер, (1957 р., про німецьку східну експансію в період феодалізму Е. Тун (1957 р.) [673, с. 84-84, 91], для читання лекцій також запрошувалися І. К. Додонов, В. М. Котов, В. Г. Брюнін [682, с. 322].

Після третьої партійної конференції, яка відбулась у березні 1956 р. значно радикалізувалась кадрова політика у вищій школі. Ставилося завдання значно більше уваги приділяти політичним поглядам кандидатів. Наступного року новий керівник держсекретаріату Гірнус (Girnus) вказав на необхідність усунення з викладацького корпусу всіх «ворожих елементів»,

особливо у гуманітарних науках, де з часом не повинно було залишитись буржуазних викладачів й вказав на необхідність дослідницьких центрів, в яких би працювали молоді науковці-марксистки. Зауважив він і те, що «старі заслужені товариші», мали б очолити ці центри без дотримання академічних формальностей, як, наприклад, захист габілітації [729, с. 95-96]. Отже, на високому партійному рівні пропагувалось нівелювання академічних стандартів і підпорядкування академічного життя партійній доцільності.

Першою жертвою нової кадрової політики став Г. Мюльпфордт. Кампанія проти нього розпочалась у 1957 р. й досягла свого апогею навесні 1958 р. Його звинуватили у перетворенні інституту на притулок західнонімецького «остфоршунгу» та в буржуазному об'єктивізмі, ревізіонізмі, клерикалізмі, академізмі, антиленінізмі, антимарксизмі, антисоветизмі, ідеалізмі, психологізмі, лібералізмі, фашизмі, загалом «в 16 порочних Ізмах» й виключили з партії [102, с. 100]. Критика звучала на найвищому рівні. Він був звільнений з посади професора і директора інституту, у 1962 р. йому взагалі заборонили викладати [847, с. 45].

Зорганізований Г. Мюльпфордтом фаховий журнал, за рекомендацією СЕПН, було перейменовано в «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volkdemokratischen Länder Europas» («Щорічника історії СРСР і народно-демократичних країн Європи») і в жовтні 1958 р. утворено нову редколегію, яку очолив Е. Доннерт. Редколегія задекларувала засадниче завдання: «закономірність соціалістичних революцій, соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР та народно-демократичних країнах Європи» зробити науковими об'єктами істориків, які «з їх ґрунтовним розумінням, проникливістю і висновками самостійно могли б стати повитухами майбутніх подій» [223, с. 8].

1958 р. посаду директора Інституту історії народів європейської демократії у Ляйпцігу полишив і В. Марков. У своїх дослідницьких інтересах він спочатку переорієнтувався на дослідження визвольних рухів в Азії та Африці, а пізніше на дослідження французької революції [804, с. 397]. Хоча

це й був «добровільний» вибір В. Маркова, але його відхід від східноєвропейських студій певною мірою підтверджує посилену цензуру цього напрямку в НДР і його обмеженість рамками не тільки марксистсько-ленінської методології, а й директивами керівництва СЄПН, які навіть для таких переконаних марксистів як В. Марков були обтяжливими.

Новим директором Інституту історії європейських народних демократій Ляйпцизького університету став Базіл Шпіру (Basil Spiru), який був родом з Буковини. У 20-і рр. емігрував в Радянський Союз, де одразу вступив до КПРС. В СРСР він працював у видавничій сфері, очолював відділ Західної Європи у Комінтерні, працював доцентом нової та новітньої історії Московського університету ім. Ломоносова. 1954 р. переселився до НДР, де вступив до лав СЄПН [95]. Вочевидь він значно більше ніж волелюбний В. Марков був придатний для впровадження партійних директив і концепцій в діяльність Інституту історії європейських народних демократій. Невдовзі після свого призначення Б. Шпіру організував робочий гурток «боротьби з західнонімецьким «остфоршунгом» [641, с. 1721].

Директором Інституту історії народів СРСР в Галльському університеті, замість опального Г. Мюльпфордта, було призначено двадцяти восьмирічного Альфреда Андерле (Alfred Anderle). Він здобув історичну освіту у Москві, у 1952-1954 рр. працював науковим асистентом в Інституті історії народів СРСР Ляйпцизького університету, а потім доцентом Інституту історії Берлінського університету. А. Андерле читав основний курс з історії СРСР та вів семінар з проблем Великої Жовтневої революції. Окрім того періодично читав лекції на теми: «Світова соціалістична система», «XX та XXI з'їзди КПРС», «Сільськогосподарська політика КПРС». Кількість наукових співробітників в інституті варіювалась у межах 9-12 чоловік. Поперемінно вони читали лекції та вели семінари на теми: «Проблеми історії КПРС», «Радянсько-німецькі відносини від 1917 року до сучасності», «Зовнішня політика СРСР», «Перехід від капіталізму до соціалізму», «Історія Великої Вітчизняної війни», «Історія робітничого руху до 1917 р.», «Історія

передреволюційної Росії». З 1964 р. посилилась увага до періоду після Другої світової війни. Студентам пропонувались курси лекцій про допомогу Радянського Союзу у вирішенні національного питання у Німеччині, про конституції соціалістичних та капіталістичних країн, про творчий доробок В. Леніна і його значення для російського й міжнародного робітничого руху [673, с. 92-94].

1961 р. у Ростоцькому університеті було запроваджено посаду доцента історії СРСР, яку зайняв Йоханнес Каліш (Jochannes Kalisch). Він читав курси лекцій з історії європейських народних демократій, з історії утворення і розвитку світової соціалістичної системи, на семінарах основну увагу приділяв історії Польщі, німецько-радянським відносинам, східній політиці німецького імперіалізму, радянській мирній політиці у 1933-1939 рр., зв'язкам Ростока зі Східною Європою, участі німецьких військовополонених у Жовтневій соціалістичній революції [682, с. 102-103].

У 60-і рр. викладацьку діяльність в університеті Грайфсвальда розпочав Герберт Лангер (Herbert Langer), який читав лекції з історії Польщі, Чехословаччини та інших східноєвропейських країн після Другої світової війни. Основна дослідницька робота в університеті була зосереджена на проблемах німецько-польських відносин до кінця XIX ст. Розглядалися як проблеми антипольською політики Німеччини та Пруссії, так і демократичні традиції німецько-польського взаєморозуміння, приділялась увага німецько-російським економічним відносинам у другій половині XIX ст., німецько-литовським відносинам з 1918 р., особливо у сфері політики та культури, а також німецько-радянським відносинам у 1945-1949 рр. [682, с. 320].

Найбільш спокійною й стабільною була ситуація у Берліні, де практично всі провідні інституції, пов'язані з дослідженнями історії східноєвропейського простору перебували під керівництвом Е. Вінтера. Весь післявоєнний період до 1965 р. він назвав «золотими роками досліджень». Це обумовлювалось тим, що Е. Вінтер займав високе становище в офіційній науковій ієрархії НДР, мав широкі можливості для публікацій поза межами НДР і не тільки в Москві,

Празі та Ленінграді, але також в Зальцбурзі і Мюнхені, що створювало базу для надзвичайної продуктивності і широти діяльності [829, с. 175]. Він підтримував наукові контакти з провідними радянськими науковцями: М. М. Тихомировим [9], М. М. Дружиніним [11], П. Н. Берковим [114, с. 49-52]. Науковий доробок Е. Вінтера високо оцінювали й на Заході: він був членом Міжнародної академії історії науки у Парижі, у збірках виданих до 60-и, 70-и і 80-річчя з дня народження Е. Вінтера представлено статті не тільки його учнів з НДР, але й низки зарубіжних дослідників [797, с. 152]. До останньої ювілейної збірки, виданої в австрійському Іннсбурзі, ввійшли статті дослідників з НДР, ЧССР, Польщі, Румунії, Австрії, ФРН, Швейцарії, Франції, Португалії та США. Тематично збірка була присвячена історії Просвітництва, з особливою увагою до історії наукової думки й міжнародних культурних зв'язків, а також історії Австрії і Чехії [797, с. 152]. У середині 60-х рр. Е. Вінтер вийшов на пенсію й полишив керівні посади, але аж до смерті у 1982 р. залишався вельми помітною і впливовою посттю в академічному середовищі НДР.

Директором Інституту історії СРСР Берлінського університету став учень Е. Вінтера Гюнтер Розенфельд (Günter Rosenfeld), який спеціалізувався на історії радянсько-німецьких відносин. У Ляйпцизькому університеті, після виходу на пенсію Б. Шпіру, Інститут історії європейських народних демократій очолив Е. Доннерт, який на той час був відповідальним редактором фахового видання «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volkdemokratischen Länder Europas» та керівником робочої групи «Історія слов'янських народів» Академії наук НДР [767, с. 532-533], підтримував наукові контакти з радянськими істориками, в тому числі й Н. М. Дружиніним [13]. Після переходу Е. Доннерта до Ляйпцизького університету викладацька і дослідницька робота в Єнському університеті була сконцентрована під керівництвом Клауса Ремера (Claus Reimer) й присвячувалась темі «Проблеми східної політики німецького імперіалізму проти СРСР, ЧССР та Польщі».

На середину 60-х рр. припадає завершення процесу утвердження в НДР нової, так званої другої генерації істориків, який розпочався ще в другій половині 50-х рр. Всі вони здобули університетську історичну освіту у післявоєнні роки [745, с. 186-188]. На їх очах проходило «упокорення» істориків старшого покоління, вони виховувались на основах марксизму-ленінізму, переважна більшість із них мали довгострокові чи короткострокові дослідження/стажування/ навчання в СРСР. Саме представники цієї генерації відігравали провідну роль у східноєвропейських студіях у Східній Німеччині й, відповідно, визначали образ Східної Європи аж до моменту припинення існування НДР.

Іншою тенденцією, яка проявилась у другій половині 60-х рр., стало посилення уваги до історії ХХ ст. у лекційних курсах та дослідницьких проектах. Наприклад, в Інституті історії народів СРСР Берлінського університету окрім основного курсу «Історія СРСР» пропонувались курси та семінари «Утворення балтійських радянських республік у 1940 р.», «Історія народів Радянського Союзу у 1945-1959 рр.», «П'ятдесят років Червоного Жовтня», «Радянсько-німецькі наукові та культурні зв'язки у 1917-1933 рр.», «Радянська політика європейської безпеки у 1954-1961 рр.» [673, с. 88]. В Інституті історії народів СРСР і західно- та південнослов'янських народів Галльського університету особлива увага також приділялась тогочасним подіям в Радянському Союзі й історії європейських соціалістичних країн після 1945 р.

Лекції у Ляйпцизькому університеті були присвячені історії СРСР та соціалістичних країн з особливою увагою до періоду соціалізму, історії КПРС, історії соціалістичних революцій. У навчальних програмах, як і в дослідницьких проектах, ранні періоди історії країн Східної Європи та історія Росії до 1917 р. були малозначимі. Основна увага зосереджувалась на новітній історії з 1917 р. та сучасній історії, починаючи з 1945/46 рр. [682, с.329] Дослідницька робота співробітників інституту в Ляйпцизі у 60-і рр. була сконцентрована на дослідженнях німецької експансіоністської та

окупаційної політики 30-40-х рр. ХХ ст. проти країн Східно-Серединної та Південно-Східної Європи, в подальшому на антифашистському опорі в цьому регіоні й історії зв'язків між німецьким і східноєвропейським робітничим рухом, а також темах: «Комінтерн і боротьба за мир в 1919-1943 рр.», «Жовтнева соціалістична революції та її міжнародне значення» [682, с. 330]. Серед співробітників інституту виникла ідея підготувати до друку окремі дослідження з історії країн народної демократії, які хронологічно охоплювали б період від 1917-1918 рр. до сучасності. Як тільки були представлені перші манускрипти з історії Польщі та Чехословаччини, ЦК СЄПН утворив спеціальну комісію для боротьби з ревізіоністськими настроями. Комісія працювала протягом місяця і тільки після врахування численних партійних зауважень інститут зміг представити свою роботу. Але цей прецедент і вирішив долю Інституту історії країн народної демократії. В ході проведення третьої реформи вищої школи 1967-1968 рр. він був розформований, а переважна більшість його співробітників переведена до інших науково-освітніх установ у різних містах НДР [650, с. 187].

Суть реформи вищої школи кінця 60-х рр. полягала в ліквідації самостійних інститутів, почасти й факультетів і впровадженні секцій, в яких виділялись наукові напрямки та сфери. Німецький дослідник Ральф Єссен (Ralph Jessen) схарактеризував цей процес як «ліквідацію маленьких графств» [729, с. 193]. У 1970 р. були розформовані Інститут народів СРСР Берлінського університету та Інститут історії народів СРСР і західно-та південнослов'янських народів Галльського університету. Історія СРСР і європейських соціалістичних країн у цих університетах в подальшому була представлена у вигляді окремого напрямку новостворених історичних секцій. В решті університетів НДР курси з історії СРСР й європейських країн соціалістичного табору були інтегровані у всесвітню історію. Лекції з історії СРСР стали обов'язковими у всіх курсах з новітньої історії [750, с. 87]. Частково це було співзвучно з концепцією О. Гетча 1946 р. про інтеграцію східноєвропейської історії в курси загальної історії.

Також у 1969 р. «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volkdemokratischen Länder Europas» було перейменовано на «Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder» («Щорічник історії соціалістичних країн»), що відповідало концепції про перемогу й побудову соціалізму в європейських країнах народної демократії.

Завершення реформи майже співпало з завершення «ери Ульбріхта» та початком політики «розрядки» і налагодження наукового діалогу з істориками ФРН, що певною мірою створювало нові умови для східноєвропейських досліджень і сприяло їх частковій інтеграції до загальнонімецького академічного середовища. Можна відзначити й деяке пом'якшення контролю партії щодо дослідників. Наприклад, опальний Г. Мюльпфордт отримав змогу брати участь у наукових проектах і публікувати свої праці.

Основними центрами східноєвропейських досліджень в НДР у 70-80 і рр. залишались Берлінський, Ляйпцізький та Галльський університети й Академія наук, де існувала спеціальна робоча група «Історія слов'янських народів». У червні 1971 р. на VIII з'їзді СЄПН було відзначено, «що НДР, як соціалістична країна, є складовою частиною соціалістичної співдружності і пов'язана тісною дружбою з прославленим Радянським Союзом», тому для провідних представників марксистсько-ленінської історичної науки в НДР самозрозумілою є «історична закономірність і легітимність подальшого розширення світової соціалістичної системи», що обумовило зосередження уваги дослідників на післяреволюційному періоді.

Відповідно до рішень секретаріату ЦК СЄПН 17 листопада 1982 р. «Завдання будівництва і координації досліджень розвитку соціалістичних країн, їхньої спільної роботи і світової соціалістичної системи» від було визначено 25 спеціальних центрів, де займались відповідною проблематикою, в 7 із них досліджували/викладали історію. Ця постанова й обумовила специфіку східноєвропейських досліджень на протязі 80-х рр. Наприклад, у Берлінському університеті у 80-і рр. студентам пропонували

лекції з наступної тематики: «Історія світової соціалістичної системи», «Історія Радянського Союзу», «Історія німецько-радянських відносин», «Історія радянської зовнішньої політики», «Історія Жовтневої революції та громадянської війни», «Історія КПРС», «Історія Росії», «Новітня історія Східної Європи», «Історія Польщі». Основні дослідження були зосереджені на соціальній історії, особливо історії інтелігенції соціалістичних країн. У Ляйпцизькому університеті дослідження були зосереджені на історії побудови соціалізму в Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах, еволюції провідної ролі робітничого класу в СРСР, порівняльними дослідженнями історії революцій в рамках інтердисциплінарного центру та історії культури в окремих соціалістичних країнах. У Галльському університеті основна увага приділялась дослідженням керівної ролі КПРС в побудові соціалізму та комунізму, історії Росії та розвитку радянської літератури. Подібна тематика була представлена у Єнському Грайфсвальдському та Ростоцькому університетах.

У другій половині 80-х рр. перед партійним керівництвом виникла дилема щодо співпраці східнонімецьких науковців з колегами з країн соціалістичного табору. З одного боку, на думку партійного керівництва міжнародна наукова співпраця по дослідженню суспільних процесів у соціалістичних країнах була необхідною, а з іншого боку ця співпраця могла сприяти поширенню в НДР реформаційних процесів, які розпочалися у країнах соцтабору й для східнонімецького керівництва були небажаними. Наприклад, у фаховому виданні «Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder» за 1989 р. було вміщено всього дві статті зарубіжних дослідників, обидві з СРСР: Т. Студенкіної про відносини між німцями і поляками у Познані на весні 1848 р. та С. Іскюла про листи західновестфальських солдатів з Росії у 1812 р. [255, с. 117-142], хоча раніше в журналі доволі широко практикувались публікації істориків з європейських країн соціалістичного табору. Але всі ці заходи не могли вберегти країну від революційних змін.

Підсумовуючи, варто відзначити, що в усіх університетах країни було запроваджено східноєвропейські студії, засновано фахові видання та книжкову серію. Найбільш прикметним явищем вже з перших років існування НДР стало перейменування інститутів та кафедр, що призвело практично до повного витіснення назв «східноєвропейська історія» та «Східна Європа» й широкого впровадження назв «історія народів СРСР», «історія країн народної демократії». Вочевидь у міру наростання холодної війни й поновного утвердження поділу на Східну й Західну Європу, з негативним наповненням образу першої, партійне й державне керівництво нової німецької держави вважало недоцільним послуговуватись старою термінологією. Окрім того, це була термінологія «старої» німецької історичної науки, яка почасти асоціювалась з імперіалістичним та нацистським «остфоршунгом», тому відмова від неї підтверджувала розрив з «старою» німецькою історичною наукою. Впровадження нової термінології давало також можливість не вдаватися до трактування НДР як східноєвропейської держави через приналежність до соціалістичного табору. Важко сказати чи переслідувало й таку мету керівництво країни, вдаючись до перейменувань, але хоча такі рішення були обумовлені й іншими чинниками в кінцевому результаті, вони відіграли ще й названу вище функцію. У подальшому східноєвропейські дослідження були повністю інтегровані у всесвітню історію, що відрізняє цей напрямок досліджень в НДР від решти німецькомовного простору. Специфікою східноєвропейських студій в НДР стало впровадження марксистсько-ленінської методології, яка з 50-х рр.. була єдиною можливою й тотального партійного контролю за цим напрямком досліджень і їх розвиток відповідно до директив СЄПН. Подібно до Австрії й ФРН тут у 60-і рр.. відбулось утвердження нової генерації істориків. Її особливістю було те, що представники цієї генерації пройшли своє становлення на засадах марксизму-ленінізму.

6.3. Конструювання нового образу Східної Європи в умовах партійності науки

З перших років існування НДР спостерігалась певна амбівалентність у послуговуванні термінологією між державною/партійною політикою і середовищем науковців. Якщо на державному рівні відбулося витіснення понять «Східна Європа», «східноєвропейська історія» щодо досліджень у НДР, то в академічному середовищі ці поняття використовували неодноразово. Поняття «Східна Європа» було винесено у назву започаткованої Е. Вінтером книжкової серії, яка залишалась незмінною впродовж всього часу існування НДР. Для назви першого східнонімецького фахового журналу «Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost – und Mitteleuropas» Г. Мюльпфордт використав поняття «Східна і Серединна Європа». У вступній статті подавалося роз'яснення, що до Серединної Європи віднесено Польщу, Чехословаччину й Угорщину, оскільки це співпадало з радянським визначенням «країни народної демократії у Центральній Європі» [165, с. VII]. Тут було вжито ще одне поняття «східно-серединноєвропейські» («ostmitteleuropäische») народи [165, с. V] без детального розшифрування, про які саме народи чи країни йде мова. Очевидним є запозичення цього поняття або з міжвоєнного періоду, або з тогочасного західного академічного середовища, де воно було вже широкоживаним. Редакція ставила завдання знайомити німецького читача з досягненнями історичної науки в СРСР, Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії, Румунії й Албанії [165, с. VIII]. Якщо за основу взяти назву журналу, то можна припустити, що території цих країн і були, в розумінні редакторів, Східною і Серединною Європою. З огляду на це доволі важко сказати про існування єдиного підходу до регіоналізації східноєвропейського простору, можна навіть відзначити певну суперечливість щодо вживання понять. Ймовірно це можна пояснити знанням і прихильним ставленням до понятійного апарату, якими послуговувались у попередні роки і який утвердився на Заході у післявоєнний період, з одного боку, а з іншого –

свідомим (і частково захисним) трансферуванням/перенесенням радянської термінології.

Як вже було мовлено, така назва журналу проіснувала не довго й під час наступних перейменувань дотримувались партійної лінії, тому в назвах не використовували поняття «Східна Європа», «Східно-Серединна Європа», «Серединна Європа» чи «Південно-Східна Європа», а надавали перевагу «історія СРСР», «історія країн народної демократії» чи «історія соціалістичних країн Європи». Однак у передовій статті редколегія, вже перейменованого у 1958 р. журналу, використовувала поняття «Східна Європа», «Східно-Серединна Європа» і «Південно-Східна Європа», але без чіткого пояснення, які території розуміють під кожним з них [223, с. 9].

1970 р. східнонімецький історик Г. Войхт розкритикував західнонімецьких дослідників, особливо Є. Лемберга, за використання поняття «Східно-Серединна Європа». За його версією, Східно-Серединна Європа була винаходом «імперіалістичного німецького «остфоршунгу» ХХ ст. та «інспірацією німецького імперіалізму», який прагнув цей простір «анексувати шляхом «дружнього проникнення». Доказом цього було те, що західнонімецькі «остфоршери» розуміли під Східно-Серединною Європою простір «від Фінського морського заливу до Егейського моря», на якому спостерігалось вороже ставлення до «справжньої Східної Європи», натомість він «відносно тісно був пов'язаний з Серединною Європою», основу якої становили німці. Оскільки не існувало чітко визначених кордонів то до Східно-Серединної Європи на Заході інколи зараховували й Україну [840, с. 59]. Протиставлення «справжньої Східної Європи» й «абендлендішен Східно-Серединної Європи» інтерпретувалося Г. Войхтом як намагання «виключити в історичній ретроспективі Росію і Радянський Союз з європейської історії» і «генеральна тема антисоветизму» [840, с. 62]. З огляду на це в НДР відмовлялися від використання цього поняття.

Аналіз публікацій східнонімецьких дослідників за 70-і рр. свідчить, що європейські країни соціалістичного табору співвідносились істориками НДР

з Радянським Союзом, Східною та Південно-Східною Європою [814, с. 710], або зі Східною, Серединною та Південно-Східною Європою [815, с. 39], при цьому якоїсь чіткої регіоналізації ними не пропонувалось. У статті про Галле й Петербург доби Просвітництва, опублікованій 1982 р. у «Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas», Г. Мюльпфортдт відзначав, що «Серединнонімецьке Просвітництво [...] поширилося, перш за все, на протестантську Німеччину, потім католицьку а також на *Східно-Серединну, Північну, Північно-Східну, Східну та Південно-Східну Європу*» [305, с. 166] (курсив – П. Б.). Використанні ним поняття щодо поділів у Європі були відповідником регіоналізації Східної Європи, запропонованої західнонімецьким істориком К. Цернаком у 70-і рр. Цікаво, що Г. Мюльпфортдт, переживши опалу, не вдався до використання прийнятих у Радянському Союзі регіональних поділів, які активно пропагувались його марксистсько переконаними колегами, а редколегія прийняла запропонований ним варіант.

Наведені вище судження про трактування Східної Європи дослідниками НДР є вельми лапідарною інтерпретацією, оскільки у Східній Німеччині цьому питанню не було присвячено спеціальних досліджень/публікацій і не велась ґрунтовна дискусія. Історики НДР майже не вдавалися до територіального визначення Східної Європи, хіба що принагідно висловлювали свої думки до існуючих понять, особливо у ФРН, або досліджували трактування поняття «східноєвропейська історія» класиками марксизму-ленінізму [750, с. 13-39] тощо.

Періодично східнонімецькі дослідники наголошувала на тому, що Східна Європа й слов'янський світ не можуть бути ідентичними поняттями, оскільки «Східна Європа охоплює, подібно як Південно-Східна Європа, й не слов'янські народи», а Радянський Союз, до складу якого «з часу заснування належать найбільші слов'янські народи» територіально «виходить за межі східноєвропейського простору».[340, с. 9] Та, незважаючи на заувагу про недопустимість ототожнення Східної Європи й слов'янського світу, її автори

і їхні колеги у своїх публікаціях неодноразово послуговувались поняттями Східна Європа і слов'янський світ, Південно-Східна Європа і південні слов'яни як синонімами. Але незалежно від послуговування тим чи іншим поняттям, у сферу цього напрямку досліджень в академічному середовищі Східної Німеччини були включені СРСР й європейські країни соціалістичного табору й до кінця 60-х рр. він чітко виокремлювався. Водночас це було відповідником інтерпретуванню Східної Європи на Заході як сфери впливу Радянського Союзу.

У чому ж була особливість образу Східної Європи, сконструйованого в академічному середовищі Східної Німеччини? Ще до заснування НДР велика увага почала приділятися дослідженням німецько-російським відносин «у всіх сферах», бо саме ця тематика найкраще дозволяла провести «наукову ґрунтовну корекцію німецького образу Росії», спотвореного «роковими та небезпечно помилковими оцінками і фальшуваннями» імперіалістичного «остфоршунгу» [852, с. 660]. Тому «предмет і завдання досліджень німецько-слов'янських й особливо німецько-російських відносин були з самого початку в історіографії НДР обумовлені необхідністю подолати імперіалістичний реакційний історичний образ» [723, с. 31]. Отже, як свідчать власні оцінки/заяви східнонімецьких дослідників перед цим напрямком досліджень з самого початку відкрито ставились конкретні політичні завдання. Це була своєрідна позитивна історична політика, але одночасно передбачалась і її запрограмованість.

Важливість цього напрямку досліджень засвідчує й те, що у назву заснованого 1956 р. фахового видання «Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen und Geschichte Ost – und Mitteleuropas» також було винесено «історія німецько-слов'янських відносин». У передмові до першого номеру журналу відзначалось, що вагома роль слов'янських народів, а у ширшому розумінні східноєвропейських та східно-серединноєвропейських народів, у сучасному житті потребує неупередженого погляду на їх значення у минулому й породжує, перш за, все інтерес до російської історії [165, с. V].

У тексті передмови доволі чітко проглядалась вибудована ієрархія народів. На перше місце ставились дослідження відносин між російським та німецьким народами, які визначались як два «великі народи Європи». Потім відзначалось бажання «не залишити поза увагою» зв'язки німецького народу з іншими слов'янськими сусідами, зокрема народами Польщі і Чехословаччини. Ставилось завдання приділяти основну увагу не просто історичним зв'язкам та відносинам, а саме «дружнім контактам» [165, с. VI]. Через три роки редакційна колегія вже перейменованого видання конкретизувала завдання і акцентувала особливе прагнення показувати «дружні відносини між Німеччиною і її східними сусідами в широкому розумінні, особливо зв'язок німецького робітничого класу з робітниками цих країн та приділяти особливу увагу ролі пролетарського інтернаціоналізму у розвитку історії» [223, с. 4-10].

Провідна роль у дослідженнях німецько-слов'янських зв'язків належала Е. Вінтеру, для якого ця тема не була новою й, певно, у його випадку це було не стільки виконанням партійних директив, скільки продовженням проблематики попередніх досліджень. Він докладав чимало зусиль для дослідження взаємин між німцями та слов'янами в суспільно-політичній думці, науці та інших культурних сферах. Впродовж 1953-1955 рр. вийшли друком три монографії Е. Вінтера на задану тематику: «Галле як вихідний пункт німецького русознавства у XVIII ст.» [426], «Плекання західно-і південнослов'янських мов у Галле у XVIII ст.» [434], «Чеська та словацька еміграція у Німеччині у XVII-XVIII ст. Нариси з історії гуситських традицій» [434], в яких, насамперед, поставав образ Німеччини як важливого центру для розвитку слов'янських культур. Хоча в монографіях і було показано успіхи представників слов'янського світу у різних галузях культури, але ці дослідження більшою мірою слугували не конструюванню нового образу Східної Європи і слов'янського світу як творців європейської культури, а скоріше деконструкції образу Німеччини як ворога Східної Європи/слов'ян.

1956 р. Е. Вінтер опублікував статтю програмного характеру «Зустріч німецької і російської культур». Але таке трактування питання не зовсім відповідало амбіціям радянської концепції про роль Росії/Радянського Союзу у прогресивному розвитку світу/Європи. Радянський дослідник П. Н. Берков розкритикував Е. Вінтера, відзначивши, що мова мусить йти не про «зустріч культур», а про «плідні взаємні зв'язки, про обмін духовними цінностями» [114, с. 50]. На той час радянські дослідники російської літератури поряд з істориками приділяли значну увагу дослідженням впливу слов'янської, насамперед російської, культури на центрально- та західноєвропейську культуру. Вони вважали, що за такого підходу до проблеми слов'яни перетворюються з «пасивних партнерів» в «активних співучасників» культурних та наукових процесів [723, с. 33].

Реакція на критику була миттєвою: того ж 1956 р. з нагоди 60-річного ювілею Е. Вінтера вийшла друком збірка «Німецько-слов'янські взаємозв'язки за сім століть» [139]. З другої половини 50-х рр. Е. Вінтер активно впроваджував поняття «взаємозв'язки» для характеристики німецько-слов'янських відносин у сфері науки та культури. Надалі дослідники НДР, подібно до своїх колег у Радянському Союзі відмовлялися від поняття «вплив» і спрямовували дослідження на показ «активних наслідків» дії слов'янської, особливо російської культури «у центрально- та західноєвропейській культурі» [671, с. 223]. Поняття «взаємозв'язки» пізніше почали використовувати австрійські і швейцарські дослідники у працях про відносини Австрії й Швейцарії зі Східною Європою. Водночас, якщо проаналізувати назви праць про німецько-російські взаємини, опублікованих Е. Вінтером або виданих під його редакцією, починаючи з 60- рр., то стає очевидним, що він надавав перевагу більш нейтральному поняттю «відносини». Найохочіше Е. Вінтер використовував поняття «взаємозв'язки» у дослідженнях німецько-чеських зв'язків, особливо пов'язаних з постаттю Бернарда Больцано, якого він назвав «філософом німецько-слов'янських взаємозв'язків», відзначивши, що «ніхто більше ніж він не заслуговує на таке

звання» [423, с. 9]. Однак у статтях «програмного характеру» Е. Вінтер не переставав наголошувати на тому, що «у взаємних відносинах завжди панує взаємозв'язок і якщо ми говоримо про відносини, то завжди розуміємо взаємні відносини», бо «ніщо так не зашкодило німцям» у відносинах зі слов'янськими народами як «поза культуртрегера», «що суперечить не тільки тактовності, але й історичній дійсності» [422, с. 108].

У дослідженнях німецько-російських/слов'янських відносин ставилось також завдання легітимізації їх багатовічності. Водночас ці дослідження мали показати й важливість східноєвропейського регіону для розвитку Європи. З цією метою почались дослідження періоду Київської Русі [592, с. 194-201]. Провіда роль у розробці цієї теми у Східній Німеччині належала Бруно Відері (Bruno Widera), учневі Е. Вінтера. Він стверджував, що відносини між Німеччиною і східними слов'янами існували ще напередодні виникнення Київської Русі й особливо інтенсивними вони були починаючи з другої половини XI ст. На доказ цього він наводив 25 свідчень джерельного характеру про двосторонні контакти, які впродовж 200 років не супроводжувались ні ворожнечею, ні протистоянням [414, с. 57]. Тим самим легітимізувались дружні політичні відносини, які мали тривалу історичну традицію, а Київська Русь поставала у ролі активного учасника європейської політики.

Більш вагомими й інтенсивнішими були економічні зв'язки Київської Русі з Західною Європою. У своєму дослідженні Б. Відера спростовував тезу Л. К. Гетца, що це була «німецька» торгівля й велась тільки з північною частиною Русі (Новгородом) й наголошував, що у взаємну торгівлю була включена і Південна Русь, яка мала взаємний товарооборот й не виконувала винятково транзитних функцій [416, с. 7]. На прикладі торгових відносин між Німеччиною та Київською Русю в першій половині XI ст. Б. Відера відзначав високий економічний розвиток Русі, який і спричинив розширення зовнішньої торгівлі Київської Русі з Західною Європою й, перш за все, Німеччиною. Ще одним аргументом на користь економічних успіхів східних

слов'ян стало твердження, що Київська Русь не поступалася Німеччині у розвитку міст, а підставою для цього стали дослідження радянських істориків і дані «Повісті временних літ» [416, с. 6].

В академічному середовищі східнонімецьких істориків Б. Відери ставили у заслугу спростування норманської теорії й доведення «принципової відповідності феодального розвитку домонгольській Русі й Західної та Середньої Європи» [849, с. 263-264]. Б. Відера не тільки підкреслював важливість економічних відносин Німеччини з Київською Руссю, але й намагався вписати Київську Русь в загальноєвропейський простір, як вагому його складову, бо саме «завдяки німецько-російській торгівлі» Європа перетворилася «на єдиний економічний простір», який на заході досягав Атлантики, а на сході Уралу [416, с. 36]. На його думку, Захід постав не тільки через «відносини з візантійцями та ісламськими сферами впливу», але й через відносини зі Східною Європою. З X ст. до середини XIII ст. «світ» складався не тільки з Заходу, Візантії та Османської імперії, але й домонгольської Росії [414, с. 58]. Водночас варто зауважити й те, що переважна більшість висновків Б. Відери базувалась на розробках радянської історіографії й він без особливих застережень будував свої дослідження на концепціях радянських істориків.

Основна увага при дослідженні німецько-слов'янських/російських культурних зв'язків все ж таки була зосереджена на XVIII ст. Одним із аргументів на користь німецько-російських «взаємозв'язків», а не «впливу» у працях Е. Вінтера і його молодших колег було трактування Росії, як країни великих можливостей для наукової реалізації німців, чого вони не мали на батьківщині. Саме у Росії «орієнталіст Шльоцер» став «великим істориком», завдяки своїй діяльності у Росії зоолог і ботанік П. Паллас увійшов в історію науки, М. Ломоносов хоча й мав студії в Німеччині, але зреалізувати ці знання міг тільки у Росії [422, с. 108]. На прикладі експедиції Д. Мессершміда Е. Вінтер спробував показати наскільки «успіх» німецьких дослідників був пов'язаний з внутрішньою політикою Росії й особою царя. За

Петра I були доволі сприятливі умови для наукових досліджень і мали вагому підтримку, що й забезпечило спорядження експедиції до Сибіру. Натомість Петро II був «іграшкою в руках дворянських родин», а Академія наук перетворилась на місце постійних інтриг, що й унеможливило нову експедицію Д. Мессершмідта, не зважаючи на важливість попередніх його досліджень.

Варто зауважити, що діяльність німців у Росії не завжди характеризувалася позитивно, але й відзначалася їх роль в породженні інтриг та ведені закулісних ігор у тогочасному російському науковому середовищі [335, с. 3-4]. Водночас у дослідженнях німецько-російських культурних відносин науковцями НДР створювався образ німців, як важливих репрезентантів знань про Росію на Заході. Наприклад, основоположник порівняльної статистики А. Бюшінг, який заснував видання «Magazin für die neue Historie und Geographie», $\frac{3}{4}$ матеріалів дев'ятого тому присвятив Росії. Він не тільки намагався розширити знання німецькомовного світу про цю «велику країну», а підібрав такі матеріали та джерела, які б спростовували твердження, що у допетровську епоху Росія жила у напівварварстві.

Історики НДР відзначали і роль А. Л. ф. Шльоцер як репрезентанта Росії на Заході. З метою спростування різних чуток про Росію А. Л. ф. Шльоцер намагався познайомити якомога більше німців з російською літературою і джерелами з російської історії [335, с. 32] й пояснював віднесення англічанами російської мови до варварської, їхнім нерозумінням цієї мови [335, с. 30].

Е. Вінтер і його учні намагались не просто виконувати партійні настанови, а, опираючись на джерела, прагнули показати багатовимірність, складність і неоднозначність російсько-німецьких культурних взаємин. Стосунки А. Л. ф. Шльоцера і М. Ломоносова були яскравим свідченням тогочасного ставлення німців і слов'ян одне до одного як «іншого» і «чужого» і це як показали східнонімецькі дослідники скоріш було притаманне росіянинові М. Ломоносову, а не німцеві А. Л. ф. Шльоцеру. Їхні протиріччя

виглядали значною мірою не як «суто наукове протистояння, а протистояння слов'янина з чужоземцем» й позиція М. Ломоносова визначалась національними почуттями [335, с. 6-8], хоча з математиком Л. Ейлером, який був родом з Базеля, М. Ломоносов мав чимало спільних позицій, в тому числі й щодо концепції Московського університету [425, с. 9-10]. Е. Вінтер також відзначав упереджене ставлення М. Ломоносова до А. Л. ф. Шльоцера, яке частково намагався пояснити недостатньою інформованістю першого про діяльність другого [432, с. 110-111]. Зауважували східнонімецькі дослідники й те, що у Росії також існувала певна градація європейських народів, в якій німці були не на першому місці. Як приклад, наводилася цитата з праці В. Татищева про користь наук і училищ, де він відзначав, що Франція і Англія переважають над усіма країнами у науковій сфері, а Німеччина має передові успіх тільки у гірничому промислі [193, с. 148-149].

Публікуючи листування А. Л. ф. Шльоцера і підготовлені ним рапорти, німецькі дослідники прагнули знайти «золоту середину» в оцінці його заслуг. Вони відзначали певну переоцінку внеску А. Л. ф. Шльоцера в розвиток російської історичної науки німецькими дослідниками і недооцінку його творчості в радянській історіографії. Безпідставними вони вважали й звинувачення А. Л. ф. Шльоцера «дворянсько-буржуазними істориками Росії» у замовчуванні здобутків російського історика В. Татищева [335, с. 27-28]. Намагаючись визначити місце В. Татищева, М. Ломоносова і А. Л. ф. Шльоцера в російській історіографії, К. Грау відзначав: «Кожен з трьох названих істориків зробив свій вклад: Татищев почав з критичного зібрання джерел, Ломоносов представив першу розробку історії, а Шльоцер спробував поєднати обидва елементи». До того ж М. Ломоносов був «набагато сильнішою з'єднуючою ланкою між Татищевим і Шльоцером, ніж це попередньо вважалось» [193, с. 161].

Східнонімецьким історикам – дослідникам німецько-слов'янських відносини не завжди вдавалось знаходити переконливі приклади взаємовпливу та взаємодії німців і слов'ян, особливо у випадку з

Московською Росією, включаючи й петровські часи. Фактологічно зазвичай мова йшла про внесок німців у російську науку та культуру, навчання підданих Російської імперії в Європі й, зокрема, у німецьких університетах. Хоча автори й не послуговувались виразом «німецький вплив», але логічно з їхніх праць мимоволі виникав висновок про приналежність німців до значно розвиненіших народів та носіїв вищої культури, які своєю діяльністю та співпрацею з Росією сприяли її включенню до європейського культурного простору, розвиненого вищого світу.

Наприклад, К. Грау відзначав, що у XVII ст. спостерігалось постійне прагнення Росії до економічного зміцнення, а Київська духовна академія та Московська слов'яно-греко-латинська академія не могли забезпечити потребу петровської Росії у фахових спеціалістах і науковцях, тому це спричинило, з одного боку, запрошення до Росії європейських спеціалістів, а з іншого боку, поїздки молодих росіян за кордон для отримання освіти і стимулювало появу в Росії нових шкіл і зростання книгодрукування [192, с. 9-11]. Підготовчу роботу до відкриття Академії наук у Петербурзі К. Грау характеризував як «загальноєвропейську справу», оскільки Петро I мав переговори з провідними представниками академічної думки на Заході [192, с. 12]. Отже, це не був суто російський проект, який базувався на досягненнях російської науки. Водночас К. Грау відзначав подальші високі наукові здобутки Петербурзької академії наук, які забезпечували їй міжнародне визнання й широку міжнародну співпрацю [193, с. 51-68]. Це також було важливим аргументом у спростовуванні уявлень про відсталість і варварський характер Росії.

Підсумовуючи дослідження німецько-російських наукових відносин у дореволюційний період, варто відзначити намагання Е. Вінтера і його колег хоча б частково відстоювати власні інтерпретації цих відносин і тим самим зберігати певну незалежність від концепцій радянських науковців. Насамперед вони робилось це шляхом широкої публікації документів, які й засвідчували складність і неоднозначність німецько-слов'янських

культурних зв'язків, в яких не завжди був «взаємозв'язок», а почасти зустрічалось і протистояння, і непорозуміння, і суперництво, а інколи й зневажання і не тільки з німецької сторони. Заходами Е. Вінтера було опубліковано щоденник дослідника Сибіру Д. Мессершміда, листування Л. Ейлера, листи й документи, пов'язанні з діяльністю А. Л. ф. Шльоцера, листування П. Палласа.

Значно краще можна було показати провідну роль Росії у загальноєвропейських справах, досліджуючи не наукові зв'язки, а боротьбу проти наполеонівської Франції. Заходами комісії істориків НДР й СРСР в 1963 р. проведено спеціальну конференцію присвячену цій темі. Виступи учасників покликані були легітимізувати визвольну місію російських військ в Європі й німецько-російську військову співпрацю. Аналогічні трактування були представлені і в монографії Ф. Штраубе «Весняна кампанія 1913 р. Роль російських військ у визволенні Німеччини від наполеонівського іґа».

Але найбільш яскраво замальовувалася провідна роль Радянського Союзу у дослідженнях німецько-радянських відносин. Так, у колективній монографії «Німецько-радянська дружба. Історичний нарис від 1917 р. до сучасності» двосторонні відносини характеризувались як пролетарська солідарність на захист завоювань Жовтневої революції [140, с. 19-21], а війна 1941-1945 рр. трактувалась як їх спільна боротьба СРСР й німецьких антифашистів «за перемогу Радянського Союзу і спасіння німецького народу» [140, с. 137]. У 1945-1949 рр. СРСР виступав у ролі «друга і помічника німецького робітничого класу в боротьбі за антифашистсько-демократичний переворот й проти імперіалістичної політики реставрації і розколу» [140, с. 165], а подальший двосторонніх відносин характеризувався не інакше як братерська дружба назавжди.

Завдання спростування культуртрегенської місії й варварського образу Східної Європи ставилися і в дослідженнях німецько-польських та німецько-чеських відносин. У східнонімецьких фахових виданнях окрім праць східнонімецьких славістів та істориків публікувались дослідження

польських, чеських, словацьких, радянських та інших слов'янських науковців, покликаних легітимізувати німецько-слов'янську дружбу й спростувати меншовартість слов'ян. Е. Вінтер неодноразово вдавався до написання нарисів чи більш серйозніших досліджень про відомих представників слов'янського світу [427, с. 625-644], тим самим доводячи вагомі успіхи слов'ян у багатьох сферах і не тільки на теренах їх батьківщин, але й поза їх межами в тому числі й в Західній Європі. На його думку чеська, словацька і польська еміграція мала позитивний вплив на розвиток німецької культури і науки й відзначав те, що внук Коменіуса Яблонські свого часу був президентом Берлінської академії наук [422].

Особливу увагу Е. Вінтера впродовж декількох десятиліть привертала постать Б. Бальцано, який духовно належав до двох націй, а його творчість яскраво засвідчила, що складні німецько-чеські відносини на ґрунті інтелектуальної сфери можуть перерости в добросусідські [428, с. 4]. Пізніше Е. Вінтер в оцінці значення творчості Б. Бальцано не обмежувався німецько-чеськими відносинами, а послуговувався словами його учня Я. М. Фесла (J. M. Fesl), що «Бальцано має романське походження, є чехом за народженням, за освітою належить німецькій науці, а серцем і життям людству» [423, с. 9]

При дослідженні німецько-польських відносин перед марксистсько-ленінськими істориками НДР з самого початку стояло важливе завдання «сприяти дружнім німецько-польським відносинам» й відповідно з цією метою усунути в уявленнях багатьох німецьких людей «викривлений історичний образ Польщі» та боротися з фальшуванням історії Польщі західнонімецькими імперіалістами [813, с. 81-96]. Важливе місце у цьому напрямку досліджень займала проблема кордону по Одеру-Нейсі. Це питання видавалося доволі складним для дослідників НДР, оскільки вся попередня німецька історіографія була, спрямована на доведення приналежності цих земель Німеччині. Тому перші роботи на задану тематику належали східнонімецьким партійним функціонерам, зокрема міністру народної освіти П. Ванделю [792, с. 291]. Потім цими питаннями активно займався Г.-Ф.

Гентцен, роботи якого неодноразово публікувались у польських провідних історичних виданнях. Він тісно співпрацював з польськими науковими інституціями політичного спрямування, які всю свою діяльність зосереджували на історичній легітимації західних кордонів Польщі.

Варто відзначити, що співпраця з польськими істориками і трансферування її концепцій у східнонімецьку історіографію була не зовсім безпечною з огляду на розвиток подій у самій Польщі, де вже у 50-і рр. почала проявлятися криза побудови соціалізму й власне специфіка розвитку польської історіографії, яка зуміла уникнути «догматизму радянської історіографії сталінського періоду», а після «польського Жовтня» 1956 р. хоча й зберігалось домінування марксистської історіографії, почали з'являтися дослідження, які базувалися на немарксистській методології [792, с. 290].

Східнонімецькі історики також викривали «антипольський» характер німецької політики, в тому числі й щодо становища польських заробітчан [155, с. 85-106]. Низку праць про німецьку політику щодо вирішення польського питання напередодні і під час Першої світової війни опублікував Г Лемке. Досліджуючи позицію імперського уряду щодо польського питання у Галичині, він приділив значну увагу й українському національному руху, який толерувався берлінськими дипломатами і використовувався ними в антипольській політиці. Оскільки, за словами чиновника МЗС Німецької імперії В. Цімерманна, українці у протистоянні з поляками використовували «кращі аргументи ніж німецька пропаганда» [278, с, 83]. Г. Лемке стверджував, що і «у протистоянні з Росією Серединні держави розіграли український націоналізм як козирну карту» [278, с. 102].

У дослідженнях німецько-польських взаємин намагались знаходити і «позитивні моменти» як, наприклад, ставлення німецьких лібералів й демократів до польського визвольного руху у XIX ст. Так, під час чергової емігрантської хвилі поляків у 1864 р. німецька поліція не допускала їх тривалого перебування у містах Саксонії, але місцеві демократи надавали їм

допомогу і підтримку та налагодили у Ляйпцігу видання польського журналу «Ojczyzna» («Вітчизна») [360, с. 59].

Безумовно така тема, як відносини Німеччини з народами Східної Європи не була новою для німецькомовної історіографії. Але особливість цього напрямку досліджень в НДР полягала в тому, що відповідно до політики СЄПН основна увага повинна була зосереджуватись на прогресивних традиціях [650, с. 187]. Можна погодитися з східнонімецькими істориками у тому, що, завдяки їм став відчутним розрив з «історичною ідеологією, яка вбачала у слов'янських народах виключно культурно і історично неповноцінні об'єкти історичних німецьких конструкцій, орієнтованих на абендланд і культуртрегерську місію німців» [723, с. 32].

Наступним напрямком, покликаним «корегувати» образ Східної Європи, була критика західнонімецького «остфоршунгу», яка набула особливого розмаху у другій половині 50-х – 60-і рр. Цей напрямок був визначений серед головних завдань для «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder», де надрукували свого роду програмну статтю вельми критичного характеру Б. Шпіру, який до того ж був засновником і керівником «Робочого гуртка боротьби з західнонімецьким «остфоршунгом», що існував в Ляйпцизькому університеті ім. Карла Маркса [817, с. 34-79]. Критичні статті публікувались і на сторінках інших наукових періодичних видань, в тому числі й «Zeitschrift für Geschichte» [691, с. 1781-1803], а також у російському перекладі в провідних радянських виданнях [502, с. 225-260]. На філософському факультеті Берлінського університету у 1960 р. було навіть засновано спеціальний відділ історії імперіалістичного «остфоршунга» [672, с. 319]. Боротьбою з західнонімецьким «остфоршунгом» переймалися і спільні комісії істориків НДР і Народної Республіки Польщі [820], НДР і СРСР [494, с. 196-201].

Завданням подібних публікацій та організацій була «боротьба з західнонімецькою ідеологією антикомунізму та реваншизму», а також викриття «фашистського характеру «буржуазного» німецького

«остфоршунга» [682, с. 313]. Наприклад, комісія істориків НДР і СРСР була заснована 5 лютого 1957 р. в Москві за ініціативою ЦК СЄПН і особисто В. Ульбріхта, з метою зміцнення боротьби проти буржуазної ідеології і буржуазної історіографії особливо в їх формулюванні західнонімецькими істориками [812, с. 104-113]. Аналогічні завдання покладались і на німецько-польську комісію істориків. Її голова з німецької сторони Герард Шільфер (Gerhard Schilfert) відзначав, що для комісії важливо «постійно полемізувати із західнонімецькою реакцією та її ідеологічними помічниками, замаскованими фальшуваннями, точніше кажучи, викривлення польської історії і відповідно німецько-польських відносин» [792, с. 114-122].

Участь істориків НДР у критиці західнонімецького «остфоршунгу» була одним з елементів творення східнонімецької ідентичності. Відповідно до якої НДР трактувалася як «оплот миру в центрі Європи» [550, с. 84], «форпост миру та соціалізму в Європі» [557], «бастіон соціалізму» [560] і т. п. та розмежовувалася з капіталістичним німецькомовним простором, перш за все з ФРН.

Корегування образу Східної Європи проводилось і в інших дослідженнях, не пов'язаних з тематикою німецько-слов'янських відносин і критикою західнонімецького «остфоршунгу». Серед таких робіт заслуговує на увагу праця Е. Вінтера про історію відносин між римською курією та східними слов'янами [430], яку невдовзі після виходу у НДР було видано й у російському перекладі. Ця робота мала гучний науковий резонанс: рецензії були опубліковані не тільки в НДР та СРСР, а й у Чехословаччині, ФРН, Італії, США, Великобританії [569]. Одним із завдань своєї роботи Е. Вінтер визначив спростування клерикально-націоналістичних тез західної історіографії про васальну залежність Росії від Ватикану та її трактування як колонії Німеччини [115, с. 21]. В його праці Росія і папська курія показані повноцінними гравцями на східноєвропейському просторі. Росія почасти поставала в ролі захисника традицій та самобутності, а папська курія їх руйнівником. На думку Е. Вінтера, папство дуже рано усвідомило значимість

Росії, перш за все, Москви і, розглядаючи Східну Європу як важливу територію, через яку пролягав шлях до Персії, Індії та Китаю, намагалось включити її до сфери свого впливу [431, с. 9].

Росія протистояла цим пориванням Ватикану й намагалась утвердити/зберегти свій вплив у цьому регіоні. На увагу заслуговує фраза Е. Вінтера, про протистояння папській експансії за часів Олександра Невського: «Великий князь Олександр боровся проти шведів і німецького ордену, за яким стояла папська курія і в його очах сатрапія Золотої орди була меншою загрозою для національної самобутності ніж та небезпека, яка загрожувала з Заходу» [431, с. 10]. Цим він в черговий раз підтвердив, що у певні історичні періоди для еліти Північної Русі азійська/нехристиянська Золота орда була духовно ближча за християнський католицький Захід, який був не тільки «іншим», а й «чужим» і «ворожим». У свою чергу це дає підстави й для запитань: чи була тогочасна Росія більше азійською, чи європейською? І чи «невизнання» її європейськості Заходом було тільки «витвором» Заходу, чи й Росія «бачила» себе ближче до Азії ніж Європи? Але Е. Вінтер дав однозначну відповідь, «що Росія завжди була європейською державою», тільки на Заході не хотіли з цим рахуватись. Сам же він Росію XV ст. порівнював з «вранішнім світилом, яке з'явилося на небосхилі країн Заходу» і видавалась чимось новим. І в цьому, на думку Е. Вінтера, основна причина тих «упереджень, переоцінки та недооцінки Росії й часто навіть самих неймовірних уявлень, які існували в Європі відносно нової великої держави на Сході» [431, с. 11].

Хоча робота трактувалась як викриття підступної політики папської курії щодо Росії, Е. Вінтер навів чимало прикладів того, що Росія потребувала зв'язків з Ватиканом і Західною Європою й саме звідти вона отримувала значні ресурси для власного розвитку, в тому числі й людські. Політичне становище та економічний розвиток Росії в 70-і рр. XVII ст. підштовхували її до більш тісного спілкування з Європою, що призвело до послаблення відчуженості до католицизму та римської курії [569, с. 108].

Радянські рецензенти наголошували на тому, що Е. Вінтер у своїй праці на численних прикладах показав, як Ватикан прикривався прагненням повернути Росію до «істинної віри», а насправді курія «завжди залишалась вселенською корпорацією феодалів, лихварів, буржуазних дільців, войовничим ворогом народів Росії» [569, с. 10]. Тим самим вони на перше місце ставили економічно-політичні інтереси Ватикану, що більше відповідало марксистсько-ленінській методології. Е. Вінтер також декларував прагнення Риму долучити Росію та слов'ян до унії, перш за все, як бажання отримати доступ до державно-національних економік і встановити економічне панування [430, с. 20], але поряд з цим він неодноразово відзначав відмінність цивілізаційних і духовних цінностей, посиляючись при цьому на російські джерела. До прикладу, російська преса початку 80-х рр. XIX ст. й обер-прокурор Святішого Синоду К. П. Побєдоносцев трактували Ватикан як революційний елемент для Східної Європи, тому боротьба проти союзу з Ватиканом вважалась боротьбою проти космополітів та проєвропейсько налаштованих осіб [430, с. 32]. В опосередкований спосіб Е. Вінтер засвідчував консерватизм і антиєвропейськість значної частини тогочасного російського суспільства.

Ставлення до релігії і православної церкви у Радянському Союзі й толерування атеїзму дали можливість Е. Вінтеру не тільки критикувати Ватикан, а й показати реакційність православної церкви, яка «освячувала феодально-колоніальний і контрреволюційний розбій царизму та його боротьбу з соціалістичним робітничим рухом» [569, с. 15]. Детальний аналіз робіт Е. Вінтера дозволяє припустити, що і в НДР він послуговувався своїм попереднім досвідом, коли в заголовок виносились теми відповідно до ідеології владних структур, у вступі чи висновках робилися посилання на актуальні політичні рішення, але у самому тексті було чимало позицій, які не завжди корелювались з цією офіційною ідеологією.

Представники молодшого покоління східнонімецьких істориків вочевидь не могли собі дозволяти подібних речей, принаймні так часто.

Переважна більшість праць Е. Доннерта, як і його колег слугувала, легітимації «європейськості» і прогресивного розвитку Росії відповідно до концепцій радянської історіографії. Досліджуючи історію Росії та Прибалтики у XVI ст., він наголошував на паралелях між розвитком суспільної думки у Росії та ідейних течій у Західній і Середній Європі, а місце Росії в міжнародній європейській політиці розглядав крізь призму боротьби за панування на Балтиці [147]. В рецензії на монографію Е. Доннерта «Лівонська орденська держава і Росія. Лівонська війна і балтійське питання в європейській політиці 1558-1583 рр.» радянський історик естонського походження Х. Круус відзначав, що в радянській історіографії утвердилась «доволі стійка концепція про причини Лівонської війни» і робота Е. Доннерта «в цілому не виходить за рамки цієї концепції» [545, с. 174], чим підтверджував трансферування Е. Доннертом образів і концепцій радянської історіографії в східнонімецький академічний світ.

Подальші роботи Е. Доннерта з історії культури і середньовічної історії Росії також були своєрідною спробою легітимації європейськості й вагомим культурного розвитку Росії. Зазвичай його книги містили значну кількість копій гравюр, ікон та картин, зображень архітектурних пам'ятників, уривків з документів. Такий підхід він пояснював тим, що його праці розраховані на широке коло читачів, а джерельний матеріал використовувався для того, щоб «читач міг власні судження» сформулювати [148, с.,7].

Однією з перших у цій серії праць стала монографія про культуру й духовне життя Московської Росії у XV-XVI ст. [148]. Утворення цілісної Московської держави у трактуванні Е. Доннерта було важливим «всесвітньо-історичним процесом», який позначився на подальшому і Європи, і Азії. Московська держава докладала чимало зусиль не тільки для економічного розвитку, а й переймалась плеканням культури, зміцнювала військовий потенціал, що слугувало гарними передумовами для зовнішньої владної політики [148, с. 7]. Е. Доннерт намагався спростувати й твердження, що тогочасну Московську державу на Заході однозначно сприймали як

«азійського варвара» і «дикуна». З цією метою він навів окремі повідомлення європейців, як то посланника Ганса Кобенцля (Hans Kobenzl) до Відня у 1576 р., який відзначав що скарги Московського царства за своєї красою та пишністю значно перевищують ті, які йому доводилось бачити у королів Іспанії, Франції, Угорщини, Богемії та герцога Тоскани [148, с.24].

Але якщо у розкоші, багатстві двору й організації розваг Московська Росія XVI ст. не відставала від Європи, то в розвитку науки, освіти й книгодрукування ситуація була менш приваблива. Наприклад, першодрукар І. Федоров не тільки не знайшов підтримки, а зазнав гоніння й змушений був шукати захисту на чужині [148, с.45]. Водночас Е. Доннерт з метою певної позитивної кореляції образу відзначив, що в тогочасній Росії не тільки царі й великі князі мали книгозбірні й бібліотеки, але й духовні прелати, високі посадовці, купці й підприємці. І ці книгозбірні створили основу для розвитку російської наукової думки [148, с.56-58].

Але Е. Доннерту також не завжди вдавалося конструювати образ Росії як європейської високорозвиненої держави. Аналізуючи ідейні течії у російському суспільстві він відзначав, що хоча тогочасні мислителі як, наприклад Радищев і не закликали до зміни існуючого ладу революційним шляхом, вони висували «гострі звинувачення проти *варварських* (курсив – П.Б.) суспільних відносин, які вони зустрічали у царській Росії» [150, с. VII]. Хоча у радянській історіографії також було прийнято критикувати суспільні відносини й експлуатаційну політику панівних верств у царській Росії й визнавалась її відсталість у економічному розвитку. Це дозволяло й східнонімецьким дослідникам висловлювати критичні судження про недоліки у розвитку дореволюційної Росії. Наприклад, Г. Мюльпфордт також відзначав відсталість Росії XVI-XVII ст. у порівнянні з країнами Західної та Центральної Європи. Але цю відсталість він пояснював не «варварським характером» і «азійськістю», а, по-перше, тими руйнаціями яких зазнали руські землі від монголо-татарського ярма, кримських татар та інших ворогів, а по-друге існуванням пізньофеодального доволі сурового кріпосного права,

яке гальмувало розвиток міста, промисловості і продуктивних сил й, по-третє, погано розвинуеною системою комунікацій [305, с. 156].

Окремі дослідження Е. Доннерт присвятив постатям Івана Грозного й Петра I. В оцінках останнього як «перетворювача» Росії на європейську і розвинуену державу він не дуже відрізнявся від своїх німецькомовних попередників [149]. Натомість Е. Доннерт вдався до спростування негативних характеристик Івана Грозного, які утвердились у німецькомовній історіографії. Хоча він визнавав складність характеру й помилковість деяких рішень царя, але вважав за доцільне закінчити свою монографію словами Петра I: «Іван Васильович [...] є мій попередник і мій зразок [...] Тільки темні голови, які обставин його часу, його нації і його великих заслуг перед нею не розуміють, називають його тираном» [145, с. 274]. Аналіз публікацій Е. Доннерта засвідчує його прихильність до концепції успішного розвитку Росії у її взаємодії з Європою та Азією. Водночас він майже не відходив від основних концепцій радянської історіографії, але саме йому належить провідна роль в конструюванні образу дореволюційної історії Росії у НДР. Він вельми активно публікувався й тематично його публікації охоплювали історію Київської Русі й Російської держави у XV-XIX ст. Водночас він сам визнавав свою прихильність до концепцій радянської історіографії й, публікуючи окремі роботи, не претендував на оригінальність оцінок чи винайдення власних інтерпретацій і наголошував на важливості марксистсько-ленінської методології у дослідженнях феодальних суспільств [151, с. 11-13].

З другої половини 60-х рр. відповідно до партійних директив значна увага почала приділятися історії Східної Європи/Росії після 1917 р. Самими істориками ця переорієнтація трактувалась зростанням у німецькому суспільстві інтересу до історії Східної Європи, відносин німецького народу з народами цього регіону й соціалістичної співдружності в цілому [268, с. 9]. Вагомим поштовхом до збільшення публікацій з новітньої історії стала й підготовка до святкування 50-ї річниці Великої Жовтневої революції. З цієї

нагоди навіть було видано спеціальний 2-томник [197], 30 монографій, збірників і брошур та опубліковано 60 журнальних статей [645, с. 676]. Переважна більшість висновків східнонімецьких істориків співпадала з оцінками офіційної радянської історіографії.

У 70-і рр. з'явилося чимало публікацій, присвячених ролі Радянського Союзу й країн соціалістичного табору у збереженні миру в Європі. Ця тематика актуалізувалася політикою розрядки у міжнародних відносинах. Почасти Радянський Союз виступав основним борцем за створення системи колективної безпеки в Європі в 30-і рр. [119, с. 79-96] і 50-і рр. й відповідно це повторилось на початку 70-х рр. Мир і безпека визначались як основоположні елементи соціалістичної зовнішньої політики, яку радянська держава намагалась реалізувати з 1917 р. [314, с. 31-32]. На відміну від Російської імперії Радянський Союз поставав в образі миротворця й ініціатора утворення системи мирного співжиття. Дуже часто це були набори загальних фраз-од на честь СРСР, як, наприклад, «Радянський Союз – головна сила й піонер світового суспільного прогресу», а радянська історична наука «найважливіший фактор в структурі світової історичної науки», без детального аналізу конкретних фактів та критичного осмислення тогочасного міжнародного становища [327, с. 11-17]. Автори просто замовчували такий напрямок радянської зовнішньої політики як поширення/експорт соціалістичної революції у країни Західної Європи, що відкрито декларувалось більшовиками, як важливе завдання зовнішньої політики, майже до початку 30-х рр. та сталінську угоду з Гітлером.

Провідна роль у дослідженнях історії СРСР й відповідно конструюванні образу радянської держави належала Г. Розefeldу й А. Андерле [118, с. 162], які вельми були прихильними до інтерпретацій радянських істориків. Наприклад, Г. Розefeld повністю переніс/трансферував образ Радянської держави як носія і борця за мир у світі з перших днів більшовицької влади [603, с. 210-211], який культивувався в радянській історіографії, і всі непорозуміння та інциденти

пояснював агресивністю капіталістичного світу, який не сприймав і боявся більшовизму. Важлива роль у конструюванні «правильного» образу Радянського Союзу відводилась спільним конференціям та збіркам, які були покликані показати роль СРСР в прогресивному розвитку людства. Наприклад, у 1984 р. було видано збірку «Радянське суспільство. Студії з його історії і сучасності» [367], в якій із 19 статей 8 належали німецьким авторам. Всім публікаціям притаманне суголосся у констатації успішного розвитку радянського суспільства і провідній ролі КПРС у цих процесах.

Варто зауважити той факт, що у дослідженнях Росії/СРСР основна увага приділялася центру й територіально обмежувалася європейською частиною. Інші регіони розглядались хіба що у контексті досліджень про діяльність німецьких науковців у Росії. Також у дослідженнях, пов'язаних з європейською Росією увага дослідників зосереджувалася на російському етносі й політиці Москви та Петербургу. Про Прибалтику писали в основному у контексті російської політики у цьому регіоні, Білорусія взагалі залишилась поза увагою дослідників. Українська тематика, в основному завдячуючи Е. Вінтеру, хоча б частково була представлена в окремих дослідницьких проектах. Попередні дослідження, пов'язані з історією України, особисті знайомства та досвід спілкування з українцями [522], спричинили в Е. Вінтера тривалий і постійний інтерес до історії українського народу. Навіть при написанні історії Росії він принагідно намагався подавати сюжети з української історії, виокремлюючи її з російської й відзначав роль українців у розвитку європейської та російської культури. Він був прихильником того, щоб «німецько-українські наукові відносини, які були найглибше отруєні через варварський спосіб дій гітлерівської Німеччини в Україні під час Другої світової війни», плекались по-новому [422, с. 112].

Е. Вінтер відзначав особливу роль українця Ф. Прокоповича в поширенні просвітницьких ідей і зараховував його до спільного кола перших просвітителів поряд з Г. Ляйбніцем, Х. Томасіусом (Томазієм), А. Франке та Х. Вольфом, Петром І, В. Татіщевим [426, с. III] й відзначав його

сподвижницьку діяльність у справах, пов'язаних з заснуванням Академії наук. Відзначав він і внесок українця Симона Тодорського у поширення європейських ідей на східноєвропейському просторі. С. Тодорський навчався протягом 1729-1735 рр. у Галльському університеті. Там він переклав з німецької деякі праці пієтистів і, перш за все, трактат Арндта з німецької на «старослов'янсько-українську мову». Варто зауважити, що Е. Вінтер розрізняв «старослов'янсько-українську» (altslavisch-ukrainische) й «старослов'янсько-руську» (altslavisch-russische) мови [426, с. 335]. Найбільш вірогідно, що до таких розмежувань він вдався під впливом творчості Д. Чижевського, з яким спілкувався за часів перебування обох у Празі [523, с. 44-55].

Возз'єднання України з Росією, на думку Е. Вінтер, найперше мало вплив на економічний, політичний та духовний розвиток Росії, оскільки посилювало її зв'язки з країнами Центральної і Південної Європи. А українці й білоруси, які не змогли зреалізувати себе на батьківщині та виїхали до Москви, принесли туди «нові ідеї, погляди» й налагодили «нові зв'язки» [569, с. 107]. Роль України як своєрідного трансфера західної культури до Росії відзначав і К. Грау. На його думку, велике значення в сенсі зустрічі російської та західноєвропейської культури відіграло возз'єднання Росії й України. Через Україну проходив шлях з Росії до Центральної і Південної Європи, а Київська духовна академія була місцем діалогу між Сходом та Заходом Європи [194, с. 1].

Такі інтерпретації відрізнялись від концепції цієї теми у радянській історіографії. Хоча вона також була представлена в академічному середовищі НДР. У першому томі «Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost- und Mitteleuropas», який побачив світ 1954 р. і де було задекларовано звернення до української тематики, але з огляду на зв'язок української історії з російською та польською [165, с. VII], було опубліковано дві статті про Визвольну війну українського народу за авторства радянського дослідника Б. Поршнева [791, с. 39-63] й німецького

історика С. Квіліча [328, с. 1-38]. Стаття німецького автора була написана винятково з використанням робіт радянських істориків, опублікованих на початку 50-х рр. Тож у висновках було трансферовано офіційні постулати радянської історіографії щодо цієї події. Відповідно до них Б. Хмельницький розумів, що «існування українського народу можливе тільки через приєднання до Росії», а возз'єднання мало прогресивний характер і дало можливість еволюціонувати українському народові до повноцінної нації й успішно боротися із зовнішніми агресорами [328, с. 35-36].

Під редакцією Е. Вінтера було видано збірку присвячену І. Франку [126]. Вона включала статті історично-літературного та соціального характеру, автобіографічні твори, переклади української народної поезії, народних пісень, творів Т. Шевченка й літературні твори самого І. Франка та листи німецьких мислителів і публіцистів до нього. Збірка готувалася у співпраці з Інститутом літератури ім. Т. Шевченка Академії наук УРСР. Оскільки і в НДР, і в Радянській Україні існувала цензура, то низка німецькомовних публікацій І. Франка не ввійшла до видання [561, с. 702-709]. У передмові до статті не тільки наголошувалося на соціал-демократичних поглядах І. Франка і його публіцистичній діяльності щодо викриття важкого становища галицьких селян українського походження в Австро-Угорській імперії [126, с. 8-12], а й підкреслювалося, що в національному питанні І. Франко «стояв ближче до більшовиків ніж до австромарксистів» [126, с. 14]. Окрім цього, І. Франку в заслугу ставилось і те, що він шукав «в історії Східної Європи, в її культурі, в її соціальному та історичному житті органічний розвиток «єдиної української національності» [126, с. 26]. Збірка німецькомовних творів І. Франка мала допомогти переконливіше й виразніше дати короткий огляд «окремої епохи в розвитку культурного життя України» [126, с. 23].

Видання німецькомовних праць І. Франка схвально сприйняли і в українській діаспорі, але там критикували збірку за те, що «у передмові та редакційних коментарях точно віддзеркалена офіційну «лінію» радянського

франкознавства» [547, с. 407]. Водночас визнавали, що це «найбільша збірка франкових німецькомовних творів» [587, с. 9-10]. Варто зауважити й те, що колишні знайомі й прихильники з середовища української еміграції доволі критично ставились до творчості Е. Вінтера у післявоєнний період. Його учень І. Лисяк-Рудницький писав, що наукові праці берлінського періоду «не приносять честі» Е. Вінтеру [547, с. 497], а Д. Чижевський взагалі уникав спілкування [523, с. 44-55]. Однак саме завдячуючи Е. Вінтеру Україна була представлена у східноєвропейських дослідженнях НДР й до того ж не у найгірший спосіб.

1964 р. очолюваним Е. Вінтером сектором історії німецько-слов'янських зв'язків Німецької академії наук було організовано науковий симпозіум до 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка. У ньому взяли участь науковці з НДР, СРСР, Польщі та Чехословаччини. Інформація про симпозіум була опублікована у провідних газетах НДР [575, с. 285], але матеріали конференції видали тільки через 12 років під назвою, яка відображала традиційне для радянської історіографії трактування постаті Т. Шевченка як революційного демократа [722]. За задумом організаторів конференції та редакторів збірки матеріали було згруповано у три розділи «Світовий образ Шевченка», «Місце України та Шевченка у взаєминах народів і країн», «Шевченко у німецькомовних рецепціях». У своїй доповіді Е. Вінтер зосередив увагу на аналізі спільної діяльності імперських урядів Росії й Австро-Угорщини проти поширення революційного світогляду й революційних ідей. Але, як зауважив і німецький рецензент, у доповіді не було прямих вказівок чи мала місце спільна діяльність поліції обох країн безпосередньо проти Т. Шевченка й його творчості, чи представлені документи слугували як гіпотеза щодо антиреволюційної діяльності імперських жандармерій [722, с. 208].

Історики НДР приділяли увагу й східній політиці Німеччини щодо України у першій половині ХХ ст. Цей напрямок досліджень був пов'язаний з постаттю К. Ремера. 1967 р. було проведено спеціальну конференцію,

присвячену зазначеній темі [408]. Основним лейтмотивом збірки було викриття загарбницьких планів німецького імперіалізму й засудження українського буржуазного націоналізму, який з ним співпрацював, що також співпадало з інтерпретаціями цієї тематики радянськими науковцями.

З часом у середовищі самих істориків критеріями оцінки східноєвропейських досліджень почала слугувати не їхня науковість, а в першу чергу політична актуальність та доцільність. Ось до прикладу ті три взаємопов'язані критерії, за якими, на їх думку, варто аналізувати історичні дослідження у НДР. По-перше, що зробила історична наука для «оформлення розвиненої суспільної системи соціалізму в НДР». По-друге, що зробили історики для «зміцнення морально-політичної єдності соціалістичного табору, партій міжнародного комуністичного руху та всіх дружніх і миролюбивих сил світу в боротьбі проти імперіалізму». По-третє, як історична наука НДР «підтримує боротьбу проти західнонімецьких панівних імперіалістичних сил та їх небезпеки для миру та безпеки Європи, для зміни західнонімецької політики» [648, с. 23]. Як наслідок, поступово східноєвропейські історичні дослідження у НДР, насамперед, пов'язані з радянським періодом, практично втратили власне обличчя й науковість і не були цікавими для міжнародного загалу. Свідченням цього став той факт, що виступи істориків з НДР у Москві 1970 р. на представницькому науковому форумі до 100-річчя з дня народження В. Леніна були повністю проігноровані зарубіжними фахівцями, окрім радянських істориків [552, с. 88].

При аналізі процесів конструювання образу Східної Європи в академічному середовищі НДР варто враховувати той факт, що гуманітарну сферу і в першу чергу на історичну науку тут покладались завдання легітимізації соціалістичного порядку. При написанні робіт більшість істориків добровільно, або виходячи з розуміння необхідності більшою чи меншою мірою виконували ці завдання, визначенні поняттям «партійності історика» й під тиском цензури та свідомої самоцензури. З огляду на це

дослідники Східної Європи в НДР вдавалися до послуговування концепціями радянської історіографії й історіографій інших соціалістичних країн. Трансфер/перенесення цих концепцій здійснювався шляхом проведення спільних наукових форумів, видання спільних збірок, рецензування, публікації науковців з європейських країн соцтабору на шпальтах східнонімецьких наукових журналів, спільної роботи комісій істориків НДР та інших соціалістичних країн.

Історики Східної Німеччини, на відміну від своїх колег з інших країн німецькомовного простору, мали значно більші можливості для дослідницької роботи в країнах Східної Європи й значно ширші контакти з тамтешніми істориками. Все це мало як позитивні, так і негативні наслідки для творення нового образу Східної Європи у Німецькій Демократичній Республіці й визначало специфіку творення власної ідентичності.

Варто відзначити й ще одну особливість східноєвропейських студій в НДР в порівнянні з іншими країнами німецькомовного простору: існування певної амбівалентності у сприйнятті фаху «східноєвропейська історія» на державному рівні, де внаслідок реформування вищої освіти та реорганізації структур вищих навчальних закладів назва «Східна Європа» та «східноєвропейська історія» практично зникли, а їм на зміну прийшли назви «історія народів СРСР», «історія соціалістичного табору й європейських країн народної демократії», де особлива увага приділялась історії німецько-російських/слов'янських взаємин.

Історики Східної Німеччини відповідно до політики СЕПН, через приналежність країни до соціалістичної системи певною мірою мали б ідентифікували й приналежність НДР до Східної Європи. Дослідження культурних, наукових та революційних зв'язків легітимізувало НДР як оплоту миру, а дослідження Росії нівелювали стереотипи варварства та азійськості, а в революційному русі утверджували як носія прогресу. У їхньому трактуванні Східна Європа не була для Німеччини ворожим «іншим», радше вона була тим «іншим», якого Німеччина використовувала й

прагнула підкорити в минулому. Своєрідним виокремленням для власної німецької ідентичності слугував термін «слов'янські народи», який все часто використовувався істориками НДР. В свою чергу обмежене використання понять «Східна Європа», «східноєвропейська історія» було своєрідною відмовою від двополюсної ідентичності Захід-Схід. Позиціонування НДР як першої робітничої німецької держави легітимізувало її ідентичність як країни соціалістичного табору, а не країни Східної Європи.

РОЗДІЛ VII

ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНІ

7.1. Відновлення східноєвропейських студій у Західній Німеччині та конструювання образу Східної Європи в умовах наростання холодної війни

В американській, англійській і французькій окупаційних зонах опинилось 70 % німецьких земель, де також проводилася політика денацифікації та демократизації. Політику американської військової адміністрації відомий російський дослідник Ю. В. Галактіонов схарактеризував як «політику «м'якої денацифікації», що перетворило американську окупаційну зону в пристанище колишніх нацистів. Але в цьому, на його думку, був і певний позитив, оскільки їх організаторські та управлінські здібності згодом були сповна використанні для відновлення зруйнованої країни [500, с. 204]. В американській та англійській зонах денацифікації була громіздкою за формою і ліберальною за характером. Окрім того її проведення американці передали у руки німців уже у 1946 р., а британці – у 1947 р. [537], [583]. Організовано була проведена інституційна денацифікація (ліквідація НСДАП, її структур, скасування нацистського законодавства), але персональна денацифікація була незначною й чимало колишніх нацистів успішно інтегрувалась у нове життя. Що стосується системи освіти, то до учительського складу вимоги в усіх зонах були доволі високими. Але виходячи з власного досвіду й практики широкої автономії академічного життя у своїх країнах, на відміну від РВАН, вони значно обмеженіше втручались в академічне, особливо університетське життя. Тому у зону союзників поступово перебралось й чимало дослідників Східної Європи, які належали до нацистської партії, або доволі тісно співпрацювали з нацистським режимом.

Невдовзі почалося відкрите ідеологічне протистояння між Радянським Союзом і колишніми союзниками, що проявилось вже 1946 р. у промовах Й. Сталіна та У. Черчилля. Останній і проголосив утвердження післявоєнного поділу Європи на Західну та Східну. Він ототожнив Східну Європу із зоною впливу Радянського Союзу, де активно проводилося утвердження комуністичних та прорадянських урядів і що послугувало основним об'єднуючим чинником для цього регіону.

Наростання ідеологічного протистояння між СРСР та колишніми союзниками знімало з порядку денного необхідність у конструюванні позитивного образу Радянського Союзу і корегуванні негативного образу Східної Європи, сконструйованого в академічному середовищі Третього рейху. Виселення німців з території Польщі, Чехословаччини, переважна більшість яких перебралась у зону союзників, утримання значної частини німців у радянському полоні та повітряна блокада Берліна давали для західних німців чималий привід для сприйняття Східної Європи як «варварського» світу, що здавалось повним відповідником трактуванню Східної Європи нацистським режимом. Американська і англійська окупаційні адміністрації практично не приділяли особливої уваги східноєвропейським дослідженням у своїх зонах, що позначилось і на процесах інституалізації східноєвропейських досліджень. Натомість до складу французької окупаційної адміністрації входило чимало германофобів, які й більш лояльніше ставились до Східної Європи і Радянського Союзу. 1946 р. після 150-річної перерви заходами адміністрації було поновлено діяльність університету у Майнці, де й було створено першу нову кафедру історії Східної Європи.

До цього часу у німецькій історіографії залишаються не до кінця з'ясованими мотиви, які спонукали до облаштування відповідної кафедри за десятиліття до «буму» східноєвропейської історії у німецьких університетах [778, с. 159]. Інколи послугуються доволі звичним поясненням щодо виникнення подібних інституцій, як необхідністю протистояння

«деструктивному духу європейського Сходу». Інші дослідники пов'язують заснування кафедри східноєвропейської історії з діяльністю керівника відділу культури та виховання французької військової адміністрації Раймонда Шмітляйна (Raymond Schmittlein), який добре знався на Східній Європі й був переконаним прихильником таких освітніх програм, які б сприяли загальноєвропейському історичному порозумінню [784]. На користь останнього факту свідчить й політика французької військової адміністрації у Німеччині, й призначення на посаду керівника кафедри В. Філіппа, який хоч ніколи й не чинив відкритого спротиву нацистській владі, але й не був її прихильником [768, с. 568]. Впродовж шести років В. Філіпп викладав у Майнцському університеті історію Росії з початку раннього нового часу до ХХ ст. Особливо його цікавили відносини між Росією і Європою та розвиток політичних ідей у Росії. Перші роки роботи для В. Філіпа були досить складними: відсутність наукових співробітників, наукової літератури та й знайти студентів зі знанням східноєвропейських мов, за виключенням російської, було майже неможливо.

Єдиним довоєнним університетським центром східноєвропейських студій, який зберігся в окупаційній зоні союзників була кафедра східноєвропейської історії у Гамбурзькому університеті. Але її керівник професор П. Йоханес перебував у полоні, тому тільки під час зимового семестру 1947/48 н. р. поновив викладацьку діяльність. П. Йоханес читав оглядові лекції з історію Росії від середньовіччя до 1917 р. Особлива увага приділялась образу Росії та інтерпретаціям російської історії у Німеччині і світі, неросійським народам, які проживали на європейській території Радянського Союзу. В сфері його наукових зацікавлень залишались і попередні теми, пов'язані з ганзейською, північною, східно-балтійською та східно-пруською історією. Чимало часу забирала й робота щодо організації роботи кафедри. Але коло тих, хто студіював східноєвропейську історію у Гамбурзькому університеті навіть у 50-і рр. було відносно малим [806, с. 111-112, 119]. Ще до повернення П. Йоханеса декан філософського факультету

Гамбурзькому університеті Бруно Шнелль запросив на кафедру середньовічної та нової історії яскравого представника нацистського «остфоршунгу» Г. Аубіна, на якого покладалося завдання реанімації східноєвропейських досліджень у Західній Німеччині [806, с. 112-113]. Попередня тісна співпраця Г. Аубіна з нацистським режимом не викликала особливої перестороги ні з боку керівництва університету, ні з боку англійської окупаційної влади.

1948 р. у Західному Берліні було засновано Вільний університет, що в чергове засвідчило наростання протистояння між колишніми союзниками. Тут у рамках семінару славістики його керівник М. Фасмер організував й історичний відділ та запросив на посаду асистента Х. Яблоновські для ведення курсів з історії Росії і Польщі [794, с. 443].

В американській зоні ситуація з впровадженням східноєвропейських досліджень розвивалась чи не найгіршим чином. Проблема Східної Європи й корекції її образу в пост-нацистській Німеччині мало цікавила американців у перші роки окупації. Наприкінці 1945 р. М. Вінклер підняв клопотання перед баварським міністерством освіти та культури про розбудову східноєвропейських студій у Мюнхенському університеті. Подання складалось з двох частин: минуле й сучасність східноєвропейських досліджень. У першій частині М. Вінклер зауважив, що і в «кращі часи німецьких університетів Німеччина на диво зневажала таку область як Східна Європа», хоча з XVIII ст. «Росія як зростаюча сила була найбільшим сусідом Німеччини» і тільки перед Першою світовою війною поряд зі слов'янською філологією в університетах з'явилися кафедри східноєвропейської історії, а по справжньому інтерес до Росії зріс аж після 1918 р., але «ненависть нацистських диктаторів до всього російського зруйнувала багато чого з тих надбань» [418, с. 193]. Тим він в чергове наголосив на русоцентризмі східноєвропейських досліджень і поставив зовнішньополітичну складову цих досліджень на перше місце.

Характеризуючи «сучасність» східноєвропейських студій М. Вінклер відзначив, що на території Німеччини поза радянською зоною є тільки одна кафедра східноєвропейської історії і це при тому, що «Росія досягла вершини своєї могутності і значення». Тому Мюнхен, як найбільший університетський центр західної частини Німеччини, мусив, на думку М. Вінклера, перебрати на себе місію провадження німецьких східноєвропейських студій. Свою пропозицію він аргументував і тим, що Баварія стала притулком для багатьох вчених та митців, які можуть представити «штаб найкращих знавців свого фаху»[418, с. 196]. Тому М. Вінклер пропонував заснувати у Мюнхенському університеті Інститут Східної Європи, у штаті якого передбачалися посади ординарного професора соціології, який би особливу увагу приділяв історії релігії у Східній Європі та ординарного професора східноєвропейської історії, який би читав курси лекцій з політичної і культурної історії, древньої історії, історії революційних рухів, образотворчого мистецтва, музики і східноєвропейських допоміжних наук. В складі інституту обов'язково мала бути кафедра слов'янської філології, де б викладалася історія східноєвропейської літератури та велись заняття щонайменше з російської, польської та чеської мов. Окрім того він пропонував впровадити посади приват-доцентів з географії, етнографії, народознавства, економіки і права Східної Європи. В своєму поданні М. Вінклер не обмежився Мюнхенським університетом, а запропонував включити питання східноєвропейських проблем до шкільної програми та впровадити окремі курси з історії Східної Європи і східноєвропейського мистецтва в інших вищих навчальних закладах Мюнхена, а також звернув увагу на необхідність облаштування бібліотек з літературою про Східну Європу [418, с. 195-197].

Пропозиції М. Вінклера не знайшли підтримки ні у міністерстві, ні у Мюнхенському університеті. Тут не те, що не було відкрито Інститут Східної Європи, а навіть не було впроваджено посади професора східноєвропейської історії. В ході попереднього обговорення кандидатури М. Вінклера на посаду чільника можливої кафедри історії Східної Європи він був визнаний

«політично обтяженим» [694, с. 184-185]. Теми східноєвропейської історії були частково представлені у навчальних курсах учениці О. Гетча Ірене Грюнінг (Irene Grüning), яка захистила габілітацію у 1947 р. й отримала посаду приват-доцента [651, с. 205].

Заснування Інститут Східної Європи у Боннському університеті у березні 1946 р. ініціював В. Марков. Відповідно до його пропозиції в інституті мали вивчатись: східноєвропейські мови, насамперед російська; східноєвропейська історія і краєзнавство та історія культури Східної Європи. В. Марков визвався керувати розбудовою інституту й інформував про своє ув'язнений за тиждень до захисту габілітації, що мало легітимізувати його претензії на керівну роль. Задля вивчення цієї пропозиції і прийняття рішення на факультеті було створено спеціальну комісію, яка визнала доцільність вивчення історії Східної Європи та східноєвропейських мов, але відхилила кандидатуру В. Маркова на посаду професора через відсутність захищеної габілітації й запропонувала надати йому можливість викладати сербську історію. Найбільш прийнятною кандидатурою для керівництва інститутом комісія вважала В. Філіппа. Вочевидь В. Маркова не задовольнили рішення комісії й він перебрався до Ляйпціга, а його пропозиція щодо облаштування Інституту Східної Європи у Боннському університеті залишилась не реалізованою [682, с. 56-58].

Але якщо двом представникам східноєвропейських досліджень, які свого часу були відстороненні нацистським режимом від викладання, не вдалось повернутись до викладацької діяльності в університетах союзницьких зон, то ті дослідники, які співпрацювали з нацистами змогли розпочати тут викладацьку і наукову діяльність. Ще у 1945 р. Г. Людат отримав навчальне навантаження в Кільському університеті, а через два роки перебрався до Мюнстера, де до 1956 р. читав курси з середньовічної та нової історії, в які включав і теми зі східноєвропейської історії [694, с. 190].

Після звільнення з радянського полону у липні 1945 р. розпочав у Геттінгенському університеті післявоєнну наукову кар'єру В. Конце, який

читав лекції з середньовічної історії Східної Європи. У 1946 р. з Познані в Геттінген прибув В. Віттрам, а через два роки з Ляйпціга – В. Маркерт, який захистив тут габілітацію «Олександр I. Політика священного союзу». Спочатку В. Віттрам пропонував цикл лекцій «Зарубіжна німецька самобутність на Сході». З 1947 р. він змінив тематику й пропонував лекційні курси: «Час Петра Великого», «Східноєвропейська історія у XVI-XVII ст.», вів заняття з історії раннього Просвітництва у Східній Європі й продовжував займатись історією Прибалтійських країн [694, с. 102-104].

Паралельно з впровадженням в університетах лекційних курсів, пов'язаних зі Східною Європою почали виникати різні наукові об'єднання, робочі гуртки. У Геттінгені група науковців, пов'язаних з Кенігсбергом та Східною Пруссією зорганізувала в листопаді 1946 р. Геттінгенський робочий гурток для дослідження «всіх проблем, пов'язаних з німецьким питанням, німецькими вигнанцями і їх колишньою батьківщиною» [765, с. 19-20]. У Марбурзькому університеті під час літнього семестру 1946 р. постало «Славістичне робоче товариство», серед його членів були Д. Чижевський і Г. фон Раух [739 с. 12]. Але тогочасні східноєвропейські студії у західній зоні, за висловом К. Менерта, «складались власне тільки з персоналу», за відсутності засобів й особливо необхідної літератури [739 с. 12] й до того ж незначної зацікавленості серед студентів.

Отже, військові адміністрації західних союзників, у порівнянні з РВАН, практично ігнорували питання східноєвропейських досліджень і зміни образу Східної Європи. Та й переважна більшість місцевих західнонімецьких урядових й академічних установ не надавали вагомому значення інституалізації східноєвропейських студій. Частково це можна пояснити й тамтешніми традиціями, адже східноєвропейські студії й раніше були репрезентовані на сході та півночі Німеччини. Але саме західні території стали притулком для колишніх дослідників Східної Європи й етнічних німців-вигнанців зі Східної Європи, які намагались знайти свої ніші в академічному середовищі, а перевага в отриманні університетських посад

дивним чином надавалась не тим, хто свого часу переслідувався нацистським режимом, а тим, хто з ним співпрацював. Особливістю цього періоду стало те, що лекції зі східноєвропейської історії переважно читались у курсах середньовічної історії та історії нового і новітнього часу. Східноєвропейська історія як окремий фах була представлена тільки у Гамбурзькому і Майнцькому університетах. Це виглядало як своєрідна інтеграція східноєвропейської історії до загальної історії і значною мірою відповідало концепції О. Гетча, яку він запропонував у радянській окупаційній зоні.

З конституюванням ФРН ситуація в інституалізаційних процесах східноєвропейських досліджень кардинально змінилась. Швидкими темпами почали відновлюватись практично всі інституційні форми: університетські підрозділи, поза університетські наукові центри, наукові товариства, періодичні видання, книжкові серії. Вони фінансувались і підтримувались з різних джерел: земельними урядами, федеральними міністерством внутрішніх справ, міністерством загальнонімецьких справ, МЗС, різноманітними фондами.

Цей «інституалізаційний бум» частково можна пояснити ескалацією холодної війни й політикою уряду К. Аденауера щодо колишніх нацистів. У 1949 р. і 1954 р. у бундестазі була проголосована амністія рядових членів НСДАП, що повністю зняло всі перепони для їх повернення в систему освіти й сприяло швидкому кадровому забезпеченню новостворених інституцій «остфоршунгу». У зовнішній політиці перший канцлер ФРН відмовився від визнання нових кордонів, існування НДР, однозначно взяв курс на західноєвропейську інтеграцію й, позиціонуючи ФРН як форпост боротьби проти комуністичної загрози зі сходу, домагався від союзників дедалі більших поступок на користь суверенітету ФРН. Заклади «остфоршунгу» певною мірою мали легітимізувати цю політику й «показати» існування східноєвропейської комуністичної загрози для цивілізованого західного світу. За таких обставин старі нацистські образи і кліше були вельми доречними. Як вдало зауважив Л. Вульф, що хоча «нацистський підхід до

Східної Європи зайшов в огидний глухий кут», «професори проявили живучість, а філософські форми дивовижну пристосованість. Деякі з тих же професорів сплили в післявоєнній німецькій науці з тими самими формулами, зовсім не дискредитованими і хитро прилаштованими до ідеологічних умов холодної війни» [499, с. 534].

Водночас варто зауважити, що фахівців у сфері східноєвропейських досліджень, які б не співпрацювали з нацистським режимом, чи певною мірою ним використовувались, після 12 років перебування НСДАП при владі, майже не залишилось, тому і на початковому етапі східноєвропейських студій у ФРН широко були представлені фахівці з нацистського минулого.

«Відродження» східноєвропейських студій у ФРН розпочалося із відновлення у листопаді 1949 р. роботи НТВСС. Фінансування його діяльності здійснювалось через МЗС. Щорічна субвенція становила близько 180 000 марок [38, с. 2]. Генеральним секретарем товариства був обраний К. Менерт [295], який згрупував навколо себе науковців з кола колишніх учнів та співробітників О. Гетча. Також було дещо змінено назву товариства, яке надалі називалось Німецьке товариство східноєвропознавства [688, с. 28]. Німецькі дослідники відзначають, що одним із основних завдань К. Менерт вважав посилення наукової орієнтації НТВСС й очищення східноєвропейських досліджень від нацистських упереджень [834, с. 199]. Водночас у діяльності НТВСС приймали участь й колишні члени НСДАП К Маркерт і Г. Кох, який входив навіть до правління товариства.

У жовтні 1951 р. вийшов перший номер відновленого журналу «Osteuropa». Протягом 1955-1957 рр. було зорганізовано ще й видання журналів «Osteuropa-Recht», «Osteuropa-Wirtschaft», «Osteuropa-Naturwissenschaft», які виходили під загальною редакцією К. Менерта. Його очисленні контакти, в тому числі й за кордоном, забезпечили виданням, особливо «Osteuropa» високе міжнародне визнання [844, с. 817-818]. Спочатку часопис видавався раз на два місяці, з 1957 р. виходив щомісячно, до 1975 р. головним редактором незмінно був К. Менерт. Дуже швидко

товариство перетворилось в «центр східноєвропейських досліджень, що охоплювали найрізноманітніші напрямки». Активізації його діяльності сприяла не тільки підтримка й відповідно зацікавленість МЗС, але й «інтерес суспільства, який базувався на посиленій конфронтації державних блоків і бажанні політичних інституцій отримувати солідну інформацію про розвиток у Східній Європі» [779, с. 33—34].

Прикметно, що з перших років існування ФРН спостерігалось більш швидке створення позауніверситетських дослідницьких центрів та установ мультидисциплінарного характеру. 30 квітня 1950 р. радою дослідників ім. Йоганна Готтфріда Гердера на чолі з Г. Аубіном засновано Інститут Гердера. Навколо нього згрупувались представники гуманітарних наук, які за походженням чи діяльністю у минулому були пов'язанні з німецькими східними землями. Рада й інститут фінансувались федеральним міністерством з загальнонімецьких питань. Фінансування було доволі щедрим, що дало можливість вже у 1951 р. облаштувати бібліотеку, архів, з наступного року zorganizувати видання «*Zeitschrift für Ostforschung*» («Журнал остфоршунгу»), впровадити 19 посад співробітників інституту, кількість яких за п'ять років зросла до 33 осіб, а у 1973 р. досягла 60 [719, с. 4-6]. Вся діяльність Інституту Гердера проводилася у руслі актуальної на той час східної політики і відповідно до бачення Бонном розв'язання німецького питання й особливою увагою до проблеми кордонів. Провідна роль в організації цього напрямку досліджень до середини 60-х рр. належала Г. Аубіну, який впродовж 1950-1959 р. був президентом дослідницької ради ім. Гердера, у 1952-1966 рр. головним редактором «*Zeitschrift für Ostforschung*». Оскільки він був ще й співзасновником і у 1953-1958 рр. головою Союзу німецьких істориків, у 1959-1965 рр. – президентом історичної комісії Баварської академії наук [772, с. 111], то це сприяло зміцненню позицій «остфоршунгу» в західнонімецьких історичних дослідженнях. У Люнебурзі у 1951 р. було засновано Східну академію та Інститут північно-східно-німецької культурної праці. Обидва заклади у

першу чергу мали займатися дослідженнями німецько-східноєвропейських відносин [779, с. 34].

На п'ятдесяті роки припадає і відродження східноєвропейської історії у Мюнхені, який з часом став провідним центром східноєвропейських досліджень у ФРН. 1951 р. заходами Ф. Вальявеця було відновлено діяльність Інституту південно-східних досліджень. На початковому етапі інституту розміщувався у квартирі Ф. Вальявеця. Наступного року було засновано ТПСЄ. Обидві інституції до самої смерті у 1960 р. очолював Ф. Вальявеця. ТПСЄ фінансувалось МЗС ФРН і отримувало щорічно близько 50 000 німецьких марок, значна частина яких витрачалась на видання журналу «Südosteuropa-Jahrbuch» («Щорічник Південно-Східна Європа») [38, с. 3]. Інститут південно-східних досліджень видавав книжкову серію «Südosteuropäische Arbeiten» («Південно-Східноєвропейські праці»). Територіально сфера досліджень інституту охоплювала Угорщину, Румунію, Югославію, Болгарію, Албанію, *Грецію* – (курсив П. Б.), європейську Туреччину й в історичному зв'язку Словаччину [107, с. 43], що не зовсім відповідало післявоєнному політичному поділу Європи.

Особливій критиці у Радянському Союзі піддавали діяльність, заснованого у 1952 р. мюнхенського Інституту Східної Європи, який називали «важливим центром антирадянської пропаганди» [570, с. 164-174]. Така спрямованість інституту обумовлювалась і тим, що його директором до кінця 50-х рр. був Г. Кох [733 с. 227—228], який дійсно приділяв значну увагу протиборству з Радянським Союзом та комуністичною ідеологією. Правда, серед заявлених завдань Інституту Східної Європи відзначалось, що «інститут повинен працювати з науковими методами [...] і переслідування політичних, особливо партійно-політичних устремлінь не належить до кола завдань інституту». У регіональному вимірі до сфери досліджень були включені Північна Європа, Росія/Радянський Союз і Польща [107, с. 36]. Як видно із завдань трьох інститутів з самого початку у ФРН у східноєвропейських дослідженнях намітилась регіоналізація Східної Європи

також була очевидною відмінність між політичним поділом й історичною регіоналізацією про яку писали науковці.

Інститут позиціонувався як правонаступник довоєнних інститутів Східної Європи у Бреслау та Кенігсберзі. Тут було також відновлено видання «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas». До складу редколегій не було включено його засновника Г. Уберсбергера [453, с. 176], натомість Г. Кох запросив до співпраці у редакції М. Вінклера. В Інституті Східної Європи працювали над великим проектом про долю німецьких військовополонених у Радянському Союзі, що також могло розцінюватись як антирадянська пропаганда. Участь в проекті приймала й Х. Фляйшхакер, наукова кар'єра якої в післяповоєнний період не була пов'язана з викладацькою діяльністю [450, с. 305]. У ФРН продовжувала зберігатись традиція домінування чоловіків у східноєвропейських студіях, особливо історичних. До кінця ХХ ст. ніхто з жінок не очолював кафедр чи інститутів східноєвропейської історії, рідкісним явищем були й професорські посади, які займали жінки, а якщо таке траплялось, то це, як правило, були неординарні/позаштатні професорські посади.

З 1953 р. мюнхенський Інститут Східної Європи видавав історичну серію «Публікації Інститут Східної Європи», в якій переважали праці з історії Росії/Радянського Союзу [380]. Водночас вийшли друком декілька праць, пов'язаних з радянським Далеким Сходом [398], історією слов'янства, праця І. Мірчука про історію української культури [770] й навіть книжка про Монголію (?!) [397].

У Мюнхені були засновані, або поновили свою діяльність емігрантські наукові центри. Серед них Вільний український університет, на чолі з І. Мірчуком [641], Колегіум Каролінів, де об'єднались колишні науковці з Німецького університету у Празі [456, с. 20]. З 1950 р. існував Інститут досліджень СРСР, в якому працювали російські емігранти. Заснування і діяльність інституції особливо підтримувалася США, а публікації інституту виходили переважно російською й англійською мовами [107, с. 78—86].

Поступово східноєвропейські студії почали більш широко впроваджуватись і в університетах, що спричинило появу низки кафедр, семінарів та інститутів [462, с. 176—184]. Взимку 1951 р. у Вільному університеті проводилася підготовча робота щодо заснування Інституту Східної Європи. Одним із розробників проекту нової інституції був Георг Кеннерт (Georg Kennert), тодішній особистий референт ректора університету й політично активний член ХДС. Бачення завдань нової інституції він виклав у пам'ятній записці «Міркування про створення Інституту Східної Європи» від 12 березня 1951 р., де відзначав, що цей науковий напрямок мусить бути «вільним від ревізійністсько-націоналістичних акцентів і політичної індокринації». В інституті поряд з такими традиційними напрямками як славістика та східноєвропейська історія, мали б бути представлені економічні та соціальні науки. Стосовно територіального наповнення, то це був «Радянський Союз з балтійськими окрайнними областями, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Албанія й, з огляду на історичний розвиток – Туреччина». Але на першому місці стояли «німецькі східні області», включно з радянською зоною окупації, а точніше НДР [686, с. 16-17 (11-12)]. Такий підхід до територіального визначення сфери східноєвропейських досліджень значно вирізняв Західний Берлін від Мюнхена і Марбурга. Також в подальшому діяльність Інституту Східної Європи у Вільному університеті буде вирізнятися більшим лібералізмом і прагненням до співпраці з східноєвропейськими дослідниками.

Це був найбільший Інститут Східної Європи в ФРН. До його складу входило п'ять відділів: східноєвропейської історії, східноєвропейського права, східноєвропейської економіки, східноєвропейського краєзнавства та східноєвропейської соціології. Окрім того були окремі секції з медицини, історії мистецтва та освітньої системи Східної Європи. Інститут співпрацював з МЗС у формі виконання дослідницьких замовлень [38, с. 6]. Відділ східноєвропейської історії майже чверть століття очолював В. Філіпп. 1954 р. він заснував книжкову серію «Forschungen zur osteuropäischen Geschichte»

(«Дослідження з східноєвропейської історії»). Його наукові інтереси були зосереджені на древній історії Росії [694, с. 40], але він не оминав увагою й політично актуальні питання.

Заснування і діяльність Інституту Східної Європи у Західному Берліні фінансувалися не тільки коштом Федерального міністерства внутрішніх справ, але й американського фонду Рокфеллера [584, с. 18]. Пізніше С. Вотсона навіть стверджував, що після Другої світової війни в окупованій Німеччині відродження східноєвропейських студій відбувалось з американської ініціативи, і наголошував на необхідності враховувати американський вплив на східноєвропейські дослідження у ФРН [675, с. 123-124]. Але на думку німецького дослідника К. Цернака, американський вплив на західнонімецьку історіографію Східної Європи був «дуже зовнішнім» і був відчутним в політології та советології [675, с. 124]. Наведений раніше аналізу процесів інституалізації в окупаційних зонах Західної Німеччини засвідчує, що саме в американській зоні вони були найнезначніші. Але в подальшому співпраця австрійських і західнонімецьких дослідників Східної Європи з їх американськими колегами була відчутною [834, с. 127]. Водночас, цей вплив не варто перебільшувати, бо східноєвропейські дослідження, процеси їх інституалізації і сконструйовані в німецькомовному академічному середовищі образи Східної Європи зберігали свою специфіку, особливості й самодостатність.

Початок систематичного впровадження східноєвропейських студій у західнонімецьких університетах німецька дослідниця К. Унгер датує 1952 р. і пов'язує з рішеннями січневої конференції ректорів про приділення «у викладанні і дослідженнях» більшої уваги «німецькому Сходу, Східній і Південно-Східній Європі», створенням на конференції міністрів культу спеціального робочого об'єднання для східноєвропейських досліджень та заявою НТВСЄ про «нужденне становище остфоршунгу» в університетах. В заяві наголошувалося на необхідності збільшення кількості кафедр східноєвропейської історії,

східноєвропейського права, краєзнавства й економіки Східної Європи та впровадженні, окрім професорських посад, ще й посад доцентів та асистентів [834 с. 116].

1952 р. за ініціативою НТВСС створили координаційну комісію німецьких інститутів Сходу. На комісію покладалися завдання допомоги в пошуку коштів для дослідницьких проектів науковців, чиї дослідження пов'язанні з Східною Європою, сприяння в отриманні посад на відповідних кафедрах. Але активність цієї комісії особливо з кінця 50-х рр. була незначною [38, с. 4]. До того ж навіть при спробі НТВСС скоординувати кадрову політику, не у всіх університетах, при наявності відповідних структурних підрозділів, вдавалось швидко залагодити кадрові проблеми. До прикладу, наступницею В. Філіппа в Майнцькому університеті у 1952 р. стала славіст М. Вольтер. В основі її навчальної програми була російська історія періоду правління Івана IV., але вже наступного року вона перебралась до Боннського університету. Тільки у 1956 р. тут розпочав свою діяльність Г. Роде, який перед цим працював в Гамбурзькому й Марбурзькому університетах. І хоча у підборі навчальних курсів він виходив з того, що історія Східної Європи – це не тільки переважно історія Росії й православного світу, а також історія західної частини Східної Європи та історія Південно-Східної Європи [778], але все одно в його навчальній програмі домінувала історія Росії та Польщі з особливою увагою до національних питань, точніше кажучи історії німецької меншини в Польщі. Згодом Г. Роде відійшов від досліджень, пов'язаних з історією польських німців і зосередив увагу на історії Польщі, що принесло йому славу одного з найкращих експертів з польської історії [784].

1953 р. у Тюбінгенському університеті засновано Інститут східноєвропейської історії та краєзнавства, який очолив В. Маркерт. Під час своїх лекцій він знайомив студентів з основними рисами історії Східної Європи, історією країн та народів цього регіону з Першої світової війни.

Провідними у його навчальній програмі були теми: «Росія та європейські державні системи» (в період від абсолютизму до імперіалізму, з особливою увагою до XIX ст.) та «Німеччина і Росія в епоху Бісмарка» [694, с. 204].

Першим конкретним кроком до заснування кафедри східноєвропейської історії у Кельнському університеті стала заява декана філософського факультету Теодора Шідера та низки вчених від 1 липня 1953 р. В заяві необхідність створення кафедри аргументувалася «підвищеним інтересом до східноєвропейських досліджень», який «існував у німецькій історичній науці з часів Августа Л. фон Шльоцера» й наголошувалося на тісному зв'язку фаху зі «злетом славістики» і зростанням політичного значення східноєвропейських народів для Німеччини і Європи» [694 с. 148]. У 1956 р. новоутворений семінар східноєвропейської історії очолив Г. Штьокль. Він зосередився на викладанні історії Росії та Радянського Союзу, пізніше ввів курси з історії Польщі та оглядовий курс з історії Східної Європи. Г. Штьокль добре знав традиції східноєвропейських досліджень у Відні та Бреслау. Це посприяло тому, що невдовзі він став одним з провідних дослідників історії Росії та впродовж тридцяти років (1961-1991 рр.) був головним редактором журналу «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» [709, с. 469], [826, с. 263]. Публікації Г. Штьокля були присвячені історії Росії та проблемам східноєвропейських досліджень й мали широке визнання. Праця «Російська історія. Від початку до сучасності» витримала шість видань і була рекомендована для студентів, які спеціалізувались і фасі східноєвропейська історія [384, с. 117—129]. Водночас він виступав проти консервативних націоналістично спрямованих підходів у східноєвропейських студіях і був прихильником значно ширшого залучення доробку східноєвропейських істориків, в тому числі й радянських.

У Гіссенському університеті заснували Інститут континентальних аграрних та господарських досліджень, який у жовтні 1956 р. очолив фахівець з польської історії Г. Людат, що обумовило домінування східноєвропейських студій і досліджень у цій інституції. Його лекції були

присвячені історії Росії та Польщі, з особливою увагою до політичного життя та історичної думки XIX-XX ст. й тогочасного господарського розвитку та культурного життя у Польщі [694, с. 93, 95]. У післявоєнний час Г. Людату в заслугу ставили неупередженість і науковість його дисертаційних робіт нацистського періоду [708, с. 8—9]. Але його праці нацистського періоду й початку 50-х рр. засвідчують у ньому прихильника визначально позитивного впливу німецьких елементів на розвиток поляків.

На історичного семінарі Марбурзького університету з 1953 р. курси, пов'язані з історією Східної Європи вели Г. фон Раух і Г. Роде. Через чотири роки тут було створено семінар історії Східної Європи під керівництвом Г. фон Рауха, який викладав історію Росії та Північної Європи. Впродовж 1959-1980 рр. семінар очолював Петер Шайберт (Peter Scheibert), який певний час працював у Берліні в зовнішньополітичному відомстві, по закінченні війни мав студії у Гетінгенському університеті, працював приват-доцентом в Кельнському університеті, де й захистив габілітацію. В сфері його наукових інтересів була історія політичних ідей XIX-XX ст. Основу навчальної програми складали курси з російської історії зазначеного періоду, також читались оглядові курси з історії Східно-Серединної історії [694, 170—173].

Семінар східноєвропейської історії у Кільському університеті засновано завдяки ініціативі студентів. У травні 1956 р. «Kieler Nachrichten» («Кільські відомості») опублікувала статтю під заголовком «Східноєвропейський інститут необхідно заснувати», в якій студентський комітет загальнонімецьких відносин звернувся за сприянням у створенні відповідної інституції до вченої ради Кільського університету та громадськості Шлезвіг-Гольштенії. Через два роки було засновано семінар східноєвропейської історії, який очолив Г. фон Раух [694, с. 138]. Це обумовило домінування в навчальних курсах історія Росії та Радянського Союзу. В МЗС Г. Раух характеризувався як «автор стандартної праці «Історія Росії». Вочевидь тому МЗС не вдавалось до активної співпраці з ним [38, с.7]. В Радянському Союзі праці Г. фон Рауха піддавались нищівній критиці.

У Мюнхенському університеті семінар історії Східної та Південно-Східної Європи було засновано у 1959 р., керівництво яким до 1974 р. здійснював Г. Штадтмюллер [38, с. 7], [92]. У 1960-63 р. після смерті Г. Коха він очолював й мюнхенський Інститут Східної Європи, впродовж цього ж періоду був головним редактором «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas». Г. Штадтмюллер відзначався доволі консервативними поглядами й був західноорієнтований. В сфері його наукових інтересів переважали дослідження, пов'язані з Південно-Східною Європою. Він організував видання «Ungarn-Jahrbücher» («Угорщина-щорічники»), «Studia Hungarica» (Угорські студії), «Albanischen Forschungen» (Албанські дослідження). Заснування цих та інших вузькоспеціалізованих видань, пов'язаних з окремими країнами чи регіонами Східної Європи в чергове підтверджувало, що політичний поділ на Західну і Східну Європу був умовним і не зручним для дослідження й викладання. Східна Європа була різноманітною і не піддавалась до розгляду як єдине ціле, що обумовлювало регіоналізацію і країнознавчий підхід у східноєвропейських студіях.

З огляду на зростання кількості інституцій в МЗС ФРН перейшли до більш систематизованої співпраці з дослідниками Східної Європи. У 1958 р. було створено робочу секцію з питань «Схід-Захід», яка була своєрідним дорадчим органом з питань «ідейно-політичного протистояння з комунізмом». В рамках секції службовці зовнішньополітичного відомства спільно з дослідниками Східної Європи проводили засідання та колоквиуми на задану тематику [38, с. 3].

На відміну від академічного середовища НДР і Австрії, у ФРН неодноразово дискутувалося питання: «Що є Східна Європа і де вона знаходиться?» У вересні 1956 р., виступаючи на з'їзді вчителів Західної Німеччини, В. Маркерт заявив, що для істориків «Східна Європа» є «суперечливим/сумнівним поняттям», констатувавши наявність «панівною згоди», що Росія належить до «Східної»-Європи («Ost»-Europa). Він зауважив те, що географи також не можуть дати однозначної відповіді, де

проходять кордони Східної Європи. Існуючий у Радянському Союзі поділ країни по Уралу «на європейську та азійську частини», у розумінні В. Маркерта був продовженням традиції «управлінської практики царської імперії» та видавався не вельми переконливим, бо чи не поширились «європейські елементи до Тихого океану під російсько-радянським тиском» і чи не утворилась на півночі континенту «від верхньої території Вісли до Владивостока на Далекому Сході своєрідна «євразійська» єдність» [282, с. 13].

Але й питання західної межі «Східної»–Європи було для В. Маркерта «не менш суперечливим з огляду на культурно-географічні й історичні аспекти» [282, с. 13] , бо такої чіткої межі як «на Нарві між східним Івангородом і західним Германсфесте» «у жодному іншому місці виявити» не можливо. «Живим доказом» відсутності «чітких фіксованих ліній поділу» й існування «мінливих переходів і зон в контексті різних епох європейської історії», він назвав Україну та її історію [282, с. 14]. Окрім того відкритими були питання розмежування між Серединною Європою і Дунайським простором, для якого після Першої світової війни було винайдено назву «Південно-Східна Європа». В. Маркерт не запропонував якогось власного бачення щодо кордонів, поділів і понять, залишивши ці питання й надалі відкритими, бо, на його думку, для «німецького «історичного образу» важливою була не проблема виокремлення простору, а «скоріш нове продумування історії історичних формоутворень, рухів і народів у Східній Європі для німецької концепції загальноєвропейської історії». І в цьому новому переосмисленні і «ревізії» він вважав за необхідне вести мову «не тільки про набір нових фактів, питань чи трактувань відомих історичних фактів, які перед цим аналізувалися односторонньо, або викривлено, а про новий ескіз історичного образу загалом» [282, с. 14].

Для створення «нового ескізу історичного образу» В. Маркерт пропонував залучати напрацювання істориків з країн Східної Європи й «повернутися до джерел» та спробувати спроектувати «образ історичної

«спільної долі», бо в цьому суть європейського Сходу як перехідної окраїнної зони старої Європи, де багато історичних явищ не тільки Західної Європи, а й візантійського світу досягли повного розвитку з історичним запізненням [282, с. 17].

Цікаво, що майже одночасно з утвердженням в НДР у дослідженнях німецько-слов'янських відносин підходу «взаємозв'язків», В. Маркерт запропонував виходити з того, що «сутність історичного як «наслідкового зв'язку» («Wirkungszusammenhanges») ніде не є такою очевидною як в історії європейського Сходу. Випромінювання європейської сили зустрічалось тут, в залежності від часових хвиль, з рухами, пов'язаними з регіональною динамікою, так що нова сила виражалась багатобразними способами, які тільки сторони привели до варіативного, а інколи й викривленого образу історії» [282, с. 16].

Хоча утворення нових держав на Сході після 1918 р. В. Маркерт пов'язував зі створенням західноєвропейцями «санітарного кордону» для захисту від більшовизму, але відзначав, що завдяки цьому після Першої світової війни нарешті «вимальовалися кордони між «Серединною Європою», включно з східною Серединною Європою і Південно-Східною Європою і власне «Східною Європою», яку представляв Радянський Союз [282, с. 20]. Свідченням поліативності поняття Східна Європа і її регіонів став і власне виступ В. Маркерта. На 11 сторінках тексту 14 варіантів назв регіону: Схід («Osten») – 20 разів; по сім раз Східна Європа («Osteuropa») і європейський Схід («europäischen Osten»), 4 рази Схід Європи («Osten Europas»), по три рази «Східна»-Європа («Ost»-Europa), східна Серединна Європа («östlichen Mitteleuropa») і Південний-Схід («Südosten»), по два рази Східно-Серединна Європа («Ostmitteleuropa»), Південно-Східна Європа («Südosteuropa»), Серединна Європа («Mitteleuropa»), європейський Південний Схід («europäischen Südosten») і по одному разу західна Східна Європа («westlichen Osteuropa»), Серединна-Європа («Mittel-Europa») і Між-Європа («Zwischen-Europa»).

Окрім власне питання «Що є Східна Європа?» у західнонімецькому академічному середовищі виносилася на обговорення і проблема регіоналізації Східної Європи, що ставило під сумнів її цілісність, єдність і одноманітність. З самого початку Східна Європа тут не сприймалася як єдине ціле. З перших років відродження східноєвропейських досліджень у ФРН особлива увага приділялася Східно-Серединній Європі, що було пов'язано з питаннями кордонів і примусового переселення німців з Польщі та Чехословаччини. Водночас у 50-і рр. в міжнародних академічних колах дискутувалася концепція Серединно-Східної Європи, запропонована О. Галецьким у його праці про поділи Європи, яка побачила світ в 1951 р. у нью-йоркському видавництві. О. Галецький визначив «Східно-Серединну Європу» як простір «між Швецією, Німеччиною, Італією з одного боку і Туреччиною та Росією – з іншого» [200, с. 111]. Монографію О. Галецького про поділи Європи у 1957 р. видали німецькою мовою. Її вплив на німецькомовний дискурс про поділи Європи відзначив і німецький історик Г. Роде, хоча зауважив перебільшену ідеалізацію О. Галецьким Ягелонської унії, яка в трактуванні автора була своєрідним «коронуванням Східно-Серединної Європи» [793, с. 535-536].

Варто зауважити, що у західнонімецькому академічному середовищі тривалий час використовували різні назви цього регіону. У програмній статті про новий початок «остфоршунгу» Г. Аубін скористався поняттям «східна Серединна Європа» («*ostliche Mitteleuropa*»). Східну межу Серединної Європи він визначив по лінії від Чорного до Балтійського моря й зауважив, що східна Серединна Європа є «історичною величиною», територія якої не була сталою [122, с. 4]. Наразі там «запанував більшовизм», а війська Радянського Союзу стали на Ельбі «в серцевині Серединної Європи», тут зіштовхнулися різні «світогляди і форми життя», які розділили світ на «два непримиренних табори» [122, с. 3]. На думку Г. Аубінна, територія східної Серединної Європи стала місцем перетину західноєвропейського й більшовицького світоглядів «полем культурного руху світового історичного

масштабу», де розігрувалася «велика п'єса» [122, с. 13, 15]. Саме тому цей простір потребував особливої уваги німецьких дослідників. Г. Аубін зауважив й те, що політика А. Гітлера у східній Середній Європі була помилковою, хоча саме він був її активним пропагандистом і агітатором. В подальших своїх публікаціях він доводив несправедливість східних повоєнних кодонів Німеччини, але визнавав відповідно до політики протистояння холодної війни кордон поділу Європи по лінії впливу Радянського Союзу. Ця частина Європи на чолі з СРСР у трактуванні Г. Аубіна протистояла цивілізованому західному світу, до якого належала й ФРН [121_a, с. 61-63]. Г. Аубін практично не змінив свої інтерпретації Східної Європи і, як і у нацистський період, розглядав цей простір, перш за все, як зону німецького цивілізаційного впливу, де німці-місіонери впроваджували високу культуру для подолання тамтешньої «дикості» і, виводячи з «безісторичної темноти», пов'язували цей регіон з західноєвропейським світом [120, с. 521—524, 529]. Майже не змінився і зверхній тон та образлива лексика його публікацій про Східну Європу.

Проблема Східно-Середньої Європи привертала увагу й Г. Коха, але він надавав перевагу поняттю «Міжєвропа». Він вважав, що проблема «Міжєвропи» не є «низькоякісний товар, а сенсаційне джерело» й посилаючись на географа А. Пенка та публіциста Г. Вірсінга визначив «Міжєвропу» як «перехідний простір між слов'янами і німцями; область, де змішалися 12-14 держав і 24-30 національностей; вузьку, але густозаселену зону від Балтики до Адріатики, від Ревеля до Тірани, від Бреслау до Лемберга, від Одера до Дністра і Дунаю». Однією з найважливіших проблем цього простору Г. Кох назвав питання його організації, оскільки, не зважаючи на те, що на цій території відмовилися від систем, які «нав'язувалися спочатку Гітлером, потім Сталіном і Хрущовим», «надії на федерацію – на зразок австро-угорської чи між-європейської» тут продовжували жити. На відміну від Г. Аубіна, Г. Кох не наполягав на культурницькій місії німців у цьому регіоні. Навпаки, він відзначив, що у

цьому «між-європейському, універсально-демократичному і інтегрованому просторі також мусять слов'яни – і перш за все – бути рівноправними». Зауваживши, що від слов'ян походить майже «сакральне слово» – соборність, яке вони часто промовляють у церкві і яким «марить дискусія семінару», Г. Кох як подальшу мету визначив «соборну Європу» [263, с. 5—6], але вочевидь без Радянського Союзу й росіян. Хоча Г. Кох неодноразово наголошував на аполітичності наукових дискусій, тут добре проглядається політика. Після смерті Й. Сталіна і XX з'їзду не тільки на Заході, але й у європейських країнах соціалістичного табору з'явилися сподівання на реальні зміни і демократизацію, але події в Угорщині засвідчили марність цих сподівань. Водночас вони показали існування проблем в соціалістичному таборі й невдоволеність пануванням СРСР та умовне об'єднання різних країн і регіонів.

Велися дискусії і щодо поняття Південно-Східна Європа. Президент Товариства Південно-Східної Європи Вільгельм Гюліх (Wilhelm Gülich) вважав тему «Південно-Східна Європа між Сходом і Заходом» найголовнішою проблемою, яка у його розумінні була не «академічною гіпотезою, а реальністю» і передбачала пошук відповіді на питання «що є власне Південно-Східною Європою і чи вона є окремою частиною Європи?» і як представляється «внутрішнє становище Південно-Східної Європи до її географічного і політичного оточення». Відзначивши факт зацікавленості і Сходу і Заходу до цього регіону й певне переплетіння у ньому західних і східних цінностей, він наголосив, що ні в якому разі мова не може йти про вищість Заходу щодо Сходу, але в дискусії не варто плекати й «романтичні уявлення» [198, с. 7].

В. Гюліх, подібно до В. Маркерта, вважав, що Південно-Східна Європа не мала чіткої географічної ізольованості і відмежування. Особливість географічного розташування і національний склад обумовили те, що Південно-Східна Європа вирізнялася від великих географічних просторів. Ці відмінності, на його думку, полягали у наступному: у Східній Європі

домінував «великий народ росіяни, які разом з українцями були пануючими»; Середина Європа відзначалася наявністю «великої німецькомовної сім'ї», Західну Європу представляли «три інших великих народи». Південно-Східна Європа не мала «чіткого народного профілю». Також в політично-державному сенсі не показувала єдності [198, с. 10]. Особливістю Південно-Східної Європи він назвав і те, що проти блоку країн на чолі з СРСР протистояли Туреччина і Греція, а Югославія була пов'язана з обома групами й займала особливе становище [198, с. 11]. Ідею щодо поділу Південно-Східної Європи на три групи: країни Дунайського простору члени Східного блоку: Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія і Албанія, західноорієнтовані Туреччина й Греція та поміж цих двох груп Югославія підтримував і дослідник економіки Південно-Східної Європи з Кіля Германн Гросс [196, с.13].

Натомість Ф. Вальвец говорив про певну єдність і особливу спільність цього регіону з огляду на культурну сферу [409, с. 61]. Він зауважував, що Південно-Східна Європа у Німеччині, як і за кордоном загалом, сприймалася найчастіше негативно й трактувалася як «порохова бочка Європи» чи «європейський задвірок». Цей «комплекс задвірка» породив враження, що Південно-Східна Європа «знаходиться на краю світу, на краю європейського світу». Критикував Ф. Вальвеца, перш за все американців і англічанн, за те що пов'язали Південно-Східну Європу зі Східною Європою, на підставі тільки того, що з 1945 р. «дуже важлива частина Південно-Східної Європи належала до Східного блоку». На противагу цьому відзначав, що німецькі дослідження показують відмінність між Східною Європою, під якою Ф. Вальвец очевидно розумів Радянський Союз, Східно-Серединною Європою і Південно-Східною Європою. Не зважаючи на численні історичні і культурні зв'язки, Південно-Східна Європа чітко відрізнялася від Східної Європи [409, с. 53]. Оскільки тільки частково належала до східної церкви і тільки частково представляла слов'янський світ. Більш того, переважна частина Південно-Східної Європи була міцно пов'язана зі серединноєвропейською культурою,

насамперед завдяки німецькому етносу [409, с. 54]. Позицію Ф. Вальявеца не поділяв Г. Штадтмюллер, який зауважував, що для наповнення розуміння поняття була важливою констатація того, що Південно-Східна Європа представляє в «дуже умовному сенсі визначену географічну цілісність» [370, с. 9]. Очевидно в цих підходах проявилися світоглядні переконання учасників дискусії: для Ф. Вальявеца неприйнятною була не тільки система, що впроваджувалася Радянським Союзом на Сході європейського континенту, але й система поділу запропонована союзниками. Г. Штадтмюллер був західноорієнтований і поділяв позиції Заходу щодо Східної/соціалістичної Європи.

Яскравим свідченням відсутності чітких ліній поділу й однастайності в інтерпретаціях різних регіонів був випадок Чехії, яку в академічному середовищі ФРН одночасно зараховували до Східно-Серединної і Південно-Східної Європи. Спільним у 50-і – на початку 60-х рр. був негативний образ Чехії [455]. Особливо яскраво цей образ змалював у 1950 р. Г. Штадтмюллер у монографії про історію Південно-Східної Європи. У праці явно проглядалися симпатії до країн, колишніх союзниць нацистської Німеччини. Натомість відносно Чехії повною мірою проявився його націоналізм і німецька зверхність. Характеризуючи розвиток національної свідомості у чехів, Г. Штадтмюллер писав, що «вони у своїй історії не спромоглися створити велику політичну концепцію [...] З пізнього середньовіччя опір німецькому впливу, як надзвичайно відчутному, був вирішальною рушійною силою у похмурій політичній свідомості цього *нещасного народчика* (курсив – П. Б.)» [370, с. 234]. Хоча саме завдяки посередництву німців, на думку Г. Штадтмюллера, чехи приймали участь у духовному розвитку Західної Європи, а XIV ст. було часом великого позитивного німецького впливу на розвиток Чехії й одночасно періодом золотого глянцю загальної богемської історії [370, с. 234, 241]. Перемога гуситської революції відірвала на деякий час Чехію політично і культурно від Західної Європи й відкинула назад у загальному розвитку [370, с. 240]. У такому трактуванні чехи для Г.

Штадтмюллера були не просто «іншим» – «чужим», а ще й «ворогом», який заслуговує на приниження й зневагу. І якщо, у формуванні чеської національної свідомості за версією Г. Штадтмюллера лежала ненависть, то у випадку німецької – у його особі – презирство до східних сусідів. Подібні трактування чеської історії крізь призму ворожості до німецького були тривалий час притаманні не тільки німецькій історіографії, а й були викладені в шкільних підручниках та в шкільній програмі курсу сходознавства («Ostkunde»), де переважно розглядали історію «німецького Сходу». Майже до середини 60-х рр. подібні трактування чеської історії домінували й у дослідженнях Колегіуму Каролінів.

Необхідно зауважити, що і в середовищі істориків старшого покоління на рубежі 50-60-х рр. розпочалися публічні дискусії щодо трактування образу Східної Європи. Прикладом цього стала рецензія кельнського історика Г. Штьокля [821, с. 89—93] на працю Г. Штадтмюллера «Історичне сходознавство» [369], яку автор адресував «педагогам» і написав в легкій для читання формі. Г. Штьокль не тільки критикував зміст роботи й абсурдність деяких тверджень Г. Штадтмюллера, як, наприклад, тезу про освоєння Сибіру Польщею за допомогою українських козаків та недоречності у назві роботи. На завершення рецензії Г. Штьокль відзначив, що він погоджується з точкою зору автора, «що націоналізм виявився згубною історичною силою, але не поділяє ілюзії, що ця сила вже вичерпана. А після прочитання «Історичного сходознавства» ще більше ніж до цього» [821, с. 93]. Прикметно, що в МЗС ФРН зауваження Г. Штьокля вважали не зовсім відповідними й об'єктивними [42].

В 50-і – на початку 60-х рр., як і у 20-і рр., особливо актуальною була тема приналежності Росії до Європи. 1959 р. під редакцією Д. Чижевського і Д. Гроха було видано збірку текстів російських західників і славофілів та західних мислителів, переважно німецьких, пов'язаних з темою «Росія і Європа». У передмові редактори зауважили, що це є складне питання, на яке не знайдено однозначної відповіді. На їх думку, не зовсім доречними

виявилися спроби пошуку «структурної ідентичності комуністичної і царської Росії». Наполягали вони й на тому, що «європейський Схід в XI-XII ст. ні в якому разі не перебував у ворожому протистоянні з Заходом» і східнослов'янський світ не був пов'язаний тільки з Візантією [155_a, с. 2]. Натомість В. Філіпп відстоював тезу про абсолютну прив'язаність східних слов'ян до Візантії і відсутність в їхній культурі античних і європейських традицій, бо хоча «Росія була відома античному світу через поселення в Північному Причорномор'ї», східні слов'яни, які жили північніше степової зони Північного Причорномор'я, на відміну від південних слов'ян і германців, не мали нічого в своїй культурі від античного світу.

Переважна більшість німецьких дослідників сходилася на тому, що історичний розвиток Росії, починаючи з монголо-татарської навали, віддалив її від Заходу і перш за все у її сприйнятті європейцями. Ситуація змінилась з впровадженням реформ Петром I, які стали «вихідним пунктом» побудови нового світу [331] – великої Європи. Г. Аубін також вважав, що у XIX ст. «Європа» як культурне поняття охоплювала простір до Уралу і аргументував це «вступом Росії в концерт західних держав» [122, с. 5], але перемога більшовизму віддалила Росії від західного світу [122, с. 9]. Частково цю думку поділяв і В. Маркерт, який зауважував, що після реформ Олександра II Російська імперія за способом життя, економіки і культурою була більш схожа з європейським світом, але в революції 1917 р. «старі неєвропейські, європейсько ворожі сили знову викрились» [282, с. 20].

Водночас В. Маркерт був проти однозначного трактування російської революції 1917 р. як прояву азійськості і варварства. Він висловлювався за очищення історії революції «від спотворень сталінізму» й відзначав, що «тільки в останні роки революція 1917 р. з її передісторією стала об'єктом серйозного історичних і особливо також духовно- й ідейно історичних досліджень, які дозволяють побачити європейський характер революційних рухів. Революцію почали розглядати «не тільки як російський, але й одночасно європейський феномен». На його думку, історію Радянського

Союзу потрібно інтерпретувати не як «органічний відбиток російських форм життя, а як постійну взаємо- і протидія європеїзму» [282, с. 20]. Ця позиція В. Маркерта відображала тенденції, які намітилися в західнонімецькій історіографії. Наприклад, Х. Яблоновські вбачав причини більшовицької революції у зовнішньо- та внутрішньополітичному становищі Росії після Лютневої революції і пов'язував з силою впливу та рішучістю В. Леніна [248, с. 152, 166]. Однак він ставив під сумнів тези радянської історіографії про успішні наслідки цієї революції у вирішенні національного питання, розвитку освіти, культури та економіки. В міжнародному значенні більшовицька революція, на його думку, дала не тільки поштовх для розвитку світового комуністичного руху, але породила сильну напругу в світі через більшовицьку політику підтримки цього руху за кордоном. У Німеччині це привело до «зростання націонал-соціалістичного руху», який був «чималою мірою реакцією на комунізм». А перетворення Радянського Союзу в світову державу спричинило «розкол держав світу на два політичних табори» [248, с. 170—172].

З огляду на політичну актуальність відносин з Радянським Союзом і його роль у вирішенні німецького питання «Historische Zeitschrift» також публікував статті на тему «Росія і Європа». Частина цих статей у 1960 р. було видано окремою збіркою. Г. Штьокль аналізуючи відносини Росії і Європи у допетровський період зауважував, що тема Росія і Європа пов'язана з сучасністю, коли «культурні краї конструюють» і занадто сміло протиставляють «історичні світи» один одному. На його думку такий підхід не зовсім відповідав науковому підходу, де б з допомогою «наукових методів історичної науки минуле в його конкретній, диференційованій дійсності знаходити». Ці тенденції у вивченні Східної Європи й інтерпретації історії Росії у 60-і рр. почали займати домінуючі позиції.

У післявоєнний період німецькі дослідники не тільки дискутували питання приналежності Росії до Європи, але й ставили питання «Чи ще знаходиться Польща в Європі». Збірку під такою назвою відкривала стаття К.

Цернака «Польща – історія європейської нації», що вже з самого початку знімало питання її приналежності до Європи. Аналізуючи історичний розвиток Польщі, він зауважував складне сусідство країни з Німеччиною і Росією і особливо негативний вплив гітлерівського і сталінського режимів. Включення Польщі до Східного блоку К. Цернак трактував як розривом з її традиційним історичним розвитком [440_a]. Його старший колега Г. Людат відзначав, що тема «Польщу між Заходом і Сходом» є такою ж «старою як й історія Польщі», а проголошення побудови соціалізму в Польщі вважав межею історичним епох [759_a, с. 32-33]. Зауважив він й амбівалентність цього процесу, бо уже в 50-і рр. стало відчутним існування напруги між польським народом, який «жив і мислив західноєвропейськими, абендлендіше культурними традиціями й політичною та економічною реальністю» [759_a, с. 59]. Прикметною ознакою збірки була гостра критика польської політики нацистського режиму.

Водночас продовжували публікуватися дослідження, де наголошувалося на позитивних німецьких і пруських чинниках в історії Польщі. Наприклад, Х. Яблоновські поділи Польщі пов'язував в основному з експансіоністською політикою Росії на захід, а розширення Пруссії на схід трактував як стабілізуючий і стримуючий фактор цієї експансії з боку Росії [248, с. 260-261]. Також пруська політика щодо Польщі в 1815-1914 рр., не була однозначно і статично спрямована проти поляків, окрім того вона «залежала від загальних політичних подій і течій в Пруссії і Європі», тому була «частково на польській стороні» [248, с. 281]. Початок Другої світової війни він не стільки пов'язував з політикою А. Гітлера та Й. Сталіна, скільки з питанням щодо Данцигу, яке можна було вирішити тільки «шляхом німецько-польських переговорів», але «всі учасники» переговорного процесу не змогли знайти прийняттого мирного рішення [248, с. 350]. Відзначаючи той факт, що «німецькі східні кордони 1937 р. всюди охоплювали області, які історично і етнічно належали Німеччині» [248, с. 413] він виправдовував політику невизнання нових кордонів тогочасної Польщі.

Українська тематика фрагментарно була представлена в окремих узагальнюючих публікаціях з історії Східної Європи, Росії і Польщі, в окремих із них відзначалася окремішність і специфічність української історії. Після Другої світової війни на філософському факультеті Гайдельберзькому університеті Міхаель Пап підготував дисертацію «Проблеми української державності та еміграція», а Петер Хорбан «Центральні держави та Україна» [694, с. 129, 132]. Продовжував приділяти увагу Україні й Г. Кох, який видав в українському перекладі твори Т. Шевченка. Але, як і раніше, українська тематика залишалася прерогативою українських емігрантів й науковців Українського Вільного університету у Мюнхені.

Отже, з перших років інституалізації східноєвропейських досліджень спостерігався певний континуїтет у цих процесах, що проявилось у збереженні встановленої за нацистського правління регіоналізації досліджень і їх виокремлення в окремі позауніверситетські інституції. В університетських центрах, навпаки зберігався русоцентризм, який був започаткований ще в імперські часи й набув яскравого вираження у веймарський період.

У середовищі дослідників можна виділити декілька груп: 1) ті, хто свого часу співпрацював з відомством А. Розенберга й були прихильникам його концепції, 2) прибалтійські німці за походженням, які традиційно сповідували концепцію «ворожості» й не європейськості Росії, 3) незначна кількість емігрантів з країн Східної Європи, які не сприймали радянську владу й прорадянські уряди. Представники цих трьох груп в основному займались Росією й Радянським Союзом. До інших двох груп входили: 1) колишні дослідники «німецької самобутності», які як і раніше зосереджували увагу на історії німецького етносу на теренах Східної Європи, з особливою увагою до питання кордонів; 2) німці-вигнанці, які зосередились в поза університетських інституціях і продовжували свої попередні дослідження, але вони були у незначній мірі інтегровані до загальнонімецького

академічного середовища й займали у ньому переважно маргінальне становище, але користувались чималою підтримкою з боку політичних сил.

На кінець 50-х років вже у дев'яти університетах Західної Німеччини існували або семінари східноєвропейської історії, або хоча б було запроваджено посаду професора означеної дисципліни. Підсумовуючи можна сказати, що за період з 1945 р. – до кінця 50-х рр. у Федеративній Республіці Німеччині постали і відновили свою діяльність як професійні інститути в закладах академічної освіти, так і самостійні дослідницькі заклади, історичні товариства, спрямованні на дослідження історії Східної Європи. Ці інституції багато в чому запозичили довоєнний досвід організації східноєвропейських історичних досліджень у Німеччині [461].

Інституції поставали за ініціативою вчених, окупаційної адміністрації, органів влади, а інколи й студентів. У цих закладах змогли поновити свою професійну діяльність і ті дослідники історії Східної Європи, які раніше співпрацювали з фашистським режимом. Це значною мірою було обумовлено розгортанням холодної війни, коли їх досвід антирадянської пропаганди міг стати у нагоді, а також тим, що для такої кількості нових інституцій важко було знайти нових фахових спеціалістів. І саме вони визначали в 50-і рр. основні інтерпретаційні концепції Східної Європи. Водночас на рубежі 50-60-х рр. їх лідируючі позиції послаблюються. Варто також відмітити домінування інтересу до історії Росії та Радянського Союзу. Це можна пояснити, по-перше, традицією, а, по-друге, протистоянням холодної війни й зміцненням позицій Радянського Союзу на міжнародній арені й важливості у вирішенні «німецького питання».

Ескалація протистояння на початку 60-х рр. і побудова Берлінського муру сприяли тому, що впродовж першої половини 60-х рр. східноєвропейську історію як фахову дисципліну було запроваджено у решті «старих» університетів: у 1960 р. у Боннському та Мюнстерському університетах, у 1962 р. в університетах міст Ерланген-Нюрнберг та

Франфуркт на Майні, у 1964 р. у Гайдельбергському, а –в 1965 р. у Фрайбурзькому університі [756, с. 60].

Окрім того у Кельні за фінансової підтримки Міністерства внутрішніх справ у 1961 р. було створено Федеральний інститут досліджень марксизму-ленінізму, який зазвичай називали Інститутом советології (у 1966 р. було перейменовано у Федеральний інститут східних наук і міжнародних студій). Інститут створили з метою досліджень «конкретних питань поставлених політикою», що було зумовлено особливостями тогочасної політики Радянського Союзу, які трактувались як «новий реванш соціалізму». В рамках інституту існувало 5 дослідницьких відділів, де майже 30 співробітників (на кінець 1990 р. їх кількість досягла 85 осіб) досліджували наступні напрямки: 1) суспільна політика і політика в сфері науки, 2) внутрішня політика соціалістичних країн, 3) економіка, 4) відносини Схід-Захід та міжнародна політика, 5) Радянський Союз і Третій світ. Керівництво інститутом здійснювала директорія, засідання якої відбувалися щонайменше 6 раз на рік. На них запрошувались представники з відомства федерального канцлера, МЗС, федерального міністерства внутрішніх справ [694, с. 238-240]. Заснування Інституту советології практично завершило процес створення позауніверситетських науково-дослідних інституцій.

У Боннському університеті семінар східноєвропейської історії очолив професор Х. Яблоновські, який захистив габілітацію про становище російського населення у Великому князівстві Литовському в XVI ст. [794]. Його наукові й викладацькі інтереси були зосередженні на історії Росії, починаючи від проблем залежності селян у Київській Русі й закінчуючи більшовицькою революцією й радянсько-китайським конфліктом, історії Польщі [248], з особливою увагою до проблеми східних кордонів Німеччини [248, с. 1-25].

У Мюнстерському університеті новостворений відділ східноєвропейської історії очолив Манфред Хелльман (Manfred Hellmann),

який основну увагу у навчальних курсах приділяв древній історії Росії, Польщі та Прибалтики. Його заходами протягом 60-х рр. було видано вісім томів «Праць кружка східноєвропейських досліджень Мюнстерського університету», де переважали дослідження німецької самобутності та її впливу на розвиток східноєвропейського простору [694, с. 190]. Керівництво філософського факультету університету Фрідріха-Олександра у м. Ерландер-Нюнберг аргументувало необхідність заснування кафедри східноєвропейської історії тогочасним міжнародним політичним становищем, яке вимагало інтенсифікації досліджень історії і структури індустріального світу, в якому особливе місце посідали комуністичні країни Східної Європи, а повне розуміння сучасних проблем неможливе без ґрунтовних знань історії цього регіону. Очевидно ці аргументи були переконливими для земельного міністерства, оскільки у 1962 р. університет вже мав кафедру східноєвропейської історії. Очолити кафедру запросили Карла-Гейнца Руффмана (Karl-Heinz Ruffman), який впродовж 55 семестрів він вів курси з історії Східної Європи, приділяючи особливу увагу новій історії Росії та історія Радянського Союзу [694, с. 79-81]. К.-Г. Руффман належав до нової, або як її ще називають «другої» генерації західнонімецьких дослідників історії Східної Європи, які почали утверджуватись сфері східноєвропейських досліджень в 60-і рр.

Першим ординарним професором східноєвропейської історії Франкфуртського університету у 1962 р. став Дітріх Геєр (Dietrich Geyer), а наступного року він очолив семінар східноєвропейської історії. В центрі його дослідницьких і викладацьких інтересів була новітня політична і соціальна історія Росії/Радянського Союзу [782, с. 84, 86]. Д. Геєр вважається засновником соціально-історичної школи у східноєвропейських дослідженнях [785, с. 239]. Діяльність Д. Геєра у Франкфуртському університеті тривала недовго. У 1965 р. він перебрався до Тьобінгенського університету, а семінар очолив Клаус Цернак (Klaus Zernack), дослідницький інтерес якого був спрямований на середньовічну і ранню нову історії Східної

Європи та Прибалтики, що відобразилось і в його викладацькій діяльності [782, с. 84, 86]. Своє рішення займатись східноєвропейською історією К. Цернак пов'язує з багатьма імпульсами, але найважливішими було прагнення до «історичного пояснення пережитого самим (під час світової війни й у післявоєнний час) та інтерес до російської мови і літератури» [84].

У Гайдельберзькому університеті посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії надали Гельмуту Нойбауеру (Helmut Nuebauer). Через два роки ситуація щодо фінансового і кадрового забезпечення значно поліпшилась й він отримав посаду ординарного професора. Наукові інтереси Г. Нойбауера пов'язані з історією Росії XVI-XVII ст. Він опублікував дослідження, присвячені таким видатним історикам як А. Л. фон Шльоцер та М. Грушевський [694, с. 134]. У Фрайбурзькому університеті у 1965 р. заснували кафедру з подвійною спеціалізацією: історія Східної Європи та нова історія. Кафедру очолив Готтфрід Шрамм (Gottfried Schramm), який перед цим захистив у Марбурзі габілітацію на тему «Польське дворянство та Реформація». Специфіка досліджень та викладання історії Східної Європи у Фрайбурзі полягала в тому, що вона розглядалась у тісному зв'язку з історією Європи та крізь призму лінгвістичних досліджень [694, с. 90].

До середини 60-х рр. східноєвропейська історія як фахова дисципліна утвердилась майже у всіх «старих» університетах. Потім почалась хвиля заснування «нових» університетів, в яких належало запроваджувати східноєвропейську історію як стандартне забезпечення новостворених історичних семінарів чи інститутів. Ця тенденція продовжувала зберігатись до кінця сімдесятих [756, с. 61].

7.2. Нова генерація істориків в пошуках образів Східної Європи (друга половина 1960 – перша половина 1980 –х рр.)

У другій половині 60-рр. східноєвропейську історію як фах було запроваджено у трьох так званих «нових» університетах: Бохумському, ГанOVERському та Саарбрюкенському [756, с. 60].

Кафедру східноєвропейської історії у Бохумському університеті очолив Ганса Рооза (Hans Roos) з Геттінгенського університету. Він читав курси з загальної історії Східної Європи, Росії та Польщі. Дослідницька робота була зосереджена на історії Польщі XVIII-XX ст. [694, с. 48]. Ще у 1957 р. він опублікував працю «Польща та Європа – студії до польської зовнішньої політики 1931-1939 рр.», у 1961 р. видав «Історію польської нації у 1916-1960 рр.», яка була перекладена англійською мовою і видана в англійській та американській редакції [337], [338]. У Ганноверському університеті посаду професора східноєвропейської історії надали Вальтеру Медігеру (Walter Mediger). Основу його викладацької та дослідницької діяльності на початковому етапі становив ранній період нової історії Росії та її відносини з Західною Європою [694, с. 125].

1967 р. Історичний інститут та кафедра славістики Саарбрюкського університету порушили клопотання перед земельним міністерством культу, освіти та спорту про запровадження посади професора східноєвропейської та російської історії. Через два роки посаду професора східноєвропейської історії зайняв Едгар Хьош (Edgar Hösch). В своїх лекціях основну увагу він приділяв російській історії XVIII-XIX ст., початковому періоду історії Радянського Союзу та історії православної церкви. До кола його дослідницьких інтересів входила історія Балканських країн, православ'я та єресей в Древній Росії [694, с. 198-199]. Він також належав до нової генерації дослідників Східної Європи. Свій прихід у східноєвропейську історію Е. Хьош називає випадковим й відзначає, що це сталося завдяки запрошенню Г. Штадмюллера писати дисертацію на його кафедрі [91].

У 60-і рр. зовнішньополітичне відомство приділяло особливу увагу східноєвропейським дослідженням. Ще на початку 60-х рр. в МЗС під тиском зовнішніх обставин почали задумуватися над існуючими підходами до конструювання образу Східної Європи. Протягом 1962-1963 рр. в зовнішньополітичному відомстві ФРН за участі істориків активно обговорювався проект дорого англомовного видання [39], засобом якого

сподівались «скоригувати існуюче в США одностороннє бачення відносин між Німеччиною та Східною Європою». В збірці планували подати полемічні матеріали, а також необ'єктивні публікації з обох сторін, щоб показати їх недолугість, залучити публікації не тільки німецьких, але й польських російських, чеських, французьких та англійських авторів. Але представлені матеріали мали показати, що «німці сприяли пробудженню самосвідомості східноєвропейських народів», яка «пробудила антинімецьку реакцію», у відповідь на що виникала «німецька націоналістична реакція» [40]. Ініціатором цього видання був депутат бундестагу від ХДС Курт Бірренбах, який під час своїх виступів у США та Англії, почув чимало критики щодо висвітлення відносин між Німеччиною та Східною Європою, насамперед від тамтешніх польських емігрантів [41]. Але ця ідея залишилась тільки проектом.

Кінець 60-х років ознаменувався приходом до влади соціал-демократів на чолі з Віллі Брандтом. Він майже 20 років прожив на «передовій гарячій точки» холодної війни, в Західному Берліні, бургомістром якого він був з 1957 р. по 1966 р. Тут він все більше усвідомлював, що східна політика Бонну є неконструктивною і не сприяє вирішенню німецького питання, тому шукав шляхи до порозуміння. У 1966 р. в уряді широкої коаліції В. Брандт очолив зовнішньополітичне відомство й активно розпочав підготовку до проведення курсу «нової східної політики». Одним із компонентів цієї підготовки було налагодження більш тісної співпраці з дослідниками Східної Європи. Необхідність більш ширшої співпраці пояснювалася ще й тим, що станом на 1967 р. «з більшістю східноєвропейських країн відносини існували тільки на основі торгових договорів» і контакти з НТВСЄ «підтримували й покращували роботу» МЗС. Також, з огляду на стан політичних справ в Східній Європі, в МЗС ФРН вважали, що «обмін між науковцями з Сходу і Заходу не можна розглядати тільки з точки зору «культурних» відносин», а необхідно в «першу чергу розглядати і підтримувати з політичної точки зору» [43]. Аналіз документів МЗС показує, що саме в цей період значно

систематизувалася робота з науковими інституціями й провадився та впорядковувався систематичний збір їхньої інформації.

Як лідер соціал-демократичної партії, В. Брандт, задля вирішення питання зміни підходів у дослідженнях Східної Європи міг покладатися на підтримку партійної преси і представників своєї партії у бундестазі. У листопаді 1967 р. було ініційовано слухання питання про організацію досліджень Східної Європи в ФРН на 49 засідання комісії бундестагу з питань науки, культурної політики і публіцистики [43]. Після чого почалась детальна перевірка напрямків діяльності інституцій, пов'язаних з східноєвропейськими дослідженнями та джерел їх фінансування. В лютому 1968 р. вже розроблялися пропозиції щодо поглиблення співпраці МЗС з науковцями, які досліджували Східну Європу. В своїх пропозиціях МЗС висловлювалось за подальшу координацію східноєвропейських досліджень, але з врахуванням того, що це не повинно перешкоджати науковій роботі [44]. Одним із способів досягнення цього завдання вважалось реформування фінансової підтримки східноєвропейських досліджень з боку МЗС.

Водночас соціал-демократами намагалися вплинути на найбільш консервативні дослідницькі центри, особливо це стосувалося Мюнхена, який був одним з найбільших центрів східноєвропейських досліджень у ФРН й займав виокремлену й консервативну позицію в підходах до Східної Європи. За правління християнських демократів представники мюнхенських установ співпрацювали з МЗС. Вочевидь з метою зміни ситуації у жовтні 1967 р. Клаус Фойгт з редакції «Vorwärts» («Форвертс» – провідна газета німецьких соціал-демократів) надіслав спеціального листа вірному помічникові В. Брандта у торуванні дороги до «нової східної політики» Егону Бару, в якому відзначав негативні наслідки діяльності мюнхенських інституцій [45]. Цей прецедент став предметом окремого розгляду в східному відділі МЗС. Тут погоджувались, що Мюнхен зайняв в «німецькому «остфоршунзі» «обособлену позицію». Мюнхенські інституції східноєвропейських досліджень не були представлені в дирекції Федерального інституту

советології в Кельні і до недавнього часу навіть в президії НТВСС, з якими МЗС співпрацювало у першу чергу [46]. Тут критикували й те, що у Мюнхені тривалий час вважали «контакти з емігрантами й підтримку дослідницьких проектів» «практичним ерзацом зовнішньої політики». Можливо саме й тому їх випускники майже не були представлені у структурах МЗС, натомість декілька випускників Інституту Східної Європи з Берлінського Вільного університету були прийняті на посади секретарів посольств. Хоча в зовнішньополітичному відомстві вважали, що до їх завдання не входить «опікуватись» окремими інституціями, тому в першу чергу співпрацювали з НТВСС як «центральним об'єднанням німецького «остфоршунгу», але з огляду на ситуацію тут визнали доцільність налагодження й підтримки особистісних контактів за умови, що партнер також «готовий до діалогу й дійсно шукає контактів з МЗС і не тільки тоді, коли потребує грошей». Такі контакти, на думку співробітників МЗС «можна було б організувати в рамках робочої секції з питань «Схід-Захід» [46]. В результаті детального аналізу ситуації було висловлено думку, що «можливості наукових інститутів як допоміжних інструментів німецької зовнішньої політики були використанні замало». Відповідальність за такий стан справ МЗС визнавало за собою, оскільки «через щоденну роботу ледь до цього доходило». Тому планувалось в подальшому поліпшити й спланувати цей напрямок роботи» [47].

Вочевидь про ці заходи стало відому у Мюнхені, оскільки вже 29 листопада 1967 р. до МЗС надійшов і лист від директора Інституту Східної Європи Ганса Раупаха, в якому він повідомляв про свої зустрічі і дві окремі розмови з американськими генеральними консулами в Софії та Празі. Ці розмови дали йому підстави зробити висновки, що в обох місцях – як крім того і «в столицях сателітів» можна помітити «зростання невдоволення економічною і політичною залежністю в Східному блоці й тут сподіваються на розширення обміну з європейським країнами, особливо з Федеративною Республікою Німеччиною, і що розмови про реваншизм відіграють функцію певної політичної інтеграційної форми». Як приклад, наводив

висловлювання, що Німеччина наразі «перебуває в становищі Швеції після Карла XII». У нього склалось враження, що співбесідники наразі рахуються з ФРН як важливим партнером в активній східній політиці, оскільки сили США сильно зв'язані в В'єтнамі [48]. Г. Раупах писав, що на даний час разом з колегами займається дослідженням Радянського Союзу і не хотів би це полишати, але відзначав, що його Інститут, «якби тільки був час міг би надати дослідження про ситуацію в цих країнах та можливості німецької політики». Він також вважав, що «з обережністю та тривалою метою, Прагу можна зробити центром тяжіння цієї політики». Як своєрідну історичну легітимацію своїх думок в додатку він надіслав відбиток статті «ще часів своєї молодості» «Бісмарк та чехи в 1866 році» [49]. Певною мірою ці пропозиції Г. Раупах відповідали тому баченню співпраці МЗС з науково-дослідницькими організаціями, які займалися конструюванням образу Східної Європи. Відповідь послідувала тільки через місяць. Посольський радник фон Альтен пропонував обговорити час та форму об'єднання сил політики та науки з метою кращого вивчення ситуації в Чехословаччині та можливості німецької східної політики в цьому напрямку. На його думку, найбільш прийнятною для цього була б форма колоквиуму [49]. Як показали подальші події в Чехословаччині прогнози Г. Раупаха мали під собою підґрунтя достовірності.

Питання співпраці МЗС з дослідниками Східної Європи не тільки опрацьовувалось в міністерських кабінетах вони виносились, а на широкий загал. На 29 березня 1968 р. було заплановано на телебаченні інтерв'ю з парламентським секретарем для фільму «Інститути Східної Європи і німецький остфоршунг». Зовнішньополітичне відомство готувало відповіді на запитання для інтерв'ю [50]. Зокрема у відповідях, запропонованих для третьої програми телебачення, йшлося про існування найрізноманітніших форм співпраці і контактів та залучення до партнерства «інтелігентних туристів» (термін впроваджений Й. Бохемські). Інформація отримана від них використовувалася для більш точної картини становища й при прийнятті

рішень. І в такому сенсі можна сказати, що політика опирається на дослідницькі результати науки. Але прямого впливу на прийняття політичних рішень щодо відносин з країнами Східної та Південно-Східної Європи ці інституції та дослідники не мали. Водночас відзначалось, що контакти МЗС та дослідників Східної Європи ще не є оптимальними. Наводився приклад США, де «політики, дипломати, науковці та публіцисти є не так далеко відкапсультовані один від одного» і мали більше порозуміння щодо потреб та можливостей. В МЗС вважали, що «політика мусить мати змогу формулювати питання, на які б наука була в змозі раціонально відповісти. З іншого боку наука мусить розуміти, що політика може запитувати й «ненауково», бо вона «зацікавлена іншими обставинами ніж дослідник» [51].

Також наприкінці 60-х рр. було започатковано процеси щодо узгодження викладу історичного минулого у шкільних підручниках ФРН і країн соцтабору. Наприклад, в 1967 р. під егідою ЮНЕСКО розпочалися німецько-чеські перемовини щодо шкільних підручників, в яких приймали участь історики обох країн. Однак Празька весна, яка послідувала наступного року привела до занепаду цієї роботи [660]. Також в цей період збільшилася кількість наукових контактів західнонімецьких науковців з колегами з соціалістичного табору. Так, за друге півріччя 1969 р. з Західного Берліна з відрядженням у країни Східного блоку побувало 110 чоловік з них 72 – науковці [38]. По завершенні візитів дехто з них надсилав до МЗС власні пропозиції щодо розширення і форм співпраці з науковцями країн соціалістичного табору. З огляду на антипольський характер «остфоршунга», особливу роль у налагодженні двостороннього наукового діалогу західнонімецьких і польських істориків відіграли Г. Людат, Г. Роде, Г. Рооз і К. Цернак. Для подолання спільних, як німецьких, так і польських, упереджень стали важливими такі спільні заходи як «Константський гурток» та німецько-польське обговорення шкільних підручників. [735, с. 239-240].

Хоча на протязі 60-х років й спостерігається домінування інтересу до історії Росії в рамках східноєвропейських досліджень та викладання історії Східної Європи в університетах ФРН, проте спостерігається й зростання інтересу до інших країн, зокрема Польщі. На 60-і рр. припадає й посилення регіоналізації східноєвропейської історії. Частково це було спричинено й зовнішніми чинниками. Новим поштовхом для сплеску інтересу до історії країн Південно-Східної Європи й певною мірою приводом для переосмислення її концепції стало створення у 1963 р. Міжнародної асоціації дослідників Південно-Східної Європи і доручення до її роботи західнонімецьких дослідників. В 1969 р. Матіас Бернат (Mathias Bernath), учень Ф. Вальявеца і на той час директор Інституту Південно-Східної Європи в Мюнхені навіть підняв питання щодо виокремлення південно-східноєвропейської історії в окрему дисципліну [127, с. 135-144]. Таке виокремлення де-факто вже відбулося: існував окремий інститут, товариство, видання.

Також як і в попередні роки не існувало однозначності щодо кордонів та меж цих регіонів. Наприклад, на початку 60-х рр. було видано збірку про історичну свідомість у Східно-Серединній Європі, до якої увійшли доповіді, що стосувалися Польщі, Чехословаччини, країн Балтії і Румунії [168]. З поміж інших народів Східно-Серединної Європи Г. Роде виділяв поляків та мадьяр, оскільки ті належали до «історичних націй» і їм не потрібно було як чехам чи українцям вдаватися до пошуків в історії підтвердження власної державності [334, с. 46]. Не одноразово покликають на приклад українців поряд з естонцями, словаками та ін. Г. Роде тим самим зараховував їх не до східноєвропейців а до народів Східно-Серединної Європи [381, с. 19].

В 60-і рр. західнонімецькі дослідники і надалі відзначали відмінності між Східною і Західною Європою. Наприклад, на думку Г. Штьокля, було ще й те, що в комуністичній частині світу історична свідомість поставала як «явище з виразною одностайністю», яка визначалась через «історичний матеріалізм» і «радянський патріотизм», а західноєвропейське усвідомлення

історії відзначалось «багатообразністю та внутрішньою суперечливістю» і західноєвропейській історичній думці притаманна «суперечлива проблематика» [381, с. 46-47].

60-і рр. стали періодом критичного переосмислення і зміни парадигми історії Східної Європи та німецько-східноєвропейських відносин в академічному середовищі ФРН. 1961 р. Фріц Фішер опублікував свою знамениту працю «Схватка за світове панування» («Griff nach der Weltmacht»), в якій висунув і обґрунтував тезу про основну відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни. Відповідно до цього Східна Європа поставала не територією німецької цивілізаторської місії, а жертвою німецької імперіалістичної агресії [157]. Праця Ф. Фішера викликала вельми резонансну дискусію на німецькомовному просторі не тільки в середовищі істориків, але й широкого громадського загалу й спровокувала його на ще більш радикальні заяви про спадковий характер агресивних устремлінь німецьких владних структур з 1871 р. по 1945 р. [156], [157]. В. Філіпп у 1966 р. опублікував статтю, в якій вдався до критичної оцінки східноєвропейських історичних досліджень у нацистський період [319].

Друга половина 60-х рр. – це ще й час радикалізації лівих рухів й масових студентських заворушень. Наприклад, під час зимового семестру 1967/1968 н. р. лекції з історії СРСР професора східноєвропейської історії Боннського університету Х. Яблоновскі постійно порушувалися студентами. В основному це були слухачі, які не спеціалізувались на східноєвропейській історії. Під час цього конфлікту він не мав повної підтримки і від колег [681, с. 60]. Серед лівої радикально налаштованої молоді були й діти політиків і професорів-дослідників Східної Європи. Доволі трагічною була доля молодшого сина Г. фон Рауха, який помер в наслідок поранення під час сутичок з поліцією у Західному Берліні. Студентські рухи в свою чергу також послуговували поштовхом до переосмислення відносин зі Східною Європою й трактування її образу в академічному середовищі.

Отже, з другої половини 60-х рр. у вищих навчальних закладах Західної Німеччини почала утверджуватися нова генерація істориків, які навчалися після війни і були по відношенню до Східної Європи, як правило, безпристрасні та об'єктивні [735, с. 239]. Перш за все ті, хто розширювали професури в групі «нових» університетів вже майже повсюди належали до післявоєнної генерації, яка опановувала фахом в старих університетах на кафедрах батьків-засновників [756, с. 62]. Їхні біографії були вільні від зв'язків з націонал-соціалізмом і вони більш критично підходили до німецької місії і німецьких злочинів у Східній Європі і відповідно історії Східної Європи та її відносин з Німеччиною.

Хоча в навчальних програмах у новостворених університетських інституціях основу складала історія Росії, але можна спостерегти, що професорські посади отримало чимало науковців, чиї наукові інтереси були пов'язані й з іншими країнами Східної Європи, насамперед Польщею. Особливе місце почали займати дослідження Південно-Східної Європи.

Після перемоги на парламентських виборах В. Брандт очолив уряд ФРН і активно розпочав впроваджувати «нову східну політику». Під час свого візиту до Польщі 7 грудня 1970 р. він став на коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшавському гетто. В такий спосіб він попросив вибачення за злочини німецького нацизму, хоча сам з ним не був пов'язаний. Це стало ще одним поштовхом для переосмислення образу Східної Європи як в історичній науці, так і національній пам'яті західних німців. Підписавши низку договорів з країнами Східного блоку і визнавши кордони по Одеру й Нейсі, він не тільки перекреслив надії мільйонів німецьких вигнанців на повернення в рідні домівки, але й позбавив цілу низку інституцій, які в «науковий спосіб доводили історичне право німців на ці території» предмету їх дослідження. Зміни запропоновані В. Брандтом були співзвучні з тенденціями, які на той час намітились і в академічному середовищі, і в суспільстві щодо відносин зі Східною Європою щодо переосмислення її образу в історичних дослідженнях та національній пам'яті західнонімецького

суспільства. Це підтвердили і дочасні вибори 1972 р., де соціал-демократи на чолі з В. Брандтом здобули переконливу перемогу.

На 70-і рр. припадає подальше розширення мережі університетських центрів східноєвропейських студій. 1973 р. у Бременському університеті заснували кафедру історії і політики країн соціалістичної системи. Це обумовило дослідження та викладання новітньої історії східноєвропейських країн соціалістичного табору. З кінця 70-х рр. тут широко практикували запрошення викладачів із соціалістичних країн для читання лекції [694, с. 70]. Також у 1973 р. кафедру східноєвропейської історії було відкрито у Дюссельдорфському університеті, а в 1979 р. її було трансформовано в окремий відділ історичного семінару. Традиційно тут основна увага приділялася новітній історії Росії, і, насамперед, Радянського Союзу. Поряд з цим поступово починають утверджуватися теми, пов'язані з історією Південно-Східної Європи [694, 75-76].

Посаду професора східноєвропейської історії у Кассельському університеті запровадили у 1975 р. В основі навчальної програми була новітня історія Росії та Радянського Союзу, насамперед, такі напрямки як соціальна історія СРСР та національні проблеми. Впровадження східноєвропейської історії до кола навчальних дисциплін було зумовлено зростанням зв'язків університету з вищими навчальними закладами країн Східної Європи. Найбільш інтенсивно вони розвивалися з Люблінським університетом, Вищою педагогічною школою в Бідгощі та Ярославським університетом [694, с. 136]. У Регенсбурзькому університеті східноєвропейську історію як фахову дисципліну було запроваджено тільки в 1979 р. Тут поряд з історією Росії та Радянського Союзу чималу увагу приділяли історії Південно-Східної Європи [694, с. 197].

На початок 80-х рр. минулого століття східноєвропейська історія як фахова дисципліна була репрезентована в 23 університетах Західної Німеччини [756, с. 60], окрім цього існувала низка поза університетських наукових інституцій. 1984 р. у Вільному університеті Західного Берліна було

відкрито кафедру історії Східно-Центральної та Північно-Східної Європи, що підтвердило дедалі більшу регіоналізацію східноєвропейських студій. Тут читали оглядові курси з історії Північно-Східної Європи та Східно-Серединної Європи (поселення, законодавство, суспільство в середньовіччя та новий час), історії Чехії Брандербургу і Польщі в середньовіччя, а також тематичні курси «Балтійське питання як проблема європейської історії», «Росія і модерний світ», «Виникнення Східної Німеччини». Дослідницькі інтереси були зосереджені на проблемах колонізації в Східно-Серединній Європі, націєтворчим процесам, історії слов'ян на просторі між Ельбою, Заале та Одером [694, с. 45].

У 70-х рр. значно активізувалися наукові контакти між істориками ФРН та соціалістичних країн, що було змінами у стосунках між ФРН та країнами соціалістичного табору. Налагодження політичного діалогу сприяло й інтенсифікації наукових контактів. Чимало молодих науковців з ФРН отримали можливість працювати в архівах і бібліотеках країн соціалістичного табору під час короткотермінових стажувань. В 1972 р. було створено спільну німецько-польську комісію з шкільних підручників, яка тривалий час також працювала під егідою ЮНЕСКО [827], [762 с. 193-202]. Робота її проходила доволі складно. К. Цернак, який активно працював в цій комісії відзначав, що робота польських істориків проходила під «невсипним оком партії» [84]. Ф. Гольчевські, який нині є професором Гамбурзького університету згадує, що коли він писав дисертацію про польський антисемітизм, то для отримання документів у польських архівах доводилося звертатися про допомогу до МЗС ФРН, яке й порушило перед польською стороною питання двостороннього виконання підписаної угоди про співпрацю у гуманітарній сфері, але він пояснює це не стільки партійною політикою, скільки польським націоналізмом [80].

Ще складніше розвивалися наукові контакти між дослідниками історії Східної Європи з ФРН та НДР. Попри налагодження політичних стосунків, їх контакти обмежували зустрічами в інших зарубіжних країнах на

різноманітних міжнародних форумах. Насамперед, це були світові конгреси істориків у Москві й Сан-Франциско та конгрес славістів у Варшаві. Вперше тільки у 1982 р. п'ять славістів та істориків з ФРН були запрошені до Східного Берліну на конференцію про слов'янську культуру, яка проходила під егідою ЮНЕСКО. Ця подія стала справжньою сенсацією [756, с. 57]. Безумовно це означає, що напруга у відносинах ще зберігалася і новий образ Східної Європи утверджувався поступово.

1972 р. Г. фон Раух у прощальній лекції у Кільському університеті запропонував ревізію витвореного нацистською пропагандою негативного образу Росії та вказав на «колосальну необхідність наздоганяти впусчене» з 1914 р. в інформації про Східну Європу [756, с. 66]. Кількома роками пізніше Д. Геєр відзначив негативний вплив холодної війни як додаткової умови [756, с. 67] Ця тенденція посилювалась, перш за все, серед представників нової генерації й проявилась у боротьбі проти «азіатського» чи «напівазіатського» образу Росії [756, с. 67]. Зокрема через звернення до соціальної історії [437].

Д. Геєр також зауважував, що в західній літературі про Росію продовжують «жити стереотипи, які в експансії царської імперії вбачають закони природи російської історії. Проблеми імперіалізму вирішують в старих уявленнях-кліше про безперешкодне прагнення до розширення та світового панування» [171, с. 14]. Він закликав проводити дослідження на найновіших концепціях імперіалізму. Але навіть такий підхід не давав йому змоги поставити Росію на один рівень з провідними країнами Європи. В більшості сфер економіки Росія відставала від Заходу, що проявлялось і в її зовнішній політиці. Якщо в середньо – і східно-азійській периферії Росія «з деякою впевненістю могла імітувати модерні імперіалістичні методи і засоби», то в близькосхідній політиці залишалась «домодерною». До того ж зовнішня політика дуже часто була обумовлена не інтересами користі, а «ірраціональним відчуттям загрози», яке час від часу проявлялось і в постійному «підтверженні клятви «історичному завданню» і «священному обов'язку» Росії на Близькому Сході» [171, с. 257]. Страх «підживлювався

внутрішньо російським синдромом кризи, проблемою ідентичності вищих кіл, структурними пошкодженнями, викликаних процесом соціально-економічної трансформації, політичною слабкістю уявного конституційного режиму» [171, с. 257-258]. Хоча Д. Геєр частково деконструював старі кліше про ворожість і загрозу Росії, але водночас показав її відмінність від Заходу та слабкість її внутрішнього розвитку.

Наприкінці 70-х рр. було видано збірку до 60-річчя Г. Штюкля, яка певною мірою засвідчила розширення співпраці західнонімецьких істориків з колегами з соціалістичного табору і поновне вибудовування засад спільного інтелектуального простору. Окрім статей німецьких, австрійських, швейцарських, американських та англійських авторів тут було опубліковано й статті двох істориків з Ленінграда та одну – дослідника з Белграда. Хоча сам ювіляр переважно спеціалізувався на історії Росії, збірка вийшла під назвою «Східна Європа в історії та сучасності». Тематика визначила і регіональне наповнення Східної Європи в тогочасному розумінні. Звичайно домінували публікації пов'язані з історією Росії, була також репрезентована історія Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії та південних слов'ян [313].

В збірнику було вміщено декілька статей, що стосувались проблем національної політики в СРСР [363] та трактування радянською історіографією участі представників інших національностей в історичних подіях Російської імперії [313, с. 329-344]. Г. Сімон відзначив двоїстий характер радянської національної політики у 70-і рр. З одного боку святкування 50-річчя утворення окремих республік та нагородження Орденом Дружби народів міст-столиць союзних республік, що супроводжувалось програмовими виступами, а з іншого боку, посилена русифікація, яка особливо проявлялась в сфері освіти. Якщо, наприклад в Україні ще 10 років тому тільки 30 % дітей навчалися у російськомовних школах, то в 1973-1974 н. р. цей відсоток зріс майже до 40 і це при тому, що російське населення в Україні за переписом 1970 р. складало всього 19,4 %.

А такі діаспорні народи як євреї, поляки, німці русифіковані ще більшою мірою [363, с. 268-271]. Двоїстий підхід у національній політиці проявлявся не тільки в мовній та культурній сфері, а також і в економічній, що породжувало національну напругу в республіках, насамперед, Україні, Грузії, Вірменії, Литві й поміж євреїв та німців, тому саме їм Г. Сімон приділив особливу увагу й відзначив той факт, що серед радянського керівництва були й ті (наприклад, А. М. Косигін та К. Т. Мазуров), хто застерігав не тільки від «буржуазного націоналізму», але й «російського шовінізму» [363, с. 273].

Зменшення напруженості й протистояння, холодної війни, налагодження й інтенсифікація відносин з сусідніми східноєвропейськими народами дала поштовх для дистанціювання фаху від політики й свободу наукової саморефлексії. В 70-і рр. у східноєвропейських історичних дослідженнях ФРН виник інтерес до гендерних студій, насамперед, історії жінок Східної Європи. Спочатку це були біографії окремих персон, таких як О. Колонтай, І. Арманд, а пізніше становище жінок у Радянському Союзі, що також було викликано проведенням у 1975 р. Міжнародного року жінки. Але мала кількість досліджень на цю тему породжувала більше питань, ніж давала відповідей. А доступ до джерел радянського періоду для проведення подальших досліджень був доволі обмеженим, тому дослідники змушені були переорієнтуватись на XIX ст. [348, с. 230].

В цей період у західнонімецькому академічному середовищі почали приділяти увагу вивченню образів німців, сконструйованих у Східній Європі і образів Східної Європи, які сформувалися на німецькомовному просторі. В ФРН спочатку звертались до досліджень, пов'язаних з образами німців та Західної Європи на східноєвропейському просторі [379]. З часом ці образи аналізувались у взаємозв'язку й, переважно, процеси їх конструювання на шпальтах газет та журналів. та газет, як, наприклад поляків і німців. Аналіз тогочасних німецьких публікацій показав, що «німецька самобутність і культура усвідомлювались як нероздільні поняття» і германізація проводилась під гаслом: «Німецька самобутність і культура ідуть одна з одною рука об

руку» і трактувалася як привнесення впорядкованого «дотримання права та управління», розквіт міст, піднесення землеробства завдяки «німецькій робочій силі, німецьким господарям, машинам і фабрикам». Водночас це мало позитивний вплив на становище польського населення, яке під власними панівними силами було «нешасним» і приведене до стану «рабського народу», оскільки польське дворянство «за своїм характером було паразитом», для якого чи не найважливішими були «напої і гра» й ці свої задоволення воно реалізовувало на «кошти інших». Цікаво, що дослідники радше констатували образи, сконструйовані у попередні періоди, але не вдавалися до їх деконструкції.

Провідне місце впродовж 70-х – першій половині 80-х рр. традиційно займала історія Росії XIX-XX ст., з особливою увагою до історії російських революцій. Подібно до НДР у цей період увага молодих дослідників, частина яких походила з «нових лівих», була зосереджена на історії XX ст. Як відзначає А. Каппелер, вони були вимогливими в методологічно-теоретичному сенсі й почати лояльно трактували історію СРСР довоєнного періоду. При цьому інтерес до досліджень середньовічної історії Русі, до витворення образу якої німецька історіографія Східної Європи зробила суттєвий внесок, помітно спав. Також історія Росії XVIII ст., особливо постать Петра майже ігнорувалися представниками нової генерації [735, с. 240-241]. Але необхідність збереження русоцентризму відстоювалася низкою західнонімецьких фахівців. Наприклад, на XV Міжнародному конгресі істориків у Бухаресті Х.-Й. Торке, відзначивши факт критики русоцентризму східноєвропейських досліджень у ФРН, відстоював доцільність такого підходу, виходячи з вагомості позицій Радянського Союзу в світі [830, с. 997].

Але, не зважаючи на це, в навчальних програмах і дослідницьких проектах увага приділялася й іншим регіонам, зокрема Південно-Східній Європі. В цьому напрямку досліджень провідна роль належала М. Бернату і Клаусу Детлефу Гротузену. Останній порушив і питання необхідності

повернення міжнародної довіри до південно-східноєвропейських досліджень у ФРН після негативного досвіду Третього рейху та більш ширшої інтеграції у міжнародні дослідження і присутності там західнонімецьких дослідників. В 70-і рр. можна було спостерігати позитивну динаміку у цьому напрямку. На Міжнародному конгресі дослідників Південно-Східної Європи в Афінах в 1970 р. доповіді дослідників з ФРН становили 4,6 % від загальної кількості, але вже в 1974 р. у Бухаресті делегація ФРН піднялась на 6 місце і випередила всі не південно-східноєвропейські країни [707, с. 421-422]. З огляду на це К. Д. Гротузен висловлювався за більш широку репрезентацію південно-східноєвропейської історії в університетах шляхом впровадження відповідних професорських посад [707, р. 422]. В цей період в дослідженнях історії Південно-Східної Європи особлива увага приділялася процесам націєтворення та проблемам відсталості і модернізації у Південно-Східній Європі [694, с. 43].

Відмова від досліджень німецької самобутності на східноєвропейському просторі спричинила у першій половині 70-х рр. й певний спад інтересу до Східно-Серединної Європи. В подальшому в дослідженнях, пов'язаних з цим регіоном особлива увага приділялася ранньому періоду Польсько-Литовської дворянської республіки та політичній історії Чехословаччини [735, с. 241]. Протягом 70 – 80-х рр. історія Чехії поступово почала утверджуватися і в університетських курсах окремих професорів східноєвропейської історії. Вагома роль в дослідженнях історії Чехії та її впровадження в університетські курси належить Г. Лембергу. Історична комісія судецьких земель за ініціативою Ф. Зайбта і Г. Лемберга провела дві конференції (1976 р., 1977 р.) присвячених розгляду змісту шкільних підручників. Матеріали конференції було опубліковано під назвою «Німецько-чеські відносини в шкільній літературі та в популярних історичних образах» [666]. В 1977 р. було проведено конференцію «Перша Чехословацька республіка як мультинаціональна партійна держава» за участі австрійських і чехословацьких істориків. Матеріали цієї конференції у

1979 р. було видано окремим томом. Водночас Г. Лемберг відзначав, що питання «Чи має Чехословаччина історію?» залишається концептуальною і практичною проблемою [172, с. 391]. При всій складності історичного минулого в німецько-чеських відносинах тут намагалися подолати історичне протистояння.

В 70-і рр. майже припинилися дослідження, пов'язані з Прибалтикою, за винятком Литви. В 1971 р. припинили своє існування Балтійський дослідницький інститут (1951-1971 рр.), який існував в рамках семінару східноєвропейської історії Бонського університету та Балтійська історична комісія в Геттінгені також в Інституті ім Гердера в Марбурзі, в університетах Мюнстера, Кіля Майнца почали надавати перевагу темам з історії Східно-Серединної Європи. Як наслідок на середину 90-х рр. тільки Н. Ангерманн в Гамбурзькому університеті пропонував курси лекцій з історії Балтики [720, с. 94]. Також історія України повністю розчинилася в історії Росії та Польщі.

У 70-і рр. у західнонімецькому академічному середовищі тривали дискусії щодо поняття Східна Європа й проблем її регіоналізації. Особливо дискутувалося поняття Південно-Східна Європа. Дискусію, започатковану наприкінці 60-х рр. М. Бернатом у 70-і рр. продовжив К. Д. Гротузен. Відзначивши, що хоча в 1974 р. визначили Південно-Східну Європу як регіон, до якого входили Югославія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Греція, Албанія та Туреччина, історики та географи й далі провадили дискусії і не тільки у західнонімецькому академічному середовищі, але й з фахівцями з країн Південно-Східної Європи. Результатом цієї дискусії стало утвердження в ФРН розуміння Південно-Східної Європи як об'єднуючого поняття для Дунайського простору та Балкан» [707, с. 408-409]. Водночас він зауважив, що «класичне поняття Південно-Східна Європа», яке утвердилося в ФРН не може «більше претендувати на міжнародне визнання» [707, с. 410], оскільки «на одній стороні ширше поняття Південно-Східна Європа», представлене, перш за все, в дослідженнях західнонімецьких науковців і часто в США, на

іншій стороні – «вужче, представлене майже всюди в Південно-Східній Європі» й частково поза її межами [707, с. 411-412].

Своєрідним проміжним підсумком дискусії щодо визначення Східної Європи та її регіоналізації стала книжка К. Цернака «Східна Європа. Вступ до її історії», яка вийшла у 1977 р. Зауваживши той факт, що Східна Європа «не в однаковій мірі і не в однакових формах «європеїзувалась», тому в дослідженнях і навчальному процесі виникає потреба в структуралізації цього напрямку, К. Цернак запропонував виділити чотири регіони східноєвропейської історії: Східно-Сердинна Європа, Південно-Східна Європа, Північно-Східна Європа східнослов'янсько-російський/руський регіон [440, с. 31].

Основою Східно-Серединної Європи він визначив області розселення «західних слов'ян в їх історичних змінах», провівши західну межу по лінії Ельба – Заале – Богемський ліс, а на Сході до областей «культурного впливу Ягелонської Польщі-Литви» в тому числі й на східнослов'янські території. Ще менш чітко К. Цернак визначив північну межу яка трактувалась як «перехідна зона до Північно-Східної Європи» й включала в себе стару Ліфляндію. На півдні він пропонував до Східно-Серединної Європи включити Угорщину, Зібенбург, Каринтію й Словенію, а також обидві Хорватії. Об'єднуючим елементом для цього регіону східноєвропейської історії, К. Цернак назвав збереження певних елементів «старих основ буржуазних національних держав Версальської системи» і утвердження ознак «соціалістичних народних демократій в союзній системі радянсько-російської гегемонії». Але Східно-Серединну Європу «породила» колонізація в пізнє середньовіччя, внаслідок якої Брандербург, на думку К. Цернака був пов'язаний з Богемією, Польщею чи Ліфляндією, ніж з Вестфалією [440, с. 33]. Він також наголосив на необхідності позбутися інтерпретацій Східно-Серединної Європи як «Міжєвропи» – місця експансії великих імперій, або «санітарного кордону» – політично обтяженого поняття. З поміж усіх регіонів Східної Європи Східно-Серединна Європа є простором, де німці

найактивніше приймали участь, але німецький чинник був тільки «периферійним», хоча й динамічним і відігравав як конструктивну, так і деструктивну функцію [440, с. 34].

Південно-Східну Європу він визначив як регіон, який простирається від Східних Альп і північного хребта Карпатських гір на Південь і який може пред'явити античні основи культури, але тут в цьому існувала проблема континуїтету від антики до середньовіччя [440, с. 41]. Особливістю цього регіону К. Цернак визначив «багатообразність і внутрішню сегментацію». Як і у випадку з Східно-Серединною Європою, він зауважив на необхідності відмови від поняття Балкани, яке викликало асоціації з Першою світовою війною [440, с. 44]. Щодо регіону Північно-Східна Європа, яка охоплювала Балтійський простір, то К. Цернак сам визнавав, що його виокремлення було найбільш складним та трактував її як «феномен до модерної Європи» [440, с. 44]. Вочевидь тому у західнонімецькому академічному середовищі дуже рідко послуговувалися цим поняттям. Четвертим регіоном, який часто і сприймали як Східну Європу у вузькому сенсі, він назвав східнослов'янський світ/Росію. Хоча відзначив існування проблеми у визначенні її західної і східної межі та, з огляду на окраїнний характер питання її європейськості [440, с. 58-59].

Підсумовуючи можна констатувати, що в 70-і – першій половині 80-х рр. продовжувався процес інституалізації та професіоналізації східноєвропейської історії в університетах Федеративної Республіки Німеччини. В цей період спостерігається регіоналізація фаху та зростання інтересу до інших регіонів та країн Східної Європи. Хоча інтерес до історії Росії та Радянського Союзу продовжує домінувати. Варто відзначити більш критичне ставлення до історії східноєвропейських досліджень в Німеччині та відповідно переосмислення підходів до дослідження історії Східної Європи й, насамперед Росії. Це було обумовлено, як політичними факторами так і генераційними змінами в середовищі дослідників.

7.3. Революційні зміни й трансформація у Східній Європі – новий виклик для дослідників

Зміни, які відбувалися у Східній Європі під впливом радянської перебудови, мали значний резонанс у ФРН. Реформи певною мірою сприймалися як «новий поштовх до європеїзації Росії, подолання поділу між Західною Європою та Росією. Гасло «Європа – спільний дім» (з чи без північноамериканського доповнення) було не тільки дипломатичним інструментом в радянській зовнішній політиці і політиці безпеки. Воно стало суспільно-політичним свідченням підтримки економічних зусиль лібералізації та модернізації і політичних тенденцій демократизації і в Радянському Союзі» [440, с. 428]. Події в Радянському Союзі і Східній Європі загалом викликали інтерес не тільки у політичних колах, але й обумовили зростання інтересу до цього регіону в студентському середовищі. А Каппелер відзначає, що за всю його тривалу академічну кар'єру не пам'ятає такої кількості слухачів курсів зі східноєвропейської історії, як це було в кінці 80-х – на початку 90-х рр. у Кельнському університеті [79]. Серед них був і Гуідо Хаусманн, який навіть називає себе «науковим дитям» періоду перебудови» [87]. Водночас це відкривало значно ширші можливості для зарубіжних дослідників для наукової роботи в СРСР та країнах соцтабору, а також провокувало нові напрямки досліджень.

Однією з прикметних ознак другої половини 80-х рр. стали дослідження історії німців-колоністів. У ФРН тривалий час цей напрямок досліджень вважався політично некоректним, як і міжнаціональних відносин в СРСР загалом. Малочисельні роботи 60-х –70-х рр. в основному були зосереджені на релігійних питаннях і в своїй більшості належали першим переселенцям з Радянського Союзу. А. Каппелер пише, що коли він організував та провів у 1985 році конференцію, присвячену історії німців-колоністів в Російській імперії і Радянському Союзі, то він, перш за все, сам не усвідомив, що порушив табу [734, с. 152-153]. Але дуже швидко ця тема стала вельми популярною й толерувалася на державному рівні. На рубежі 80-

90-х рр. було засновано спеціальні дослідницькі центри: Федеральний інститут східно-німецької культури та історії в Ольденбурзі (з 2000 р. Федеральний інститут культури та історії німців у Східній Європі); Інститут культури й історії німців Північно-Східної Європи в Люнебурзі з робочим відділом в Геттінгені, Інститут культури й історії німців у Східній Європі у Дюссельдорфі. Зазначена тематика розроблялася й в університетських центрах східноєвропейських досліджень. Найбільш інтенсивно вони проводились у Мюнхені та Регенсбурзі.

Також інституалізаційні зміни у східноєвропейських дослідженнях були пов'язані з процесом возз'єднання німецьких земель. Переважна більшість провідних професорів НДР, які спеціалізувалися на історії європейських країн соціалістичного табору й СРСР на першу половину 90-х рр. досягли пенсійного віку і їх посади в університетах були скорочені. Тому деякий час в університетах колишньої НДР східноєвропейські студії (окрім славістики) були відсутні. Але з часом почали виникати нові кафедри й дослідницькі центри. Чимало професорів-пенсіонерів продовжили свою науково-дослідну діяльність і почала репрезентувати її в публікаціях й частково продовжували викладацьку діяльність як гостьові професори. Широке визнання дістала творчість Г. Мюльпфордта. Яскравим прикладом активної наукової діяльності дослідників Східної Європи з колишньої НДР є Е. Доннерт продовжує вельми активно публікуватися, відмовившись від низки попередніх концепцій, запозичених з радянської історіографії. Для прикладу можна навести історію з перевиданням довідника з древнє руської культури, який Е. Доннерт вперше видав у 1985 р., через три роки в НДР довідник було перевидано, а в 2009 р. в доопрацьованому вигляді його видали і в об'єднаній Німеччині. В цьому виданні Е. Доннерт частково відмовився від традиційно русоцентристської концепції домонгольського періоду історії східних слов'ян, яка пронизувала його попередні видання та була тривалий час безальтернативною в радянській історіографії й надав перевагу терміну Русь та мінімізував вживання термінів Росія, росіяни,

російський [736]. Однак ті східнонімецькі історики, які спеціалізувалися на радянській історії, майже не змогли себе реалізувати в постоб'єднавчий період. Можна також відзначити певну корпоративну солідарність західнонімецьких науковців відносно своїх колег з НДР. За їх підтримки було продовжено видання серії «Джерела й студії з східноєвропейської історії», заснованої Е. Вінтером. До редакції серії увійшли як історики Західного Берліну (К. Цернак, Г.-Й. Торке), так й історики колишньої НДР (Г. Фогт, Г. Розенфельд, К. Грау).

Важливими кроками в розширенні мережі інституцій східноєвропейських досліджень й зміцнення міжнародної співпраці стало заснування Німецьких інститутів у Варшаві та Москві, а також низки комісій істориків ФРН з істориками країн колишнього соцтабору. Водночас у цей період відбувалося неодноразове скорочення фінансування східноєвропейських досліджень загалом, що привело до поступового скорочення низки інституцій переважно поза університетських й почати політично ангажованих. Але можна було спостерігати більш вагому підтримку східноєвропейських досліджень науковими фондами, зокрема й міжнародних проєктів, що сприяло налагодженню контактів, заснуванню нових видань, комісії, а також утвердженню нових напрямків досліджень, пов'язаних з соціальною, та новою культурною історією. Визнанням досягнень західнонімецьких дослідників у вивченні Східної Європи стало надання багатьом з них почесних академічних звань в країнах колишнього соцтабору. Наприклад, А. Каппелер удостоєний звання зарубіжного члена НАН України.

Зміни, які відбувалися на теренах Східної Європи спровокували інтерес до так званих «малих», «бездержавних» народів. А розпад Радянського Союзу значно посилив інтерес до національного фактору та неросійських народів. Оскільки весь корпус літератури з означеною проблематики в рамках даної монографії проаналізувати не є можливим, то найбільш доцільно провести такий аналіз на прикладі української тематики. На цей

період припадає поновне зацікавлення Україною та її історією. Від початку 1990-х років з'явилося декілька десятків досліджень на українську тематику, як монографічного, так й узагальнюючого характеру.

Лідером у відході від старої імперської парадигми та відродженні інтересу до української історії є А. Каппелер. У 1991 році було опубліковано його статтю «Маленький народ» з двадцяти п'яти мільйонів: українці на 1900 рік», в якій автор зробив спробу деконструювати уявлення про історію українського народу, які утвердились в західноєвропейському світі на кінець ХХ ст [258]. Цей відхід досить чітко проявився й у монографії «Росія як поліетнічна імперія», яка вийшла у 1992 р., витримала не одне перевидання та переклади на англійську, французьку, російську і аж через 13 років – українську. А. Каппелер, за словами Я. Грицака, «здійснив щось на зразок копернівського перевороту, перенісши національний фактор із задвірків у центр уваги історичної науки і, відповідно, підкресливши роль неросійських народів у постанні, функціонуванні та розпаді Російської імперії» [507, с. ХІ]. З того часу у дослідженнях історії Російської імперії та Радянського Союзу все частіше почали з'являтися українці. Досліджуючи процес поширення влади російського царизму на українські землі, А. Каппелер, насамперед, констатував, що у ХVІІ ст. процес українського етногенезу був завершений, а Переяславська угода була витримана «у традиції тих чисельних угод, які Москва укладала з кочовими політичними формаціями в процесі збирання земель Золотої Орди і які завжди інтерпретувались обома партнерами по-різному» [116, с. 53]. Наслідком цієї угоди стало те, що у кінці ХVІІ століття автономії Гетьманщини, за винятком залишків адміністративної та соціальної структури, більше не існувало. Для російського уряду Лівобережна Україна стала споконвічною російською землею» [116, с. 57] й так вона тривалий час сприймалась у німецькомовному академічному середовищі. Однією з причин того, що українці не змогли зберегти виборену в середині ХVІІ ст. суверенну державу було й те, що «росіяни сприймали українців як окремий виняток, якщо взагалі не як складову частину російської нації: причиною цього була

мовна спорідненість, приналежність до православ'я і частково спільна історія» [116, с. 59]. Це визначало російську політику в ХІХ та ХХ ст. Очевидно, саме таке сприйняття українців не дає Росії й сьогодні спокійно й належно сприймати самостійність України.

Наступним кроком стала поява у 1993 році збірки статей «Україна. Сучасність та історія нової держави» [407]. В ній опубліковано матеріали міжнародної конференції з проблем історії та сучасності України, яка була проведена ще у 1991 р. у Кельнському університеті. У 1994 р. вийшла друком монографія А. Каппелера «Мала історія України», яка витримала два видання німецькою і вийшла у 1997 році у французькому перекладі, а 2007 р. й українському. «Одна з цілей цієї книжки, – за словами самого автора, – полягає в тому, щоб протиставити українську перспективу панівному російськоцентричному баченню, яке зважає на Україну (якщо взагалі зважає) тільки як на периферію Росії». З методологічної точки зору, на думку А. Каппелера, «історію України потрібно розглядати в рамках наднаціональних імперій, до яких вона належала. Водночас історію українців не можна відокремлювати від історії інших етнічних груп, які жили в Україні». Саме «відмова від етнічної нації і поворот до багатоетнічної політичної нації повинні стати засобом для подолання чисельних сучасних конфліктів і зміцнення молодого української демократії». До того ж ця відмова повинна «посилити поняття політичної або громадянської державної нації, закріплене в Конституції України» На превеликий жаль, по 17 роках української незалежності «Мала історія України» до сьогодні залишається єдиною узагальнюючою синтезою історії України на німецькомовному просторі, яка написана німецьким автором. Чого не скажеш про історію Росії та деякі інші країни колишньої Східної Європи. Очевидно, русоцентриська концепція, яка була закладена при постанні семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті у 1902 р. і через більш ніж 100 років залишається в Німеччині домінуючою.

Що стосується інших досліджень історії України у ФРН, то варто відзначити, що одночасно з виходом збірки під редакцією А. Каппелера та Г. Хаусманна у 1993 р. побачила світ й збірка статей «Історія України» під редакцією професора Гамбургського університету Ф. Гольчевські [167]. Впродовж 90-х рр.. він значну увагу приділяв історії української еміграції у Німеччині, акцентуючи особливу увагу на особистісних стосунках українців і німців [189] та німецькій політиці щодо України напередодні та під час Першої світової війни [190], [191]. Автор критично переосмислив концепції української політики Німеччини, що були викладені у роботах Ф. Фішера, В. Баумгарта та П. Боровського, які побачили світ у 60-і – на початку 70-х рр. минулого століття.

Своєрідним продовженням цієї теми став детальний аналіз німецької публіцистики часів Першої світової війни щодо України у публікації Ріккардо Бавая та дослідження представника молодшої генерації німецьких істориків Франка Грелки про українські національні рухи під час німецької окупації у 1918 та 1941-42 роках [195]. Варто відзначити, що різні аспекти історії України у 1917-1923 рр. були чи не найбільш досліджуваними у ФРН. Проблеми української державності 1917-1923 рр. у системі європейських міжнародних відносин знайшли відображення у дослідженні Кароліни Мілов [300]. Авторка на матеріалах архівів Німеччини, Франції, Польщі, Англії показала залежність становлення і втрати української державності від позиції європейських країн. Крізь призму розвитку революційних подій в Одесі, проаналізовано специфіку розвитку революції 1917 р. в Україні у монографії Тані Пентер [315]. Наступною темою її досліджень став Донбас в роки німецької окупації.

Після переїзду А. Каппелера з Кельна до Відня дослідження історії України у Кельнському університеті продовжувались. Насамперед, вони пов'язані з іменем Г. Сімона, який основну увагу приділяв сьогоденню України [307], та проблемі Голодомору 1932-933 рр. в контексті національної політики Москви [594].

Чималий інтерес німецьких дослідників привертали окремі міста України [218], [258, с. 33-42]. Ці дослідження в основному представлені у площині культурної та соціальної історії. Насамперед, це стосується досліджень Гуідо Хаусмана, який вивчав міські спільноти як в соціальному, етнічному, так культурному зрізах, приділяючи чималу увагу ролі університетів у становленні та розвитку міських спільнот. Даний напрямок досліджень презентовано і в публікаціях, пов'язаних з історією Українського наукового інституту та зв'язків його співробітників з німецькими дослідниками історії Східної Європи, зокрема відносин між Дмитром Дорошенком та Отто Гетчем [749, с. 218—251].

Традиційно продовжувалися дослідження, пов'язані з релігійними питаннями. У 2003 році у світ вийшла узагальнююча праця з історії української церкви у ХХ столітті [224]. Як досить позитивний момент, варто відзначити створення бюро з інтернет сайтом «forum NET. Ukraine-Netzwerk für Information, Koordination und Ukrainestudien» (Україна-мережа для інформації, координації та українознавчих студій) під керівництвом Пітера Гількеса. Бюро покликане координувати українознавчі студії у ФРН.

Українська тематика частково представлена і в дослідженнях історії німців колоністів на теренах Східної Європи. Цей «своєрідний бум» двох останніх десятиліть був обумовлений цілим рядом причин. Перш за все дослідження стали можливими завдяки тим змінам, які відбулися на території колишніх соціалістичних країн і Радянського Союзу, зокрема. А також були викликані масовим поверненням німців-колоністів на історичну батьківщину своїх предків – у Німеччину. Багато хто з них також зайнявся вивченням свого історичного минулого. У німецькомовних дослідженнях історії німців-колоністів, які проживали на теринах сучасної України представлено найрізноманітніші аспекти та проблеми. Найбільш цікавими є ті, які розглядають взаємини німців-колоністів з представниками інших етносів [458, с. 475-480]. В цьому напрямку досліджень, насамперед, привертають увагу роботи Детлефа Брандеса [133] та його учня Дітмара

Нойтатца [309]. Автори приводять приклади, які представляють досить широкий спектр взаємин від дружніх до ворожих. Життя німців-колоністів та етнічні конфлікти часів Першої світової та громадянської війни на території України проаналізовано Альфредом Айсфельдом [154].

Варто також відзначити досить інтенсивну співпрацю німецьких та українських дослідників, в результаті якої світ побачило чимало цікавих видань. Насамперед, необхідно сказати про спільний проект Державного архіву Одеської області та Геттінгенського відділення Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень (з 2002 року Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи), який дозволив підготувати 20 томів (друком вийшло 6 перших томів) анотованого опису фонду «Піклувальний Комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії», який нараховує 14 815 справ та містить документи, що відображають процес заселення та освоєння Півдня України іноземними колоністами та російськими підданими інших національностей. Аналогічний проект було реалізовано спільними зусиллями Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи та Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. Серед інших спільних проектів варто відзначити підготовку і видання двох бібліографічних покажчиків «Причорноморські німці. Їх вклад в розвиток м. Одеси та регіону» і «Причорноморські німці Одеського регіону. 1803-2003: до 200-ліття перебування» [462, с. 97-100]. Важливим внеском у вивчення історії німців на території України стало також проведення низки конференцій зорганізованих Геттінгенським відділенням Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи (керівник Альфред Айсфельд) та університетами України.

На рубежі ХХ і ХХІ ст. історія України почала значно більше виокремлюватись з російської і польської історії як самодостатній напрямок і поступово стає підтвердженням окремішності України. Наприклад, у 2001 р. 58 том книжкової серії «Дослідження східноєвропейської історії» було видано під назвою «Російська і

українська історія в XVI-XVIII ст.» [341]. Все більше публікацій пов'язаних з Україною з'являється на сторінках фахових видань «Osteuropa» і «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», де автори все більше звертаються до питань зв'язків України з Західною Європою. Друкуються навіть цілі номери, присвячені виключно Україні, захищаються дисертації з української тематики. Водночас зберігається й інертне трактування України, перш за все як частини Росії. У довіднику з історії Східної Європи для студентів німецьких вузів, виданому під редакцією Д. Нойтатца у 2010 р. Україна представлена як регіон Росії. Отже, посилення уваги до історії раніше «забутих» народів значно збагатило образ Східної Європи й в чергове поставило під сумнів цілісність цього регіону.

Наступною особливістю цього періоду стала руйнація усталеного конструкту Схід-Захід, що також позначилося на східноєвропейських дослідженнях в ФРН і загострило питання власне визначення самого поняття «Східна Європа». Ще у 80-і рр. розгорнулася міжнародна дискусія щодо концепції Центральної Європи, яка на цей раз ініціювалася інтелектуалами з країн соціалістичного табору. Ідея була інформаційно підтримана на Заході. Дискусія щодо Центральної Європи в свою чергу провокувала питання, а що ж тоді є Східна Європа. Не залишилась ця проблема непоміченою і в ФРН. У 1990 році в журналі «Osteuropa» було опубліковано статтю під промовистою назвою «Де знаходиться Східна Європа?» [250]. Автор ставив завдання вирішити дві проблеми: 1) знайти/дати «точне географічне визначення простору», який називають Східною Європою, 2) та визначити «історичну стадію розвитку, політичної, соціо-економічної і культурної ситуації на цьому просторі». Але вже з самого початку статті визнав неспроможність однозначного вирішення поставленого завдання, оскільки «в повсякденні, політиці, літературі, чи також в соціальних науках в різних місцях і на різних мовах для слова «Східна Європа» використовували/використовують відмінні і конфронтуючі поняття [250, с. 418] . До того ж «Східна Європа не має

власної чи виключно (тільки лише) слабо розвинену ідентичність» і виконує радше функцію розмежування, де «Західна Європа розуміється як Європа», але Європа «не складається з Західної і Східної Європи, а Європа плюс Східна Європа дає цілу Європу (Gesamteuropa)». Автор визнавав, що і в кінці ХХ ст., коли старі усталенні кордони й поділи піддавалися перегляду встановлення нового східного кордону Європи буде визначатися географами не значною мірою і його будуть шукати не шляхом «аналізу ландшафтних форм, рослинності чи клімату, а в дослідженнях історичних та культурних подібностей чи відмінностей, а також політичної констеляції інтересів та проектів майбутнього» [250, с. 419].

Підтвердженням цих прогнозів частково слугує й стаття Г. Сімона, який через вісім років після розпаду СРСР відзначав, що Східний кордон Європи є відкритим. «Росія була впродовж історії і незалежно від цього, чи то мова йде про релігію, державу, суспільство, культуру, часом більше, часом менше частиною Європи» Також він констатував, що по десяти роках падіння соціалістичної системи, «на Сході і на Заході розсіялось багато ілюзій». Хоча «економічна, політична і ментальна трансформація пододала старі кордони». Але на думку Г. Сімона й в кінці ХХ століття Росія «відмовляється зробити такий (європейський – П. Б.) вибір», який вважався західниками певною мірою рятувальним і що робить відкритим питання східної межі Європи [365, с. 1091—1107]. Він відзначав проблеми, які постали перед Росією в процесі конструювання нової політичної ідентичності, які полягали в складності поєднання «історичних традицій» і «викликів сучасності», пов'язаних з радикальними змінами та відзначив існування двох протилежних бачень майбутнього Росії різними таборами: патріотичним та ліберальним й намагання в реальній політиці рухатись більш зваженим шляхом, ніж це пропонують, зокрема й представники патріотичного табору. Для яких розширення НАТО на схід суперечить національним інтересам Росії, Севастополь – російське місто, а з СНД постане нова федерація на чолі з Росією. Аналіз реального становища в країні

змушував автора зазначити, що «залишається сумнів, чи може «російська ідея» взагалі вказати країні дорогу в модерний постіндустріальний вік» [364].

Наприкінці 90-х років все частіше, в тому числі й на сторінках «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», з'являлися статті, де Східна Європа ідентифікувалася з православним світом і в першу чергу з Росією, де відзначається, що православ'я сформувало колективну свідомість на відміну від західного католицького індивідуалізму [767, с. 244-253].

Свого піку дискусія щодо проблем східноєвропейських досліджень досягла наприкінці 90-х рр. В серпнево-вересневому номері «Osteuropa» було опубліковано статтю Йорга Баберовські «Кінець східноєвропейської історії. Замітки до становища історичної наукової дисципліни» [124, с. 784-799], де він відзначив за політизованість дисципліни «східноєвропейська історія» і, з огляду на зміни, які відбулися на територіях східніше німецькомовного світу й проблем визначення власне поняття Східна Європа запропонував інтегрувати східноєвропейську історію до загальної історії. Одним з перших на цю статтю відгукнувся А. Каппелер, який відстоював збереження самостійної дисципліни «східноєвропейська історія». Подальший аналіз дискусії, матеріали якої було видано окремою збіркою, дає підстави для структурування кола прихильників позицій Й. Баберовські і А. Каппелера. Були й ті, хто намагався знайти якусь «золоту середину». Клаус Гества був прихильником інтегрування східноєвропейської історії до всесвітньої історії. Він пропонував збільшити кількість публікацій на східноєвропейську тематику в загальних німецьких історичних журналах. На підставі аналізу публікацій в 20 німецьких історичних журналах К. Гества констатував високий рівень «ізолюваності східноєвропейських досліджень» [170, с. 80], в порівнянні з англомовними історичними журналами, в яких східноєвропейська історія «краще інтегрована і при цьому також добре представлена» [170, с. 82]. Перегляд публікацій дозволив йому зробити висновки, що роботи, які стосуються «культурних кордонів та історичних просторів є багато важливіші для внутрішнього територіального визначення, але мають

незначний зовнішній вплив». До того ж дослідники загальної історії «явно цікавляться більше тим, що відбувається в країнах Східної Європи і менше, що ж власне є Східною Європою». Окрім того історія Східної Європи в аналізованих публікаціях «виглядає менше як єдине/цілісне дослідницьке поле, а більше як сума різних національних історій» З огляду на ці проблема автор вважав за необхідне вийти «з чотирьох стін східноєвропейської захисної зони до великої громадськості» [170, с. 84].

Позиції Й. Баберовські і його прихильників були розкритиковані Ральфом Тухтенхагеном, Стефаном Троєбстом, Дітріхом Баєром. На думку яких, відмова від окремих інституцій східноєвропейської історії перш за все приведе до занепаду досліджень цього регіону. Загальний аналіз дискусії дає підстави зробити висновок, що більшість спеціалістів з історії Східної Європи порушували, з одного боку, питання про необхідність оновлення дисципліни а, з другого боку, досить аргументовано відстоювали необхідність існування самостійної спеціальної дисципліни «східноєвропейська історія». На думку диспутантів подолання кризи і оновлення дисципліни можливе завдяки вільному від упереджень і ґрунтовному аналізу загальнонімецької історичної науки про Східну Європу від її початку до сьогодення в контексті міжнародного наукового розвитку цієї дисципліни [729, с. 116].

Наступним приводом для обговорення східноєвропейських історичних студій стали ювілеї заснування перших інституцій східноєвропейської історії. 2002 році відбулася конференція з нагоди 100-річчя відкриття семінару східноєвропейської історії в Берлінському університеті. Її матеріали були опубліковані у збірці «Сто років східноєвропейської історії. Минуле, сучасне й майбутнє» [725, с. 297]. Більшість диспутантів аргументовано відстоювали майбутнє фаху «східноєвропейська історія» у німецькомовних країнах й відзначали поступовий вихід з кризи цього напрямку досліджень.

Після падіння усталеного холодною війною конструкту Схід-Захід почало дискутуватися не тільки поняття Східна Європа, але й Південно-

Східна, Центральна, Східно-Серединна й тощо, які засвідчили плюралізм думок неоднозначність підходів до регіоналізації Європи загалом.

Під час запису інтерв'ю і письмового опитування сучасних дослідників Східної Європи на німецькомовному просторі, проведеними автором у 2010-2011 р. було поставлено й запитання «Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?» Відповіді характеризуються дуже широким спектром трактувань. Як, наприклад, «у всіх трьох відношеннях своєрідна частина цілої Європи, без якої це (Європа – П.Б.) не є Європою» [86], або «Східна Європа є дуже цікавою областю, де дійсно можна поєднати всі аспекти європейської історії й також універсальної історії. Таким чином, з одного боку ви працюєте з досить специфічним обмеженим простором, з іншого боку, там дійсно немає поля, з яким не можна було б займатись. ...» [81]. «Східна Європа» в моєму розумінні менше постійно обрамлений «історичний простір», ніж багатоманітний динамічний процес, за допомогою якого у взаємному притягуванні та відштовхуванні – грубо кажучи – некаролінська половина Європи завдяки великій подвійній колонізації (християнство і феодална система) долучилась до Європи» [84]. Значна частина респондентів намагалася говорити про Східну Європу як географічну дефініцію, але водночас відзначала, що це є і була в більшій мірі політична дефініція та конструкція [79], [82], [81], [83], [87], тому після розпаду соціалістичного табору виникла й проблема означення Східної Європи. Серед цієї групи дослідників і Г. Хаусманн, який охочіше говорить «про східну Європу (географічне поняття), ніж Східну Європу (політичне поняття). Раніше це було простіше: територія домінування Радянського Союзу [...] Сьогодні ще є східна Європа, але неясно, що це і де розташовано» [87].

В інших відповідях можна помітити елементи таких давніших теорій, як «прогресивної європеїзації Східної Європи» чи «успішності розвитку відповідно до конфесійних поділів»: «Східна Європа для мене перш за все географічно визначається як простір на схід від німецькомовної та

чеськомовної Центральної Європи. [...] У вужчому (культурно-історичному сенсі) для мене Східна Європа охоплює східнослов'янський світ в особливості його приналежності до православної церкви й державного домінування над суспільством в новий час» [89]. «Східна Європа – частина Європи, яка розташована східніше німецькомовного простору. Вона утворилась історично, але не є цілісною [...] Східна Європа у вужчому сенсі є простором, який виділяється культурою східнослов'янсько-православно-візантійською» [90]. Аналіз відповідей не дозволяє виділити специфіку трактування Східної Європи в тій чи іншій країні, або тією чи іншою генерацією істориків. Але дедалі більше можна спостерігати тенденцію до більш широкого послуговування терміном «східна Європа», як географічної частини континенту, а не «Східна Європа» як культурно-ментально сконструйований регіон з почасти негативним образом.

Отже, на рубежі XX-XXI ст. під впливом політичних подій було зруйновано усталений поділ на Східну і Західну Європу, що спричинило кризу східноєвропейських досліджень в ФРН і проблему визначення предмету дослідження. Водночас значно розширилися можливості досліджень та впровадження нових напрямків вельми від стикованих від політики. Як наслідок поступово руйнувався старий образ Східної Європи й конструювалися нові, почасти амбівалентні. Також історія Східної Європи поступово стає предметом зацікавлень фахівців з загальної історії, також відбувається її сильніша регіоналізація.

РОЗДІЛ VIII

СХІДНА ЄВРОПА З ПЕРСПЕКТИВИ АВСТРІЙСЬКОГО Й ШВЕЙЦАРСЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

8.1. Образ Східної Європи в академічному середовищі Австрії

Аншлюс й участь у Другій світовій війні на боці Німеччини за панування над Східною Європою, вдруге закінчились для Австрії нищівною поразкою. На цей раз країна була ще й окупована, хоча окупаційний режим в Австрії був дещо лояльнішою ніж у Німеччині [780]. Ще 30 жовтня 1943 р. союзники прийняли «Декларацію про Австрію», відповідно до якої передбачалося відновлення її державного суверенітету після завершення війни [598, с. 15]. Але у 1945 р. війська союзників окупували Австрію й поділили на сфери впливу. Відень, за виключенням центру міста, який перебував у загальному управлінні, також було поділено на сектори контролю союзницьких адміністрацій. Однак політику денацифікації проводили австрійські органи влади під наглядом військових адміністрацій країн-переможниць.

Перед австрійським суспільством в чергове постали питання: «Що є Австрія?» і «Що є австрійська ідентичність?». Якщо після Першої світової війни були вельми помітними пронимецькі настрої і навіть прагнення приєднання до Німеччини, то після Другої світової війни для австрійців у процесі націєтворення «відмежування від німців», з якими вони мали мовну спорідненість, «було найпроблематичнішим, але також найважливішим» [658, с 378].

В подальшому конструюванні австрійської ідентичності не менш важливим було розмежування з соціалістичною/Східною Європою. Незважаючи на домовленості, радянська сторона намагалась включити Австрію в сферу свого впливу, з прицілом на подальшу радянізацію [565,

с. 268]. Ці прагнення навіть викликали занепокоєння з боку австрійських політиків. Радянська пропаганда не сприймалася переважною більшістю австрійського суспільства, тому КПА не спромоглася зайняти домінуючі позиції на політичній арені [798, с. 709-710]. Радянське керівництво, виходячи з реальної оцінки ситуації, змушене було відмовитись від своїх намірів, але надія про перехід Австрії на шлях побудови соціалізму не полишала його й КПА щонайменше до смерті Сталіна [771; с. 238]. За таких обставин вплив радянської окупаційної влади на академічне середовище, особливо у Віденському університеті був мінімізований, що робило неможливим й використання східноєвропейських студій як інструменту формування позитивного образу Радянського Союзу.

Семинар східноєвропейської історії Віденського університету залишався єдиним австрійським центром східноєвропейських досліджень, але й він не зміг повноцінно функціонувати одразу після закінчення війни. У лютому 1946 р. за членство в НСДПА А. Хаек був звільнений з офіційної служби й виключений з викладацького корпусу Віденського університету [810, с. 184]. Перспективи подальшої роботи у Віденському університеті Г. Коха, в умовах проведення політики денацифікації, були ще більш безнадійними. Він і сам це добре розумів, тому вже у 1945 р. зайнявся пасторською службою [733, с. 248-249]. Не зміг повернутись до Віденського університету і Г. Уберсбергер, хоча його співпраця з Австрійською академією наук продовжувалась. Генеральний секретар Австрійської академії наук професор Йозеф Кайль (Josef Kail) наприкінці грудня 1948 р. у листі до Г. Уберсбергера писав, що після перевірки стану членів академії Г. Уберсбергер залишається в статусі члена-кореспондента й просив повідомити чи відповідає йому таке звання [52]. Така позиція була характерною не тільки відносно Г. Уберсбергера. За спогадами Арнольда Зуппана (Arnold Suppan) найбільшим табу у Віденському університеті і у наукових колах загалом були розмови про життя і діяльність австрійських науковців у 1938-1945 рр. [81]. Водночас варто зауважити й те, що у перші

роки окупації Австрії університети піддавались значно жорсткішій політиці денацифікації, ніж Австрійська академія наук. Але потреба в кадрах залишалася відчутною, тому до 1948 р. тут було чимало гостей професорів.

У 1945 р. з Праги до Відня перебрався Е. Вінтер, який намагався очолити семінар східноєвропейської історії Віденського університету, але програв конкурс Г. Ф. Шміду. У листопаді та грудні 1947 р. на філософському факультеті Віденського університету відбулось два обговорення про перспективи східноєвропейської історії за участі професорів та декана факультету, з одного боку, та Г. Ф. Шміда – з іншого. Під час цих обговорень було прийняти рішення про перейменування семінару східноєвропейської історії на семінар східноєвропейської історії та південно-східних досліджень та призначили його директором Г. Ф. Шміда [61].

З лютого 1949 р. на семінарі східноєвропейської історії й південно-східних досліджень впровадили посаду доцента, яку зайняв Г. Штьокль. Він народився 1916 р. у сім'ї віденського євангелістського пастора. Протягом 1934-1938 рр. студіював славістику, загальну та східноєвропейську історію в університетах Відня, Кенінгсберга і Бреслау. 1938 р. під керівництвом Г. Коха захистив дисертацію про друкування Біблії у південних слов'ян у XVI ст. Після війни Г. Штьокль працював науковим співробітником семінару [63] і у 1949 р. захистив габілітацією про походження козацької самобутності.

Хоча семінар східноєвропейської історії і південно-східних досліджень Віденського університету був єдиним центром східноєвропейських студій у післявоєнній Австрії, але східноєвропейська історія, точніше історія земель колишньої Габсбурзької монархії була частково представлена в курсах австрійської історії й навчальних програмах славістів. Наприклад, у Грацькому університеті, після переходу Г. Ф. Шміда до Відня, славістику викладав Й. Матл, який не обмежувався виключно філологічними і літературознавчими дослідженнями й приділяв вагому увагу історії

південних слов'ян. Водночас такий стан з інституалізацією східноєвропейських студій дає підстави говорити про відсутність інтересу до східноєвропейського простору в урядових кіл окупованої Австрії.

Після смерті Й. Сталіна активізувалися переговори щодо звільнення Австрії від окупаційних військ та австрійська зовнішньополітична діяльність по вибудові Дунайського простору, де б Відню належала інтеграційна роль. З «метою студювання в області історії, права і народного господарства народів Придунав'я» і поширення результатів цих досліджень у грудні 1953 р. було створено спеціальний Інститут досліджень Дунайського простору [74]. Діяльності Інституту досліджень Дунайського простору була організована за зразком подібних західних інституцій, насамперед, Королівського інституту міжнародних справ у Лондоні [74]. Ця інституція мала доволі виражене політичне спрямування. Заснування інституту з такою назвою засвідчило й певне небажання послуговуватись усталеною політичною термінологією й дефініціями щодо поділів Європи періоду холодної війни.

Підписання у 1955 р. Державного договору, відміна окупації та проголошення політичного нейтралітету стали важливими пунктами у процесі державної незалежності й творення австрійської ідентичності [824, с. 309]. Австрія опинилася на периферії протистояння холодної війни. Політики й представники владних структур намагалися майстерно балансувати у відносинах з СРСР і Заходом. Все це актуалізувало значимість східноєвропейських досліджень й певною мірою спонукало до розширення мережі інституцій, насамперед, з огляду на інтенсифікацію контактів з країнами Східного блоку.

У 1956 р. семінару східноєвропейської історії та південно-східних досліджень Віденського університету було надано статус інституту, який до 1963 р. очолював Г. Ф. Шмід. Під його керівництвом інститут не тільки був не тільки навчальним і дослідницьким заклад Австрії, де поєднували підготовку майбутніх фахових істориків й наукову роботу, але й став базою

для стажування зарубіжних фахівців з Західної Європи, США, соціалістичних країн та Радянського Союзу. Це була своєрідна площадка наукового діалогу між Заходом і Сходом, що було пов'язано як з прекрасною базою інституту, так і з міжнародним авторитетом його керівника Г. Ф. Шмід був дійсним членом Австрійської академії наук, з 1950 р. – членом Міжнародного комітету історичних наук, з 1960 р. його президентом, приймав участь у міжнародних історичних форумах у Німеччині, Швейцарії, Італії, Англії, США, Туреччині [782, с. 304-305].

Але, не зважаючи на це, питання фінансування розширення штату Інституту східноєвропейської історії й південно-східних досліджень, перш за все впровадження посади професора й кількох асистентських ставок, на урядовому рівні тривалий час не вирішувалося позитивно, що спричинило у 1956 р. переїзд Г. Штєокля до Кельнського університету, де він очолив семінар східноєвропейської історії. Правда, вже через два роки ситуація, щодо фінансування східноєвропейських досліджень почала змінюватись на краще. Свідченням більшої зацікавленості урядових кіл у розвитку цього напрямку досліджень в Австрії стали кроки щодо їх координації та розширення публікаційних можливостей. 1958 р. на підставі спільного рішення МЗС та міністерства науки в Австрії було створено координаційний центр східноєвропейських досліджень, на базі якого через шість років заснували Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи (Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut) [762, с. 572].

Генеральним секретарем центру обрали Ріхарда Георга Плашку (Richard Georg Plaschka), який після реорганізації центру в інститут до 1988 р. був його директором. Р. Г. Плашка на власній долі спізнав наслідки Другої світової війни й постання залізної завіси на європейському континенті. Він народився в 1925 р. у Південній Моравії. Після вступу німецьких військ його, випускника 7-го класу гімназії, призвали на службу у вермахт й відправили на фронт, де він потрапив до радянського полону. Його батьки у 1945 р. перебрались до Австрії, куди після звільнення з

полону повернувся й Р. Г. Плашка. 1946 р. він вступив до Віденського університету й майже впродовж 10 років поєднував навчання з роботою журналіста та редактора віденського економічного видання. Журналістська робота допомогла йому налагодити чудові зв'язки в економічній сфері, які він в подальшому вдало використовував для фінансування багаточисельних наукових проектів Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи [719, 9-10]. 1954 р. Р. Г. Плашка захистив дисертацію, а через вісім років габілітацію, що відкрило перед ним шлях до посади директора Австрійського інституту Східної і Південно-Східної Європи й професора Віденського університету. Подальша наукова кар'єра Р. Г. Плашки була вельми успішною: в 1977 р його обрали членом-кореспондентом, у 1982 р. – дійсним членом Австрійської академії наук, в 1988-1992 рр. він очолював комісію історії Австрії, в 1993-1997 рр. історичну комісію Австрійської академії наук [719, с. 331]. Протягом 1981-1983 рр. Р. Г. Плашка був ректором Віденського університету. Його наукова діяльність дістала міжнародне визнання: він був почесним доктором Софійського університету, членом Сербської, Польської й Угорської академій наук [719, с.10]. Всю науково-викладацьку, редакторську й адміністративну роботу Р. Г. Плашка спрямовував на пом'якшення блокового протистояння за посередництвом наукового співробітництва й «розм'якшення» залізної зависи між Австрією й Заходом, з одного боку, та Східною Європою – з іншого, насамперед, з Східно-Серединною та Південно-Східною Європою [719, с.10].

В Австрійському інституті Східної і Південно-Східної Європи були представлені найрізноманітніші напрямки досліджень: географічні, економічні, політологічні, соціологічні, історичні і славістичні. Особлива увага приділялась організації мовних курсів, що розглядалось як важлива умова не тільки успішної наукової діяльності, а й подолання бар'єрів у спілкування. На базі інституту була створена Східна Академія («Ostakademie»), де спільно з міжнародними організаціями організовувалися багаточисельні мовні курси. Підводячи підсумки 20-річної діяльності

інституту Р. Г. Плашка відзначав, що з 1959 р. для навчання у Відні було зараховано 1 777 слухачів, з 1961 р. навчання на літніх семінарах в Айсенштадті пройшло 1 622 студенти, на зимових семінарах в Дінтені з 1968 р. – 998 студентів [789, с. 8]. Австрія намагалася відігравати своєрідну роль посередника між Заходом і Сходом і створювати для цього широке комунікативне поле. Так, наприклад, у літньому мовному семінарі в Айсенштадті у 1965 р. приймали участь студенти з 9 європейських країн, США, Центральної Америки та Канади (іноземні студенти становили 80 % слухачів) штат викладачів на 2/3 також складався з іноземців: переважно вони були родом з ФРН, Великобританії, США та ЧССР. Було заплановано 13 груп російської мови та по одній сербохорватської й угорської. До роботи в семінарі був запрошений й аташе з питань культури посольства СРСР в Австрії [849, с. 517-519].

У другій половині 50-х рр. розпочався процес заснування спеціальних фахових періодичних видань та книжкових серій. У 1955 р. Г. Ф. Шмід zorganizував книжкову серію «Віденський архів історії слов'язнознавства та Східної Європи», в якій на початок ХХІ ст. вийшло 20 томів. Радянський дослідник А. С. Мильников відзначав, що з самого початку книжкова серія розглядалася її «засновниками і керівниками не тільки як місце для публікації праць лише співробітників інституту, але і як один із міжнародних органів по вивченню Східної і Південно-Східної Європи в руслі австро-західнонімецького остфоршерства», в якому публікувалися праці у дусі «ліберально-християнського» остфоршунгу» [558, с. 122-123].

З 1956 р. Інститут досліджень Дунайського простору видавав журнал «Donauraum» («Дунайський простір»). Міністерством освіти приділялась особлива увага цьому виданню, з огляду на те, що він поширювався, почасти й на умовах обміну не тільки у ФРН і США, але й у країнах народної демократії[74]. Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи видавав з 1958 р. журнал «Österreichische Osthefte» («Австрійські східні зошити») та дві книжкові серії «Видання Австрійського інституту Східної та

Південно-Східної Європи» (1959 р.) та «Вчені записки Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи» (1967 р.). На 1976 р. у першій серії було видано 10 томів – 9 з них на історичну проблематику (переважна більшість з історії колишніх земель Габсбурзької монархії й жодної з історії Росії чи СРСР), у другій 5 томів, з яких 2 на історичну тематику.

Після смерті Г. Ф. Шмідта його наступником став Вальтер Ляйч, який з 1965 р. по 1996 р. поперемінно з Р. Г. Плашкою очолював Інститут східноєвропейської історії та південно-східних досліджень Віденського університету. В. Ляйч народився 1926 р. у Відні в єврейсько-естонській родині. Після Аншлюсу сім'я змушена була перебратись на батьківщину матері – до Естонії, але це не врятувало її від поневірян. 1941 р. родину Ляйчів інтернували до радянського табору у Казахстані, де в 1944 р. від запалення легень помер батько. Після звільнення у 1946 р. В. Ляйч разом з матір'ю повернувся до Австрії. 1949 р. він екстерном склав іспити на володіння естонською, англійською, німецькою, російською і польською мовами та розпочав студії з історії й слов'янської філології у Віденському університеті [783, с. 312-313]. Перша дисертація В. Ляйча, яку він захистив у 1954 р. була присвячена австрійсько-російським відносинам напередодні Тридцятилітньої війни. Після її захисту В. Ляйч отримав посаду наукового співробітника семінару східноєвропейської історії та південно-східних досліджень. Над габілітацією про австрійсько-російські відносини у XVII ст. він працював у Парижі, Стокгольмі та Варшаві, де налагодив гарні стосунки з польськими науковцями [783, с. 315]. В. Ляйч намагався позиціонувати Відень у ролі посередника між Заходом та Сходом й долучався до проектів, які засвідчували історію співпраці Австрії та Польщі. Його заходами у співробітництві з Краківським університетом було засновано серію «Студії Австро-Полоніка. Визнанням наукової діяльності В. Ляйча стало те, що його обрали не тільки дійсним членом Австрійської Академії наук (1989 р.), а й Польської Академії наук у Кракові (2001 р.) [783, с. 311].

В порівнянні з іншими інституціями, діяльність яких була пов'язана з дослідженнями східноєвропейського простору Інститут східноєвропейської історії і південно-східноєвропейських досліджень Віденського університету був найаполітичнішим. Це дуже подобалося В. Ляйчу, який писав: «З огляду на можливість політичної дійсності, я є скоріш скептичний, це також бажано до цього дійти, що я, маленький наступник великого Їречека, відважуюсь у моєму ставленні до політики почувати себе духовно спорідненим з ним. Наскільки я можу судити, те, що наші колеги пробували бути наближеними до політики, ні колегам не було корисним, ні політику не покращило і нашій науці зовсім не допомогло. І те, як це є, мені щонайменше припадає до серця» [676, с. 77].

Майже впродовж тридцяти років Р. Плашка та В. Ляйч визначали обличчя східноєвропейських досліджень й основні підходи до конструювання образу Східної Європи в австрійському академічному середовищі. Вони були представниками нового покоління дослідників східноєвропейської історії у Віденському університеті, де зміна генерацій відбулась значно раніше ніж в університетах ФРН та НДР, але там під час цієї зміни у кінці 60-х – початку 80-их рр. прийшло повоєнне покоління. Р. Г. Плашка і В. Ляйч належали до старшого покоління, яке відчуло на собі весь жах війни, можливо й тому так толерували діалог та порозуміння між Заходом і Сходом. Особливістю австрійського академічного середовища є й те, що представники післявоєнного покоління починають займати провідні позиції в східноєвропейських дослідженнях тільки у 80-і рр.

На фоні НДР і ФРН в австрійському випадку варто зауважити доволі обмежену кількість академічних інституцій, сферою наукових інтересів яких була визначена Східна Європа, що зумовлено незначним фінансуванням цього напрямку досліджень. До прикладу, щорічне фінансування Інституту східноєвропейської історії і південно-східних досліджень у середині 60-х рр. становило 80-90 000 шилінгів. В той же час подібні інститути у Східній Європі чи ФРН мали фінансове забезпечення в 10-12 раз більше.

Ситуація з фінансуванням дещо покращилася у 70-і рр. В Інституті східноєвропейської історії й південно-східних досліджень впровадили ставки неординарних професорів. Одну із них було надано Торві Екардт (Thorvi Eckhardt), яка перед цим понад двадцять років працювала асистентом інституту. Тривалий час редагувала видання «Österreichische Osthefte» [782, с. 268]. З 1974 по 1991 р. на посаді неординарного професора працював Курт Марко (Kurt Marko), який після закінчення Віденського університету впродовж 1962-1973 рр. працював в Інституті соетології у Кельні [782, с. 321], що обумовило його спеціалізацію на історії СРСР. До кінця 60-х рр. Відень залишався практично єдиним австрійським центром, де існували спеціальні інституції східноєвропейських досліджень й викладалась східноєвропейська історія. У 1970 р. в Інституті історії Грацького університету було засновано відділ історії Південно-Східної Європи, який до 1988 р. очолював Фердінанд Гауптманн, який перед цим був професором в університеті Сараєво.

На рубежі 80-х – 90-х рр. в Австрії на професорських та керівних посадах розпочалося утвердження нової генерації дослідників Східної Європи, які народились в останні роки війни, або одразу після її закінчення й належали до повоєнного покоління науковців. Переважна більшість з них були учнями В. Ляйча та Р.-Г. Плашки й відповідно продовжували їх традиції. 1988 р. Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи очолив А. Зуппан. Він народився в Каринтії, неподалік від кордону з Югославією і з дитячих років усвідомив існування поділу на Схід і Захід. Спогади батьків і дідусів з бабусями про Першу і Другу світову війни породили у нього інтерес до історії. Під час навчання у Віденському університеті А. Зуппан зацікавився східноєвропейською історією. Спочатку його наукові інтереси були пов'язані з чеською, польською й українською історією пізніше додалася й історія Південно-Східної Європи. Більш детальне вивчення історії й поїздки до країн Східного блоку породили у

нього сумніви щодо поділу Європи на Східну і Західну, оскільки він помічав значно більшу регіоналізацію й диференціацію європейського простору [81].

Як керівник Австрійського інституту Східної і Південно-Східної Європи А. Зуппан виходив з позицій особливого завдання австрійської науки, що базувалось на спільності її території з Східно-Серединною, Східною та Південно-Східною Європою. Ця особлива диспозиція австрійської науки не в останню чергу пов'язана зі знанням мов, традицій і культур цих країн. Завдяки цьому австрійська наука могла, з одного боку, виконувати роль посередника між великими європейськими комунікаційними просторами, а з іншого – через краще знайомство з сусідами ґрунтовніше досліджувати власну ідентичність [111, с. 130]. А. Зуппан очолював Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи та редакцію журналу «Österreichische Osthefte» аж до їх закриття у 2007 р. Він є дійсним членом Австрійської академії наук.

У 1988-1993 рр. відділ історії Південно-Східної Європи у Грацькому університеті очолював випускник Віденського університету Хорст Хасельштайнер (Horst Haselsteiner), з середини 90-х рр. відділ очолює Карл Касер (Karl Kaser), наукові інтереси якого зосередженні на антропологічних дослідженнях, пов'язаних з територією Південно-Східної Європи, професором відділу є Харальд Хепнер (Harald Herpner).

Під впливом подій у Східній Європі у 1993 р. в Клагенфуртському університеті було впроваджено посаду професора східноєвропейської історії, яку зайняв Андреас Франц Моріч (Andreas Franz Moritsch). Перед цим він працював асистентом Інституту східноєвропейської історії і південно-східних досліджень Віденського університету й вів курси з історії Словенії, Росії та Східної Європи [694, с. 220].

В Інституті східно- і південно-східноєвропейських досліджень у 90-і на початку 2000-р рр. на професорських посадах працювали Хорст Хасельштайнер, Максиміліан Пейфус (Maximilian Peufuss), А. Зуппан. У 1998 р. інститут очолив А. Капелер, який перебрався до Відня з

Кельнського університету. На той час він мав міжнародне визнання й був зарубіжним членом НАН України, а невдовзі його обрали й дійсним членом Австрійської академії наук. У 2000 р. Інститут східно- і південно-східноєвропейських досліджень було перейменовано на Інститут східноєвропейської історії. Тут як і в Німеччині і Швейцарії на початку ХХІ ст. почалося поступове утвердження нової генерації дослідників Східної Європи, становлення яких відбувалося в умовах розрядки й руйнування конструкту Схід-Захід. На базі цих інституцій впродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. відбувалося конструювання образу Східної Європи австрійськими дослідниками. Які ж особливості обумовили австрійська політика нейтралітету у цих процесах?

Довоєнна концепція східноєвропейських досліджень Г. Ф. Шміда й відповідно трактування Східної Європи, насамперед, в її територіальному наповненні, після Другої світової війни стали загальноприйнятими, як на німецькомовному просторі, так і на Заході. Цей поділ був впроваджений політиками й сприйнятий переважною більшістю західних інтелектуалів. З того часу Східна Європа майже на півстоліття стала тим «іншим», який вельми вирізняв для Заходу його ідентичність [474, с. 22]. До того ж тепер цей простір мав чітко виражену ознаку – побудова соціалізму. Історія східноєвропейських країн – колишніх територій Габсбурзької імперії вже була не тільки об'єктом для дослідників історії Австрії/Габсбурзької монархії, а все більше переходила до сфери фаху східноєвропейська історія. Хоча з географічної перспективи Австрії такий поділ виглядав дещо дивно, оскільки Відень розташований східніше Праги.

Г. Ф. Шмід був прихильником того, щоб увага приділялась найрізноманітнішим напрямкам: історії церкви, права, економічній та соціальній історії [782, с. 291-292]. Тематика лекцій, яка читалися у Віденському університеті вражає своєю різноманітністю і концентрацією в одному закладі такого широкого тематичного спектру. Г. Ф. Шмід особисто читав цикли лекцій з історії Польщі, Богемії, країн південних слов'ян та

Румунії, беручи за початковий відлік для тих чи інших курсів 1648 р., 1815 р. та 1848 р., а також період Першої і Другої світових воєн. Окрім цього, він пропонував курси лекцій з історії європейської східної політики від нового часу до XX ст., історії східнонімецької колонізації, історії Візантійської імперії, про відношення слов'ян до візантійського та західноєвропейського культурного простору, орієнталістських питань європейського Сходу в епоху імперіалізму і націоналізму, історіографії і національного самоусвідомлення у Східній Європі, про роль австрійського чинника в історії Східної Європи, основні риси економічної і соціальної історії усіх підрегіонів Східної Європи [694, с. 296]. На самому початку своєї віденської каденції та після переходу Г. Штьокля у 1956 р. до Кельна, Г. Ф. Шмід читав також лекції з історії Росії та України [782, с. 296].

Г. Штьокль пропонував студентам курси лекцій з наступної тематики: «Історія Київської держави XI-XII ст.», «Історія виникнення Московської держави до XVI ст.», «Історія Московської держави у XVI і XVII ст.», «Вступ до модерної російської історіографії» «Історія російської державної ідеї», а також «Історія Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.», «Середньовічне державотворення в Східній Європі», «Релігійні і соціальні рухи в Східній Європі», «Історія й Реформація у Східній Європі», «Ренесанс і Реформація у Східній Європі» та вів семінарські заняття по темі «Джерела з історії Східної Європи» [826, с. 258].

Отже, завдяки високій ерудиції та старанням чільника семінару професора Г. Ф. Шміда й доцента Г. Штьокля студентам у Віденському університеті була репрезентована історія Східної Європи, яка територіально охоплювала весь простір від Балтики до Адриатики, а хронологічно від середньовіччя до початку XX ст. Значна увага приділялась відстоюванню концепції історичного зв'язку Східної Європи з Західною Європою як в правовій, так і в культурній сфері [474, с. 25].

Під керівництвом Г. Ф. Шміда у Віденському університеті було написано й захищено півтора десятка дисертацій по спеціальності

східноєвропейська історія і їх теми були пов'язані з історією Росії, України, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Болгарії, Хорватії, Сербії, Карпатського регіону, хазарів та південних слов'ян. Він став «докторфатером» для таких відомих істориків як В. Ляйч і Т. Гунчак [110, с. 425-426]. За його сприяння й підтримки захистили габілітації Р.- Г. Плашка і Г. Штьокль

У відгуку на габілітацію Г. Штьокля про козацтво Г. Ф. Шмід не тільки відзначив досягнення здобувача, а навіть частково виклав програмне бачення східноєвропейських історичних досліджень. Він, як і у 20-і рр., дорікнув німецьким історикам, що вони не використовували джерела і науковий доробок східноєвропейських істориків, а були знайомі тільки з російською наукою. Вони не знали мов, щоб критично використовувати українські і польські історичні дослідження, окрім того праці польських істориків «свідомо ігнорували з національно-політичних упереджень» і при цьому «несвідомо, але без сумнівів приєднались до «прапороносців великоросійського імперіалізму» [64]. З огляду на це, Г. Ф. Шмід вважав великою заслугою Г. Штьокля, що той «зламав цю традицію» і залучив під час свого дослідження здобутки української польської історіографії, відзначивши й те, що до того часу подібні дослідження мали місце тільки у «вузькому колі» російських, українських та польських істориків, які досліджували це питання [63].

Г. Ф. Шмід був прихильником концепцію окремішності історії українського народу. Аналізуючи історію розвитку східноєвропейських досліджень в Австрії, він, перш за все, відзначив М. Грушевського й основним досягненням назвав опубліковану ним у 1904 р. працю про дві східнослов'янські національності, історія яких зазвичай розглядалась як російська. Г. Ф. Шмід трактував цей доробок М. Грушевського як успіх австрійського «остфоршунгу», бо з тих пір «для західних досліджень східного слов'янознавства включення українського і білоруського народів в загальну картину політичного, культурного і економічного розвитку Східної

Європи стало унікальною особливістю будь-якого справді наукового викладу подій» [809, с. 7-8]. Після смерті Г. Ф. Шміда у 1963 р. українська тематика та інтонування української окремішності на дуже тривалий час зникли з австрійських східноєвропейських студій. Хіба, що в дослідженнях, пов'язаних з історією Габсбурзької монархії розглядалась історія Галичини та Буковини і тамтешнього українства.

У 1953 р. Г. Ф. Шмід опублікував у першому номері, відновленого Г. Кохом, видання «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», історичний нарис про європейську східну політику. Певною мірою це було й узагальнююче бачення історії Східної Європи. На думку Г. Ф. Шміда, народи та країни Східної Європи тривалий час були менше суб'єктами ніж об'єктами міжнародної політики [358, с. 98]. Тільки після Першої світової війни вони нарешті стали носіями власної державності, окрім українців і білорусів, які залишилися у Радянському Союзі, що автоматично ізолювало їх від участі в європейській політичній системі. Решта народів європейського Сходу мали 20 років власної державності у міжвоєнний період і, загалом, сприймалися як рівні учасники і партнери європейського життя у політиці, культурі та економіці [358, с. 115]. Однак ці позитивні тенденції були зруйновані спочатку втручанням Гітлера, а згодом і Радянського Союзу. Виходячи з історичного досвіду, Г. Ф. Шмід вважав, що метою тогочасної європейської східної політики мала б бути її «еквівалентність та відповідність інтересам європейських східних народів», якщо вони самі «зможуть усвідомити та віднайти власні духовні та економічні сили» заради власного розвитку. Це все потребувало «знання про цю силу, розуміння та підтримки народів, в яких вона була дієвою». А тому «плекання цього знання, його пробудження і розширення» він вважав «красивим і вдячним завданням європейського остфоршунгу» [358, с.116].

Східна Європа у трактуванні Г. Ф. Шміда була важливою складовою Європи. Він не тільки не відмовляв східноєвропейським народам у рівноправній участі в європейському житті, а вбачав завдання австрійських

досліджень історії Східної Європи в легітимації саме цього права. Тут важливо не прогледіти й той факт, що Г. Ф. Шмід дозволив собі опублікувати статтю, в якій були звинувачення й на адресу Радянського Союзу, тоді, коли у Відні ще квартирувались радянські війська. Що ще раз підтверджує незалежність австрійського академічного середовища від радянської окупаційної влади і відсутність її впливу на конструювання образу Східної Європи.

Надалі Г. Ф. Шмід завжди наголошував на зв'язку східноєвропейських народів з європейською культурою і безумовно відзначав у цьому заслуги Габсбурзької монархії. На його думку, чехи і поляки, хорвати і словенці у 1918 р. могли приступити до будівництва їхніх національних держав, як повноцінні члени європейської західної культурної спільноти, завдяки тому, що їх культурний розвиток тривалий час проходив у Габсбурзької монархії. Також для національної культури румунів, сербів і українців дуже значимий внесок зробили саме представники тієї частини цих народів, які знаходились під габсбурзьким пануванням. І навіть після розпаду монархії в 1918 р. «австрійський характер освіти» разом з «австрійським правовим порядком» забезпечували тісний зв'язок з європейським життям для народів країн-наступниць монархії [357]. В цих заявах проглядається особливість конструювання австрійської ідентичності через специфічні відносини зі східноєвропейськими народами, як один із чинників виокремлення від Німеччини, хоча у міжвоєнний період Г. Ф. Шмід трактував австрійську науку як складову німецької науки.

До початку 60-х рр. Г. Ф. Шмід визначав обличчя східноєвропейських досліджень в Австрії й намагався, використовуючи свій авторитет, транслювати власне бачення ролі цієї дисципліни й на міжнародну академічну спільноту. На 1965 р. було заплановано проведення у Відні XII Міжнародного конгресу істориків і Г. Ф. Шмід, як президент Міжнародного комітету істориків, відігравав важливу роль у його підготовці та розробці концепції, але реалізовувати її довелось вже учням Г. Ф. Шміда. На

Міжнародному конгресі істориків у Відні була добре представлена східноєвропейська історія, що навіть визвало полеміку серед науковців різних країн. З боку західнонімецьких істориків прозвучали звинувачення у надмірній репрезентації східноєвропейської історії й великій кількості істориків з країн Східного блоку, які перетворили конгрес на центр політичної пропаганди [799, 37-41]. Румунський історик критикував конгрес за домінування методологічного консерватизму та надмірної уваги до націоналістичних питань [799, с. 42-49]. Австрійська сторона відстоювала концепцію Г. Ф. Шміда про необхідність діалогу між Заходом і Сходом й широку репрезентацію сегменту східноєвропейської історії в загальноєвропейській і висловлювалася за те, що саме Міжнародні конгреси мають сприяти налагодженню контактів та пошуку компромісів між Заходом і Сходом [289, с. 45-47]. Позиції Г. Ф. Шміда в подальшому обумовили посилений інтерес саме до країн-наступниць Габсбурзької монархії й зосередженість східноєвропейських студій на сусідніх країнах соціалістичного табору, що також відповідало концепції східноєвропейської політики Австрії.

Після смерті Г. Ф. Шміда основна викладацька програма зі східноєвропейської історії була представлена у курсах В. Ляйча та Р. Г. Плашки. В. Ляйч читав оглядові курси з історії Східної Європи, історії Росії/Радянського Союзу (з часів Київської Русі до сучасності, з особливою увагою до соціальної, економічної та культурної історії), історії Польщі та Південно-Східної Європи [694, с. 217]. Інтерес з боку студентів до студій східноєвропейської історії у Віденському університеті був постійним і обумовлювався не політичними подіями, а чудовою лекторською майстерністю В. Ляйча [82].

Тематика лекцій Р. Г. Плашки також була різноманітною. Він читав оглядовий курс лекцій з історії Східної Європи, а також низку тематичних курсів: «Націоналізм в Східній Європі», «Націєтворчі процеси в Східно-Серединній та Південно-Східній Європі», «Слов'янські конгреси», «Військові

кордони в південнослов'янському регіоні», «Революції від Гуса до Леніна» та лекції з історія європейських країн Східного блоку під час Першої та Другої світових воєн. Семінарські заняття були присвячені проблемам розпаду Габсбурзької монархії, становищу національних меншин у міжвоєнний період та німецько-слов'янським відносинам у ХХ ст. [718, с. 9] Особливо блискучою складовою академічної викладацької діяльності Р. Г. Плашки були наукові екскурсії, які він організовував для студентів в другій половині 60-х – на початку 70-х рр. Це не тільки дало можливість двом генераціям майбутніх істориків значно краще познайомитись з історією та сучасністю країн Східно-Серединної та Південно-Східної Європи, а й налагодити наукові контакти з чеськими, словацькими, угорськими, польськими, сербськими, хорватськими та словенськими науковцями і студентами [718, с. 9-10].

Наукові інтереси Р. Г. Плашки та В. Ляйча обумовили те, що у 60-і – початку 70-х рр. історія Південно-Східної Європи у Віденському університеті займала другорядні позиції, що було певним розривом з попередніми традиціями. Натомість значна увага приділялася Чехії і Польщі. В першій дисертацію «Від Палацького до Пекаржа. Історична наука та національна самосвідомість у чехів» [323, с. 119] Р. Г. Плашка «з симпатією, але й непохитною волею до об'єктивності змалював життя, праці і діяльність семи празьких істориків» [855, с. XV]. Такий підхід до Східної Європи він зберігатиме й в подальших своїх наукових дослідженнях, де Східна Європа ніколи не буде поставати в образі «варвара». До прикладу, у габілітації «Котор – Прага. Збурення і революція. Військово-морський флот і армія Австро-Угорщини у вогні повстанського руху 1 лютого і 28 листопада 1918 р.» [320, с. 313]. Р. Г. Плашка змалював сповнену експресії картину повстань, які автор оцінював як людське прагнення до свободи і прагнення дати людству щось краще [320, с. 289]. Відзначив він і те, що у випадку Угорщини і Німеччини протистояння класів привело до національного розбрату і на передньому плані стояли вимоги покращення соціального

становища, а у Празі – права на самовизначення народу й «натхненний штурм заради створення нової держави» [230, с. 288].

Протягом тридцяти років Р. Г. Плашка організував багаточисельні форуми, при цьому піклувався, щоб результати були обов'язково опубліковані, ініціював міжнародні проекти, запрошував зарубіжних фахівців для доповідей і дослідницької роботи та публікував їх на сторінках журналу «Östereichische Osthefte» [782, с. 335-336]. Тематика публікацій на шпальтах журналу була різноманітною. Тут висвітлювали соціально-економічне, політичне, культурне життя в європейських соціалістичних країнах, а також проблеми соціального та релігійного характеру, публікували результати досліджень славістів. Історична тематика в основному була зосереджена на новій та новітній історії країн Східної та Південно-Східної Європи, при цьому домінували дослідження присвячені країнам, землі яких в минулому належали Габсбурзькій монархії. Показово, що авторами статей були як австрійські дослідники, так і дослідники з країн соціалістичного табору, країн Західної Європи і США. Редакцією журналу толерувались статті зарубіжних істориків, в яких поставав обрах країн-наступниць Габсбурзької монархії як самодостатніх європейських держав. Наприклад, «До ролі Чехословаччини у Середній Європі 1918-1945 рр.» К. Гаяна, «Про центрально- та південно-східноєвропейську політику Польщі 1932-1939 рр.» Г. Батовскі. Щорічно інститутом виділялись стипендії для дослідницької роботи істориків Східної Європи та істориків Австрії в сусідніх соціалістичних країнах.

Переважна більшість проектів, в тому числі видавничих, здійснюваних Австрійським інститутом Східної і Південно-Східної Європи й особисто Р. Г. Плашкою пов'язана з темами, які б зближували Східну й Західну Європу та показували їх духовну близькість з історичної перспективи. Яскравим свідченням цього стало 2-томне видання «Мережа доріг європейської духовності» Перший том було присвячено науковим центрам та духовним взаємозв'язкам між Серединою та Південно-Східною Європою з кінця

XVIII ст. до початку Першої світової війни [413]. У ньому було представлено праці 37 вчених з 14 країн. До другого тому ввійшли матеріали конференції, присвяченої значенню студентської міграції, на якій виступили з доповідями 27 науковців з 13 країн [413, с. 9]. Звернення до цієї теми Р. Г. Плашка пояснював тим, що з початку XIX ст. університети були, перш за все, «інституціями, які не тільки ясно відображали суспільно-політичний розвиток, але й приймали у цьому розвитку провідну участь» [235, с. 11], а дослідження студентської міграції не тільки розширювало знання про окремі долі й особистості та національне минуле, а сприяло тому, що університети поставали «не національно обмеженими явищами», а як «загальноєвропейські події» [235, с. 29].

Обидві дисертації В. Ляйча були присвячені австрійсько-російським відносинам, що було своєрідним продовженням традицій започаткованих у Відні Г. Уберсбергером. Московську державу й Габсбурзьку монархію В. Ляйч назвав «дітьми нового часу, які постали за дуже різних умов і мусили утверджувати свою екзистенцію за дуже різних умов». Ця відмінність не дозволила виникнути справжній співдружності, навіть і в той час, «коли спільні інтереси обох держав потребували зближення одна одною» [274, с. 11]. В. Ляйч відзначав відсталість у розвитку Росії порівняно з Австрією й існування двосторонніх протиріч, але, на відміну від Г. Уберсбергера, не вдавався до однозначного трактування Росії як ворога Австрії й не послуговувався принизливою лексикою.

Подальша дослідницька діяльність В. Ляйча була зосереджена на польській та російській історії нового часу [272]. Він був прихильником детального джерельного аналізу й намагався будувати оціночні судження на основі доступних джерел. Якщо В. Ляйч займав переважно нейтральну позицію в оцінках Радянського Союзу, то К. Марко відзначався антикомуністичними поглядами. Його статті мали переважно антикомуністичну спрямованість та представляли собою критичні огляди публікацій з історії сталінізму, антикомунізму тощо [291]. Він доволі

критично оцінював роботи, в яких давалась позитивна оцінка СРСР [290, с. 153-156].

Частково російська історія була предметом наукових зацікавлень А. Ф. Моріча, який захистив габлітацію про столипінську аграрну реформу[304]. Робота була написана з широким залученням праць радянських істориків, російських емігрантів і напрацювань західної історіографії. Оцінюючи реформи, запропоновані П. Столипіним, А. Ф. Моріч відзначав, що вони були в змозі вирішити аграрне питання у Росії, але спосіб їх реалізації не дав такого очікуваного результату. Проведення реформи привело до «пролетаризації великої кількості селян», а тогочасна економічна політика царської Росії не спромоглася забезпечити їх робочими місцями[303]. Саме політичні й економічні проблеми вирізняли Росію на початку ХХ ст. від західноєвропейського світу.

В австрійському академічному середовищі, у порівнянні з рештою німецькомовного простору, російська тематика була представлена незначною мірою. За період з 1945 по 2007 рр. у Віденському університеті було захищено 102 дисертації і тільки одна п'ята від них була тематично пов'язана з історією Росії чи Радянського Союзу з особливою увагою до зовнішньої політики [110]. На відміну від ФРН, тут не дискутувалося питання приналежності Росії до Європи й майже ігнорувалися дослідження ідей російських слов'янофілів чи західників. Безумовно Росія була «іншою» відносно Австрії, почасти суперником. Водночас у дослідженнях пов'язаних з Росією також намагалися шукати приклади взаємозв'язків і взаємодії. 1985 р. було проведено австрійсько-радянський симпозиум на тему «Росія і Австрія в час наполеонівських воєн» [344].

На рубежі 60-х – 70-х рр. в австрійському академічному середовищі значно більше уваги почали приділяти дослідженням та вивченню історії Південно-Східної Європи. У Грацькому університеті з самого початку заснування відділу південно-східноєвропейських досліджень лекційний матеріал був згрупований за двома напрямками: 1) візантійський та

османський періоди історії Південно-Східної Європи; 2) історія регіону в новітній час та сучасність [694, с. 108]. У Віденському університеті південно-східноєвропейська тематика була репрезентована в дослідженнях і навчальних програмах представників молодшої генерації. Протягом 1981-1988 рр. оглядові курси з історії Південно-Східної Європи й історії Угорщини вів Х. Хасельштайнер. Його наукові інтереси зосереджувалися на історії Сербії та Угорщини XVIII-XIX ст. [208]. М. Пейфус особливу увагу приділяв історії Румунії, Албанії й книгодрукуванню в Південно-Східній Європі [782, с. 360]. Наукові дослідження А. Зуппан зосередив на історії хорватів та словенців XVIII-XIX ст. та історії національних меншин в XIX-XX ст. [393], [394]. Частково посилення інтересу до Південно-Східної Європи можна трактувати і як відродження традицій у Віденському університеті. Тут особливу увагу приділяли відносинам Австрії з Османською імперією та історії мілітарних кордонів, австро-угорській політиці щодо Південно-Східної Європи на передодні Першої світової війни та історії Південно-Східної Європи під час Першої світової війни (традиція від Г. Уберсбергера), історії церкви і культури у Південно-Східній Європі (частково традиція від Г. Ф. Шміда.). Найбільш інтенсивно досліджувалися проблеми націоналізму у Південно-Східній Європі [828, с. 139-141].

Варто зауважити й те, що в Австрії не приділяли особливої уваги визначенню поняття Східна Європа й проблемам її регіоналізації. Наприклад, щодо дефініції Південно-Східна Європа, то у 70-і рр. в австрійському академічному середовищі послуговувалися поняттям, запропонованим західнонімецьким дослідником М. Бернатом і розуміли «простір, який обмежувався східними і південно-східними кордонами тогочасної Австрії й знаходився між Словаччиною та Грецією, Словенією та Добруджею» [828, с.131].

На початку 70-х рр. історичною комісією Австрійської академії наук одним з пріоритетних напрямків діяльності було визначено співпрацю з істориками окремих країн, які свого часу мали тісні історичні зв'язки з

Австрією. Це, насамперед, відносилось до країн соціалістичного табору, території яких в минулому входили до Габсбурзької монархії. 1973 р. було створено спеціальну підкомісію «Австрія і Югославія в новий час», в 1976 р. – «Австрія і Угорщина», заходами яких проводилися спільні конференції та видавались збірки матеріалів [668, с. 9]. Особлива увага приділялась періоду правління Марії Терезії і Йосипа II, які засвідчували внесок віденських правителів у просвітництво і розвиток східноєвропейських земель. Зокрема, аналізуючи угорську історіографію другої половини ХХ ст. щодо постаті Марії Терезії будапештський дослідник Еміль Нідерхаузер (Emil Niederhauser) не погоджувався з трактуваннями угорськими істориками віденської політики як колоніальної і відзначав необхідність різних поглядів на проблему, а не єдиної офіційної версії [311, с. 39-40]. Натомість у австрійського дослідника Х. Хасельштайнер не було однозначної відповіді щодо оцінки політики Йосипа II, тому він залишав відкритим питання чи можна вважати просвітницький абсолютизм Йосипа II «інноваційним елементом в сенсі модернізації», чи «консервативним елементом абсолютної державної влади» [209, с. 119-120].

Австрійські дослідники намагались акцентувати увагу на прикладах співпраці, а національні рухи у колишній Габсбурзькій монархії, насамперед, пов'язували з правом народів на самовизначення й власну державність. Такий підхід диференціював Східну Європу, частина якої відносно Австрії виступала радше як «свій», ніж «чужий». Така традиція у східноєвропейських дослідженнях і конструюванні образу Східної Європи зберігалася в австрійському академічному середовищі і у 80-і рр. 1981 р. розпочала роботу спеціальна австрійсько-чехословацька комісія з аналізу та ревізії шкільних підручників, з австрійської сторони в її роботі приймала участь співробітниця Австрійського інституту Східної і Південно-Східної Європи Анна-Марія Драбек. Показово, що ідентифікація країн та народів для ХХ ст. абсолютно не ставилась під сумнів жодною з сторін. Водночас аналіз роботи комісії показав значно менші розходження й протистояння між

чехами й австрійцями в матеріалах шкільних підручників та стереотипах, які формуються за їх допомогою, ніж між Німеччиною з одного боку й Чехословаччиною і Польщею з іншого [760, с. 110]. На рубежі 80 – 90-х рр. в австрійському академічному середовищі також почали приділяти увагу дослідженню національних стереотипів [392], що мало сприяти кращому розумінню один одного між сусідніми народами.

В 90-і рр. активно працював польсько-австрійський комітет, заснований історичною комісією Австрійської академії наук та Інститутом історії Польської академії наук. Австрійська сторона була представлена В. Ляйчем. Комітет прийняв рішення відійти від усталеної традиції двосторонньої співпраці, коли основна увага приділялась ХІХ ст. й як результат тематика досліджень була пов'язана з життям поляків у Габсбурзькій монархії. Австрійські історики зазвичай позитивно оцінювали цей період польської історії, але така позиція не завжди сприймалася польською стороною. З огляду на це було підготовлено три збірки «Польща і Австрія в ХVІ ст.», «Польща і Австрія в ХVІІ ст.», «Польща і Австрія в ХVІІІ». Для першої збірки визначили 4 основних теми: місце государя в політичному житті Польщі-Литви й Австрії, історія суверенів, історія культурного життя, зокрема, історія Краківського і Віденського університетів і питання соціальної історії: становище дворянства в обох країнах [753, с. 7-8]. Звернення до історії університетів підтверджувало давній і самодостатній культурний розвиток Польщі, який мав місце ще до часів приєднання польських земель до імперії Габсбургів.

У другому томі представлено наступну тематику: політичні ідеї польського дворянства й австрійського панівного дому, військова розруха й наступна відбудова обох країн, перенесення столиць і їх значення, османська загроза й її наслідки [326, с. 7]. В. Ляйч, аналізуючи причини перенесення польської столиці з Кракова до Варшави відзначав той факт, що воно відбулося не за рішенням короля, а за наполяганням дворянства, хоча раніше визначення столиці країни було, як правило, прерогативою короля [276,

с. 260]. Це певною мірою мало засвідчити давні традиції польського народу до прийняття колективних рішень.

Натомість політичні зміни й розпад Радянського Союзу не спричинили особливої уваги австрійських дослідників до історії України. Суспільний інтерес в Австрії був як і раніше сильно сконцентрований на історії й сучасності земель Габсбурзької монархії. Навіть напередодні отримання А. Каппелером посади професора східноєвропейської історії й директора Інституту східно- і південно-східноєвропейських досліджень Віденського університету, його «рекламували» як спеціаліста з коронних земель Галичини та Буковини, хоча Західною Україною він до свого переїзду в Австрію ніколи науково не займався [734, с. 55]. Саме завдяки А. Каппелеру концепція досліджень історії України в Австрії стала значно ширшою і переступила кордони Західної України. Подальші дослідження А. Каппелера були пов'язані з українською історіографією, проблемами націоналізму, українсько-російськими відносинами, стосунками між українцями та німцями-колоністами на Півдні України впродовж 1870-1914 рр. У 2003 р. ці дослідження, що охоплюють досить широкий спектр проблем української історії було видано окремою збіркою «Важка дорога до нації: з нової історії України» [260]. В 2000 р. Україні було присвячено спарений (3 і 4 номери) випуск «Österreichische Osthefte» обсягом понад 800 сторінок, до якого увійшли статті науковців з Австрії, ФРН, Канади, Великобританії, Угорщини, Румунії і України.

Водночас в Австрії зберігався науковий інтерес до українських територій, які в минулому належали Габсбургам. В результаті співпраці Г Гепнера з українськими дослідниками постала збірка статей про історію Чернівців [138]. На рубежі XX-XXI ст. активізувалися українознавчі студії і в Інституті славістики Віденського університету, що пов'язано з науковими інтересами Штефана Сімонєка (Stefan Simonek) й Міхаеля Мозера (Michael Moser). Але і на початку XXI ст. в Австрії українська тематика представлена переважно історією Галичини. За весь період незалежності України у

Віденському університеті наприкінці 90-х рр. було захищено тільки одну дисертацію, яка безпосередньо пов'язана з історією України і то за авторства Оленчук Є. Дисертацію з історії Білорусі у 2006 р. захистила Мартінович О. Це вчергове засвідчує інертне збереження в австрійському академічному середовищі традиційних напрямків дослідження і незначну увагу й інтерес австрійського студентства до країн, які утворилися на території колишнього Радянського Союзу.

Як уже було мовлено австрійські дослідники Східної Європи, на відміну від своїх західнонімецьких колег, не особливо вдавалися до дискусій та визначення понять «Східна Європа», «східноєвропейська історія». Але політичні зміни у Східній Європі й активна міжнародна дискусія щодо концепції Центральної Європи спонукали і їх звернутися до цих проблем. 1991 р. заходами Р. Г. Плашки та за підтримки Австрійської академії наук було проведено конференцію з розгляду концепцій Серединної Європи першої половини ХХ ст., в якій прийняли участь понад 100 науковців з ФРН, Польщі, Хорватії, Швейцарії, Італії, Сербії, Словенії, Словаччини, Угорщини і Чехії. В 1995 р. матеріали конференції було видано окремою збіркою [301]. У вступній статті австрійський дослідник Х. Хасельштайнер відзначив, що великий регіон «Серединна Європа дуже важко понятійно й регіонально окреслюється, тому «точні дефініції і чітка та безспірна територіальна ідентифікація» є майже не можливими [207, с. ХІХ]. Як робочу гіпотезу і як основу для дискусії було запропоновано розуміти під Серединною Європою простір між Рейном і Віслою, між західними Альпами й Карпатською дугою, між Балтійським і Адріатичним морями. При цьому її основу поряд з Австрією складали Чехія, Словаччина, Словенія, Хорватія і Угорщина [207, с. ХІХ]. Продовження теми Серединної Європи, серцевину якої становила Австрія стала збірка про австрославізму [123].

В першій половині 90-х рр. серед дослідників не існувало однастайності й щодо питання, «які землі/країни в який період зараховувати до Південно-Східної Європи» [222, с. 8]. Неоднозначність підходів щодо

регіоналізації засвідчили і матеріали збірки про столиці Південно-Східної Європи, до якої увійшла й стаття мюнхенського дослідника про Чернівці як столицю Буковини, який трактував її радше як східно-серединну територію, або перехідну зону між Східно-Серединною, Східною і Південно-Східною Європою в економічному і соціально-історичному комплексі [403, с. 69].

На рубежі ХХ-ХХІ ст. на німецькомовному просторі розгорілася дискусія щодо інтеграції східноєвропейської історії до курсів загальної історії, то з австрійської сторони у ній взяв участь А. Каппелер, який відстоював необхідність збереження окремої університетської дисципліни «східноєвропейська історія». В 2001 р. він в історичному нарисі про східноєвропейську історію на німецькомовному просторі розглянув і питання територіального виокремлення Східної Європи і її регіоналізації. Відзначивши проблему визначення кордону між Європою і Азією й відповідно східної межі Східної Європи, А. Каппелер зауважив що ще більш складним видається завдання розмежування між Східною Європою і рештою Європи й показав мінливість кордонів залежно від вибору географічних, мовно-етнічних, конфесійних чи демографічних критеріїв [735, с. 205-209]. Найбільш сталою в ХІХ і ХХ ст., на його думку, була межа між «економічно динамічним Заходом і відстаючим Сходом», яка після Другої світової війни співпала з західною межею «Східного блоку» і після чотирьох десятиліть комуністичної планової економіки посилила економічну відсталість Східної Європи». І саме соціально-економічні критерії «служують гарним підґрунтям, щоб православно і католицько позначену Східну Європу розглядати як єдине» [735, с. 209]. З огляду на це у 2002 р., А. Каппелер, відзначав, що «Східна Європа й разом із нею фахова дисципліна «східноєвропейська історія» помруть тільки тоді, коли:

- Східна Європа не сприйматиметься як чуже інше, що постійно перебуває на шляху до цивілізації і визначає себе тільки через Західну Європу;
- її історія, її суспільства, мови та культури будуть визнанні як рівноправні;

- її буде інтегровано у нову Європу і в загальноєвропейську свідомість» [732, с. 55].

Питання коректності використання поняття Південно-Східна Європа у 2002 р. порушив австрійський дослідник К. Касер. У другому виданні монографії про історію Південно-Східної Європи він відзначав, що «найвагомішими відмінностями, в порівнянні з першим виданням, цієї книги» є відсутність спроби «по можливості точніше диференціювати і змістовно визначити» регіон «Південно-Східна Європа», оскільки «занадто очевидним є його конструкційний характер, занадто явний негативний вплив таких прагнень і занадто сильний супротив науковців» з окремих країн «Південно-Східної Європи» [738, с. 22]. Тому, виходячи з цього, та на підставі аналізу історії використання понять «Південно-Східна Європа», «Балкани», «Балканський півострів», К. Касер вважав для себе найбільш прийнятним на противагу поняттю «Південно-Східна Європа» послуговуватись «назвою «південно-східна Європа» з маленької букви, що означає не певний регіон (у разі вживання великої букви), а просто частину континенту. Оскільки воно «не вимагає дефініцій і розмежувань» [738, с. 22]. Водночас К. Касер висловився за необхідність окремої навчальної дисципліни «південно-східноєвропейська історія». Свою позицію він аргументував потребою в більш детальному висвітленні подій 90-х рр. ХХ ст. в регіоні та необхідністю знання однієї чи декількох регіональних мов, а «загальні європейські історики» ними не володіють [738, с. 23]. Подібна аргументація висловлювалася й прихильниками збереження і східноєвропейської історії як окремої університетської дисципліни.

У 2003 р. заходами австрійських дослідників було видано збірку «Європа і кордони в голові». Ініціатори цього проекту ще під час підготовчої фази, коли контактували з найрізноманітнішими особами та інституціями, домовляючись про співпрацю, найчастіше чули питання: де починається Схід Європи й де вона межує з Азією [678, с. 7]. На їх думку, ні географічні, ні політичні і економічні, не кажучи вже про культурні кордони всередині

Європи і відносно сусідніх континентів, не можуть бути визнані на довго. Тому варіативність кордонів, їх конструкційний характер стали двома важливими аспектами при представлення кордонів в голові. До дискусії запросили фахівців з різних дисциплін, щоб дослідити ці «кодони в голові» з різних перспектив. Основний підсумок цього проекту зводився до того, що прокладання кордонів ні в якому разі не є вільним від певних намірів й особливо там, де йде мова про «природні» і/чи «давно існуючі». Поділи використовують для визначення тих, хто «до цього» належить, а хто ні, хто є як «ми», а хто «інший», хто «наш», а хто «чужий». Кордони маркують кожного «іншого», що використовується використовувався [678, с. 7-8].

В своєму інтерв'ю у 2010 р. А. Каппелер в чергове зауважив проблематичність визначення кордонів Східної Європи й відзначив, що багато його колег «не вживають вже більше поняття Східна Європа, тому що воно до сьогодні має негативне забарвлення. Вони охочіше говорять про конкретні країни і народи, про Росію чи Польщу, у крайньому випадку також Серединну чи Центральну Європу. Все ж буде поняття тимчасово буде залишатися з цією негативною конотацією, мінімум до того часу, поки східноєвропейці будуть менш економічно розвинені ніж західноєвропейці [79].

Отже, в Австрії розширення інституалізаційної мережі східноєвропейських досліджень, на відміну від ФРН, більшою мірою було викликано не протистоянням холодної війни, а налагодженням контактів з країнами соціалістичного табору, особливо з Угорщиною, Чехословаччиною та Югославією, що пояснюється не тільки політичним нейтралітетом Австрії, але й традиціями. Наукові контакти з землями колишньої Габсбурзької монархії були доволі міцними до 1918 р. й частково збереглися й після розпаду монархії. Чимало вихідців зі Східної Європи отримали освіту в австрійських університетах, дехто з них навіть зробив наукову кар'єру у галузі східноєвропейських студій. Тому за часів існування залізної завіси між Західною і Східною Європою контакти австрійських дослідників з їх

колегами в країнах соціалістичного табору були значно інтенсивнішими ніж західнонімецьких та швейцарських.

Регіональний спектр східноєвропейських студій в Австрії був доволі широкий, історія Росії й СРСР відігравала побіжну роль, що вирізняло австрійське академічне середовище від німецького. Також значно послабшала увага до Південно-Східної Європи, натомість центр уваги було перенесено на Східно-Серединну Європу, зокрема Польщу й Чехословаччину. Варто зауважити й те, що цим країнам, які в минулому територіально належали до імперії Габсбургів чимала увага приділялась в дослідженнях власне австрійської історії. Певною мірою можна говорити про розрив з довоєнною традицією східноєвропейських досліджень в Австрії й Віденському університеті, зокрема. Але завдяки особливим підходам до східноєвропейських студій цей напрямок носив в Австрії відносно об'єктивний і неупереджений характер, що на певний час утвердило за Віднем роль одного із найкращих осередків східноєвропейських студій у світі, а сконструйований там образ Східної Європи відзначався толерантністю.

8.2. Відкриття» Східної Європи та конструювання її образу у німецькомовній Швейцарії

Нейтралітет Швейцарії під час Другої світової війни забезпечив їй в післявоєнний період державну незалежність і цілісність. Зміна статусу Радянського Союзу на міжнародній арені змусила швейцарську сторону ініціювати процес щодо встановлення дипломатичних відносин з країною-переможницею й вельми ваговою політичною силою післявоєнного світу. Ці ініціативи швейцарського уряду були продиктовані, у першу чергу, бажанням зміцнити безпеку своєї країни і ні в якому разі не були проявом симпатії до соціалістичної країни. У свою чергу радянська сторона вважала Швейцарію «паразитом, який отримав від світової війни тільки вигоду і нічого не зробив для знищення Третього рейху». Першим кроком для

налагодження відносин став приїзд до Швейцарії влітку 1945 р. радянської місії з питань радянських інтернованих. Подальші переговори щодо встановлення двосторонніх відносин проводились у Белграді й завершилися в 1946 р. відкриттям дипломатичних представництв в Москві і Берні. 1948 р. було укладено торгову угоду й налагоджено культурний обмін[819, с. 23-25].

Хоча й відбулося «дипломатичне примирення» між Швейцарією і Радянським Союзом та підтримувались дипломатичні відносини з країнами, що проголосили побудову соціалізму, але у переважній частині суспільства і в академічному середовищі існували антирадянські і антикомуністичні настрої, що проявлялось і в офіційній швейцарській історіографії[85]. Варто зауважити, що негативні стереотипи про радянську дійсність сформувались у Швейцарії ще в перші роки радянської влади, коли в 1918 — 1922 рр. відбулося масове повернення швейцарців з радянської Росії[602, с. 140]. У 1918 р. швейцарська сторона ініціювала розрив дипломатичних відносин з Росією.

Повідомлення незначної кількості швейцарців, які здійснювали подорожі до Радянського Союзу у 20-30-і рр. переважно слугували спростуванням «офіційної радянської версії» [406, с. 405] про успіхи соціалістичного будівництва. Хоча й зустрічались окремі позитивні повідомлення [406, с. 408], але більшість відзначала існування політичної несвободи, низького рівня матеріального забезпечення, житлових проблем, безпритульників, проституції, жебраків [406, с. 410]. Міжвоєнний період став «періодом відносин без відносин» між Швейцарією й Радянським Союзом [689, с. 19]. Всі ці чинники посприяли утвердженню в Швейцарії «варварського» образу більшовицького режиму й СРСР на вельми тривалий час.

У післявоєнний період, незважаючи на існування дипломатичних контактів, у Швейцарії продовжували тримати дистанцію у відносинах з країнами соціалістичного табору. Тут домінували перебільшенні уявлення про загрозу для Швейцарії з боку соціалістичного табору, образ якого в

основному переносився з провідних країн капіталістичного світу й був вельми детермінований протистоянням холодної війни. Урядові кола Швейцарії у незначній мірі «рецептували на власне східні джерела» й не вельми покладались на повідомлення швейцарських дипломатів у соціалістичних країнах [310, с. 619 - 620], тому не поспішали з фінансуванням східноєвропейських студій в університетах Швейцарії.

Але, незважаючи на це, в академічному середовищі поступово почали утверджуватись курси, дисципліни й інституції, які певною мірою переймалися дослідженнями східноєвропейського простору й докладалися до конструювання образу Східної Європи. Насамперед, більш серйозні позиції зайняли славістичні студії, які ще у міжвоєнний період почали набувати відносно стабільного характеру у швейцарських університетах. У Базельському університеті на посаді неординарного професора славістики продовжувала працювати Ельза Малер (Elsa Mahler), яка в 20-і рр. емігрувала з Росії [642, с. 34-39]. У Цюрихському університеті у 1945 р. було впроваджено посаду титулярного професора славістики, яку зайняв Тургауер Ернст Дікенманн (Thurgauer Ernst Diekenmann), а наступного року йому було запропоновано посаду екстраординарного професора слов'янської філології у Берні. Того ж року представники соціал-демократичної партії кантону порушили клопотання щодо облаштування в Бернському університеті славістичного інституту, де б велись студії з історії, економіки, культури і мов усіх слов'янських народів і народів СРСР. Але ця ідея не була реалізована. До того ж позиції славістики в обох університетах займали периферійне становище, що спричинило переїзд Т. Е. Дікенманна у 1960 р. до ФРН, де він очолив слов'яно-балтійський семінар у Мюнстерському університеті [642, с.79, 110-111].

1944 р. у Швейцарії німецькою мовою вийшов перший том «Історії Росії» Валентина Гітерманна (Valentin Gitermann), а згодом і два наступні томи, в яких було представлено період від найдавніших часів до захоплення влади більшовиками. У 1949 р. всі три томи було повторно видано у

гамбурзькому видавництві [173]. Кожен том супроводжувався вагомими додатками джерельного характеру, тому ця праця доволі широко використовувалась як навчальний посібник у вищих навчальних закладах німецькомовного простору, особливо у ФРН й мала вплив на формування образу Росії у студентському середовищі. Текст праці засвідчує в особі В. Гітерманна прихильника концепції «прогресивної європеїзації Росії». Ще у вступі він відзначив, що «Європа йшла як піонер попереду, а Росія по її слідах як здібний учень», але сама нічого «крім містичної віри в якусь світову історичну місію російського народу» не могла запропонувати [173, т. 1, с. 12]. Російський абсолютизм В. Гітерманн трактував як «спадок татарських режимів», який був «законсервований московськими великими князями» [173, т. 1, с. 104], що проявилось у проведенні «європеїзації» Росії Петром I з використанням брутальної сили. Але ці реформи були необхідні хоча б для часткового подолання відсталості Росії відносно Заходу [173, т. 2, с. 13-15]. Ставлення до політики більшовиків В. Гітерманн висловив у книжці «Історична трагедія соціалістичної ідеї». Незважаючи на те, що В. Гітерманн був автором відомої праці з історії Росії, він не отримав в Швейцарії можливості для постійного читання курсів лекцій на означену тематику у жодному з університетів.

Отже, утвердженню східноєвропейської історії як окремого напрямку досліджень і фахової дисципліни в німецькій Швейцарії передувала славістика й поодинокі дослідження окремих істориків, як це й було наприкінці XIX ст. у Німецькій та Австро-Угорській імперіях. Але протистояння холодної війни обумовило те, що в Швейцарії інституалізація східноєвропейських досліджень політологічного й філософського характеру передувала історичним.

Поштовхом для цього стали події 1956 р., коли швейцарсько-радянські відносини були практично заморожені, а в бундестазі навіть розглядалось питання щодо їх розриву [819, с. 23-25]. Виходячи з позицій солідарності, Швейцарія і в другій половині XX ст. надавала притулок політичним

біженцям у тому числі й зі Східної/соціалістичної Європи [721, с. 268]. У 50-60-і рр. швейцарці отримали ще низку негативних вражень від пануючої у Східній Європі політичної системи. В 1956 році Швейцарія стала притулком для більш ніж 11 000 політичних біженців з Угорщини [125, с. 377], яких спочатку зустрічали з радістю й намагались надати всіляку допомогу, але з часом до них почали проявляти неприязнь, як до «чужих», які не живуть за традиціями і правилами Швейцарії. Це також формувало негативні уявлення про східноєвропейські народи [125]. В міру наростання холодної війни швейцарські соціал-демократи перейшли в антикомуністичний табір і антикомунізм у Швейцарії став захисною реакцією та використовувався для об'єднання суспільства [310, с. 628].

Вже 1957 р. у Фрібурзькому університеті було засновано Інститут Східної Європи, який спеціалізувався під керівництвом Йозефа Марії Бохенські (Joseph Maria Bocheński) на радянській філософії і досяг міжнародного визнання у сфері досліджень радянського комунізму [701, с. 228]. Й. М. Бохенські, уродженець Жешова, навчався у Львівському, Познанському, Фрібурзькому університетах та Папському університеті у Римі. З 1945 р. він очолював кафедру історії філософії ХХ ст. у Фрібурзькому університеті, у 1964-66 рр. був його ректором. Окрім Інституту Східної Європи він заснував у 1959 р. журнальну серію «Sovietica», а у 1961 р. журнал «Studies in Soviet Thought». У Радянському Союзі Й. М. Бохенські характеризувався як «один із теоретичних лідерів антикомунізму» й критикувався за трактування радянського ладу як «тоталітарного і антигуманного» [491, с. 607].

Діяльність інституту фінансувалась владою кантону, окрім того він також мав вагому підтримку від фонду Рокфеллера. Викладацький корпус був інтернаціональним. Тут, крім швейцарців, працювали науковці з ФРН та США. Мета Інституту Східної Європи була визначена таким чином: 1) організація наукових досліджень у рамках східноєвропейських студій; 2) поширення здобутих результатів у прийнятний спосіб; 3) співпраця зі

спорідненими інституціями у Швейцарії й за кордоном. Інститут пропонував лекції для всіх слухачів університету, а також дво- та шестисеместрові курси, на яких читались лекції з російської мови та літератури, російської та радянської історії, партійної історії, комуністичної ідеології [30]. В Інституті Східної Європи навчалися студенти з 14 країн п'ятох континентів [703, с. 112-113].

1958 р. у двомовному Берні, з метою інформування громадськості «про комунізм і небезпеку, яка загрожує зі Сходу», було утворено Інститут Сходу, який очолив Петер Загер (Peter Sager). Завданням діяльності Інституту Сходу було визначено аналіз внутрішньої і зовнішньої політики у країнах соціалістичного табору та інформування [703, с. 113-114]. Наступного року П. Загер заснував фонд «Швейцарська бібліотека Східної Європи». До правління фонду входили науковці, директори двох швейцарських бібліотек, представники преси, та чиновники з служби системи освіти. Передбачалось, що діяльність нової інституції буде фінансуватися університетами кантонів та швейцарським національним фондом підтримки наукових досліджень [30].

Мізерне представництво інституцій, в яких переймалися конструюванням образу Східної Європи було обумовлено не тільки політикою нейтралітету, але й відсутністю інтересу у суспільстві. А. Капелер, який народився у 1943 р. поблизу Цюриха й студіював славістику й історію у Цюрихському і Віденському університетах у 60-і рр., пише, що Східна Європа була відносно Швейцарії «чужим» для неї «екзотичним світом» [734, с. 150]. За його спогадами у Швейцарії «Східною Європою взагалі довго не цікавилися, Швейцарія була (і є) цілком орієнтованою на Захід. Важливо також те, що Швейцарія, на противагу Австрії і Німеччині, не має кордонів з країнами, які зараховуються до Східної Європи». У школі А. Капелер вивчав «американську, французьку та італійську історії, дещо менше також німецьку історію, тому що у Швейцарії існувала певна германофобія». А деякі факти з історії Габсбурзької монархії і Росії він почув тільки навчаючись в університеті. «Винятком була історія політичних

біженців з Росії, України і Польщі. Це була точка дотику (до Східної Європи – П. Б.), але звичайно інтерес був дуже незначний» [79].

Антикомуністична діяльність обох інститутів була більшою мірою співзвучна політиці протистояння холодної війни, яка проводилась правими політиками у ФРН, ніж політиці нейтралітету, задекларованій Швейцарією. Саме тому урядові і політичні кола ФРН проявляли інтерес як до діяльності Інституту Східної Європи у Фрібурзькому університеті, так і Інституту Сходу у Берні. Наприклад, посольство ФРН у Берні рекомендувало МЗС ФРН налагодити та підтримувати співпрацю з Інститутом Східної Європи, зокрема, через надання стипендій німецьким студентам для навчання у Фрібурзі [34]. У свою чергу німецькі науковці з Федерального інституту досліджень марксизму-ленінізму (Інститут советології) у Кельні відзначали незначну співпрацю з Інститутом Східної Європи, але вважали, що, попри труднощі перших спроб, співпрацю варто продовжити [31], тому МЗС ФРН рекомендувало своєму послу підтримувати й надалі контакти з Й. М. Бохенські та його інститутом [30].

Заходами окремих інстанцій ФРН підтримувалася і публікаційна діяльність Інституту Східної Європи. Наприклад, у третьому томі серії «Sovietika» було опубліковано скорочений переклад радянського підручника «Основи марксистської філософії», виданого у 1958 р. під редакцією П. Павелкіна і Г. Курбатової. У німецькому перекладі том мав назву «Догматичні основи радянської філософії» [143]. Й. М. Бохенські відзначав, що робота радянських науковців носила «реакційний характер», хоча б тому, що в ній декларувалась «партійність природничих наук», а це «означало утиск свободи досліджень» [143, с. V-VI]. Редагування перекладу було здійснено за підтримки Східного коледжу федерального представництва у Кельні й видруковано у голландському видавництві, що ще раз підтверджує намагання урядових та академічних кіл Швейцарії до певної міри дистанціюватися від діяльності Інституту Східної Європи й дотримуватися, з одного боку, нейтралітету, а з іншого, уникати поширення комуністичних

ідей. Водночас це підтверджує широку міжнародну підтримку Інституту Східної Європи й визнання його заслуг в антикомуністичній боротьбі.

У липні 1961 р. було прийнято рішення про утворення швейцарсько-німецького товариства «остфоршунгу» на базі швейцарського Інституту Сходу та західнонімецького дослідницького товариства з державно-політичної громадської роботи (Франкфурт на Майні) [34]. Товариство мало на меті не стільки організацію та проведення серйозних дослідницьких проєктів, скільки поширення у просвітницький спосіб інформації про «сили та устремління, які намагаються зруйнувати основи наших християнсько-гуманних, вільно-демократичних державних та суспільних форм» [35]. А ще конкретніше завдання полягало у розповсюдженні у ФРН публікацій швейцарського Інституту Сходу [34]. Зокрема віце-президент товариства Карл-Хайнц Vogt (Karl-Heinz Vogt) звернувся до членів фракції ХДС/ХСС з пропозицією підписатись на видання Інституту Сходу та вступити в члени товариства [35]. Особлива увага зверталась на газету «Der klare Blick», що видавалась Інститутом Сходу і була більш відома в ФРН як «Schweizerischen Kommentare» («Швейцарські коментарі») та мала вельми виражений антикомуністичний характер [36]. Інші видання Інституту також мали більш пропагандистський ніж науковий характер.

У середині 60-х рр. на баварському радіо трансливалися тексти Й. М. Бохенські з розвінчання марксизму-ленінізму, а навесні 1973 р. відбулася їх повторна трансляція. 1974 р. за фінансової підтримки баварського земельного відділу політичної освіти їх було видано окремою книжкою під назвою «Марксизм-ленінізм. Наука чи віра». Інтерес до цієї теми Й. М. Бохенські пояснював не тільки напруженням у відносинах між Заходом і Сходом, але й поширенням на Заході неомарксизму [128, с. 5].

Отже, обидва швейцарські інститути в основному зосереджувались на поточних подіях і практично не зверталися до історичної тематики. Тут частково приділялась увага церквам Східної Європи, насамперед, католицькій церкві Польщі [699, с. 228] та розвінчуванню догм марксизму-ленінізму. У зв'язку з такою специфікою негативний образ, який

конструювався заходами обох інституцій, стосувався в основному соціалістичної системи і це був негативний образ пануючої політичної системи і владних еліт, а не власне образ Східної Європи як регіону. Саме ці дві інституції й частково кафедри славістики визначали образ Східної Європи й займали провідні позиції в його репрезентації у німецькомовній Швейцарії до 70-х рр.

Незважаючи на протистояння і антикомуністичну агітацію, у 1960-і рр. у більшості університетів були засновані або посилені семінари славістики (у Цюріху та Женеві в 1961 р., Базелі – 1964 р., Лозані – 1969 р.; у Берні та Фрібурзі (Фрайбурзі) у 1968 р. було засновано спільну кординаційну посаду професора)[647, с. 527-530]. У 60-і рр. було також засновано книжкову серію «*Slavica Helvetica*», в якій вийшло чимало праць, що засвідчували успіхи слов'янської літератури. Окремі томи було присв'ячено творчості таких постатей як Б. Шульц, Д. Тупталос, В. Маяковський, Л. Толстой, О. Пушкін, О. Бергольц, Я. Івашкевич, О. Герцен і зв'язки російських публіцистів з Швейцарією. Предметом досліджень швейцарських славістів була також польська і російська тогочасна проза. На відміну від Інституту Східної Європи й Інституту Сходу інституції, пов'язані зі славістичними студіями, відзначалися більшим академізмом і практично не вдавалися до антикомуністичної агітації, а намагались формувати інтерес до культури слов'янських народів.

На думку швейцарських дослідників, зміцнення позицій славістики в університетах було обумовлено не стільки ідеологічними, скільки прагматичними мотивами, оскільки намітилось посилення політичних і господарських контактів з країнами Східного блоку. Східноєвропейська історія довгий час залишалась без уваги, що, на їх думку, не в останню чергу пояснюється небажанням заводити в країні зайвих «лівих агітаторів»[698, с. 591]. На Східну Європу дивились «через політичні окуляри» і навіть у 60-і рр. майже ніхто у Швейцарії не досліджував історію Радянського Союзу, історію Росії. Тому вивчення А. Капелером історії Росії та поїздки до СРСР

робили його в очах швейцарської поліції небезпечним, але безумовно цей «нагляд» не можна порівняти з тим політичним тиском, який існував у Радянському Союзі і, з яким А. Каппелер познайомився під час своїх подорожей та стажування у Радянському Союзі[79]. Цим ситуація у німецькій Швейцарії також відрізнялася від іншого німецькомовного світу. Наприклад, А. Зупанн, який також у 60-і рр. студіював історію, германістику і східноєвропейську історію у Віденському університеті, стверджує, що він не відчував політичного тиску і мав змогу вільно купувати та читати книги східноєвропейських, американських, німецьких та інших авторів[81]. Ніхто інший з німецькомовних дослідників Східної Європи, окрім А. Каппелера (він єдиний з усіх респондентів жив і навчався у Швейцарії у 50-60-і рр.), у своїх інтерв'ю чи листах-відповідях не вказав на те, що він потрапляв під особливу увагу органів безпеки своєї країни через вивчення Східної Європи.

Інституалізація фаху «східноєвропейська історія» у Швейцарії пов'язана із заснуванням кафедри східноєвропейської історії у 1971 р. у Цюрихському університеті. Хоча її заснування було обумовлено холодною війною, але політичного тиску чи «спроб зверху вплинути на навчальні чи дослідницькі програми в антикомуністичному чи антиросійському сенсі» не чинилось[85]. З одного боку, це, вочевидь, було обумовлено статусом університетів у Швейцарії, а з іншого – політикою розрядки, яка розпочалась у відносинах між Заходом і Східним блоком. Новоутворену кафедру очолив запрошений з ФРН Карстен Герке (Carsten Goehrke). Ще в шкільні роки він зацікавився російською музикою, ландшафтами та культурою й приватно вивчав російську мову. Його первинні уявлення про Східну Європу були «ностальгічними та ідеалістичними (тайга, степ, твори Достоевського та Толстого, Донський козацький хор, музика Мусорського)», але студіювання історії й ближче знайомство з політичною системою розвіяли цю романтику. І на політичному ґрунті для нього «Східна Європа стала дуже віддаленою від Центральної та Західної Європи»[85]. К. Герке належав до повоєнної генерації німецьких дослідників Східної Європи, які мали більш ліберальні погляди й

намагались утверджувати науковість східноєвропейських досліджень. Водночас він не мав лівих переконань і критично сприймав комуністичні політичні режими, що цілком відповідало тогочасній швейцарській східній політиці.

Маючи досвід професійного становлення у західнонімецьких університетах, К. Герке переніс у Цюрихський університет традиції німецьких східноєвропейських студій. Викладацька програма була представлена історією чотирьох великих регіонів Східної Європи: Росія/Радянський Союз, північ Східно-Серединної Європи (Польща й Прибалтика), південь Східно-Серединної Європи (богемсько-моравські і угорські землі) і Південно-Східна Європа[701, с. 234]. Але, за словами самого К. Герке, він прибувши до Цюриха міг, насамперед, пропонувати лекції з історії Росії в середньовіччя й новий час, а історію Східно-Серединної і Південно-Східної Європи мусив в Цюриху ще тільки опановувати[699, с. 11-12]. Також при формуванні курсів виникла необхідність враховувати інтереси студентів. З самого початку заснування семінару були студенти, які хотіли спеціалізуватися на польській історії. Невдовзі тут розпочали студії емігранти з Чехословаччини та Угорщини, а також діти робочих емігрантів з Південно-Східної Європи, перш за все, з Югославії, які бажали вивчати історію країн свого походження. Серед випускників Цюрихського університету за фахом «східноєвропейська історія» вихідці з східноєвропейських країн склали 22 %. Цікаво, що сюди К. Герке зарахував також вихідців з Фінляндії, Греції та Туреччини[699, с. 12-13].

Протягом своєї викладацької діяльності в Цюрихському університеті К. Герке пропонував студентам такі тематичні курси: «Основні проблеми і основні структури російської історії», «Основні проблеми і основні структури півночі Східно-Серединної Європи: Польща і Балтійські країни», «Основні проблеми і основні структури півдня Східно-Серединної Європи: богемські та угорські землі», «Основні проблеми і основні структури історії Південно-Східної Європи: Балканський півострів», «Повсякденне життя у Росії від середньовіччя до сьогодення», «Персоналії й історія: Росія від

Володимира Святого до Леоніда Брежнєва», у 1987 р. назву було відкореговано: «Персоналії й історія: Росія від Володимира Святого до Михайла Горбачова», а у 1994 р. змінено: «Персоналії й історія: Росія від великої княгині Ольги до Бориса Єльцина»; також пропонувалися курси лекцій «Жінки у Російській історії», «Історія російського козацтва» та цикл лекцій, пов'язаних з історією Сибіру; у середині 80-х рр. було запропоновано курс лекцій про життя швейцарців у Росії[108, с. 86-87].

Лекції з історії Південно-Східної Європи нового часу у Цюрихському університеті читав Вернер Габріель Ціммерманн (Werner Gabriel Zimmermann), який з 1973 р. був титулярним професором загальної нової історії, з особливою увагою до історії Південно-Східної Європи[106, с. 58]. Він був родом із Цюриха, у першій половині 50-х рр. студював історію у Мюнхені, Майнці, мав дослідницьку роботу в Югославії[700, с.11-12]. У Цюрихському університеті В. Г. Ціммерманн читав курси: «Східна і Південно-Східна Європа у контексті загальної історії XVI і XVII ст.», «Вступ до історії Південно-Східної Європи XVI-XX ст.», «Османська імперія», «Південно-Східна Європа й європейські країни у XVIII ст.», «Боснія-Герцеговина від Берлінського конгресу до замаху у Сараєво», «Хорватський національний рух в першій половині XIX ст.», «Міста Далматії і ландшафти», «Утворення модерних держав у Південно-Східній Європі», «Балканські проблеми й балканська політика», загальні курси лекцій з історії Південно-Східної Європи у різні історичні періоди як то у XVIII ст., під час Першої світової війни, міжвоєнний період[108, с. 93-94].

Першим асистентом відділу східноєвропейської історії (1971-1976 рр.) та приват доцентом (1979-1982 рр.) у Цюрихському університеті був А. Каппелер. Свій вибір щодо спеціалізації з східноєвропейської історії він вважає випадковим й відзначає, що спочатку захоплювався російською літературою й студював славістику, а потім вирішив писати дисертацію зі східноєвропейської історії. Оскільки у Швейцарії у 60-і рр. східноєвропейська історія не була представлена як фахова дисципліна в

жодному університеті, то він змушений був навіть поїхати на консультацію до професора Г. Штьокля у Кельнський університет[81]. 1970 р. за програмою стипендіального обміну А. Каппелер побував у Радянському Союзі[782, с. 391] й відвідав Україну, де у нього виник сумнів щодо «пануючої думки про те, що українська мова, література та історія являють собою маловідомий периферійний варіант російської історії та культури»[116, с. 6]. Згодом, отримавши стипендію для написання габілітації впродовж 1976-1978 рр. мав науково дослідну роботу у Парижі, Гельсінкі і Москві[782], що дало можливість у 1979 р. захистити дисертацію про царську Росію і народи Середнього Поволжя в XVI-XIX ст.[106, с. 64]. Звернення до цієї теми й дослідження маловідомих на Заході народів вирізняло А. Каппелера серед тогочасних німецькомовних дослідників Східної Європи. У Цюріхському університеті А. Каппелер читав курси лекцій: «Історія неросійських народів у Російській імперії» та «Історія Радянського Союзу після Другої світової війни», вів семінар «Національні рухи в Східній Європі» та колоквіуми «Західноєвропейські джерела з історії Московської держави», «Листування Івана Грозного з принцом Курбським», «Терористи в царській Росії»[108]. Тематика курсів, які читались у Цюріхському університеті свідчить про намагання якомога ширше в територіальному відношенні представити історії Східної Європи, однак очевидним є збереження русоцентризму.

Протягом першого десятиріччя переважну частину часу К. Герке присвячував облаштуванню семінару й викладацькій діяльності. Його наукові інтереси ще до переїзду у Швейцарію в основному були зосереджені на історії поселень Київської Русі і Росії до XVII ст. В першій найвагомій публікації, яка була присвяченна теоріям про виникнення і розвиток поняття «мір»[178]. Наступні роботи були пов'язані з земельними питаннями й особливостями поселень у Московській державі XVI ст. Переважна більшість досліджень К. Герке була опублікована у виданнях ФРН, що з одного боку вписувало швейцарські східноєвропейські дослідження у західнонімецьке

академічне середовище, але з іншого – мінімізувало їх репрезентацію в Швейцарії. Варто зауважити й те, що практично до другої половини 80-х рр. Росія залишалась для К. Герке регіоном більш уявним, ніж наявним, хоча основу його дослідницьких інтересів становила власне російська історія. До перебудови його наукові контакти і поїздки обмежувались Чехословаччиною, Югославією, Румунією і Болгарією. З Росією він почав знайомитись тільки у роки перебудови, але зумів налагодити численні наукові контакти з науковцями не тільки в Москві, але й в інших містах Росії, оскільки неодноразово подорожував разом з дружиною через всю Росію, організував чимало навчальних екскурсій для студентів, у тому числі й до Сибіру[85]. Це давало змогу студентам формувати власні судження про Радянський Союз/Росію.

З середини 70-х рр. у Цюріхському університеті почали приділяти увагу історії швейцарців у Росії. 1985 р. К. Герке започаткував видання книжкової серії «З історії російських швейцарців», в якій до початку XXI ст було видано вісім томів[362]. В основу цієї книжкової серії було покладено дисертації, написані і захищені на семінарі східноєвропейської історії під керівництвом К. Герке і які, як і в німецькому випадку покликані були показати внесок швейцарців в облаштування Росії. Увагу дослідників привернули такі категорії швейцарців у Російській імперії як офіцери, дипломати, вищі службовці, науковці, інженери, євангелістські пастори.

Серію відкривала колективна монографія «Швейцарці у царській імперії»[362]. Сьомий розділ монографії «Швейцарія і Росія – їх взаємозв'язки» був написаний К. Герке. Цікаво, що він використав термін «взаємозв'язки», впроваджений у НДР у середині 50-х рр. під впливом радянських науковців. Заради відповіді на питання, яке значення для Росії мали емігранти-швейцарці, К. Герке спробував проаналізувати внесок різних професійних груп. Наприклад, щодо швейцарських вчителів/вихователів, то вони «без сумніву, ймовірно, більше ніж інші вихователі зробили для того, щоб представники російської еліти з кінця XVIII ст., само собою зрозуміло, з

дитинства сприйняли західноєвропейський спосіб мислення й освітні традиції»[362, с. 283-284]. Стосовно ролі науковців, то К. Герке відзначив, що вони, у порівнянні з представникам мистецтва, мали найбільше значення для розвитку російської культури[362, с. 306]. Щодо значення Росії для швейцарців, то вона була для них у XVIII-XIX ст. цілком подібно до Америки «Обітованою Землею»[362 с. 330 - 331]. К. Герке пояснив це тим, що царська імперія через своє «відкапсолювання від латинського Заходу мала у пізнє середньовіччя й ранній новий час повільніший технічний розвиток, ніж більша частина Західної Європи; менше промислових і військових спеціалістів, ніж вона потребувала». Це створювало для швейцарців у Росії кращі шанси для реалізації, окрім того, після повернення з Росії, де вдавалось досягти вагомих успіхів, можна було зробити кар'єру і у Швейцарії. К. Герке вважав за необхідне звернути увагу й на те, що «швейцарці без сумніву досягли великих заслуг у науковому, мистецькому, освітньому і економічному розвитку Росії, але Росія платила мало грошей»[362, с. 331-332].

Звернення до теми російських швейцарців частково уподібнювало східноєвропейські дослідження у Швейцарії із зазначеним напрямком досліджень у ФРН, де у другій половині 80-х рр. також активізувалася розробка тем, пов'язаних з історією німців-колоністів у Східній Європі. Водночас дослідження історії швейцарців на теренах Східної Європи вирізняють східноєвропейські історичні студії у Швейцарії від німецьких та австрійських.

1987 р. заходами К. Герке було засновано ще одну книжкову серію «Швейцарія і Східна Європа». У цій серії вийшли праці, де показано Швейцарію як прихисток для біженців та емігрантів зі Східної Європи, як центр здобуття освіти, насамперед, для студенток з Росії та питання швейцарсько-радянських і швейцарсько-чехословацьких відносин. Переважна більшість опублікованих монографій також написана на основі дисертацій, захищених в Цюрихському університеті по спеціальності

«східноєвропейська історія». Однак у Швейцарії не було засновано спеціального фахового видання. Вочевидь це пов'язано з обмеженою кількістю дослідників Східної Європи у Швейцарії і відповідно дописувачів. Водночас це змушувало швейцарських науковців, по-перше, друкуватися у загальношвейцарських наукових виданнях і тим самим свої інтерпретації Східної Європи презентувати більш широкій аудиторії, по-друге у західнонімецьких фахових виданнях, що робило швейцарські дослідження більш інтегрованими у німецьке академічне середовище, ніж австрійські.

Протягом 20 років відділ східноєвропейської історії Цюрихського університету залишався єдиною інституцією у німецькомовній Швейцарії, де професійно вивчали і досліджували історію Східної Європи. Але події кінця 80-х – початку 90-х рр. спричинили певне переосмислення східної політики Швейцарії. Спочатку традиційно проводились акції надання гуманітарної допомоги країнам Східного блоку під час його розпаду у 1989-1991 рр. На початковому етапі ця політика відзначалась певною пасивністю МЗС Швейцарії, як схарактеризував її швейцарський дослідник Штефан Бруно: «вичікують і п'ють чай». У подальшому реакція зовнішньополітичного апарату на події у Східному блоці проявлялася радше в «оперативній, ніж стратегічній площині»[659, с. 207-208]. Натомість у роки перебудови у Цюріху й, напевне, в усій Швейцарії, значно зріс інтерес до Радянського Союзу й східноєвропейської історії як серед громадськості, так і серед академічної молоді. К. Герке пояснює це тим, що вони були «натхненні харизмою Михайла Горбачова й сподівались, що це приведе у Росії і всій Східній Європі до тривалого політичного, економічного і культурного підйому». Це спричинило зростання кількості слухачів семінару, але з приходом до влади у Росії Путіна «інтерес знову спав»[85].

Подальший розвиток подій у Східній Європі на початку 90-х рр. поставив на порядок денний питання про доцільність існування Інституту Сходу у Берні, який у 1994 р. практично припинив свою діяльність. Такий розвиток подій підтверджує політичний, а не академічний характер Інституту

Сходу й те, що його заснування було своєрідною інструменталізацією антикомуністичної боротьби. Натомість у Базельському університеті 1 квітня 1991 р. було впроваджено посаду екстраординарного професора східноєвропейської і нової загальної історії. Цю посаду зайняв дослідник з ФРН Хейко Хауманн (Heiko Haumann). Свій вибір щодо східноєвропейської історії він пояснив тим, що ще під час занять з історії у школі цікавився Східною Європою, особливо Росією. 1964 р. під час свого першого студентського семестру відвідував і лекції зі східноєвропейської історії. Оскільки у Марбурзькому інституті східноєвропейської історії «панувала добра атмосфера» і не було так багато студентів як на лекціях з інших історичних дисциплін, то Х. Хауманн обрав саме східноєвропейську історію. До цього ж додалось і те, що він «цікавився історією соціалізму і хотів знати, як ідеї ХІХ ст. були втілені у життя після російської революції»[89].

Очевидно цей інтерес визначив і тему першої дисертації про впровадження планової економіки у радянській Росії у 1917-1921 рр.[210, с. 312], яку Х. Хауманн захистив у Марбурзькому університеті у 1971 р. Праця була написана на основі опублікованих радянських документів, а також спогадів і переважно радянської преси. Окрім того, вона засвідчила й прихильність самого Х. Хауманна до лівих ідей й, відповідно, позитивну оцінку господарської діяльності більшовиків у досліджуваній період, особливо щодо плану ГОЕЛРО та його значення не тільки для економічного розвитку, але й соціальної сфери життя[210, с. 199-200]. Після захисту дисертації Х. Хауманн викладав у Фрайбурзькому університеті й опублікував низку праць з економічної і соціальної історії СРСР[213], у 1977 р. захистив габілітацію «Капіталізм у царській державі 1906-1917 рр.»[215]. У передмові до підбірки документів про індустріалізацію, колективізацію і сталінізм Х. Хауманн відзначив існування «диктатури Сталіна, крайню централізацію, бюрократизацію, догматизм в мисленні [...] і перш за все терор проти широкого кола населення [...]». І тут же зауважив, що «все ж визначали новий порядок не вони одні»[215]. Практично у всіх публікаціях німецького

періоду проглядалась чимала прихильність Х. Хаумана до Росії/Радянського Союзу.

Напередодні свого переїзду до Швейцарії Х. Хауманн звернувся до теми історії єврейства Східної Європи. Книга вперше була видана у 1990 р., згодом витримала 6 перевидань і вийшла у перекладі на польську мову. У монографії основна увага була приділена життю євреїв на теренах Польщі у XVIII - XIX ст., оскільки Польща у XIV ст. стала прихистком для єврейства, яке зазнавало переслідувань у Західній Європі. Це перетворило Польщу на основний центр формування східноєвропейської єврейської ідентичності. Через події 1648 р., які Х. Хауманн назвав «катастрофою», що прийшла на зміну «золотому часу» єврейства, він торкнувся й української тематики. Катастрофа, на думку автора, була обумовлена тим, що у першій половині XVII ст. євреї опинилися «між поміщиками і селянами, між католиками, православними і уніатами, між поляками і українцями»[211, с. 39]. Жертвами цієї катастрофи стали 100 000-125 000 євреїв, оскільки основною силою повстанців були козаки, то Х. Хауманн коротко подав і їх історію. За його версією «козаки, етнічно змішані войовничі вершники-кочівники, які ймовірно з XV ст. розселилися в різних місцевостях Південної Росії [...]. У XVI ст. вони сильно ослов'янилися і релігійно долучилися до Російської православної церкви». З часом до них приєднувались російські селяни-втікачі[211, с. 40].

У книжці дано короткий огляд життя євреїв у царській Росії після поділів Польщі, у Моравії, Богемії, Угорщині і «у двох важливих центрах» східноєвропейського єврейства – Галичині і Буковині. Формування нової ідентичності східноєвропейських євреїв Х. Хауманн датує другою половиною XIX ст. і пов'язує з кризою єврейства та зростанням антисемітизму, що спричинило асиміляцію й акультурацію євреїв на теренах Східної Європи[211, с. 95, 110, 114]. На думку Х. Хауманна, східноєвропейське єврейство стало ще одним феноменом, який вирізняв Східну Європу від решти європейського континенту, ще одним елементом її

ідентичності. Звернення до теми східноєвропейського єврейства сприяло й відходу Х. Хауманна від русоцентризму досліджень.

У Базельському університеті Х. Хауманн читав лекції з нової історії Росії, історії Польщі, Угорщини та єврейського населення[717]. Він зауважив, що його лекції з «найрізноманітніших тем зі сфери історії Східної Європи, серед яких і теми єврейської історії, мали дуже великий резонанс» у Базелі, що засвідчило зростання інтересу до Східної Європи після 1991 р. у швейцарському суспільстві і академічному середовищі, зокрема. Важливу роль у розвитку студій і формуванні образу Східної Європи мали міжнародні контакти кафедри та численні екскурсії студентів і співробітників кафедри. Окрім німецьких інституцій, які займались дослідженням історії та культури східноєвропейського єврейства, було налагоджено співпрацю з науковими закладами Новосибірська, Москви, Санкт-Петербурга, Львова, Варшави, Граца, Відня, Будапешта, Сегеда, Братіслави, Белграда і Праги, особливо плідно розвивалась співпраця з Історичним інститутом Краківського університету та культурно-науковим центром Челябінського університету[717]. У результаті співпраці з польськими колегами було підготовлено збірку про Т. Костюшка[216, с. 207-213]. Особисто для Х. Хауманна ці поїздки і контакти були важливими для формування «уявлень про різні регіони, їх людей і їх культуру», а також для того, щоб «диференціювати, поглибити, доповнити» прочитане[89].

На рубежі ХХ-ХХІ ст. у Базелі і Цюріху чималу увагу приділяли організації екскурсій та реконструкції подій, пов'язаних зі східноєвропейською історією. Було започатковано щорічне проведення у Швейцарії «Східноєвропейського симпозіуму», організовувались конференції, виставки. Швейцарські дослідники Східної Європи регулярно виступали в медіа щодо актуальних подій у Східній Європі[699, с. 594]. Саме «шляхом інтенсивної публікаційної діяльності, а також суспільної роботи» швейцарські науковці почали здійснювати відповідний вплив на формування

образу Східної Європи у німецькомовному швейцарському суспільстві, який, на думку Х. Хаумана, «також не варто переоцінювати»[89].

Поряд з розробкою таких тем як російські швейцарці, відносини Швейцарії зі Східною Європою, К. Герке продовжував дослідження, пов'язані з соціальною історією епохи феодалізму у Росії й історією східних слов'ян, з особливою увагою до історії їх розселення. Своєрідним підсумком цього напрямку досліджень стала монографія про ранній період історії східних слов'ян, яка в багатьох положеннях відрізняється від досліджень східнослов'янських істориків. На його думку розглядати 882 р. і об'єднання Олегом Новгородом та Києвом як акт заснування Древнеруської держави не зовсім правомірно, оскільки «державна» навіть у середньовічному розумінні передбачає існування мінімуму стабільно організованих структур, соціально диференційованого суспільства, писемності і власної ідентичності. Все це дійсно було, коли князь Володимир впровадив християнство як офіційну релігію[174, с. 1]. Тільки християнство, на думку автора, створило передумови для формування стабільної державності: писемність і писемна мова, церковно-політичні ієрархічні інститути, які консолідували підвладні київським князям території, зв'язки з іншими державами. К. Герке вважав за необхідне підкреслити, що хоча найважливіші передумови для цього вирішального повороту склалися всередині східнослов'янського суспільства, модель державності була привнесена ззовні. А той факт, що зразком послужив саме візантійський досвід, багато в чому визначило шляхи історії східнослов'янських народів[174, с. 172]. Вочевидь виходячи з цього, для К. Герке «у вулчому (культурно-історично дефінованому сенсі) Східна Європа охоплює східнослов'янський світ із вираженим впливом православної церкви і державно-домінуючим суспільством у новий час»[85].

Водночас падіння залізної завіси та розпад Радянського Союзу обумовлювали нове бачення Східної Європи і нові підходи до інтерпретації східноєвропейської історії. На думку К. Герке, ці події стали гарним приводом для включення Східної Європи в історичний розвиток

європейського континенту й нового осмислення «різноманітних проявів «Європи». Задля цього, на його думку, не варто обмежуватися концепцією про цілковиту конфронтацію «латинської Європи з ортодоксальним Сходом» й ставити питання «про причини їх різного розвитку», а необхідно сильніше «диференціювати обидва великі історичні регіони», беручи до уваги «широку перехідну полосу, в якій протягом історії обидві різновидності зразків європейського розвитку коливаючись накладались один на одного і створили деякі територіально помітні структури та ідентичності». Це застереження стосувалось території сьгоднішніх Білорусії та України[175, с. 1].

Такий підхід було покладено в основу семінару, який проводився на цюрихській кафедрі східноєвропейської історії під час зимового семестру 1997-1998 рр. і був присвячений вивченню й поясненню успіхів та невдач тогочасних політичних і господарських трансформаційних експериментів у країнах сходу Європи від Албанії до Росії. Матеріали семінару було видано окремою збіркою[400], у якій Україні і Білорусії було присвячено окремий розділ під назвою «Перехідна зона між латинською і православною Європою». Аналіз трансформаційних процесів в Україні представлено у статті студентки Ш. Юд, яка схарактеризувала позицію України, як «ні риба ні м'ясо». Таку невизначеність позиції України вона пояснила високим рівнем русифікації України за часів правління В. Щербицького, доволі високим відсотком членів Комуністичної партії громадян УРСР за радянських часів та збереженням на керівних посадах незалежної України колишньої партійної номенклатури, яка виявилась нездатною до ефективних реформ. Цей радянський спадок особливо помітний на Сході й Півдні країни, де, крім того, ще й високий відсоток населення становлять власне росіяни, які тяжіють до Росії і значною мірою сумують за радянським минулим, на відміну від Західної і Центральної України, де сповідують проєвропейський курс. Ще більш чітко було показано поділ України з історичної перспективи у статті Х. фон Вердта про конструювання національної ідентичності в Україні і Білорусії у трансформаційний період. Автор відзначив, що ці

процеси в Україні, попри існуючий поділ, є дещо успішнішими ніж у Білорусії. Але в цілому ж за рівнем інтенсивності трансформаційних процесів Україна поряд з Білорусією, Сербією і Албанією за оцінками швейцарських дослідників посідала останнє місце – «трансформація була ледь помітною»[400, с. 745].

Проведений порівняльний аналіз дозволив швейцарським дослідникам констатувати градацію трансформаційних успіхів із Заходу на Схід. Було також визначено її своєрідні кордони: перша межа відповідала старому культурному кордону у межах колишньої Габсбурзької монархії, друга – ще східніше кордону між латинською та православною Європою. Відзначалось і те, що обидва кордони мають середньовічне походження. Зниження трансформаційного успіху з Заходу на Схід, пояснювалося тільки історично сформованими наднаціональними відмінностями соціально- економічного розвитку і відносинами між державою та суспільством[400, с. 197]. Поза увагою авторів залишилось таке питання як рівень західних інвестицій у ті чи інші країни Східної Європи, що окрім зазначених швейцарськими дослідниками чинників, відіграло чималу роль у трансформаційних процесах.

У 90-і рр. швейцарські науковці видали низку праць, метою яких було переосмислення образу Східної Європи і, в першу чергу, Росії та деконструювання попередніх інтерпретації про «варварство й відсталість цього регіону». В основному це були дослідження, які не базувались на теоріях модернізації і трансформації, а були пов'язані з новими напрямками, переважно нової культурної історії. Ще у другій половині 80-х рр. Габрієла Шайдегер (Gabriele Scheidegger) розпочала дослідницький проект про «зустрічі» Західної Європи і Росії в XVI-XVII ст. і сприйняття одне одного. Трактатування Росії як відсталі, на її думку, було ні чим іншим, як «результатом імпліцитного порівняння»[349, с. 33]. На підтвердження цього вона зауважила, що у сприйнятті Росії Заходом і навпаки впродовж століть існувало культурне непорозуміння один одного в уявленнях і ситуаціях,

цінностях і нормах, силі і безсилі, вихованості і невихованості, але Росія, на відміну від Заходу, робила неодноразові спроби перейняти західну культуру й західний спосіб життя. Це було притаманно й радянському керівництву, зокрема М.С. Хрущову в його устремліннях догнати і перегнати Захід[349, с. 263].

Але чи не найбільш вдалими спробами у спростуванні відсталості Росії виявилися гендерні дослідження, яким у Цюріху почали приділяти увагу у другій половині 80-х рр. Зокрема К. Герке опублікував статтю про становище вдів у Древній Русі[179, с. 64 - 96] і про особисте життя представниць вищих кругів Московської держави[176, с. 655 - 670] за матеріалами листування, в яких проглядались спроби деконструкції стереотипних уявлень про становище жінок в російському суспільстві. Але своєрідним ламанням стереотипних уявлень щодо «варварства» і «відсталості» Східної Європи/Росії стала дисертація Нади Бошковської (Nada Boškowska) про становище жінок у Московській державі у XVII ст., яку вона захистила у 1996 р.[130, с. 497]. Як відзначила сама Н. Бошковська, до часу її дослідження панував образ російської жінки XVII ст., побудований на «чоловічих фантазіях», де дами поставали в образі «красивих і бездіяльних, які постійно наряджалися, гримувалися, до того ж ще й були надзвичайно похитливими рабинями», які тільки й чекали на чоловіків. Це був «образ орієнтальної гаремної дами», який співвідносився з «уявленнями про азійську і, таким чином, варварську та відсталу Росію»[130, с. 467]. Натомість Н. Бошковська відзначила, що хоча у Московській державі «панування чоловіків, ніяким чином не ставилось під сумнів, а за християнським вченням було закам'яніле й легітимізоване», жінки тут значно більшою мірою ніж у Західній Європі «де-юре не поступались чоловікам» у правових справах. Держава намагалась законодавчо захистити жінок. Наприклад, були запроваджені багатократні штрафні суми за «приниження честі дружини чи юної жінки». Також жінки не мали жодних обмежень в економічному житті[130, с. 468].

Відзначивши той факт, що в останній третині XVII ст. становище жінок у Московській державі покращилось, Н. Бошковска поставила запитання, чи відбулось воно також «під впливом західноєвропейського суспільного порядку, в якому жінки мали значно менше прав, ніж в московитівському». При цьому вона зауважила, що порівняння становища жінки у західно- і східноєвропейському суспільствах не зовсім доречно, оскільки способи життя в обох частинах Європи були вельми відмінними[130, с. 470]. Відмітила Н. Бошковска й те, що у Московії «відьми», хворі й жебраки «мали своє легітимне місце в суспільстві», натомість у Західній Європі вони були виокремленні, а «відьми» взагалі перебували поза законом[130, с. 471]. Водночас вона не ідеалізувала тогочасне російське суспільство й відзначила, що жінки найчастіше ставали жертвами насилля і не тільки поза межами дому, але й у сім'ї від власних п'яних чоловіків[130, с. 469]. Правда подальші дослідження становища жінки у Російській імперії у XIX ст., навпаки, засвідчували менш оптимістичне становище жінок, які були прив'язані до дому й трактувались православною церквою як нечисті, що значно обмежувало їх у соціальному житті[308, с. 53].

До переосмислення образу Росії і її більш привабливих інтерпретацій вдався й Х. Хауманн, опублікувавши у 1996 р. узагальнюючу працю з історії Росії. У передмові він зазначив, що не мав на меті «написати історію нації, чи історію росіян». Йому, перш за все, йшлося про «історію людей на певному просторі». Відзначивши той факт, що після розпаду Радянського Союзу «старий антикомуністичний образ у нових кліше продовжує діяти», відповідно до яких «Росія перебуває поза християнсько-західноєвропейською традицією» і не є частиною Європи, а пасивне населення не здатне до життя у демократичних традиціях, він зауважив, що дослідження показують дещо іншу картину й на підставі них він хотів би спростувати ці стереотипи через нове трактування питань[212, с. 13-14]. Але при прочитанні книги, яка була перевидана і в 2003 р., де було додано невеличкий розділ про «важкий новий початок» сучасної Росії, виникає питання, чи не стало бажання подолати

«нові кліше» старого «образу ворога» на заваді до створення більш реалістичного образу. Наприклад, при висвітленні подій революційного й міжвоєнного періоду можна помітити чимало запозичень з радянської історіографії. Зокрема, Стаханову й стаханівському руху приділено майже цілу сторінку[212, с. 412], натомість голоду 1932-1933 р. – два речення, що внаслідок політики колективізації у 1932 р. виник «голод на селі, який призвів до мільйонних жертв», а уряд, на відміну від 1921 р., не звернувся по міжнародну допомогу, а навпаки, замовчував це явище[212, с. 407].

У подальшому спроб щодо поліпшення образу Росії й східних слов'ян, зокрема, у швейцарському академічному середовищі ставало все менше. Вельми суперечливий образ Росії постав у тритомній праці К. Герке «Російська повсякденність. Історія в дев'яти картинах епохи з раннього середньовіччя до сучасності» загальним обсягом 1600 сторінок[177], де представлено повсякденне життя винятково етнічних росіян, переважно у мирні періоди. Особлива увага автора зосереджена на соціальних практиках на спільному життєвому просторі з часу Древньої Русі до пострадянської Росії. Ще більш критично К. Герке схарактеризував Росію на сучасному етапі, відзначивши, що «російський Голіфат», який виходив «з примату вікової фавористської політики престижу, територіальних претензій і політичного утиску населення» стоїть сьогодні «виснажений з середини як обскубаний велетень на окраїні світу імперських держав»[180, с. 356-357].

Свого часу швейцарські дослідники Східної Європи долучились до загальнонімецької дискусії щодо перспектив фаху «східноєвропейська історія», в якій наголосили на відмінностях у репрезентації Східної Європи в швейцарському академічному середовищі. На думку К. Герке і Х. Хауманна, затримка у впровадженні та розвитку наук про Східну Європу в Швейцарії посилила прагматичність рішень про відкриття інституцій для студій східноєвропейської історії і мінімізувала політичну складову. Тому після розпаду Східного блоку не відбулося скорочення інституцій і східноєвропейська історія наприкінці ХХ ст. починала посідати у Швейцарії

серйозні позиції серед наук про культуру[699, с. 592]. Вони також відзначили, що «поняття Східна Європа у різні часи конструювалось і наповнювалось різним змістом залежно від пануючих історичних образів» і не є тільки наслідком «залізної завіси» після 1945 р., а має більш раннє «винайдення», яке припадає щонайменше на першу половину XIX ст., тому розпад Східного блоку не є підставою для відмови від цього поняття[699, с. 586] й ліквідації фаху «східноєвропейська історія».

Водночас швейцарські дослідники визнали, що спільної «східноєвропейської ідентичності» не існує, вона не склалась. Навпаки, «багато жителів областей за межами Росії не вважають себе «східноєвропейцями, а хочуть бути жителями частини «Серединної Європи» чи щонайменше «Східно-Серединної Європи». На півдні відстоюють назву Південно-Східна Європа й дистанціюються від назви Балкани, яке почасти викликає «асоціацію з варварством і насиллям», існує й поняття «Північно-Східна Європа». Всі ці поняття також є конструкціями, хоча не можна заперечити, що десь обов'язково існує захід і схід Європи. Вирішальним у цьому, на думку К. Герке і Х. Хауманна є відповідна «географічна і культурна позиція, центр, з якого визначаються сторони світу»[699, с. 588].

Необхідність збереження фаху «східноєвропейська історія» К. Герке і Х. Хауманна аргументували незнанням східноєвропейських мов дослідниками нефаківцями. Внаслідок цього у їхніх роботах «панує яскраво виражена західноєвропейська точка зору», згідно з якої у політичних дискусіях зневажливо висловлюються про трансформацію і реформування у країнах колишнього Східного блоку[699, с. 589]. Вочевидь ці аргументи виявились переконливими, і у німецькомовній Швейцарії збережено обидві кафедри східноєвропейської історії. Певною мірою східноєвропейська історія й до цього часу зберігає в Швейцарії свою екзотичність. Всього два професори східноєвропейської історії в німецькомовній Швейцарії. Тут, як і на німецькомовному просторі в цілому на початку XXI ст., відбулась зміна генерації дослідників. У зв'язку з виходом на пенсію К. Герке семінар

східноєвропейської історії Цюріхського університету очолила його вихованка Н. Бошковська, попередні наукові інтереси якої були пов'язанні з гендерною історією Росії, але наразі вона переорієнтувалась на дослідження Південно-Східної Європи. Водночас можна говорити, що історія Східної Європа до кінця ХХ ст. залишалась мало привабливим регіоном для досліджень і не викликала особливої зацікавленості в середовищі німецькомовних швейцарців. Новий образ Східної Європи вочевидь буде сконструйовано представниками молодшого покоління, у розумінні якого Східна Європа є не тільки географічним виокремленням простору, а й поняттям, на якому також позначилась «політична, соціальна, економічна, культурна реальність» і яке у Західній Європі переживало неодноразові зміни[642, с. 18]. Тому кордони Східної Європи не є сталими. Вони мають плавні переходи. На цьому просторі існує низка культурних трансферів, які не можна залишати поза увагою[675, с. 19].

Проведений аналіз дає підстави говорити, що такий специфічний підхід до східноєвропейських студій слугував у свою чергу формуванням власне швейцарської ідентичності відмінної, насамперед, від німецької та австрійської й частково західної в цілому, оскільки дослідження слов'янства, Східної Європи й Росії/Радянського Союзу в другій половині ХХ ст. особливо в розпал холодної війни були широко представлені і в США, і в Франції, і в Англії. У Швейцарії ж вони утверджувалися в період розрядки й падіння комуністичних режимів, що відкривало, насамперед, шлях до економічного співробітництва[454, с. 210]. Водночас у Швейцарії подібно до Німеччини в східноєвропейських історичних дослідженнях домінує історія Росії, поряд з якою в навчальному процесі приділяють увагу історії Прибалтики, Польщі, Угорщини та країн Південно-Східної Європи. У працях швейцарських дослідників Східна Європа постає як цікавий і самобутній регіон, але водночас регіон, який мав і має численні проблеми й за своїм розвитком у багатьох сферах поступається Західній Європі. Хоча навіть в умовах розбудови загальноєвропейського простору у Швейцарії

дослідженням Східної Європи не приділяють вагомої уваги. Також країни колишнього Радянського Союзу й, насамперед, Україна так і не стали предметом зацікавлень швейцарських дослідників. Українська тематика в Швейцарії репрезентована найменше з поміж усіх країн німецькомовного простору. Точніше сказати майже не репрезентована.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження сформульовано наступні положення:

1. У дисертаційному дослідженні запропоновано поєднання загальнонаукових, історичних і культурологічних методів, які сприяють ефективнішому аналізу процесів конструювання імагологічних просторів. Відзначено, що в запропонованому дослідженні образи не є виключно продуктом уяви, а науковими конструкціями, у створенні яких поєднано власні уявлення світоглядні концепти дослідників, напрацювання їх попередників а також позанаукові (політичні) чинники

2. З 1890-і рр. у Німецькій і Австро-Угорській імперіях розпочався процес впровадження фаху «східноєвропейська історія» до кола легітимних академічних дисциплін. Це започаткувало виокремлення у німецькомовному академічному середовищі спеціального сегменту східноєвропейських студій.

На протязі ХХ ст. для Німеччини було характерним розростанням інституалізаційної структури східноєвропейських досліджень, яка була представлена найрізноманітнішими формами й видами академічних інститутів і засобів комунікації. Це свідчило про політичну зацікавленість держави до цього регіону й відповідно забезпечувало ці дослідження достатнім фінансуванням. Особливий випадок – НДР, де на рубежі 1960-1970-х рр.. ці напрямки досліджень і викладання були інтегровані в загальну історію.

На відміну від Німеччини в Австрії, після розпаду Австро-Угорської імперії і втрати периферійних університетських центрів східноєвропейських студій, до середини 1950-х рр. Віденський університет залишався практично єдиним центром східноєвропейських досліджень. До того ж в австрійському випадку, на відміну від німецького, періодично виникали кризи кадрового й фінансового забезпечення цього напрямку. Збереження східноєвропейських

досліджень, насамперед, було зумовлене зусиллями представників академічного середовища зберегти певні академічні традиції Віденського університету. Після проголошення державного суверенітету й активізації зовнішньої політики Австрії частково було розширено мережу інституцій та створено книжкові серії і фахове видання. Але їх фінансування й сегмент репрезентативності у порівнянні з ФРН був значно меншим. Це ще більше стосується швейцарського випадку. У Швейцарії перший Інститут Східної Європи філософсько-політологічного характеру засновано у 1957 р., першу кафедру східноєвропейської історії – у 1971 р., другу – 1991 р.

На рубежі ХХ-ХХІ ст., після закінчення «холодної війни» і, відповідно, послаблення впливу політичних чинників, відбулося часткове скорочення інституцій, пов'язаних зі східноєвропейськими дослідженнями. Насамперед, це торкнулось тих закладів, які мали політичну ангажованість і їх діяльність була пов'язана з виконанням досліджень політичного/політологічного характеру.

3. Такі особливості формування інституціональної мережі відображає специфіку східної політики кожної з країн німецькомовного простору. Виокремлення цього напрямку студій було обумовлено загостренням міжнародних відносин й формуванням військово-політичних блоків, посилення національних рухів на рубежі ХІХ-ХХ ст., що породжувало необхідність у більш детальному вивченні Східної Європи. У Німецькій імперії впровадження цього фаху розпочалось з столичного університету й пояснювалося у першу чергу потребою у знаннях про основного потенційного суперника на Сході – Російську імперію. Натомість в Австро-Угорській монархії впровадження фаху розпочалось з периферійних університетів, оскільки для Відня найважливішим завданням було збереження цілісності імперії. Запорукою чого вважалося проведення лояльної національної політики щодо народів зі східних і південних окраїн Габсбурзької монархії. Натомість у Швейцарії східноєвропейські студії появились щойно після Другої світової війни. Така «запізніла»

інституалізація східноєвропейських студій пояснюється тим, що Швейцарія не мала спільних кордонів зі східноєвропейським світом і політичних інтересів у Східній Європі.

4. Порівняння характеру та динаміки розвитку східноєвропейських студій у німецькомовних країнах та еволюції образу Східної Європи дозволяє переконливо зробити висновок про пріоритет політичних інтересів над академічними. Це не означає, що окремим науковцям чи інституціям не вдавалося утримувати академічної автономії у своїх дослідженнях. Політичний контекст відігравав, однак, важливу роль як у формуванні дослідницьких парадигм, так і їх змін.

5. У перші роки впровадження східноєвропейських студій до кола університетських дисциплін їх представники переважно не вдавались до теоретичного обґрунтування поняття Східна Європа й її географічних меж. Тільки на початку ХХ ст. було запропоновано в якості східної межі визнати Урал, але щодо західної, то зауважувалось, що вона не співпадає з кордонами Німецької імперії, а проходить по Ельбі. При цьому на означеній території виділявся німецький Схід.

На початку 1930-х рр. розгорнулась міжнародна дискусія щодо поняття «східноєвропейська історія» і, відповідно, Східної Європи як предмету її дослідження. Представники чеського й польського академічного середовищ намагались спростувати приналежність своїх країн до Східної Європи, натомість німецькі учасники дискусії переважно дотримувались попереднього визначення західної межі Східної Європи, але відзначали неможливість визначення її східної межі.

Хоча в умовах наростання холодної війни Східна Європа була визначена політиками в межах сфери впливу Радянського Союзу, окремі представники німецькомовного академічного середовища вже у 50-і рр. відзначали складність проведення географічних меж Східної Європи й відсутність чітких кордонів та говорили про існування перехідних зон й з історичної перспективи включали до Східної Європи Фінляндію, Туреччину

й інколи Грецію. Але усталеним залишалося ототожнення Східної Європи з країнами Східного блоку.

«Ренесанс» Центральної Європи у 1980-і рр., розпад Радянського Союзу та розширення Європейського Союзу на Схід призвели до остаточної руйнації устеленої конструкції Схід – Захід. Питання «Де знаходиться Східна Європа?» у 1990-і рр. у німецькомовному академічному середовищі звучало дедалі частіше. Водночас ніхто не брав на себе сміливість дати однозначну відповідь, хоча спостерігалась тенденція до ототожнення Східної Європи з православним світом, або Росією, Білоруссю й Україною - хоча останню періодично включали до Східно-Серединної чи Південно-Східної Європи. «Пошуки» Східної Європи й «місця її розташування» тривають у німецькомовному академічному середовищі й понині. Дедалі частіше й охочіше говорять про умовність кордонів та поділів й зауважують, що залежно від обраних критеріїв межі Східної Європи будуть коливатись. Останніми роками спостерігається тенденція відмови від використання поняття «Східна Європа» взагалі або ж його використання як поняття, що не несе певного ментального навантаження й не потребує обґрунтування чітких кордонів.

6. З огляду на те, що ще на початку ХХ ст. у німецькомовному академічному середовищі існувало уявлення, що Східну Європу не можна трактувати як щось єдине/ціле тут поступово вдавались до її регіоналізації, окрім виокремлення німецького Сходу наголошувалось на специфіці півдня Східної Європи й відповідно виокремлювали Південно-Східну Європу.

У 1950-і рр. поряд з Південно-Східною Європою дедалі частіше почали виокремлювати й Східно-Серединну Європу, як територію особливого німецьких культурного впливу та у зв'язку з дослідженням питання кордонів й історії німців-вигнанців зі Східної Європи.

Наприкінці, 1970-х рр., з огляду на не одномірність «європеїзації» Східної Європи й відповідно потреби її структуризації у навчальному процесі було запропоновано виділити чотири регіони східноєвропейської історії:

Східно-Серединна Європа, Південно-Східна Європа, Північно-Східна Європа і Росія. Водночас відзначалася умовність і мінливість їх кордонів в процесі історичного розвитку.

Активні дискусії щодо регіоналізації й історичного обґрунтування регіонів Східної Європи, які велись у німецькомовного академічному середовищі на рубежі ХХ-ХХІ ст. засвідчили відсутність єдиного підходу й в черговий раз підтвердили умовність виокремлення Східної Європи та її регіоналізації.

7. На кінець ХІХ ст. на німецькомовному просторі вже існували стереотипні уявлення про Східну Європу, насамперед Росію, як «варварську», «азійську», «відсталу» й нижчу за культурним розвитком частину Європи, яка поступово намагається «європеїзуватись». Її успіхи в цих процесах часто пов'язували з німецьким впливом. Ці стереотипи й уявлення позначились і на образі Східної Європи, який функціонував в академічному середовищі. На початку ХХ ст. по мірі утвердження східноєвропейських студій й з огляду на те, що образ Східної Європи конструювався в умовах сформованого загальноєвропейського інтелектуального простору і до його створення залучались представники східноєвропейського/слов'янського світу паралельно з таким негативним образом почав функціонувати й інший позитивніший образ. Східна Європа трактувалась не як абсолютний, а відносний «інший», що має відмінну, але самобутню культуру, яка є важливою складовою загальноєвропейської культури. А негативні уявлення й стереотипи його автори пояснювали незнанням німцями цього регіону. Такі образи переважно конструювались славістами, дослідниками історії Київської Русі й історії культури. Існування академічної свободи забезпечувало паралельне існування різних інтерпретацій Східної Європи.

Після утвердження нацистської влади почалось домінування варварського образу Східної Європи, наголошувалось на акуратності, організованості, розсудливості, працьовитості німців і високому розвитку їх

культури на протигагу безкультурності, ліні, емоційності, відсталості й варварству східноєвропейців/слов'ян. Водночас з огляду на те, що у Східній Європі й на окупованих територіях нацистська влада шукала й знаходила союзників, то по відношенню до них намагались не послуговуватись відповідними образами, а наголошувати/шукати приклади їх історичних зв'язків з Німеччиною й протиставляти Росії.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалась багатоманітністю інтерпретацій Східної Європи, але антикомунізм обумовлював домінування негативних характеристик. На рубежі під впливом політичних змін у країнах колишнього Східного блоку почалось поновне переосмислення образу Східної Європи, який до цього часу еволюціонує й поєднує в собі як старі конструкти, так і нові інтерпретації.

8. З самого початку впровадження східноєвропейської історії до кола академічних дисциплін історія України мислилась як складова російської, або інколи польської історії й представники німецькомовного академічного світу надавали перевагу назві «Малоросія». Вихід німецькою мовою першого тому «Історії України-Руси» М. Грушевського й запропонована ним концепція роздільного історичного розвитку трьох східнослов'янських народів, хоча й була критично сприйнята переважною більшістю німецькомовних дослідників, але водночас спонукала до певного переосмислення усталених стереотипів й більш широкого використання назви Україна й констатації факту, що німецькомовний світ дуже мало знає про Східну Європу.

У роки Першої світової війни, з огляду на розробку зовнішньополітичним відомством концепції «окраїнних держав» («Randstaaten») українська тематика значно актуалізувалась, але переважно в публіцистиці й німецькомовних перекладах українських авторів. У міжвоєнних період вона була представлена в дисертаціях емігрантів з України, які навчались у Віденському й Берлінському університетах та публікаціями і виданнями науковців Українського наукового інституту. Їх

заходами створювався образ України, яка значно більше була пов'язана своєю культурою й розвитком з Західною Європою ніж Росією, а приєднання українських земель до останньої призвело до занепаду українства. Також наголошувалось на визвольній боротьбі українців проти Польщі і Росії та окремішності її історичного розвитку. Але ці образи не були сприйняті переважною більшістю власне німецьких представників академічного середовища.

З огляду на використання нацистською владою української карти у боротьбі з Польщею й Радянським Союзом подібна тематика толерувалась у Третьюму рейху, але й тоді у роботах, що презентували цей напрямок, переважали праці українських емігрантів. Випадки звернення до української тематики німецьких авторів були вельми поодинокими. Подібна ситуація зберігалась в Австрії й Західній Німеччині у перше десятиліття після Другої світової війни.

Після утвердження у середині 1960-х рр. у німецькомовному академічному середовищі представників нової генерації, Україна майже на чверть століття зникла з поля зору дослідників Східної Європи й в уявленнях цілого покоління вона була нічим іншим як регіоном Росії/Радянського Союзу.

Проголошення незалежності України у німецькомовному середовищі обумовило збільшення уваги до історії України. На сучасному етапі можна говорити як про збереження старої тенденції, де українська історія розглядається як складова російської, польської й австрійської історії, так і про намагання все більшої кількості дослідників показати особливість розвитку України в історичному контексті і відзначити її європейскість.

Українська тематика нерідко відігравала роль лакмусового паперу, котрий дозволяв виявити розходження в особливостях і підходах до конструювання образу Східної Європи в Австрії, Німеччині та Швейцарії, а в ширшому контексті – порівняти їх чутливість до національних/регіональних поділів у Східній Європі. На це впливали як політичні, так й академічні чинники. Роль

і співвідношення цих чинників сильно мінялися протягом досліджуваного періоду. Власне їхня динаміка й їхнє співвідношення стали одним з важливих характерних моментів східноєвропейських студій. У цих дослідженнях українська тематика або звучала дуже сильно (на самому початку або ж на самому кінці ХХ ст.), або ж взагалі замовчувалася (у період холодної війни) – але присутність української тематики важливо ані перебільшити, ані зігнорувати. В окремих випадках, наявність чи відсутність українських сюжетів дозволяла вирізняти австрійські і німецькі дискурси на загальному німецькомовного простору. Це ще раз доказує, що конструювання образу «іншого» було водночас творенням власної ідентичності.

В окремих випадках, ці образи «свого»/«іншого» тісно перепліталися між собою – особливо тоді, коли особи та інституції, котрі займалися цими дослідженнями Східної Європи, належали як до австрійської, так й української історіографій. Наприклад, становлення української історії як академічної дисципліни сильно пов'язано з відкриттям у 1894 р. у Львівському університеті – одному з найсхідніших університетів Австро-Угорської імперії – кафедри «Всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної Європи», яку очолив М. Грушевський.

9. Спосіб, у який трактувалася Східна Європа у тій чи іншій країні, смислове навантаження цього поняття дуже часто слугували важливим елементом самоідентифікації – особливо у збільшенні або, навпаки, зменшенні дистанції між австрійською та німецькою ідентичності. Разом з тим, цей образ був інструментом побудови окремих «східнонімецької» і «західнонімецької» ідентичностей у період холодної війни. Ці висновки ще раз підтверджують знане положення імагології: конструювання образу «іншого» є значною мірою способом творення власної ідентичності.

Додаток №1

Таблиця №1¹

Інституції східноєвропейської історії в університетах ФРН

Університети	Інституції	Викладачі	Курси, основні напрямки досліджень
Університет м. Майнц	Семинар східноєвропейської історії (1946 р.)	Вернер Філіпп (1946-1951)	Історія Росії від початку до ХХ ст. з особливою увагою до теми відносин Росії з Європою та історії політичних ідей в Росії.
	Інститут сходознавства з 1950 р.	Маргарет Вольтнер (1952-1953) - славіст за фахом	Історія Росії часів Івана IV.
	Інститут східноєвропейської історії з 1956 р.	Герберт Людат-л. с. 1956 р.	Історія Польщі, Росії
		Готтхольд Роде (1957-1984)	Цикли лекцій «Історія Східної Європи від Реформації до Жовтневої революції 1917 р.», «Німеччина і Схід в середньовіччя», «Історія Росії в її началах», а також заняття з «Історія СРСР від 1917 до 1956 рр.», Історія Східно-Серединної Європи в міжвоєнний період, політична історія Другої світової війни, «Історія та історична свідомість в Східній Європі в ХХ ст.».
		Ервін Оберлендер (1985-2002)	Історія Росії від Петра Великого, Розвиток СРСР, історія Східно-Серединної Європи в ХХ ст. Історія СРСР, історія Прибалтики. Тут також практикували читання

¹ Таблиці складено за матеріалами збірки: Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. / Hrsg. Oberländer E. – Stuttgart, 1992 й Інтернет сайтів інституцій.

Гамбурзь- кий універси- тет (до 1919 р. Колоніальн ий інститут	Кафедра російської історії та культури (1914 р.) З 1916 р. семінар східноєвропей ської історії	Пауль Йоганес, та очолив 1940 р. (1948- 1964/65)	циклів лекцій для широкого кола громадськості «Радянський Союз у 80-і рр. Перспективи та аналіз» (з. с. 1986-1987 рр.), «Пакт Гітлера-Сталіна і Східно- Серединна Європа 1939- 1989 рр.» (л. с. 1989 р.). Оглядові лекції з історії Росії від середньовіччя до 1917 р. з особливою увагою до образу Росії та інтерпретацій російської історії в Німеччині та на Заході, неросійських народів європейської частини СРСР та відносин між Росією, Німеччиною та Польщею, курси з ганзейської, прибалтійської, східно-прусської історії (круг студентів в 50-і рр. був невеликим)
		Ф. Епштайн – (гість- професор, 1966-1967)	Російська історія XIX-XX ст., Росія й Азія, національні проблеми в Східній Європі, Німеччина та Східна Європа.
	кафедра модерної східноєвропей ської історії з 1969 р.	Клаус Детлеф Гротузен (1969-1994) З 1969 р. президент національно го комітету Міжнарод- ної асоціації вивчення Південно- Східної Європи	Курси лекцій: «Орієнтальне питання та європейські держави», «Берлінський конгрес», «Держава й суспільство в Австро-Угорщині 1914-1917 рр.», «Німецько- польські відносини», «Чехо- словацька криза 1938-1939 рр.», «Соціалізм в Югославії». Дослідницька робота зосереджена на Південно- Східній Європі. Видав 6-ти томний довідник з історії Південно-Східної Європи
		Співробітни- ки: Г. Ангер- манн	Лекції з історія допетровської Росії, Балтійських країн до 1940 р., Росія в передреволю-

		(Angermann) з початку 70- х - 80 рр. П. Шарп (70-80-і рр..)	ційний і революційний час.
			Історія Польщі (особлива увага періоду поділів), Чехословаччини, Югославії з 1918 р., російська й радянська історія від реформ Олександра II до реформ Горбачова, революція 1848 р. в на сході Середньої Європи, національне питання в Габсбурзькій монархії, виникнення національних держав в Східно-Середній і Південно-Східній Європі після Першої світової війни, советизації Східної Європи й економічні відносини з соціалістичними країнами.
		З 1994 р. тільки посада професора східноєвропей ської історії	Франк Гольчевські з 1994 р.
Вільний універси- тет в Західному Берліні	Інститут Східної Єв- ропи 1951 р. Семінар східноєвропей ської історії в Інституті Східної Європи (1952- 1976)	Вернер Філіпп – керівник семінару (1952-1976)	Історія Польщі, Росії, української еміграції в Німеччині, німецько-українські відносини в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. У викладанні особлива увага приділялась культурній та інтелектуальній історії Древньої Русі. Окрім цієї тематики дослідницькі проекти були присвячені і нові історії Росії, особливо її устремлінням до світової держави, відносинам з Заходом та радянській історіографії
	Кафедра східноєвропей ської та південно- східноєвропей ської історії (1976-2000)	Ганс Йоахім Торке – керівник кафедри (1976-1996)	Історія Росії древнього та раннього нового часу з особливою увагою до соціальної та конституційної історії, дослідницькі проекти зосередженні на історії російської бюрократії ХVII-

XIX ст., проблемах російського абсолютизму та їх інтерпретації в радянській історіографії, смута та відносини між Москвою й Україною в XVII ст.

Професори
відділу:
Клаус Меєр
(1971-2001)	Історія Росії нового часу та історія СРСР. Дослідження системи освіти і науки в Росії, перш за все радянська політика в системі освіти.
Олександр
Осадчук-
Кораб (1979-
1985)	Східноєвропейська сучасна історія. Дослідження соціалістичної системи і реформіських рухів в Східній Європі
Міхаель
Райман
(80-і рр.)	Історія Польщі, східно-європейська сучасна історія. Дослідження історії Росії XIV-XV ст., статути Казимира Великого, польська історія XIV ст.
Вільгельм
Шульц
(70-і рр.)	Історія Південно-Східної Європи. Дослідження процесів нації творення в Румунії та проблемами понятійного визначення історії Південно-Східної Європи.
Матіас
Бернат
(1971-1988)	Історія Південно-Східної Європи. Дослідження історії Югославії, проблемами відсталості та модернізації в Південно-Східній Європі, історичної статистики Болгарії 1880-1940 рр., економічної та соціальної історії Східної Європи з початку нового часу
Холм
Зундхаузен
(1988-2007)	Історія мистецтва у Східній Європі
Історія Росії /СРСР

Вільний універси- тет в Західному Берліні	Інституту Фрідріха Майнеке Кафедра історії Східно- Серединної та Північно- Східної Європи (1984- 2002)	Клаус Цернак (1984-2002)	Оглядний курс історії Північно- Східної Європи, курси «Історія Східно-Серединної Європи» (поселення, конституція, суспільство в середньовіччя та новий час), «Історія Богемії в середньовіччя», «Бранденбург і Польща в середньовіччя», «Балтійське питання як проблема європейської історії», «Росія і модерний світ», «Великі держави і німецька історія», «Постання Східної Німеччини».
Марбурзь- кий універси- тет	Відділ східноєвропей ської історії на історичному семінарі з 1953 р.,, семінар східноєвропей ської історії з 1957 р	Георг фон Раух (1953-1957)	Історія Росії, Північно-Східної і Північної Європи
		Петер Шнайберт (1959-1980)	Історія Росії XIX-XX ст.
		Ганс Лемберг (1980-2005)	Історія Східно-Серединної Європи, перш за все Чехословаччини
Тюбінгенсь- кий універси- тет	Інститут східноєвро- пейської історії і краєзнавства 1953 р.	Вернер Маркерт (1953-1965).	Курси «Основи історії Східної Європи», «Держави й народи Східної Європи після Першої світової війни», «Росія й європейські державні системи від абсолютизму до часу імперіалізму», «Німеччина і Росія в часи Бісмарка», «Історія російської революції», «Соціальна і конституційна історія Радянського Союзу», «Сталінізм», «Радянська зовнішня політика між двома світовими війнами», «Історія радянської політики щодо Німеччини», курси пов'язанні з

- питаннями внутрішньої, політичної, соціальної, інтелектуальної історії та історії ідей Російської імперії.
- Дітріх Гейер (1966-2003) Соціальна й конституційна історія Східної Європи, Націєтворення й націоналізм, національне питання й революція, Росія й Європа як історична проблема, Історія Росії в XVIII-XIX ст., Росія і Польща, Історія ідей і революційні рухи, історія революції, історія Радянського Союзу, Радянський Союз в міжнародних відносинах, німецька східна політика в XIX-XX ст., російський і європейський соціалізм, історія Комінтерну та ін..
- Геттінгенський університет Професура східноєвропейської історії в 1955 р. Віттрам (1955–1971) Історія Східно-Серединної Європи, Польщі, Чехословаччини була представлена в семінарах асистентів Інституту. Концентрувався на новітній історії Польщі також приділяв увагу історії Росії та Радянського Союзу. З. с. 1962/63 рр. – «Німеччина, Польща і Росія з часу Першої світової війни», л. с. 1963 р. – «Основні питання Другої світової війни в Східній Європі».
- Гуннар Гервінг (1972-1988) Історія Росії Історія Південно-Східної Європи.
- Манфред Хілермайер (з 1989) Історія Росії Дослідження «Соціальна історія російських старовірів в XVIII-XIX ст.», «Соціальна історія Радянського Союзу в 1917-

Кельнський університет	Семинар східноєвропейської історії 1955 р.	Гюнтер Шт्योंкль (1955-1981)	1964 рр.», Історія Московської держави, Історія Росії від початку до радянських часів, історія Польщі, історія російської державної ідеї, підкорення Сибіру
		Андреас Каппелер (1982-1998)	Історія Росії й Східної Європи в цілому, степові народи Росії, приділялась увага соціальній історії, перш за все селянству, повсякденній історії, національним проблемам, історія України
		Герхард Сімон (1985-2003)	Історія радянського періоду
		Александр Шмід з 2003 р.	Історія Росії, СРСР
Гіссенський університет	Інститут континентальних аграрних та економічних досліджень, 1955 р.	Герберт Людат (директор, 1956-1972 рр)	«Вступ слов'ян у всесвітню історію», «Політика й історична думка в Східній Європі в ХІХ-ХХ ст.», «Сучасна Польща. Аналіз економічного і культурного життя», «Історична свідомість і політика в модерній Росії»,
	центр аграрних та економічних досліджень, з 1972 р.	Клаус Цернак (1978-1984 рр.)	Історія Пруссії, Польщі, Північно-Східної Європи «Влада і поселення у Східно-Серединній Європі в середньовіччя», «Політика й суспільство в Східно-Серединній Європі в пізнє середньовіччя й ранній новий час», «Основні лінії історії Північно-Східної Європи», «Пруссія й проблеми німецько-польських відносин».
	З 1956 р. кафедра східноєвропейської історії, з 1962 р. відділ східноєвропейської історії	Клаус	Історія Росії від Київської Русі

		Хеллер 1988 р.)	(з до ХХ ст., «Церква, держава й суспільство в Росії/Радянському Союзі», «Пакт Гітлера й Сталіна», «Сталінізм», радянська національна політика.
Кільський універси- тет	Семинар східноєвропей ської історії 1958	Георг фон Раух (1958-1972)	«Росія в ХІХ ст.», «Східна Європа між двома світовими війнами», Історія Радянського Союзу. Дослідження: історія Росії й Радянського Союзу та прибалтійська історія з пізнього середньовіччя. Георг фон Раух - автор «Історії більшовицької Росії» з 5 видання в 1969 р. під назвою «Історія Радянського Союзу» видавалась декількома мовами.
		Петер Нітче (1972-1980)	Російська і радянська історія від початку до кінця сталінської ери, «Німеччина, Польща й СРСР між двома світовими війнами». Наукові інтереси середньовічна історія Росії, виникнення та розвиток Московської держави»
		Георг Хаусманн (1972-86)	Історія Польщі, Габсбурзької монархії, Чехословаччини, Історія Данцига, і балтійських країн. Дослідницькі інтереси нова історія Польщі і національні проблеми в Східно-Серединній Європі.
		Рудоль Яворські (1987-1995)	Нова і сучасна історія Східно-Серединної Європи.
Мюнхенсь- кий універси- тет	Інститут історії Східної і Південно- Східної Європи 1957 р.	Георг Штадтмю- ллер (1957- 1974)	Історія Південно-Східної Європи, Візантії
		Едгард	Історія Київської Русі, Історія

		Хьош (1974-2001)	Росії, Південно-Східної Європи, історія православної церкви
		Шульце Вессель (2001-2011)	Історія Радянського Союзу, сталінізм
		Гуїдо Хаусманн (з 2011)	Історія Росії ХІХ ст., історія України.
Боннський універси- тет	Семинар східноєвропей- ської історії з 1969 р.	Хорст Яблоновскі (1960-1969)	Історія російської буржуазії, історія російського селянства до більшовицької революції, історія політичних партій Росії, історія російського лібералізму, історія революційних рухів, конституційний процес в СРСР, історія Київської Русі, історія Московської держави, історія Польщі в період середньовіччя, семінарські заняття на теми: німецько-польські відносини і 1918-1939 рр., російсько-китайські відносини.
		Фрідхельм Кайзер (1971-1983)	Історія російського права й управління, Проблеми економічної та соціальної історії Київської і Московської Русі, історія Росії ХVІІІ-ХІХ ст., Російське студентство у другій половині ХІХ ст., історія єврейства в Росії, історія Польщі від Ягелонів до поділів.
		Александр Фішер (1986-1995)	Історія Польщі, історія країн Східно-Серединної Європи, оглядовий курс історії Росії та Радянського Союзу, семінарські заняття історії Росії ХVІІІ-ХХ ст., також приділялася увага історії радянської окупаційної зони/НДР та політиці СРСР й інших країн Східного блоку в контексті окупації

		Дітмар Далманн (з 1995)	Історія Росії
Мюнстерський університет	Відділ східноєвропейської історії 1960 р.	Манфред Хелльманн (1960-1978)	Древня історія Росії, Польщі і Балтійського простору.
		Франк Кемпфер (1979-1984)	Історія Росії до Петра I, культурно-історичні аспекти історії Росії, історія Південно-Східної Європи. Цикл лекцій «Картина як історичне джерело від античності до сучасності».
		Ервін Оберлендер (1975-1985)	Нова історія Росії і Радянського Союзу, з особливою увагою до міжнародних відносин, історія Балкан після Берлінського конгресу, історія робітничого руху в Східній і Західній Європі.
		Лотар Майєр (1975-1985)	Історія Росії від часу Петра I, історія Польщі і Румунії в новий час.
		Едуард Мюле (з 2005)	Історія Росії, Польщі, дворянство в Росії й Богемії, культура російської еліти, російська експансія
Ерланер-Нюнберзький університет	Кафедра східноєвропейської історії 1962	Гайнц Руффманн (1962-1990)	Центральна тема лекційних курсів історія Росії нового часу й СРСР, тематичний комплекс «Росія і Європа», питання ролі Російської імперії в європейській державній системі, роль СРСР в «німецькому питанні», порівняння європейського абсолютизму й російської автократії, російської та французької революції
	кафедра східноєвропейської і сучасної історії з 1979 р.		
		Гельмут Альтріхтер з 1990	Соціальна історія раннього радянського часу
Університет	кафедра	Дітріх Гейєр	Новітня політична та соціальна

тет Франк- фурті Майні	в східноєвро- пейської на історії 1962 р. семінар східноєвро- пейської історії, 1963 р	(1962-1966) з Клаус Цернак (1966-1979) з Александ Фішер (1979-1985)	історія Росії Історія Росії та Прибалтики в середньовіччя та ранній новий час. Новітня історія Східної Європи, з особливим наголосом на сучасній історії і німецько- радянських відносинах після Другої світової війни, історія НДР
Гайдель- берзький універси- тет Фрайбур- зький універси- тет	Семінар східноєвропей ської історії з 1964 Кафедра новітньої і східноєвропей ської історії 1965 р.	Дітріх Байрау з 1988 р. Helmut Neubauer (1964-1990) Готфрід Шрам (1965-1998)	Новітня історія Росії, Східно- Серединної Європи, соціальна історія Росії, аграрні відносини, історія інтелігенції в СРСР Історія Росії, Польщі, Литви Історія Росії і Польщі 1800-1945 рр. Дослідження: протестантизм в Польщі, проблеми порівняльної історії станової державності в Східно-Серединній Європі раннього нового часу, лінгвістичні дослідження форм власних імен та місцевостей, як джерела древньої східноєвропейської історії. З 1990 р. дослідження історії російських німців.
Бохумсь- кий університе т	1) Кафедра східноєвропей ської історії (1967 р.)	Дітмар Нойтатц (з 1999 р.) Ханс Рооз (1967-1977)	Історія Росії, Радянського Союзу, російських німців Польська історія XVIII-XX ст., соціальна історія та історія конституційних процесів у Східно-Серединній та Східній Європі 1890-1914 рр.; Дослідження радянської

			зовнішньої політики історії сталінізму, народних демократій і теорії націоналізму.
	Берн Бонвеч (1980-2004)	Історія Росії/Радянського Союзу, німецько-радянські економічні відносини в ранній радянський період, становище СРСР на міжнародній арені після Другої світової війни також соціальна історія СРСР, історія Східно-Серединної Європи з особливою увагою до Польщі та Чехії.	
	2)Професура історії Південно-Східної Європи, 1972 р.	Турчінскі (1969-1984)	Національні проблеми в Південно-Східній Європі, Національно-державний розвиток, аграрно-соціальні питання, національно-радикальних течій в Південно-Східній Європі з XVIII ст. до міжвоєнного періоду.
	Професура історії Південно-Східної Європи з особливою увагою до османсько-турецької історії з 1984 р.	Фікрет Аданір з 1984 р.	Курси лекцій: «Національні визвольні рухи в Південно-Східній Європі під час турецького панування», «Нація, національна держава, політична емансипація в Південно-Східній Європі», «Аграрні культури на Балканах в ранній новий час», «Соціальні протести в Південно-Східній Європі», «Багдадська залізнична дорога», «Німецька імперія і Близький Схід в період імперіалізму», «Управління османськими державними боргами 1881-1914 рр.».
Ганноверський університет	Професура східноєвропейської історії, 1967	Вальтер Медігер (1967-1980)	Наукові і викладацькі інтереси пов'язані з історією Росії та її устремліннями до великої європейської держави.
		Ханс-Хайнріх Нольте	Історія Росії нового часу, історія й сучасність міжнародних відносин, рецепції німецької

		з 1980 р.	історії в радянських шкільних підручниках.
Саарбрюкський університет	Східноєвропейський дослідницький напрямок 1969	Едгард Хьош (1969-1971) Йорг Ньонш (1972-1997)	Російська історія XVIII-XIX ст. , початкового періоду СРСР, історія православної церкви та проблеми «орієнтальних питань» Історія Росії та СРСР, польська історія, історія богемських земель та Південно-Східної Європи
Дюссельдорфський університет	Професура східноєвропейської історії 1973 р. Відділ східноєвропейської історії з 1979 р.	Ганс Лемберг (1973-1981) Ганс Хекер (1981-1993) Детлеф Брандес (1996-2008)	Нова історія Росії та СРСР, середньовічна російська історія. Історія Південно-Східної Європи Історія Росії та Східно-Серединної Європи, особливо Польщі в середньовіччя й новий час, історія німців у Східній Європі Історія Чехословаччини, історія російських німців
Бременський університет	Кафедра соціалістичних країн з 1974 р.	Вольфганг Айхведе з 1974 р.	Новітня історія Східної Європи, Багатотомне видання документів з соціальної історії СРСР.
Кассельський університет	Професура нової історії та історії Східної Європи з 1975 р.	Ріхард Лоренц з 1975 р.	Історія Росії/Радянського Союзу, та країн Східної, Східно-серединної та Південно-Східної Європи
Регенсбурзький університет	Професура історії Східної і Південно-Східної Європи з 1979 р.	Еккхард Фьольк (1979-2006)	Паралельно з циклами лекцій з історії Росії та СРСР також лекції з історії Південно-Східної Європи. Дослідницькі проекти «Національні меншини в Сербії в 1941-1944 р., «Земельна реформа в Першій

Чехословацькій республіці»,
«Трансністрія 1941-1944 рр.»

Білефельд- ський універси- тет	Професура загальної історії з особливою увагою до східноєвропей- ської історії з 1990 р.	Хрістоф Клесманн	Польська та російська історія в XX ст.
Констант- ський універси- тет	Професура східноєвропей- ської історії з 1990 р.	Карл Шльогель	Російська історія XIX-XX ст. з особливою увагою до культурної історії та історії ідей, історія російської еміграції в XX ст., розвиток міст в Східній і Східно- Серединній Європі, утворення Радянського Союзу

Додаток №2

Таблиця №2

Позауніверситетські наукові центри східноєвропейських досліджень в ФРН

Інституції	співробітники	Напрямки досліджень	Фахові видання
Дослідницька рада Йоганна Готтфріда Гердера (академічне об'єднання науковців різних напрямків з 1950 р., Інститут Гердера з 1951 р.	Президенти ради: Г. Аубін (1951-1959), Євген Лемберг (1959-1961) Гюнтер Грундманн (1963-1972) Бернард Стасієвські (1974-1984) Готвальд Роде (1984-1990), Ханс Лемберг (1995-2005)	Особливе місце відводилось дослідженню німецьких елементів на сході Серединної Європи. Проекти: Питання кордону по Одеру та Нейсі в дипломатичних відноси-нах (50-і рр.), Східна Німеччина під іноземним управлінням (1955-1967 рр.), Советизація Східно-Серединної Європи (1959 р.), Історична наука в Східно-Серединній Європі після Другої світової війни (друга половина 60-х рр..) з 70-х років дослідження країн та земель Східно-Серединної Європи без особливої уваги до німецького етносу. Ці тенденції проглядались ще в проектах «Історична свідомість в Східно-Серединній Європі» (1960-1961), «Криза парламентаризму в Східно-Серединній Європі в міжвоєнний період» (1966-1967 рр.), Від балтійських провінцій до балтійських держав	Серії: «Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas» («Наукові видання з історії й краєзнавства Східно-Серединної Європи»), «Zeitschrift für Ostforschung» («Журнал досліджень сходу»), «Marburger Ostforschungen» («Марбурзькі дослідження сходу»), «Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens» («Пам'ятки архітектури та мистецтва на німецькому Сході»), «Ostmitteleuropa in
	Директори Інституту Кайзер (1951-1959), Хельмут Вайсс (1959-1965), Родерліх Шмідт (1970-1990) Едуард Мюле (1995-2005)		

		(1970-1971), Економічно-соціальні дослідження Східно-Серединної Європи. З 1986 р. відновлення досліджень історії німецьких східних областей та німців в Східно-Серединній, Східній і Південно-Східній Європі.	Vergangenheit und Gegenwart» («Минуле та сучасність Східно-Серединної Європи»), «Musik des Ostens» («Музика Сходу») та ін.
Інститут Південного Сходу (1930-1945 рр.), Відновив діяльність у 1951 р. (м. Мюнхен)	Фрідріх Махачек –директор (1951-1955) Фріц Вальявець спочатку заступник директора 1955-1960 рр. – директор	Домінування досліджень німецької самобутності в Південно-Східній Європі. 1969-1974 рр. проекти «Біографічний довідник з історії Південно-Східної Європи, анотована бібліографія літератури про Південно-Східну Європу	Журнали: «Südost-Forschungen» («Південно-Східні дослідження») «Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung» («Південно-Східна Європа. Журнал досліджень сучасності») Серії: «Südosteuropäische Arbeiten» («Південно-Східноєвропейські праці») - 90 томів.
	Матіас Бернат (1960-1990) Едгар Хьош (1990-2007)		«Südosteuropa Bibliographie» («Бібліографія Південно-Східної Європи») «Veröffentlichungen des Osteuropa-
Інститут Східної Європи в	Ганс Кох (1952-1959)	Основну увагу приділяли історії СРСР. Серед основних проектів	

<p>м. Мюнхен (1952 р.) Позиціону- вався як право- наступник Інституту Східної Європи в Бреслау.</p>	<p>Георг Штадтмюллер (1960-1963) Ганс Раупах (1963-1975) Гюнтер Хедткамп (1975 – 1993)</p>	<p>видання біографічного довідника, що нараховував 5000 персон СРРС. В інституті до 1957 р. діяла «Наукова комісія дослідження історії німецьких військово- полонених Другої світової війни»; досліджували проблеми російських німців в часи сталінського режиму, становище «фольксдойче» в Польщі. Значна увага приділялась дослідженням радянської історіографії, візантійського впливу на східнослов'янський світ, темам «Між демократією та народною демократією (1944-1948 рр.)», «Історія Східної Європи в 1945- 1981 рр.», «Історія Фінляндії під час російського панування та російсько-фінські відносини». Великий проект був пов'язаний зі складанням бібліографії з історії Росії.</p>	<p>Institutes München» («Видання Інституту Східної Європи у Мюнхені»), «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» («Щорічники з історії Східної Європи»)</p>
<p>Академія Сходу в Люнебурзі, 1951 р.</p>	<p>Директори: Макс Хільдебєрт (1952-1961) К. Х. Германн (1961-1979) Вольфганн Гайєрхос (1980-1985) Бернхард Шалхорн (1986- 1997)</p>	<p>Займалась дослідницькою та політичною освітньою роботою Основні дослідницькі напрямки: питання інтеграції вигнанців, загальні питання народної самобутності, культурно- історичні зв'язки в Німеччині та Східно- Серединній Європ. На рубежі 80-90-х рр. було визначено наступні напрямки: німецько- російські/радянські</p>	<p>«Deutsche Studien» («Німецькі студії»)</p>

		відносини, національні питання в Радянському Союзі, німецько-польські відносини, партійна історія й національна проблематика в Польщі, впливи німецької дводержавності в післявоєнний час на відносини з східними сусідами, структурні регіональні порівняння між Німеччиною і східними сусідами	
Інститут північно-східнонімецької культурної праці в Люнебурзі, 1951 р. До 1965 р. підпорядко вувався Академії Сходу	Директори: Карл Хайнц Германн (1965-1979) Хайнц Ішрейт (1980-1982) Екхард Маттес (1982-1997) Андреас Лаватті (з 1998)	Дослідження Північного Сходу колишньої Німецької імперії та історії німців в Східно-Серединній Європі. Було налагоджено широку співпрацю з викладачами університетів Ганновера, Люнебурга, Гамбурга для дослідження німецько-польських відносин, німецько-литовських відносин, історії німців в Східно-Серединній Європі.	Квартальник „Nordost-Archiv», «Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde» Серія праць „Nordost-Archiv“ Lüneburger Ostdeutsche Dokumentationen Commentationes Balticae. Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts. Bd. 1(1953) – 16(1971). – Bonn, 1954-1972.
Балтійський дослідницький інститут в Бонні (1952-1971 рр)	Науковці-емігранти з Прибалтійських країн. Керівники: Едурад Штурмс, Проф.. Івінскіс	Завдання інституту: з'ясування культурних традицій балтійських народів. В інституті були представлені історичні дисципліни, які охоплювали найрізноманітніші періоди і напрямки історії балтійських народів, філологічні (фіно-угорські і балтійські мови) та географічні дисципліни	
Колегіум Кароллінів.	Теодор Майєр (1956-1980)	Питання пов'язанні з вигнанням німців,	

Дослідницький центр богемських земель в Мюнхені 1956 р.

На початковому етапі співробітниками були переважно доценти колишнього Німецького університету в Празі

Фердинанд Зайбт (1980-2002)

Федеральний інститут досліджень марксизму-ленінізму (Інститут советології) (1961 р.) з 1966 р. Федеральний інститут східних наук і міжнародних студій в Кельні (розформований в 90і рр..)

Керівництво здійснювалось директориумом, його засідання відбувались щонайменше 6 раз на рік, на які запрошувались представники відомства федерального канцлера, міністерства закордонних справ, федерального міністерства внутрішніх справ

В рамках інституту існувало 5 Forschungsbereich

1) суспільна політика і політика в сфері науки (Герхард Сімон, 5 співробітників)

2) Внутрішня політика соціалістичних країн (Хайнц Брам, 7

Інститут було створено з метою досліджень конкретних питань поставлених політикою з 1970 р. наступні завдання: дослідження тогочасних політичних, суспільних, економічних, правових та ідеологічних відносин в Східній Європі з особливою увагою до Радянського Союзу, впливу СРСР на зовнішню політику інших країн, спостереження за розвитком комуністичних партій інших країн, вивчення історичного і філософського підґрунтя марксизму ленінізму, його варіантів.

Книжкова серія «Радянський Союз», Серія «Східна Європа й міжнародний комунізм»

співробітників)

3) Економіка

(Ханс-Германн

Хьоманн, 7

співробітників)

4) Відносини

Схід-Захід та

міжнародна

політика

(Герхард Веттіг,

6 співробітників)

5) Радянський

Союз і Третій

світ (Дітер

Хайнц, 4

співробітники)

Клаус Цернак

Німецько

відносини і –польські

Німеччини зі відносини

Європою Східною

Секція
історії
німецько-
польських
відносин
історичної
комісії в
Берліні
(1973 -
2000).

Додаток №3

Уривки з інтерв'ю з професором Віденського університету Андреасом Капелером. Записано 18.05.2010 р., м. Відень – Особистий архів автора (далі – ОАА).

— *Чому Ви почали займатися східноєвропейською історією? Що було основним мотивом?*

– Я власне кажучи цього не знаю. Я займався Росією й Радянським Союзом, тому що в той час це була екзотична область. Для молодого швейцарця, це було в 1960-і рр., це було дуже екзотично і в університеті цього також майже нічого не було. Але до східноєвропейської історії я прийшов пізніше, я, перш за все, цікавився російською літературою.

— *В університеті?*

– Так, в університеті я вивчав історію і славістику. В той час в Цюріху не було східноєвропейської історії. І тоді так сталось, що я вибрав дисертацію в галузі східноєвропейської історії, тому що я вивчив російську мову, але це було випадково. Під час всього періоду навчання я ледь займався східноєвропейською історії.

– *Це була Ваша перша дисертація?*

– Так, дисертація. Я мусив писати її один, тому що там нікого не було, хто міг би мені допомогти. Один раз я поїхав в Кельн до професора Штьокля, щоб почуватися безпечно. Він мене підтримав, так я дисертацію й закінчив.

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– Східна Європа, в першу чергу, є географічним поняттям. Я вважаю, що це злегка забувають, що є східна частина Європи, так було в ті часи і так є сьогодні. Точно так, як є Південна, Північна і Західна Європи.

Східна Європа не в географічному сенсі може мати два значення. Перше, що для мене в той час було вирішальним – Східний блок. До нього належали всі області, які перебували під пануванням Радянського Союзу. Єдине що було трохи проблематичним – це приналежність НДР до Східної Європи, але все ж її, як правило, також зараховували. Друге значення Східної Європи є значно давніше. Східна Європа була винайдена західноєвропейцями, які відмежувалися від Східної Європи, щоб посилити свою ідентичність. Уявна Східна Європа вважалась відсталою, і брудною, і варварською, і т. п. Це відноситься до XVIII ст. і початку XIX ст., перед цим поняття Східна Європа ще не було. З античних часів Європа поділялася на цивілізовану Південну Європу й «варварську» Північну Європу. З того часу як основні економічні і політичні пункти були перенесені в Західну Європу, вісь повернулася на дев'яносто градусів і були винайдені Східна і Західна Європа. З тих часів в головах західноєвропейців живе Східна Європа. Цей образ посилювався під час існування Східного блоку. З крахом Радянського Союзу це розпалося. Сьогодні я сам більше не знаю, що є Східною Європою. Де знаходиться її західний кордон. Мабуть, що на ментальній карті Західна Росія належить до Східної Європи. Для областей західніше Росії вживають Східно-Серединна Європа.

– *А де східна межа? Урал?*

– Східна межа? Ну так, географи в XVIII ст. встановили Урал як межу, перед тим був Дон. Можна також сказати Владивосток. Не в географічному

сенсі, а в духовно-культурному. Можна б також стверджувати, що Казахстан належить до Східної Європи.

– Це через його колишню приналежність до Росії?

– Так, відбиток Росії з XIX ст. Перед цим певно ні. Це показує, що такі територіальні уявлення є динамічними, на протязі століть змінюються. Так розуміє кожен щось інше під Східною Європою, перш за все після розпаду Східного блоку. Багато моїх колег не вживають вже більше поняття Східна Європа, тому що воно до сьогодні має негативне забарвлення. Тому вони охочіше говорять про конкретні країни і народи, про Росію чи Польщу, крайньому випадку також Середню чи Центральну Європу. Все ж буде поняття тимчасово залишатись з цією негативною конотацією, мінімум до того часу, поки східноєвропейці будуть менш економічно розвинені ніж західноєвропейці.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж XX століття?

– Засновники фаху в Німеччині та Австрії, Теодор Шіманн, Отто Гетч (який у Веймарській республіці засідав у парламенті) і Ганс Уберсбергер (був ректором Віденського університету) мали звичайно політичний вплив. В часи націонал-соціалізму був вплив істориків менш значний, хоча Уберсбергер був націонал-соціалістом. В той час були не історики, а географи й народознавці важливіші.

Гюнтер Штьокль висловився одного разу про східноєвропейську історію як допоміжну дисципліну зовнішньої політики. Цим він натякав на значення політики для розвитку фаху. Інакше кажучи: не історики впливали на політику і суспільство, а історики робили те, що політики в суспільстві

казали, що вони повинні виконувати. Він цим перебільшував, все таки історики – дослідники Східної Європи фактично мали мало впливу на суспільство з 1960 –х рр. деякі історики – дослідники Східної Європи почали виступати за порозуміння з Росією/Радянським Союзом і Польщею. До першої групи належав, перш за все, Дітріх Геер, до другої – Клаус Цернак. Я сам намагаюсь вже 25–30 років Україну, як кажуть, на ментальній карті де-небудь розмістити, але я б сказав, без великого успіху.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Я думаю, що в часи холодної війни майже всі дивились на Східну Європу через політичні окуляри, адже це є зрозуміло, це було чимось іншим/протилежним. В 60-і рр. в Швейцарії лише небагато людей займалось Радянським Союзом чи історією Росії. Це автоматично робило їх підозрілими. Прямого політичного тиску це не приносило, але ми були під спостереженням. Ще підозрілими були поїздки до Радянського Союзу. Але це звичайно не можна порівняти з політичним тиском, якому піддавалися в Радянському Союзі. Ми іноземці були під постійним наглядом, студентські гуртожитки були повні мікрофонів, в КДБ знало майже все, що ми робили. Могли викликати до КДБ і запитати: «Яким чином Ви з цими студентами розмовляли? Ви мабуть давали їм книжку, яка у Вас в кімнаті в гуртожитку стоїть?». Отже вони знали, які книжки ми мали. Одного разу студент дійсно взяв з собою книжку Галіча, це було для нього небезпечно. Окрім колег по фаху та митців ніхто не наважувався контактувати й приймати в гості [...]

– Яку роль відігравала Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької/австрійської/швейцарської ідентичності у ХХ ст.?

– Якщо йдеться про німецьку ідентичність, то це було важливо для формування німецької національної свідомості, важливим було відмежування від слов'ян, від поляків, чехів і росіян. Тут йдеться про відмежування «цивілізованих» германців від «варварських» слов'ян. Сьогодні я не знаю, чи це ще є важливим, але для ХІХ і раннього ХХ ст. це було важливим. Це вже є важливо, що націоналізм це завжди є відмежування від зовнішнього. Це є важливо. Подібно для Росії відношення до решти Європи є таким важливим. Для Австрії відмежування від Східної Європи не є таким важливим, тому що тут немає чітких кордонів. Для Австрії є важливою монархія, для ідентичності і для монархії включено частини того, що називають Східною Європою. Відмежування від Росії було в Австрії не таким важливим. Тільки під час Другої світової війни і після неї відіграло певну роль. Відмежування від Німеччини є значно важливішим, ніж відмежування від Радянського Союзу. Для австрійської ідентичності, яка сформувалася тільки після Другої світової війни, відмежування від Німеччини є вирішальним. Певну роль відіграло відмежування німецькомовних австрійців від чехів і від «чушен», як у Відні принизливо називають слов'янських сусідів.

– *Для Швейцарії взагалі ні?*

– Під час холодної війни для всієї Західної Європи відмежування від радянської Східної Європи відіграло роль. Загалом було значення Східної Європи, як раніше сказано, незначним.

– *Важливим напрямком Ваших досліджень є історія України. Чому?*

– Це я можу Вам точно сказати. Коротко до моєї наукової кар'єри. Я вибрав тему моєї дисертації про Івана Грозного, тому що в Цюрихській університетській бібліотеці було велике зібрання праць про Росію. ...

Друга тема – національності Росії, якою я весь час і до сьогодні займаюся. Поштовхом стали мої подорожі, що я перед цим сказав, я помітив «Советский Союз – не Россия». Потім я почав займатися історією «перших національностей» Росії, народів Середнього Поволжя. Потім я почав працювати над моєю книжкою «Росія як поліетнічна імперія». Для цього я безумовно мусив більше знати про українців, найбільший неросійський народ в Російській імперії і Радянському Союзі. Оскільки я читаю українською (на противагу вірменській, литовській чи татарській), то я далі спеціалізувався на історії України.

– *А Білорусія?*

– Так, Білорусія, була просто менш цікава, до сьогодні.

Україну в той час на Заході сприймали як частину Європи, українців як росіян, які розмовляють на якомусь дивному діалекті. Так як я це дещо краще знав, то я спробував це непорозуміння виправити. Я цим дуже пишаюся, але я дійсно в 1984-1985 рр. читав мої перші лекції з історії України. Тема в той час насправду нікого не цікавила. Ці лекції стали базисом для моєї «Малої історії України». Все звучить так, як наче б я все планував. Звичайно це було не заплановано, а виникало одне із іншого. Якби я раніше не займався національностями, то можливо б і Україною не зайнявся [...]

До сьогодні в університетах німецькомовного простору дуже мало істориків, для яких би українська історія була основним пунктом їх занять. Тоді були поряд зі мною тільки Франк Гольчевський і Рудольф Марк. До сьогодні також молодші спеціалісти по Україні не добилися, щоб професуру отримати. Тут в Австрії є добрі фахівці з української мови і літератури, але все ж нема професорів які б займалися українською історією.

– *А тут тільки Галичиною займаються?*

– Так, але все ж австрійські історики довго не займалися поглиблено історією Галичини і Буковини. Це полягає в тому, що вони не могли читати ні українською, ні польською, тому не могли писати історію Галичини. Перша наукова праця, яка в Австрії була написана з історії Галичини – це історія міста Броди мого докторанта Бориса Кужмані. Другий віденський спеціаліст є Гаральд Біднер, швейцарець як і я. Що тепер у Відні два швейцарці-історики займаються Україною є випадковістю. Випадки є також важливими в історії.

1.Додаток №4.

2.Уривки з інтерв'ю з професором Гамбурзького університету Франком Гольчевські. Записано 04.06.2010 р. м. Берлін

- Чому Ви почали займатися східноєвропейською історією? Що було основним мотивом?

Перед початком мого студентського навчання я хотів вивчати бізнес-адміністрування, а потім я півтора року служив в бундесвері. Після чого мусів розпочинати навчання й трудове життя. Спочатку я вивчав славістику, англійську, а потім прийшов до історії. Східноєвропейська історія (семінар – П. Б.) розташовувалась в маленькому закутку поряд з історичним семінаром Кельнського університету. І там я залишився, отримав докторський ступінь і захистив габілітацію. І до України (досліджень української історії – П. Б.) я прийшов тому, що після захисту габілітації я почав шукати поле, на якому я б мав, як зараз німецькою це називається особливу пропозицію, тобто, де б я не мав дуже великої конкуренції з іншими, не писав 27-му книжку про Леніна, а працював з тим, з чим ледь хто-небудь займався. І це була Україна, історія української еміграції, і я дійсно застряг. З Каппелером у мене була квазі-монополія на Україну в Німеччині.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– Східна Європа є дуже цікавою областю, де дійсно всі аспекти європейської історії й також універсальної історії можна поєднати.

Таким чином, з одного боку, ви працюєте з досить специфічним обмеженим простором, з іншого боку, там дійсно немає поля, яким би не можна займатись. Це в західній частині повністю звичайна європейська історія, це єврейська історія, це історія анти-сталінізму.

Якщо розширити трохи на схід, то це й історія ісламу в радянській Середній Азії також історія Східної Азії з монголами, турками [...] В іншому напрямку так само, я, наприклад, з моїм колегою проводили захід присвячений подіям громадянської війни в Іспанії і зробили рубрику «східноєвропейська історія», бо там Радянський Союз приймав участь. Це означає, що ви можете взяти Східну Європу як простір, на якому у відносно обмежених рамках можна розглядати дійсно світову історію [...]

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Насправді, досить великий, тому що якщо німці щось знають про Східну Європу, то вони це знають, в основному, від істориків. Але це також дуже часто, навіть дуже спотворене зображення, яке виходить від істориків, бо, наприклад, для німецьких істориків протягом тривалого часу Східна Європа складалася з Росії, і, відповідно, тому й нині в Німеччині сильно представлені уявлення, що тільки Росія відіграє важливу роль. І коли я, наприклад, в 90-і рр. займався Україною, то часто чув питання: «Що це таке взагалі? Чи є українська мова?» і так далі і тому подібне [...] Інше пов'язане з Другою світовою війною, з того часу все, що було на Сході, то було гірше [...] Наприклад, хто краде автомобілі? Звичайно східноєвропейці, що є повним нонсенсом, тому що є так багато німецьких автомобільних злодіїв, але ці уявлення дуже сильно представлені через узагальненні уявлення і вибіркоче сприйняття [...]

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру,

політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Існували численні труднощі, я писав дисертацію про польський антисемітизм і хотів поїхати до польських архівів. Хоча тема була заявлена як міжнаціональні відносини в Польщі, а не антисемітизм, але перша відповідь, яку я отримав була такою: «Усі матеріали, які ви хочете, на жаль, згоріли під час війни». На той час було щойно укладено культурну угоду між Федеративною Республікою Німеччиною й Польщею. Міністерство закордонних справ втрутилося [...] А потім я отримав дозвіл. Потрібно було чинити тиск на подолання певних політичних бар'єрів. Але ці політичні страхи насправді, були менше пов'язані з комунізмом, а з польського націоналізмом. І саме тому я можу сказати без коливання, так, звичайно, існували значні обмеження. Крім того, в Радянському Союзі майже не можливо було користуватись архівами. Я всі поглибленні дослідження про Україну розпочав в 1991-1992 рр. і був одним із перших користувачів, вперше як тільки доступ в архіви України став вільним. Я пам'ятаю Державний архів Львівської області, і я був першим користувачем фонду №1.

[...] І, звичайно, Східна Європа була політичною конструкцією, але я дотримуюся думки, що всі культурні області певною мірою є політичними конструкціями [...]

– Яку роль відіграла Східна Європа і східноєвропейська історія для формування німецької ідентичності в ХХ ст.?

Все-таки, до певної міри і тільки в якості відмежування. Насамперед відмежування, бо німці дотримуються думки, що вони не відносяться до Східної Європи. Раніше я з задоволенням дратував цим людей. Коли я говорив, що займаюся сучасною східноєвропейською історією, а також ситуацією після 1945 року, то Східна Європа починається для мене в місті Бойценбург на Ельбі, потім до неї належить Німецька Демократична Республіка, так як Німецька Демократична Республіка була частиною

Східного блоку, в якому панував Радянський Союз, тому вона відповідала східноєвропейській категорії. Це означає, що існують регіони, географічні регіони, які створилися не самі по собі, вони були створені з політичною метою. Вони створювалися в контексті такого сприйняття, при якому Східна Європа сприймалася як щось негативне, як щось, що взагалі звучить погано не тільки у Німеччині і не тільки в Європі, а тому що «схід» завжди звучить погано. Захід сприймається в нашому культурному середовищі добре. І потім, це було тим, що підтримувало стереотип, тобто чимось, від чого у Німеччині охоче відгороджувалися. У німецькій історії всюди було так, тому що Східна Європа розглядалася як колонізована територія, і культурні потоки, які протікали в іншому напрямку, навряд чи сприймалися, тим більше, що їх виставляли в негативному світлі.

А ті частини, в яких німці справили не такий сильний ефект «насадження культурних цінностей», не обов'язково були побудовані за такою ж схемою. Тобто, про те, що сталося під час Другої світової війни, не обов'язково хотілося все докладно знати, або краще протягом довгого часу нічого не знати взагалі. І до сьогоднішнього дня, коли ми думаємо, наприклад, про виставку «Злочини вермахту», складається враження, що на сході вермахт залишився «чистим». Про злочини Червоної армії говорять з більшою охотою.

Розшифрування, Жана Демічева

3.

4.

5.

6.

7.

8.Додаток №5.***9.Уривки з інтерв'ю з професором Віденського університету
Арнольдом Зуппаном. Записано 26.05.2010 р., м. Відень***

– Чому Ви почали займатися східноєвропейською історією? Що було основним мотивом?

З одного боку безпечне геополітичне положення Австрії після 1945 р., на кордоні між Заходом і Сходом. Ця межа, ця залізна завіса була для мене, коли я був ще дитиною, цілком реальною, хоча залишалось конкретне питання – кордон на півдні, південній частині Австрії з Югославією. Хоча Югославія з 1984 р. більше не належала до вузького Східного блоку, але все ж вважалася комуністичною державою. На моїй батьківщині – Каринтії – існували неприємні спогади, Друга і Перша світова війна. Батьки говорили про це, дідусі та бабусі говорили про це. Родичі, друзі батьків, тобто, коли я був ще дитиною, я чув різні історії. Я сам в той час з батьками, з дядьком їздив на кордон, мені з моїм братом можна було, так би мовити, перейти на кілька метрів - 10 або 20 метрів - кордон Югославії, дивіться-но кордон «граніца чушен». Але дідусі та бабусі не наважувалися. Ми, як діти, йшли, але батьки цього не робили. Для них це було небезпечно. Вони відчували певний страх. Ця картина була у мене в пам'яті та й у багатьох інших теж. Це було першим пунктом. Другим пунктом було навчання у Відні. Причому в програмі навчання були передбачені лекції з східноєвропейської історії починаючи з Володимира Леніна і до Сталіна. Потім я чув розповіді від мого батька, від інших людей, звичайно ж про війну в Радянському Союзі. Так, коли я був вже юнаком і студентом, у мене вже були відомості про Східну Європу, таких даних, наприклад, про Сполучені Штати до цього моменту у

мене не було. Тут в Австрії, яка виступала в якості завіси, я був просто внаслідок цієї сімейної ситуації, а також через навчання (обізнаний – П. Б.).

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– Отже, моє перше поняття «Східна Європа» було сформовано під впливом залізної завіси, я маю на увазі час навчання в гімназії. Все східніше залізної завіси було Східною Європою, комуністичною Європою. А Середньої Європи більше не було, так би мовити, з політичної точки зору. Ми говоримо, що була Західна Європа, Австрія була в певному сенсі частиною Західної Європи, не повністю, але все ж була. Під час навчання я просто прийшов до того, що це не так просто. Європа складається і з інших частин.

Не в останню чергу йдеться про історію. Тоді фактично існувала монархія, і я побачив, що між Заходом і Сходом все таки існує середина. І тоді я, як студент, почав подорожувати. Я поїхав до Праги, до Кракова, до Будапешта, до Белграда. У Любляні я побував порівняно пізно, хоча Любляна була найближчим містом по відношенню до Каринтії. У Любляні я був, коли мені було 25 років. Таким чином, спочатку я побував у Празі та в Прісбурзі, і в Будапешті, і навіть у Белграді. У Белграді я був вже в 1967 р., я думаю, навіть в 1968 р.. Цікавим чином я побував в Любеку, там я побачив, що це було не все. Все було не однаково на Сході і Заході, я це вже помітив. Тут існували відмінності, звичайно, я побачив їх в архітектурі. Але вони дуже схожі на нас: школи, вокзали, кафе. Під час навчання й подорожей все більше приходило усвідомлення диференційованості цього регіону.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в

німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж XX століття?

– [...] Значний вплив був під час Першої світової війни: пропаганда, співпраця з МЗС. [...] В 60-70-і рр. історія була певною мірою цікава для газет та телебачення й історики виступали з інтерв'ю [...] Сучасне суспільство «очищається» від історії.

– Яку роль відігравала Східна Європа і східноєвропейська історія для формування австрійської ідентичності в XX ст.?

– У міжвоєнний період у нас були великі проблеми з австрійською ідентичністю. Вона не могла нормально функціонувати, оскільки одні хотіли реставрацію монархії Габсбургів, інші хотіли приєднання до Німецького рейху. Тільки меншість висловлювалася як проти Габсбурзької монархії, так і проти аншлюсу, за незалежну Республіку [...]

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'єктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Тут не було політичного тиску [...] Ми могли купувати російську, американську, німецьку, англійську, югославську, чехословацьку літературу [...] Але в Австрії були табузовані теми й вони більшою мірою стосувались австрійської історії[...] Наприклад, період Другої світової війни.

Розшифрування, Жана Демічева

11.

12.

13.Додаток № 6.

*14.Уривки з інтерв'ю з професором Віденського університету
Марією Вакоуніг. Записано 10.06.2010 р., м. Відень*

– Чому Ви почали займатися східноєвропейською історією? Що було основним мотивом?

– У мене не було мотивації . Це була випадковість, чиста випадковість. Так. Так. Я за народженням словенка з Австрії, з народження із задоволенням вивчала словенську мову, потім займалася середньовічною історією і пройшла спеціальний великий курс з архівної справи.

І це була випадковість: це місце було тут вільне і вимагало моїх мовних знань. Тут в мене виникло питання: що ж таке східноєвропейська історія? Це важливо, оскільки я займалася середньовіччям: Сигізмундом з Люксембургу та давньою адриатичною територією. У своїй дипломній роботі я займався дослідженням роду аріїв [...] Також я займалася історією заселення німецькомовної області в Словенії до 1941 р. [...] Завдяки моєму володінню рідною мовою для мене стало можливим все це прочитати, а пізніше також згодилося для моєї дисертації про Сигізмунда з Люксембургу [...] Це випадковість.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– При цьому я виходжу з просторових координат. Просторово Східна Європа є політичним терміном для мене. Це не просторові концепції. Ви не

повинні забувати, що Прага розташована на північ від Відня, а не в Східній Європі. Так, Відень розташований східніше ніж Прага [...] І з політичної точки зору, виходячи з історії політичного розвитку, я не бачу тут абсолютно ніякої проблеми. Вона знаходиться в східноєвропейському просторі. Найкраще, мабуть, її можна охарактеризувати в ХХ ст. за допомогою поняття комунізму, належністю до Варшавського договору. Це – те, що потрібно. З просторової точки зору Східна Європа є надзвичайно цікавою областю, якщо виходити з політичної точки зору, то практично це – «острів, що зміг залишитися» поза моральністю. Перед вами відкривається чудова картина тутешньої території: у вас є земля, у вас є гори, у вас є прекрасна природа, у вас є різноманітний географічний ландшафт. Ось так все складається зі Східною Європою, з політичним поняттям, загалом, це – складність.

Якщо Східна Європа розташовується в територіально різних культурних зонах, то вона видається складною з культурної точки зору. Вона різна [...] Ви маєте справу з різними конфесіями. І ці конфесії поділяють простір [...] Існує природне або географічне розмаїття, культурне розмаїття, і протягом зовсім короткого часу цієї довгої – довгої історії Східної Європи у вас точно є коротка історія політичного взаємозв'язку – це був комунізм. Кілька років.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Я просто думаю, що історики завжди дуже мало приділяють цьому уваги, завжди дуже мало [...] Я переконана, що історики дуже мало для цього роблять. Але в середині науки ми всі боремось з стереотипами й намагаємось їх подолати.

Додаток №7

Уривки з інтерв'ю з куратором виставки «Поліцаї в нацистській державі»
Німецького історичного музею в Берліні, доктором габілітованим Маріаною
Хаусляйтнер. Записано 03.06.2010 р., м. Берлін

***– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в
територіальному, ментальному і культурному розумінні?***

– Це є дуже диференційований простір. Як на мене, то Східна Європа розташована північніше Румунії, але за часів комунізму такої диференціації не було й весь простір соціалістичного табу позначався Східною Європою.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– В умовах протистояння був значний.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– В Німеччині в різних регіонах було різне бачення проблем східноєвропейських студій. Мюнхен був консервативним, тому ті, хто хотів писати більш актуальні теми їхали, наприклад, до Західного Берліна.

16.Додаток №8

17.Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Цюріхського університету Карстена Герке від 19.05.2011 р.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– Я (відповім – П. Б.) не тільки як історик, але й як географ. Східна Європа для мене перш за все географічно визначається як простір на схід від німецькомовної та чеськомовної Центральної Європи. В цьому ширшому розумінні Східна Європа простягається від Польщі до Уралу, вірніше (кліматично й ландшафтно) до Єнісею, але також включає Балтику, Угорщину і Румунію (таким чином басейн Дунаю). В вужчому (культурно-історичному сенсі) охоплює Східна Європа для мене східнослов'янський світ в його особливості й приналежності до православної церкви й з державно домінуючим суспільством в новий час.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Раніше швейцарські історики були антирадянсько та антикомуністично спрямованні. Після заснування кафедри та в часи перебудови СРСР сприймався диференційовано.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру,

політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– [...] Політичного тиску зверху, або спроби вплинути на навчальні чи дослідницькі програми в антикомуністичному чи антиросійському сенсі не було.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

27.

28.

29.Додаток №9

30.Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Майнцького університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011 р.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– У всіх трьох відношеннях неповторна/своєрідна частина цілої Європи, без якої нема Європи.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Як на мою думку, то вплив був і є дуже, незначний. Після Першої світової війни було дуже мало істориків, які займались Східною Європою й до того ж переважала історія Росії/СРСР. Після 1919 р. більша частина німецьких істориків не приймала до відома існування більшості нових держав між Німеччиною та Росією, не знала їх мов, на яких тільки написана їх історія і часто взагалі вважала їх тимчасовим явищем [...] Сьогодні завдяки великій кількості кафедр східноєвропейської історії стало значно більше інформації, але інтерес в суспільстві, за винятком короткого сплеску на початку 90-х рр., є незначним.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Тиск у вузькому сенсі я ніколи не відчував, але в розпал холодної війни, відносини з країнами Східної Європи зводилися значною мірою до відхилення радянської комуністичної системи і потрібно було докладати зусиль, щоб відзначити, що в країнах Східної Європи жили народи з історією, яка протягом століть мала найтісніші зв'язки з історією Центральної і Західної Європи.

– Яку роль відігравала Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької ідентичності у ХХ ст.?

– Це були неодноразові спроби наголосити на німецьких політичних, економічних та культурних досягненнях в історії східної Європи для інструменталізації творення ідентичності. Чи це дійсно впливає на почуття ідентичності широкої аудиторії, мені видається вкрай сумнівним.

31.

32.

33.

34.

35.

36.

37.

38.Додаток №10

39.Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011 р.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– З прагматичних міркувань я у викладанні та дослідженні розумів під Східною Європою – так як це поняття з XVIII ст. оформилось/утвердилось – області на схід від Німеччини, Австрії та Італії, включаючи Грецію, Туреччину й радянські регіони на схід від Уралу (відповідно й країни-наступниці). При необхідності я цей простір ще раз підрозділяв, виокремлюючи Південно-Східну Європу.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж XX століття?

– Німецькі історики і в міжвоєнний період, і після Другої світової війни мали важливий вплив на формування образу Східної Європи в суспільстві. В Швейцарії цей вплив був незначним, тому що тільки після облаштування кафедри Східної Європи в Цюріху взагалі почалися систематичні дослідження історії Східної Європи. Шляхом інтенсивної публікаційної діяльності, а також суспільної роботи почався відповідний вплив, який також не варто переоцінювати.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру,

політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– На початку моєї наукової діяльності була відчутною поляризація між представниками антикомунізму й прихильниками соціалістичної суспільної моделі. Від цього інколи виходив тиск. Але в кінцевому результаті це не завадило моїй роботі.

– Яку роль відігравала Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької/швейцарської ідентичності у ХХ ст.?

40.– Образ Східної Європи, перш за все в Німеччині і значною мірою також в Швейцарії, ідентифікувався з відсталістю, насиллям та комунізмом. Цей негативний образ сприяв тогочасній національній ідентичності.

41.

42.

43.

44.

45.

46.

47.

48.

49.Додаток №11

50.Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Мюнхенського університету Едгара Хьоша від 15.05.2010 р.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– «Ортодоксальна» Східна Європа була для мене абсолютно новим культурним світом, який я намагався зрозуміти, особливо з моїх візантійських студій.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– «Політична кон'юнктура» була помітною при виділенні фінансів. Дослідницькі гроші швидше виділялись для політично актуальних питань, ніж для «антикварних», наприклад середньовічних тем. Політичного тиску на мою наукову роботу я не відчував впродовж всієї моєї академічної кар'єри і не мав потреби від нього захищатися. Серед істориків – дослідників Східної Європи були можливими конфлікти – навколо суперечливих політичних тем – питання кордонів, вигнання, військових злочинів – тому що потужні суспільні угруповання конкурували довкола величі інтерпретацій/тлумачення.

– Яку роль відігравала Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької ідентичності у ХХ ст.?

– Під час холодної війни німецька ідентичність формувалася більше в розмежуванні з комуністичною Східною Європою. Зв'язок з Заходом і відносини з США і Францією були формуючими. Історія Східної Європи, в порівнянні з ними, була ледь інтегрована у викладання історії в школах.

51.

52.

53.

54.

55.

56.

57.

58.

59.

60.

61.

62.

63.

64.Додаток №12

65.Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Берлінського вільного університету Клауса Цернака від 18.08.2010 р.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– «Східна Європа» в моєму розумінні менше міцно/постійно обрамлений «історичний простір», ніж багатообразний/багатоманітний динамічний процес, за допомогою якого у взаємному притягуванні та відштовхуванні – грубо кажучи – некаролінська половина Європи завдяки великій подвійній колонізації (християнство і феодална система) долучилася/приєдналася/включилася до Європи.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Історично-політична програмованість зустрічається серед всіх дослідницьких напрямків історичної науки, у академічних фахових дослідників Східної Європи це найбільш яскраво виражено. Вони певною мірою мали перше і останнє слово в публічних дебатах.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Політичний дискурс східних проблем – також в історичному розумінні – скидався завжди на площадку/поле для ігор. Після XX-го з’їзду КПРС було багато ще обмежень, або навіть придушення політичної дискусії [...] Польща могла б бути спрямована після жовтня 1956 р. на шлях більшої лібералізації та плюралізації. Але робота комісії з підручників західнонімецьких і польський істориків повністю проходила під невсипучим оком партії.

66.

67.

68.

69.

70.

71.

72.

73.

74.

75.

76.

77.

78.Додаток № 13

79.Уривки з листа-відповіді професора Фрайбурзького університету Дітмара Нойтатца від 05.08.2011 р.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– Східна Європа – частина Європи, яка розташована східніше німецькомовного простору. Вона утворилась історично, але не є єдиною/цілісною. Так Польща, Богемія та Угорщина мають інші історичні коріння і традиції ніж Росія та Україна. Тому є сенс диференціювати Східно-Серединну та Східну Європу. Польща і Чехія не охоче долучались до «Східної Європи». Східна Європа у вузькому сенсі є простором, який виділяється культурою, східнослов'янсько-православно-візантійською.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Я впевнений, що вплив істориків дуже незначний порівняно з впливом політики, публіцистики, кіно. Те, що пише історик, як правило, є невідомим для широкого загалу. Таким чином історики більше мають непрямий вплив, якщо їх тези поширюються, передаються іншими медіа, наприклад, літературою.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру,

політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Я отримав вчений ступінь у 1990 р. На час, коли я почав дослідження, холодна війна минула. Я не мав політичного тиску і впливу. Але мої колеги в Росії мали й мають проблеми.

80.

81.

82.

83.

84.

85.

86.

87.

88.

89.

90.

91.

92.Додаток № 13

93.Уривки з листа-відповіді доктора габілітованого, доцента Фрайбурзького університету Гуідо Хаусманна від 28.05.2011 р.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– Я охочіше говорю про східну Європу (географічне поняття), ніж Східну Європу (політичне поняття). Раніше це було простіше: територія домінування Радянського Союзу. НДР була для мене чужа й невідома. Ми завжди їздили у відпустку до Франції, Італії чи Іспанії. Сьогодні ще є східна Європа, але неясно, що це і де розташовано.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Журналісти й політичні аналітики мали сильніший вплив. Але вони частково також обумовленні істориками. Німеччина тривалий час була російськоорієнтована, історики також.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Є «нормальний» і негативний вплив політики. На всіх історичних думках позначається політика сучасності. Це нормально. Але політичний тиск в негативному сенсі я не переживав. Я живу в ліберальному суспільстві.

– Яку роль відігравала Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької ідентичності у XX ст.?

– Я думаю, що велику роль. Західні німці з 1945 р. завжди шукали і відвідували Захід, і східна Європа була незнайомим іншим. Схід підсвідомо означав насамперед війну, Гітлера, смерть, в кожному випадку якусь неприємність.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний Державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 1235 Грушевські – історики та філологи 1830-1958

Оп. 1

- 1 спр. 413, Листи Гетша О (нім. мова), 1.10.1905-11.08.1909, 22 арк.
- 2 спр.833, Листи Шемана (нім. мова), 13.08.1908-25.11.1908, 6 арк
- 3 спр. 420, Листи Гостца, 9.12.1906-1.03.1914, 11 арк.
- 4 ф. 217, оп. 1, спр.217, арк. 1 зв.

Архів Російської академії наук

Ф. 1759, Покровский Михаил Николаевич, (1868-1932), историк, академик АН СССР (1929)

оп. 4

- 5 д. 293, Гётч Отто, профессор Берлинского университета, член Германского общества по изучению Восточной Европы, 3 письма из Берлина на нем. языке. 24 декабря 1927-5 января 1932 – 6 л.
- 6 д. 21, Письмо Гётчу Отто, профессору, члену Германского общества по изучению Восточной Европы, 1 письмо черновик, отпуск б.д. – 4 л.
- 7 д. 225, Йонас Г., д-ру, Генеральный секретарь Германского общества по изучению Восточной Европы, 2 письма на нем. языке, 7 июня 1928, 16 апреля 1930 г. - 3 л.
- 8 36, арк. Йонасу Г., д-ру, Генеральному секретарю Германского общества по изучению Восточной Европы, 3 письма на нем и рус. языках, отпуска, не позднее 16-29 июня 1928 г. – 4 л.
- 9 АРАН ф. 693. оп.4., д. 5. Письмо М.Н.Тихомирова к Винтеру Эдуарду (академик, руководитель Отдела истории немецко—славянских научных связей Немецкой академии наук в Берлине). б/д; Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>
- 10 АРАН ф. 693. оп. 4. д. 147. Письма Винтера Эдуарда (Vinter, академик, руководитель отдела истории немецко—славянских научных связей Немецкой академии наук в Берлине) к М.Н.Тихомирову. Приложено циркулярное письмо издательства истории немецко—славянских научных связей и перевод писем. 30.01.1961 г. — 22.12.1961 г. Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>
- 11 АРАН ф. 1604, оп. 4, д. 40. Письма Н.М.Дружинина Винтеру Эдуарду (академик. зав. отделом немецко—славянских связей Немецкой академии наук в Берлине). (3.10.1961 г. — 20.07.1962 г.); Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>

- 12 АРАН ф. 1604, оп. 4, д. 330 Письма и телеграммы Винтера Эдуарда (академик, зав. отделом немецко—славянских связей Немецкой Академии наук в Берлине) Н.М. Дружинину. (8.05.1961 г. — 2.07.1978г.) Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>
- 13 АРАН ф. 1604, оп. 4, д. 399. Письма и телеграммы Доннерта Эриха (Donnet Erich; профессор, доктор Института истории европейских стран народной демократии университета Карла Маркса в Лейпциге и университета Мартина Лютера в Халле) Н. М. Дружинину. (24.06.1965 г. — 12.04.1978 г.); Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>
- 14 АРАН ф.1604, оп.4, д.61. Письма Н. М. Дружинина Доннерту Эриху (профессор, доктор Института истории европейских стран народной демократии университета Карла Маркса в Лейпциге и Университета Мартина Лютера в Хале и Р.Андерсу). Совместно с Е. И. Дружининой. 12.11.1973г—21.01.1978г. Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>

Політичний архів міністерства закордонних справ Німеччини

- 15 R 65800 (1920—1932). Protokoll vom Juni 1920 – S. I—V
- 16 R 65800 (1920—1932). Einladung zum Feier des 100. Geburtstages Dosojewskis.
- 17 R 65800 (1920—1932). Brief DgzSO an das Auswärtigen Amt von 30. August 1928.
- 18 R 65800 (1920 — 1932). Vorläufigen Abkommen zwischen der wissenschaftlichen Hauptverwaltung der Georgischen sozialistischen Sowjetrepublik und DgzSO und der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft zu Berlin.
- 19 R 65800 (1920—1932). Der Brief an den Botschafter des Deutschen Reichs Herrn Dr. Dirksen von 4. Januar 1930.
- 20 R 65800 (1920—1932). Zalungen des Auswärtigen Amts für osteuropäische Organisationen. Stand von 1. Juli 1930.
- 21 R 65800 (1920—1932). Die deutsche Ausgabe russischer Historikerarbeiten und der grossen Aktenpublikation den russischen Archive über des russische Aussenpolitik.
- 22 R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Denkschrift über Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa von 7. Juli 1933.
- 23 R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Aufzeichnung. Berlin den 9. Oktober 1933
- 24 R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Vermerker zu VI W 14.07.
- 25 R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa.(в німецькому перекладі стаття Єрусалимського Судьба профессора Гетча. — Правда. — 1935. — 11 июня (№ 159).

- 26 R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Brief an Auswärtigen Amt von 25. Mai 1935.
- 27 R 65802. Osteuropa — Institut Breslau. 1927—1938. Artikel aus Zeitung «Pravo Lidu» von 25 Juli 1937
- 28 R 65802. Osteuropa—Institut Breslau. 1927—1938. Tätigkeitsbericht des Osteuropa—Institut 1937/1938 (1.IX 1937 – 28.II.1938).
- 29 R 64 346. Deutsche Wissenschaft Institut in Odessa 1943—1944
- 30 B40, № 132 (1962—1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom Oktober 1962. Betr.: Osteuropa—Institut an der Universität Freiburg (Schweiz)
- 31 B40, № 132 (1962—1966). Brief vom Bundesinstitut für Sowjetologie, den 20. Dez. 1962 an Herrn Legationsrat Pallasch, Auswärtigen Amt
- 32 B40, № 132 (1962—1966). Brief an der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern. Bonn den 11. Januar 1963. Betr.: Osteuropa—Institut an der Universität Freiburg (Schweiz).
- 33 B40, № 132 (1962—1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom 3. Juli 1959. Betr.: Stiftung «Schweizerische Osteuropa—Bibliothek» in Bern
- 34 B40, № 132 (1962—1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom 22. Februar 1962. Betr.: Sitzung des Kuratoriums der Schweizerisch—Deutschen Gesellschaft für Ostforschung.
- 35 B40, № 132 (1962—1966). Statut der «Schweizerisch—Deutschen Gesellschaft für Ostforschung» B40, № 132 (1962—1966). Schreiben von Karl—Heinz Vogt. März 1962
- 36 B40, № 132 (1962—1966). «Der klare Blick» – 1962. – 8. Februar
- 37 B40, № 132 (1962—1966). Brief von LH I Dr. Wickert an Bundesministerium für Gesamtdeutsche Frage. Bonn, den 22 April 1963.
- 38 B94, Band 1964 (1967—1972). Überblick über die Institutionen der Ostforschung in der Bundesrepublik und Ihre Zusammenarbeit mit dem Auswärtigen Amt (Stand Januar 1962).
- 39 B40, Band 40 (1961—1963). Brief vom 6.04.1962 an Dr. Birrenbach von Dr. Oskar Köhler (Herder Verlag Freiburg)
- 40 B40, Band 40 (1961—1963). Dokumentation zum Verhältnis Deutschland—Osteuropa
- 41 B40, Band 40 (1961—1963). Brief vom 4. Januar 1963 an Ministerialdirektor F. Krapf von Dr. Kurt Birrenbach.
- 42 B—40. Gründsetzfrager des Ostforschung (1960—1963). Aufzeichnung. II 3—87.00—316/63. Bonn, den 5. April 1963.
- 43 B40, №152 (1961—1968). Schreiben vom 24. August 1967. Betr.: Finanzreform. Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde B40, №169 (1968). Schnellbrief von dem Bundesminister des Innern vom 30. August 1968. Betr.: Osteuropa—Forschung
- 44 B40, №169 (1968). Vermerk vom 26. November 1968. Betr.: Bericht an den Bundestagsausschuß für Wissenschaft, Kulturpolitik und Publizistik über Osteuropaforschung.

- 45 B40, №169 (1968). Brief vom Klaus Voigdt (Redaktion «Vorwärts») an Egon Bahr vom 24. Oktober 1967.
- 46 B40, №169 (1968). Vermerk vom 7. November 1967. Betr.: Ostforschung in München
- 47 B40, №169 (1968). Vermerk vom 9. November 1967. Betr.: Ostforschung in München
- 48 B40 №169 (1968). Brief von Hans Raupach an das Auswärtige Amt (Legationsrat von Alten) vom 29. November 1967.
- 49 B40, №169 (1968). Brief vom Legationsrat von Alten an Prof. Hans Raupach vom 28. Dezember 1967
- 50 B40, №174. An das Referat II 3 A. Betr.: NDR Fernsehen 3. Programm. Bonn, den 26. März 1968
- 51 B40, №174. An Referat L4. Betr.: NDR Fernsehen 3. Programm. Bonn, den 28. März 1968. Diktirt von Alten

Архів Віденського університету

- 52 PA Hans Uebersberger. Kommissionsbericht über den Antrag auf Ernennung des Privatdozenten Dr. Hans Uebersberger zum ausserordentlichen Professor von 6 Juli 1910.
- 53 PA Hans Uebersberger. Kommissionsbericht über den Antrag auf Ernennung des ausserordentlichen Professor Dr. Hans Uebersberger zum ordentlichen Professor von 30 Juni 1914.
- 54 PA Hans Uebersberger. Bericht über Habilitation des Dr. Hans Uebersberger (12. Dezember, 1905)
- 55 PA. Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963.
- 56 PA. Martin Winkler. Lebenslauf. S. 1/045.
- 57 PA. Carl Patsch. Protokoll der Sitzung der Kommission am 3. Dezember 1920.
- 58 PA. Carl Patsch. Protokoll der Sitzung der Kommission am 13. Dezember 1920
- 59 PA. Carl Patsch. Kommissionsberichte über Wiederbesetzung der Lehrkanzler nach Prof. Jireček vom 29 Januar 1921.
- 60 PA Martin Winkler Kommissionsbericht
- 61 PA Heinrich Felix Schmid. Bericht betreffend die Lehrgebiete osteuropäische Geschichte, Südostforschung und slawische Philologie
- 62 PA Günther Stökl Lebenslauf. Vom 23.06.1950; Bericht über das Gesuch des Dr. Günter Stökl um Erteilung der Lehrbefugnis für das Fach “Osteuropäische Geschichte”
- 63 PA Günther Stökl. Bericht über das Gesuch des Dr. Günter Stökl um Erteilung der Lehrbefugnis für das Fach “Osteuropäische Geschichte”
- 64 PA Günther Stökl. Gutachten über Habilitationschrift der Dr. Günter Stökl: “Studien zur Entstehung des Kosakentums” von H.—F. Schmid.
- 65 PA Günther Stökl Bericht über die wissenschaftliche Tätigkeit des Privatdozenten an der Universität Wien Dr. Günther Stökl seit seiner (mit

Erlaß des Bundesministeriums für Unterricht Zl. 7908/III—8/49 vom 23 Februar 1949 bestätigten) Habilitation für das Fach “Osteuropäische Geschichte” von H.—F. Schmid.

Архів Австрійської академії наук

- 66 AÖAW, PA Konstantin Jireček. Biographie (April, 1892).
 67 AÖAW, PA Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963. – S. 401.
 68 AÖAW, Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr. 358, 10. Mai 1909;
 69 Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr.356, 1012;
 70 Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr.1170, 17. Dezember 1913 u. a.
 71 AÖAW, PA Konstantin Jireček Biographie von Konstantin Jireček (April, 1892).
 72 AÖAW, PA Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963. – S. 402.

Державний архів Австрії

- 73 G. 131.240- 11/4, 64, B. 131.341-1/6/64 Probleme der Ost-Forschung in Österreich und die wissenschaftliche Zusammenarbeit mit der Nachfolgestaaten v. Standpunkt der Wirtschaft und Sozialgeschichte. Bericht Uni. Prof. Dr. Alfred Hoffmann
 74 K. 25, Z.33.192-9/63 Denkschrift über die Tätigkeit und die finanzielle Lage des Forschungsinstitut für den Donaauraum
 75 Z. 66716 S. 124 Brief an Bundesminister Dr. Heinz Drimmel vom 6. Juni 1956
 76 G. 68.206-8, 56 Südostinstitut. Sonderantrag 1957 an BMFin
 77 F. 648 Seminar für osteuropäische Geschichte
 78 K. 938, F. 899 Uni Graz, Philosophische Fakultät, Matl Josef.

Особистий архів автора

- 79 Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано в м. Відень, 18.05.2010 р.
 80 Інтерв'ю з професором Гамбурзького університету Франком Гольчевські. Записано в м. Берлін, 04.06.2010 р., (розшифрування, Жана Демічева)
 81 Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Арнольдом Зуппаном. Записано в м. Відень, 25.05.2010 (розшифрування, Жана Демічева)
 82 Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Марією Вакунік Записано в м. Відень, 9.06.2010 (розшифрування 5-ти питань, Наталя Дюкова)

- 83 Інтерв'ю з куратором виставки «Поліцаї в нацистській державі» Німецького історичного музею в Берліні, доктором габлітованим Маріаною Хаусляйтнер. Записано в м. Берлін, 03.06.2010 р.
- 84 Лист—відповідь професора—емеріта Берлінського вільного університету Клауса Цернака від 18.08.2010 р
- 85 Лист професора східноєвропейської історії Цюриського університету Карстена Герке від 19.05.2011 р
- 86 Лист—відповідь професора—емеріта Майнцького університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011 р.
- 87 Лист—відповідь доктора габлітованого, доцента Фрайбурзького університету Гуідо Хаусманна від 28.05.2011 р.
- 88 Лист-відповідь професора-емеріта Майнцького університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011
- 89 Лист—відповідь професора—емеріта Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011
- 90 Лист—відповідь професора Фрайбурзького університету Дітмара Нойтатца від 05.08.2011 р.
- 91 Лист-відповідь професора-емеріта Мюнхенського університету Едгара Хьоша від 15.05.2010

Електронний каталог особистих справ професорів Ляйпцизького університету

- 92 Prof. Dr. phil. Karl Stählin // Professorenkatalog der Universität Leipzig.
Режим доступу: http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Staehlin_343/
- 93 Georg Stadtmüller // Professorenkatalog der Universität Leipzig. // http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Stadtmueller_542.pdf
- 94 Nachlass Georg Sacke - 21820
[//http://www.archiv.sachsen.de/archive/leipzig/4153_3231383230.htm](http://www.archiv.sachsen.de/archive/leipzig/4153_3231383230.htm)
- 95 Prof. Basil Spuru // Universitätsarchiv Leipzig: Professorendatenbank; DBA III, Fiche 868, 99—115 // Link: http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Spiru_1151
- 96 Erich Wilhelm Donnert. Professorenkatalog der Universität Leipzig/Catalogus Professorum Lipsensis, Herausgegeben vom Lehrstuhl für Neuere und Neueste Geschichte, Historisches Seminar der Universität Leipzig. http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Donnert_1383

Електронний каталог Єнського університету

- 97 Nachlass Prof. Dr. Hugo Preller. V Abt. XIII // <http://www.archive-in-thueringen.de/index.php?major=archiv&action=detail&object=bestand&id=23315>;

Спогади/автобіографії/ листи

- 98 Из архива на Константин Иречек : преписка с Българи : документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1917 г. / Българска Акад. на науките, Архивен ин-т ; подбрал и подготвил за печат П. Миятев. – Софiя : изд. на Българската Акад. на науките, 1959. – Т. 2. – 381 с.
- 99 Heppe H. Erinnerungen an Otto Hoetzsch [Текст] / Heppe H. // Osteuropa. — Jg.25,1975.— Heft 8/9. — S. 622—630.
- 100 Meinert H. Erinnerungen an Albert Brackmann. // Historische Zeitschrift. — 1955. — Bd. 180. — H. 3. — S. 655—656.
- 101 Schmid H.F. Autobiographie. // Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. — Bd. 2, Schlern—Schriften 69. — Innsbruck, 1951. — S. 209—224.
- 102 Interview mit Günter Mühlpfordt // Berliner Osteuropa—Info. – 1998. – №11. – S.99-101
- 103 Winter E. Mein Leben im Dienst des Völkerverständnisses. Nach Tagebuchaufzeichnungen, Briefen, Dokumenten und Erinnerungen, Bd. 1 (= Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens, Bd. 10), (Ost-)Berlin 1981
- 104 Winter E. Erinnerungen: (1945—1976) / Hg. Oberkofler G. – Frankfurt am M.— S. 80.
- 105 Winter E. Aus der Geschichte der Martin—Luther—Universität Halle im Jahre 1949. Erinnerungen. // Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Osteuropas. – 1979. – Bd. 23. – 2. – S. 131—138.

Опубликовани документи

- 106 Habilitationen und Dissertationen in Osteuropäischer Geschichte 1971—1996. // 25 Jahre Osteuropa—Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971—1996 — S.64-65.
- 107 Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost— und Südosteuropaforschung / Hrsg. Osteuropa Institut München. – München : Verlag Otto Sagner, 1967.
- 108 Lehrveranstaltungen in osteuropäische Geschichte. //25 Jahre Osteuropa—Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971—1996 — S. 86-95.
- 109 Osteuropa im Spiegel des Moskauer Sonderarchivs // Osteuropa Jg. 55. — 2005. — № 5.— S. 71.
- 110 Perl S. Verzeichnis der Dissertantinnen und Dissertanten im Fach Osteuropäische Geschichte für die Jahre 1945-2007 / Sandra Perl // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. — S. 425-434.
- 111 Suppan A. Tätigkeitsbericht des Österreichische Ost— und Südosteuropa—Institut für das Jahr 1988. //ÖOH. — 1989. Jg. 21.— Heft 1.— S. 130—155.

- 112 Suppan Arnold: Tätigkeitsbericht des Österreichischen Ost— und Südosteuropa—Instituts 1990, Wien 1991.
- 113 Verzeichnis des Dissertanten // Leitsch W. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948 / Leitsch W., Stoy M. — Wien; Köln; Graz, 1983. — S. 268—278.

Праці німецькомовних дослідників Східної Європи

- 114 Винтер Э. П. Берков и «Материалы и исследование по истории Восточной Европы» [Текст] / Э. П. Винтер ; пер. Р. Ю. Данилевского // XVIII век : [сб. ст.]. – Л., 1975. – Сб. 10 : Русская литература XVIII века и ее международные связи : памяти чл.-кор. АН СССР Павла Наумовича Беркова. – С. 49-52.
- 115 Винтер Э. Папство и царизм [Текст] / Эдуард Винтер ; пер. с нем.: Р. А. Крестьянинов, С. М. Раскина ; предисл., ред.: В. Пашуто, М. Шейман. – М. : Прогресс, 1964. – 537 с.
- 116 Каппелер А. Мала історія України [Текст] : пер. з нім. / Андреас Каппелер. – К. : К.І.С., 2007. – 264 с.
- 117 Каппелер А. Україна в німецькомовній історіографії / А. Каппелер // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 78-85.
- 118 Anderle A. Die deutsche Rapallo–Politik : deutsch–sowjetischen Beziehungen, 1922–1929 [Текст] / Alfred Anderle. – Berlin : Rütten und Loening, 1962. – 248 S. – (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichte der Völker der UdSSSR an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Serie B, 4).
- 119 Anders M. Der Einfluss der sowjetischen Politik der kollektiven Sicherheit auf die Weltvereinigung für den Frieden (RUP) 1938/39 [Текст] / M. Anders // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas – 1972. – Bd. 16/1. – S. 79-96.
- 120 Aubin H. Die Deutschen in der Geschichte des Ostens [Текст] / Hermann Aubin // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – Jg. 7 1957. – S. 512-545.
- 121 Aubin H. Geschichtlicher Aufriss des Ostraum [Текст] / Hermann Aubin.– Berlin : Hans und Hugo Verlag, 1940. – 55 S.
- 121_a Aubin H. Abendland, Reich, Deutschland und Europa [Текст] / Hermann Aubin // Schicksalsfragen der Gegenwart. Handbuch politisch—historischen Bildung / Hg. von Ministerium für Verteidigung, Innere Führung. – in 6 Bd. – Bd. 1. – Tübingen, 1957 – S. 29—63.
- 122 Aubin H. An einem neuen Anfang der Ostforschung [Текст] / Hermann Aubin // Zeitschrift für Ostforschung. – Jg. 1 1952. – S. 3-16.
- 123 Der Austroslavismus : ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas [Текст] / Hrsg. A. Moritsch. – Wien : Böhlau, 1996. – 210 S. – (Schriftenreihe des Internationales Zentrum für europäische Nationalismus- und Minderheitenforschung ; Bd. 1).

- 124 Baberowski J. Das Ende der Osteuropäischen Geschichte [Текст] : Bemerkungen zur Lage einer geschichtswissenschaftlichen Disziplin / Jörg Baberowski // Osteuropa – Jg. 48 1998, H. 8/9. – S. 784-799.
- 125 Bank Ch. Ungarn, Tirol, Tschechien und Slowakei. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit [Текст] / Bank Ch., Spät Ch. // "Zuflucht Schweiz" : der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert / hrsg. von C. Goehrke, W. G. Zimmermann ; Redaktion: Slavica Sovilj, Hans Urech. – Zürich : Verlag Hans Rohr, 1994. – S. 369-416. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 3).
- 126 Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine [Текст] : ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882-1915 / Ivan Franko ; unter Mitarbeit von O. I. Bilečkyj, I. I. Bass ; Hrsg.: E. Winter., P. Kirchner. – Berlin : Akademie-Verlag, 1963. – IX, 577 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 14).
- 127 Bernath M. Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin [Текст] / Mathias Bernath // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Werner Philipp zum 65. Geburtstag. – 1973. – Bd. 20. – S. 135-144.
- 128 Bochenski J. M. Marxismus-Leninismus : Wissenschaft oder Glaube [Текст] / Joseph Marija Bochenski. – 3. überarbeitete Aufl. – München ; Wien : Günter Olzog Verlag, 1974. – 151 S.
- 129 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 [Текст] : Unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen / P. Borowsky. – Lübeck ; Hamburg : Matthiesen, 1970. – 316 S.
- 130 Boškovska N. Die russische Frau im 17. Jahrhundert [Текст] / Nada Boškovska. – Wien : Böhlau, 1998. – 497 S. – (Beiträge zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 24).
- 131 Brackmann A. Die Anfänge der abendländischen Kulturbewegung in Osteuropa und deren Träger [Текст] / Albert Brackmann // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1938. – H. 2. – S. 185-215.
- 132 Brahm H. Chruščev erinnert sich. Die sogenannten Memorien des sowjetischen Staats- und Parteiführers [Текст] / Heinz Brahm // Österreichische Osthefte. – Jg. 15 1973, H. 4. – S. 378-391.
- 133 Brandes D. Von den Zaren adoptiert : die deutschen Kolonisten und Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien, 1751-1914 [Текст] / Detlef Brandes. – München : Oldenbourg, 1993. – X, 549 S. – (Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte ; Bd. 2).
- 134 Bretholz B. Die führenden historischen Zeitschriften in Böhmen [Текст] / B. Bretholz // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1911. – Bd. 1, H. 1. – S. 86-93.
- 135 Büchler v. O. Diktatur und Verfassungsänderung in Litauen / O. von Büchler // Osteuropa. – Jg. 4 1928, H. 3. – S. 166-170.
- 136 Cleinow G. Die Grundlagen der Nationalitätenpolitik in Russisch-Zentralasien [Текст] / Georg Cleinow // Osteuropa. – Jg. 4 1929, H. 9. – S. 559-573.

- 137 Conze W. Ostmitteleuropa [Текст] : von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert / Werner Conze ; hrsg. und mit einem Nachw. von Klaus Zernack. – München : Beck, 1992. – VIII, 264 S.
- 138 Czernowitz [Текст] : die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Hrsg. H. Heppner. – Köln : Böhlau, 2000. – X, 225 S.
- 139 Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhundert [Текст] : gesammelte Aufsätze [E. Winter zum 60. Geburtstag dargebracht] / hrsg. von Joachim Tetzner, Hans Holm Bielfeldt. – Berlin : Akademie Verlag, 1956. – IX, 708 S. – (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik ; Nr. 9).
- 140 Deutsch-sowjetische Freundschaft. Ein historischer Abriß von 1917 bis Gegenwart [Текст] / von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von Günter Gorski, Alfred Anderle, Günter Rosenfeld. – Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1975. – 407 S.
- 141 Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland [Текст] / hrsg. E. Winter. – Münster in Westfalen : Aschendorff, 1926. – 96 S. – (Deutschum und Ausland ; H. 1).
- 142 Deutschland und Polen [Текст] : Beiträge zu ihren geschichtl. Beziehgn / Hrsg. von Albert Brackmann. – München ; Berlin : Oldenbourg, 1933. – VI, 273 S.
- 143 Die dogmatischen Grundlagen der sowjetischen Philosophie (Stand 1958) [Текст] : Zusammenfassung des 'Osnowy Marksistkoj filozofii' mit Register / Hrsg. J. M. Bochenski. – Dordrecht : D. Reider Publishing Compani, 1959. – XII, 84 S. – (Sovietika. Veröffentlichungen des Ost-Europa Instituts Universität Freiburg/Schweiz ; Bd. 3).
- 144 Donnert E. Altrussisches Kulturlexikon [Текст] / Erich Donnert, Edgar Hösch. – Stuttgart : Steiner, 2009. – 248 S.
- 145 Donnert E. Iwan Grosny „der Schreckliche“ [Текст] / Erich Donnert. – Berlin : Union Verlag, 1978. – 285 S.
- 146 Donnert E. Das Kiewer Russland [Текст] : Kultur und Geistesleben vom 9. bis zum beginnenden 13. Jahrhundert / Erich Donnert. – 1. Aufl. – Leipzig ; Jena ; Berlin : Urania Verlag, 1983. – 275 S.
- 147 Donnert E. Der livländische Ordensritterstaat und Russland : die livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558-1583 [Текст] / Erich Donnert. – Berlin : Rütten und Loening, 1963. – 320 S.
- 148 Donnert E. Das Moskauer Russland [Текст] : Kultur und Geistleben im 15. und 16. Jahrhundert / Erich Donnert. – Leipzig : Koehler & Amelang, 1976. – 242 S.
- 149 Donnert E. Peter der Große : der Veränderer Rußlands [Текст] / Erich Donnert. – Göttingen ; Zurich : Muster-Schmidt, 1987. – 150 S. – (Personlichkeit und Geschichte ; 129).
- 150 Donnert E. Politische Ideologie der russischen Gesselschaft zu Beginn der Regirungszeit Katharinas II. [Текст] : Gesellschaftstheorien und Staatslehren in der Ära des aufgeklärten Absolutismus / Erich Donnert. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – VIII, 205 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 20).

- 151 Donnert E. Russland an der Schwelle der Neuzeit [Текст] : der Moskauer Staat im 16. Jahrhundert / Erich Donnert. – Berlin : Akademie Verlag, 1972. – 502 S.
- 152 Doroschenko D. Was ist osteuropäische Geschichte? (Zur Abgrenzung der ukrainischen und russischen Geschichte) [Текст] / D. Doroschenko // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N. F. – 1935. – Bd. 5. – S. 21-67.
- 153 Zur Einführung [Текст] // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1910. – Bd. 1, H. 1. – S. 1.
- 154 Eisfeld A. Die Russlanddeutschen [Текст] / Alfred Eisfeld. – Erw. und aktualisierte Neuaufl. – München : Langen Müller, 1999. – 252 S. – (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat ; Bd. 2).
- 155 Elsner L. Lieberale Arbeiterpolitik oder Modifizierung der Zwangsarbeitspolitik? [Текст] Zur Diskussion und den Erlassen über die Behandlung polnischer Landarbeiter in Deutschland 1916-17 / L. Elsner // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd 22/2. – S. 85-106.
- 155_a Europa und Russland. Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverständnisses [Текст] / Hrsg. Tschizewskij D., Groh D. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1959. – 348 S.
- 156 Fischer F. Bündnis der Eliten : zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871-1945 [Текст] / Fritz Fischer. – Düsseldorf : Droste, 1979. – 112 S.
- 157 Fischer F. Griff nach der Weltmacht : die Kriegszielpolitik des Keiserischen Deutschland, 1914-1918 [Текст] / Fritz Fischer. – 2 Aufl. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1962. – 896 S.
- 158 Fleischchaker H. 1730 : das Nachspiel der petrinischen Reform [Текст] / Hedwig Fleischchaker // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1941. – Bd. 6. – S. 201-274.
- 159 Fleischchaker H. Peter der Große [Текст] / Hedwig Fleischchaker. – Lübeck : Verlag Charles Coleman, 1936. – 64 S. – (Colemans kleine Biographien ; Bd. 66).
- 160 Fleischchaker H. Der politische Antrieb der moskauischen Kirchenreform [Текст] / Hedwig Fleischchaker // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1937. – Bd. 2. – S. 224-233.
- 161 Fleischchaker H. Russland zwischen zwei Dynastien 1598-1613 [Текст] : eine Untersuchung über die Krise in der obersten Gewalt / Hedwig Fleischchaker – Baden b. Wien : Rohrer, 1933. – 207 S.
- 162 Fleischchaker H. Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen der moskauischen Außenpolitik (14.–17. Jahrhundert) [Текст] / Hedwig Fleischchaker. – Breslau : Priebatsch, 1938. – 247 S. (2. Aufl. – Würzburg : Holzner, 1959).
- 163 Florovski A. Der Gegenstand und Inhalt der “Geschichte Russlands” oder der “russische Geschichte” [Текст] / A. Florovski // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N. F. – 1935. – Bd. 5. – S. 321-341.
- 164 Galizien um die Jahrhundertwende [Текст] : politische, soziale, kulturelle Verbindungen mit Österreich / hrsg. von K. Mack ; mit einem

- Geleitw. von Erhard Busek ; einer Einleitung von Richard Georg Plaschka. – Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1990. – 115 S. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; Bd. 16).
- 165 Zum Geleit [Текст] // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost- und Mitteleuropas. – 1956. – Bd. 1. – S. VII.
- 166 Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941 = Zgodovina nemcev na območju današnje Slovenije 1848-1941 [Текст] / hrsg. von H. Rumpel, A. Suppan. – Wien ; München : Verlag für Geschichte und Politik, 1988. – 336 S. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; Bd. 13).
- 167 Geschichte der Ukraine [Текст] / Hrsg. F. Golczewski. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. – 335 S.
- 168 Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa [Текст] : Ergebnisse einer wissenschaftlichen Tagung des J. G. Herder-Forschungsrates über die geistige Lage der ostmitteleuropäischen Völker (April 1960) / Hrsg.: Ernst Birke, Eugen Lemberg. – Marburg/Lahn : N. G. Elwert Verlag, 1961. – IX, 149 S.
- 169 Gesellschaft und Kultur Mittel-, Ost- und Südosteuropas im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert [Текст] : Festschrift für Erich Donnert zum 65. Geburtstag / Hrsg. H. Reinalter. – Frankfurt am Main ; New York : P. Lang, 1994. – 334 S.
- 170 Gestwa K. Plädoyer für selbstkritischen Denksport und eine koordinierte „Publikationsoffensive“ [Текст] : mehr osteuropäische Geschichte in die allgemeinen deutschen historischen Zeitschriften / Klaus Gestwa // Wohin steuert die Osteuropaforschung?: eine Diskussion / Hrsg.: S. Kreuzberger, I. Mannteufel, A. Steininger, J. Unser. – Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2000. – S. 80-91.
- 171 Geyer D. Der Russische Imperialismus [Текст] : Studien über den Zusammenhang von innerer und auswärtiger Politik, 1860-1914 / Dietrich Geyer. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1977. – 344 S. – (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft ; 27).
- 172 Gibt es eine tschechoslowakische Geschichte? [Текст] : Versuche einer nationalen Geschichtsintegration / H. Lemberg // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag / hrsg.: H. Lemberg; P. Nitsche; E. Oberländer. – Köln, 1977. – S. 376.
- 173 Gitermann V. Geschichte Russlands [Текст] : in 3 Bd. / Valentin Gitermann. – Hamburg : Europäische Verlagsanstalt GmbH, 1949. – Bd. 1. – 516 S. ; Bd. 2. – 540 S. ; Bd. 3. – 679 S.
- 174 Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums / C. Goehrke ; unter Mitwirkung von U. Kälin. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. – XI, 273 S. – (Erträge der Forschung ; Bd. 277).
- 175 Goehrke C. Geschichtslandschaften Europas zwischen Ost und West : Kontraste und Übergänge [Текст] / Carsten Goehrke // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1998. – Bd. 46/1. – S. 1-2.

- 176 Goehrke C. «Mein Herren und Herzensfreund» : die hochgestellte Moskowiterin nach privaten Korrespondenzen des späten 17. Jahrhundert [Текст] / Carsten Goehrke // «Primi sobran'e pestrych glav» : slavistische und slavenkundliche Beiträge für Peter Brang zum 65. Geburtstag. – Bern, 1989. – S. 655-670. – (*Slavica Helvetica* ; Bd. 33).
- 177 Goehrke C. Russischer Alltag [Текст] : eine Geschichte in neun Zeitbildern vom Frühmittelalter bis zur Gegenwart : in 3 Bd. / Goehrke Carsten. – Zürich : Chronos Verlag, 2003-2005. – Bd. 1 : Die Vormoderne. – 2003. – 471 S. ; Bd. 2 : Auf dem Weg in die Moderne. – 2003. – 547 S. ; Bd. 3 : Sowjetische Moderne und Umbruch. – 2005. – 554 S.
- 178 Goehrke C. Die Theorien über Entstehung und Entwicklung des «Mir» [Текст] / Carsten Goehrke. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1964. – 215 S.
- 179 Goehrke C. Die Witwe im alten Russland [Текст] / Carsten Goehrke C. // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1986. – Bd. 38. – S. 64-96.
- 180 Goehrke C. Zwei gegenläufige Imperien [Текст] : Russland und die Schweiz im Vergleich oder wie die Schweiz und Russland sich fanden und wieder verloren / C. Goehrke // Imperienvergleich : Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive : Festschrift für Andreas Kappeler. – Wiesbaden, 2009. – S. 511-537.
- 181 Goetz L. K. Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters [Текст] / Leopold Karl Goetz. – Hamburg : L. Friederichsen, 1916. – XV, 394 S. – (Abhandlungen des Hamburgischen Kolonialinstituts ; Bd. 37. R. A., Rechts- und Staatswissenschaften ; Bd. 6).
- 182 Goetz L. K. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius [Текст] / Leopold Karl Goetz. – Gotha : F. A. Perthes, 1897. – VIII, 272 S.
- 183 Goetz L. K. Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands = Kievo-Pecerskij Monastyr' kak Kul'turnyj Centr Domongol'skoj Rossii [Текст] / Leopold Karl Goetz. – Passau : M. Walderbauersche Buchhandlung, 1904. – XXXI, 242 S.
- 184 Goetz L. K. Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrußlands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts [Текст] / eingeleitet, übersetzt und erklärt von Leopold Karl Goetz. – Stuttgart : F. Enke, 1905. – 403 S. – (Kirchenrechtliche Abhandlungen ; H. 18-19).
- 185 Goetz L. K. Das Russische Recht (Russkaja Pravda) [Текст] / Leopold Karl Goetz. – Stuttgart : Enke, 1910-1913. – Bd. 1 : Die älteste Redaktion d. Russischen Rechtes. – ^{1910.} – 312 S. ; Bd. 2 : Die zweite Redaktion des Russischen Rechtes. – 1911. – 282 S. ; Bd. 3 : Die dritte Redaktion des Russischen Rechtes. – 1912. – 488 S. ; Bd. 4 : Die dritte Redaktion des Russischen Rechtes als literarisches Denkmal und als Rechtskunde. – 1913. – 239 S.

- 186 Goetz L. K. Slavische Philologie oder Svavische Geschichte und Landeskunde? [Текст] / Leopold Karl Goetz // Münchner Neueste Nachrichten : Beilage. – 1908. – 29. Sept. – S. 675-677.
- 187 Goetz L. K. Staat und Kirche in Altrußland [Текст] : Kiever Periode 988–1240 = Gosudarstvo i cerkov v Drevnej Rossii : Kievskij period / Leopold Karl Goetz. – Berlin : A. Dunker, 1908. – 214 S.
- 188 Goetz L. K. Volkslied und Volksleben der Kroaten und Serben [Текст] / Leopold Karl Goetz. – Heidelberg : C. Winter, 1936. – 226 s. – (Slavica ; 12).
- 189 Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914-1939 [Текст] / Frank Golczewski. – Paderborn ; München ; Wien ; Zürich : Ferdinand Schöningh, 2010. – 1085 S.
- 190 Golczewski F. Politische Konzepte des ukrainischen nichtsozialistischen Exils (Petljura – Lypynski – Donzow) [Текст] / Frank Golczewski // Ukraine : Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Hrsg.: G. Hausmann, A. Kappeler. – Baden-Baden, 1993. – S. 100-117. – (Nationen und Nationalitäten in Osteuropa ; Bd. 1).
- 191 Golczewski F. Die ukrainische und russische Emigration in Deutschland [Текст] / Frank Golczewski // Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941 : Leben im europäischen Bürgerkrieg / Hrsg. Karl Schlögel. – Berlin, 1995. – S. 77-84.
- 192 Grau C. Die Petersburger Akademie Wissenschaften in den interakademischen Beziehungen 1899-1915 [Текст] / Conrad Grau / Conrad Grau // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 51-68.
- 193 Grau C. Tatiščev und Deutschland [Текст] / Conrad Grau // Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Beiträge zur Beziehungen zwischen der deutschen und die russischen Wissenschaft und Kultur im 18. Jahrhundert / Hrsg E. Winter mit P. Berkov. – Berlin, 1958. – S. 143-149. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 1).
- 194 Grau C. Der Wirtschaftsorganisator, Staatsmann, Wissenschaftler Vasilij N. Tatiščev (1686-1750) [Текст] / Conrad Grau. – Berlin : Akademie Verlag, 1963. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 13).
- 195 Grelka F. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42 [Текст] / Frank M. Grelka. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2005. – 507 S. – (Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund ; Bd. 38).
- 196 Gross H. Die deutsch-südosteuropäischen Wirtschaftsbeziehungen [Текст] / Hermann Gross // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 13-51.
- 197 Die Große Sozialistische Oktoberrevolution und Deutschland [Текст] : in 2 Bd. / Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Sektion Geschichte ; Hrsg. : A. Anderle, E. Laboor, K. Mammach [et al.]. – Berlin : Deitz Verlag, 1967. – Bd. 1. – 638 S. ; Bd. 2. – 508 S.

- 198 Gülich W. Eröffnungsansprache : Südosteuropa zwischen Ost und West [\[Текст\]](#) / Wielhelm Gülich // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 7-12.
- 199 Halecki O. Der Begriff der osteuropäischen Geschichte [\[Текст\]](#) / Oskar Halecki // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1935. – Bd. 9 (N. F. Bd. 5), H. 1. – S. 1-21.
- 200 Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały [\[Текст\]](#) / Oskar Halecki // Biblioteka Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 1994. – T. 1. – 230 S. = Halecki O. Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas / Halecki Oskar – Salzburg, 1957.
- 201 Haller J. Die russische Gefahr im deutschen Hause [\[Текст\]](#) / Johannes Haller. – Stuttgart : Engelhorn, 1917. – 94 S. – (Die russische Gefahr ; Hft. 6).
- 202 Hanisch E. Geschichte Russlands [\[Текст\]](#) : in 2 Bd. / Erdmann Hanisch. – Freiburg, Herder, 1940-1941. – Bd. 1. – 242 S. ; Bd. 2. – 253 S.
- 203 Hanisch E. Ukrainisches [\[Текст\]](#) / Erdmann Hanisch // Jb. für Geschichte und Kultur der Slaven. – N. F. – 1925. – Bd. 1, H. 1. – S. 202-204.
- 204 Hanisch E. Vorwort [\[Текст\]](#) / Erdmann Hanisch // Jhte. für Kultur und Geschichte der Slaven.– Breslau, 1924. – Bd. 1. – [O. S.].
- 205 Haselsteiner H. Bosnien-Hercegovina [\[Текст\]](#) : Orientkrise und Südslavische Frage / Horst Haselsteiner. – Wien ; Köln ; Weimar : Boehlau, 1996. – 185 S. – (Buchreihe des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa ; Bd. 3).
- 206 Haselsteiner H. Joseph II. und die Komitate Ungarns [\[Текст\]](#) : Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus / Horst Haselsteiner. – Wien ; Köln ; Graz : H. Böhlau Nachf., 1983. – 301 S. – (Veröffentlichungen der Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; 11).
- 207 Haselsteiner H. Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus [\[Текст\]](#) / Horst Haselsteiner // Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. – Wien, 1995. – S. XIX-XXVII. – ([Zentraleuropa-Studien](#) ; Bd. 1).
- 208 Haselsteiner H. Die Serben und der Ausgleich [\[Текст\]](#) : zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860-1867 / Horst Haselsteiner. – Wien ; Köln ; Graz : Böhlau Nachfolger, 1976. – 125 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 9).
- 209 Haselsteiner H. Wehrverfassung und personelle Heeresergänzung in Ungarn zwischen Heerscherrecht und ständischen Konstitutionalismus [\[Текст\]](#) / Horst Haselsteiner // Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II : neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens, Wien, 1980. – Wien : Verlag der ÖAW, 1982. – S. 101-120.

- 210 Haumann H. Beginn der Planwirtschaft. Elektrifizierung, Wirtschaftsplanung und gesellschaftliche Entwicklung Sowjetrußland 1917-1921 [Текст] / Heiko Haumann. – Düsseldorf : Bertelsmann Universitätsverlag, 1974. – 312 S. – (Studien zur modernen Geschichte ; Bd. 15).
- 211 Haumann H. Geschichte der Ostjuden [Текст] / Heiko Haumann. – 6. Aufl. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2008. – 247 S.
- 212 Haumann H. Geschichte Russlands [Текст] / Heiko Haumann. – München : R. Piper, 1996. – 736 S. ([2., erw. Aufl.]. – Zürich : Chronos, 2003. – 568 S.)
- 213 Haumann H. Geschichte und Gesellschaftssystem der Sowjetunion [Текст] : eine Einführung / Heiko Haumann. – Köln : Kiepenheuer & Witsch, 1977. – 143 S.
- 214 Haumann H. Grundlagen der sowjetischen Wirtschaftsverfassung [Текст]: Materialien / Heiko Haumann. – Meisenheim am Glan : Hain, 1977. – 169 S. – (Hochschulschriften, Sozialwissenschaften ; Bd. 9).
- 215 Haumann H. Kapitalismus im zaristischen Staat 1906-1917 [Текст] : Organisationsformen, Machtverhältnisse und Leistungsbilanz im Industrialisierungsprozeß / Heiko Haumann. – Königstein/ Ts : Hain, 1980. – 324 S.
- 216 Haumann H. Suworow und Kosciuszko [Текст] : zwei osteuropäische «Helden» in der Schweiz / Heiko Haumann // Wider das "finstere Mittelalter" : Festschrift Werner Meyer zum 65. Geburtstag / [Red. M. Letizia Heyer-Boscardin]. – Basel, 2002. – S. 207-213. – (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters ; Bd. 29).
- 217 Hauptstädte in Südosteuropa [Текст] : Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft / Hrsg. Harald Heppner. – Wien : Böhlau, 1994. – 213 S.
- 218 Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917 [Текст] : soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches / G. Hausmann. – Stuttgart : Steiner, 1998. – 699 S.
- 219 Hedenström A. V. Zur baltische Geschichte des 19. Jahrhunderts [Текст] / A. V. Hedenström // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1912. – Bd. 2, H. 2. – S. 233-246.
- 220 Heller W. Goetz Leopold Karl [Текст] / Wolfgang Heller // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. – 2000. – Bd. 17. – S. 475-477.
- 221 Heppner H. Das Rußlandbild in der öffentlichen Meinung Österreichs, 1848-1856 [Текст] / Harald Heppner. – Graz : Hist. Inst. d. Univ. Graz, Abt. Südosteurop. Geschichte, 1975. – 262 l. – (Zur Kunde Südosteuropas ; 2, 4).
- 222 Heppner H. Vorwort [Текст] / H. Heppner // Hauptstädte in Südosteuropa : Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft. – Wien ; Köln ; Weimar, 1994. – S. 7-8.

- 223 Von dem Herausgeberkollegium [Текст] // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder. – Berlin, 1959. – Bd. 3. – S. 4-10.
- 224 Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert [Текст] : von der Epochewende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat / Friedrich Heyer. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. – 556 S.
- 225 Hoetzsch O. Begriffsbestimmung und Periodisierung der osteuropäische Geschichte [Текст] / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N. F. – 1933/1934. – Bd. 4, H. 1. – S. 88-102.
- 226 Hoetzsch O. Der deutsche Osten in Geschichte und Gegenwart [Текст] / Otto Hoetzsch // Osteuropa und Deutschen Osten : kleine Schriften zur ihrer Geschichte. – Berlin, 1934. – S. 390-431.
- 227 Hoetzsch O. Deutschland und Russland [Текст] : ein Wort zur Einführung / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – 1925/26. – H. 1. – S. 1-8. – Передрук.: Osteuropa. – Jg. 25 1975. – A 434-440.
- 228 Hoetzsch O. Die dringendste Aufgabe der Polenpolitik [Текст] : Vortrag gehalten auf dem alldeutschen Verbandstage in Wiesbaden, am 8. September 1907. / Otto Hoetzsch. – München : Lehmann, 1907. – 23 S. – (Alldeutscher Verband. Flugschriften ; H. 27).
- 229 Hoetzsch O. Zur Einführung [Текст] / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N. F. – 1931. – H. 1. – S. 1-6.
- 230 Hoetzsch O. Zur Einführung [Текст] / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1933. – Bd. 8 (N. F. Bd. 4). – H. 1. – S. 1-3.
- 231 Hoetzsch O. Die Eingliederung der osteuropäischen Geschichte in die Gesamtgeschichte nach Konzeption, Forschung und Lehre [Текст] : Vortragstext, 21. Mai 1946 / Otto Hoetzsch // [Voigt G. Otto Hoetzsch 1876-1946](#) : Wissenschaft und Politik im Leben eines deutschen Historikers / Gerd Voigt. – Berlin, 1978. – S. 340-350.
- 232 Hoetzsch O. Michael Hruschewskij [Текст] / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 10 1935, H. 4. – S. 212.
- 233 Hoetzsch O. Die innere Entwicklung Russlands seit 1905 [Текст] / Otto Hoetzsch // Russlands Kultur und Volkswirtschaft : Aufsätze und Vorträge im Auftrage der Vereinigung für staatswissenschaftliche Fortbildung zu Berlin. – Berlin, 1913. – S. 63-88.
- 234 Hoetzsch O. Katharina die Zweite von Rußland [Текст] : eine deutsche Fürstin auf dem Zarenthron des 18. Jahrhunderts / O. Hoetzsch. – 4. Aufl. – Leipzig : Koehler & Amelang, 1940. – 120 S.
- 235 Hoetzsch O. Osteuropäische Außenpolitik im Frühjahr 1935 [Текст] / Otto Hoetzsch // Osteuropa – Jg. 10 1935, H. 8. – S. 471-481.
- 236 Hoetzsch O. Die osteuropäischen Randstaaten im zehnten Jahren ihre Bestehens [Текст] / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 10. – S. 677-689.
- 237 Hoetzsch O. Die osteuropäischen Randstaaten im zehnten Jahren ihre Bestehens [Текст] / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 12. – S. 819-832.
- 238 Hoetzsch O. Polen [Текст] / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 5 1929, H. 3. – S. 157-164.

- 239 Hoetzsch O. Rußland: eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904 bis 1912 [Текст] / Otto Hoetzsch. – Berlin : G. Reimer, 1913. – XVII, 550 S.
- 240 Hoetzsch O. Russland : ein Versuch [Текст] / Otto Hoetzsch // Akademische Blätter. – 1900/1901. – № 15. – С. 79-83.
- 241 Hoetzsch O. Russland als Gegner Deutschland [Текст] / Otto Hoetzsch. – Leipzig : S. Hirzel, 1914. – 61 S. – (Zwischen Krieg und Frieden ; 6).
- 242 Hoetzsch O. Russland und Osteuropa [Текст] : Monatsübersichten / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 12. – S. 785-798.
- 243 Hoetzsch O. Russland und Osteuropa [Текст] : Monatsübersichten / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 4 1929, H. 9. – S. 593-609.
- 244 Hoetzsch O. Russland und Osteuropa [Текст] : Monatsübersichten / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 6 1930, H. 2. – S. 109-125.
- 245 Hoetzsch O. Staatenbildung und Verfassungsentwicklung in der Geschichte des germanisch.slavischen Ostens [Текст] / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1911. – Bd. 1, H. 3. – S. 364.
- 246 Hoetzsch O. Zum Andenken an den Grafen Brockdorf-Rantzau [Текст] / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 2. – S. 73-77.
- 247 Prof. Michael Hruschewskyj [Текст] : sein Leben und sein Wirken Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institus anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin/ [Ukrainisches Wissenschaftliches Institut. Berlin](#). – Berlin : Verlag der Gesellschaft der Freunde des Ukrain. Wiss. Inst., 1935. – 48 S. – (Beiträge zur Ukrainekunde ; Bd. 3).
- 248 Jablonowski H. Rußland, Polen und Deutschland [Текст] : Gesammelte Aufsätze / Horst Jablonowski ; Hrsg.: I. Jablonowski, F. Kaiser. – Köln ; Wien : Böhlau, 1972. – VIII, 458 S.
- 249 Jablonowski H. Stellungnahme der russischen Parteien zur Außenpolitik der Regierung von der russisc-englischen Verständigung bis zum Ersten Weltkrieg [Текст] / Horst Jablonowski // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland : Gesammelte Aufsätze / Hrsg.: I. Jablonowski, F. Keiser – Köln, Wien : Böhlau Verlag, 1972 – S. 93-133.
- 250 Jahn E. Wo befindet sich Osteuropa [Текст] / Egbert Jahn // Osteuropa – Jg. 40 1990, H. 5. – S. 418-440.
- 251 Jireček C. Geschichte der Bulgaren [Текст] / Constantin Josef Jirecek. – Nachdr. Der Ausg. Prag 1876. – Hildesheim ; New York : G. Olms, 1977. – XI, 586 S.
- 252 Jireček C. Geschichte der Serben [Текст] : in 2 Bd. / Constantin Josef Jirecek. – Gotha : Friedrich Andreas Perthes, 1911-1918. – Bd. 1 : Bis 1371. – XX, 442 S. ; Bd. 2, H. 1 : 1371-1537. – XVI, 288 S. – (Allgemeine Staatengeschichte ; Abt. 1 : Geschichte der europäischen Staaten ; Werk 38).
- 253 Jireček C. Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien [Текст]. Studien zur Kulturgeschichte des 13-15. Jahrhunderts / Constantin Josef

- Jirecek. – Wien : Hölder, 1912-1919. – (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse ; Bd. 56.2-3, 58.2, 64.2).
- 254 Jonas H. Die Russischer Historikerwoche und die Ausstellung „Die Geschichtswissenschaft in Sowjetrussland 1917-1927 [Текст] : Bericht / Hans Jonas // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 11. – S. 751-764.
- 255 Iskjul S. Briefe westfälischer Soldaten aus Russland in die Heimat 1812 [Текст] / S. Iskjul // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1989. – Bd. 33. – S. 245-254.
- 256 Kappeler A. Frauen in Russland 1860-1930 [Текст] / Andreas Kappeler // Die Gläserne Decke Frauen in Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa im 20. Jahrhundert / Hrsg. M. Wakounig-Insburg. – Innsbruck : StudienVerlag, 2003. – S. 12-32 – (Querschnitte ; Bd. 11).
- 257 Kappeler A. "Great Russians" and "Little Russians" [Текст] : Russian–Ukrainian Relations and Perceptions in historical Perspective / Andreas Kappeler. – Seattle : Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2003. – 72 S. – (Donald W. Treadgold papers in Russian, East European, and Central Asian Studies ; 39).
- 258 Kappeler A. Ein „kleines Volk“ von 25 Millionen : Die Ukrainer um 1900. [Текст] / A. Kappeler // Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas Festschrift für Günter Stökl zum 75. Geburtstag / Hrsg.: M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler, G. Stökl. – Stuttgart, 1991. – S. 33-42.
- 259 Kappeler A. Nationale Kommunikation unter erschwerten Bedingungen [Текст] : die Zeitschrift *Kievskaja Starina* (1882-1891/1906) als Organ der ukrainischen Nationalbewegung im Zarenreich / Andreas Kappeler // Wege des Kommunikation in der Geschichte Osteuropas. – [Köln](#) : Böhlau, 2002. – S. 81-100.
- 260 Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation [Текст] : Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine / Andreas Kappeler. – Wien ; Köln : Böhlau, 2003. – 214 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 20).
- 261 Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas [Текст] : Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag / hrsg. von M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1991 – 158 S. – (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Beiheft ; 5).
- 262 Koch H. Dem Andenken Mychjlo Hruševsky's (29. September 1866 – 25. November 1934) [Текст] / Hans Koch // Jb. für Kultur und Geschichte der Slaven. – 1935. – Bd. 11. – S. 3-10.
- 263 Koch H. Einführungsreferat [Текст] / H. Koch // Deutsch-slawische Gegenwart : Referate des Zweiten Ostseminars der Hochschule für Politische Wissenschaften München. – München : Isar Verlag, 1957. – S. 5-6.
- 264 Koch H. Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraina [Текст] / Hans Koch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 12. – S. 833-846.
- 265 Koch H. Die russische Orthodoxie im Petrinischen Zeitalter : ein Beitrag zur Geschichte westlicher Einflüsse auf das ostslawische Denken

- [Текст] / ^{Hans} Koch. – Breslau ; Oppeln : Priebatsch's Buchhandlung, 1929. – 191 S.
- 266 Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums [Текст] / Miron Korduba // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1912. – Bd. 2, H. 3. – S. 367-382.
- 267 Krupnyckyj B. (Krupnitzky) Johann Christian v. Engel und die Geschichte der Ukraine [Текст] / Borys Krupnyckyj. – Berlin, 1931. – S. 75-110. – Sonderdruck aus Abhandlungen des Ukrainisch-Wissenschaftlichen Institutes Berlin (1931, Bd. 3).
- 268 Küttler W. Forschungsaufgabe zur Geschichte der sozialistischen Länder [Текст] / W. Küttler, G. Remer // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1971. – Bd. 15/1. – S. 9.
- 269 Küttler W. Die wissenschaftliche Konzeption der osteuropäischen Geschichte im Werk der Klassiker des Marxismus-Leninismus [Текст] / W. Küttler // Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker-Gesellschaft der DDR. – Berlin, 1977. – Bd. 2. – S. 13-39.
- 270 Leibbrandt G. Politische Forderungen an die Ostwissenschaft [Текст] / Georg Leitbrandt // Ostaufgaben der Wissenschaft : Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler. – München, 1943. – S. 8.
- 271 Leitsch W. Berichte über den Moskauer Staat in italienischer Sprache aus 16. Jahrhundert [Текст] : eine quellenkritische Studie mit besonderer Berücksichtigung der italienischen Übersetzung der Moscovia Herbersteins / W. Leitsch. – Wien : Böhlau, 1993. – 186, [114] S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 15).
- 272 Leitsch W. Geschichte vom polnischen Königshof aus der Zeit um 1600 [Текст] / Walter Leitsch. – Wien : Öbv & Hpt, 1999. – 103 S.
- 273 Leitsch W. Geschichtlicher Rückblick und Situationsbericht über die Osteuropahistorie in Österreich [Текст] / Walter Leitsch // Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie : Protokoll der Historier-Fachtagung in Schlangenbad 1979 / Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde ; Hrsg. G. Stökl. – Stuttgart, 1981. – S. 77.
- 274 Leitsch W. Moskau und die Politik des Kaiserhofes im XVII. Jahrhundert [Текст]. T. 1 : 1604-1654 / Walter Leitsch. – Graz ; Köln : Hermann Böhlau, 1960. – 296 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; 4).
- 275 Leitsch W. Russland 1649-1861 [Текст] / Walter Leitsch // Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. – Stuttgart, 1993. – Bd. 4 : Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. – S. 747-790.
- 276 Leitsch W. Wann und warum verlor Krakau die Funktion einer königlichen Residenzstadt? [Текст] / W. Leitsch // Polen und Österreich im 17. Jahrhundert / hrsg. von W. Leitsch, St. Trawkowski. – Wien : Böhlau, 1999. – S. 232-260.
- 277 Lemberg H. Die politische und historische Dimension des Begriffs “Zwischeneuropa” nach dem Ersten Weltkrieg [Текст] / Hans Lemberg //

- Schwierige Nachbarschaften : die Ostpolitik der Staaten Ostmitteleuropas seit 1989. – Marburg, 2001. – S. 1-12. – (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung ; 14).
- 278 Lemke H. Die Reichsleitung und die Polen Galiziens, 1906-1910 [Текст] / H. Lemke // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 61-84.
- 279 „Der letzte Ritter und erste Bürger im Osten Europas“ : Kociuszkos, das aufständische Reformpolen und die Verbundenheit zwischen Polen und der Schweiz [Текст] / hrsg. von H. Haumann, J. Skowronek ; unter Mitarb. von Th. Held, C. Schott. – Basel : Helbing & Lichtenhahn, 1996. – XII, 377 S. – (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft ; Bd. 169; Studia Polono-Helvetica ; 3). (2. Aufl.– Basel 2000).
- 280 Mai J. Deutscher Kapitalexport nach Russland 1898 bis 1907 [Текст] / J. Mai // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution : Studien und Aufsätze / hrsg. von H. Lemke, B. Widera. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – S. 206-237. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 19).
- 281 Markert W. Geschichtsbildende Kräfte im Osten [Текст] / W. Markert // Ostaufgaben der Wissenschaft : Vorträge der Osttagung deutscher Wissenschaftler / Hrsg. vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg. – München, 1943. – S. 100-115.
- 282 Markert W. Osteuropa im deutschen Geschichtsbild [Текст] / Werner Markert // Markert W. Osteuropa und die abendländische Welt : Aufsätze und Vorträge / Werner Markert ; mit einem Geleitwort von Hans Rothfels. – Göttingen, [1966]. – S. 13-21.
- 283 Markert W. Osteuropa und die abendländische Welt [Текст] : Aufsätze und Vorträge / Werner Markert : mit einem Geleitwort von H. Rothfels. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1966. – 223 S.
- 284 Markert W. Polen und Europa [Текст] / Werner Markert // Polen : Osteuropa-Handbuch / hrsg. W. Markert. – Köln, 1959. – S. 22-32.
- 285 Markert W. Eine Politische Soziologie in Rußland [Текст] / Werner Markert // Archiv für Kulturgeschichte. – Köln ; Weimer ; Wien, 1933. – Bd. 23, H. 2. – S. 255-274.
- 286 Markert W. Rußland und die abendländische Welt : [Текст] zum Problem der Kontinuität in der russischen Geschichte [1951] / Werner Markert // Osteuropa und die abendländische Welt : Aufsätze und Vorträge. – Göttingen, 1966. – S. 61-77.
- 287 Markert W. Das Studium Osteuropas als wissenschaftliche und politische Aufgabe [Текст] / Werner Markert // Osteuropa. – 1933/34. – H. 9/4. – S. 395-401.
- 288 Marko K. Kontinent : Eingelungenes Experiment [Текст] / Kurt Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 21 1979, H. 2. – S.153-156.
- 289 Marko K. Presse-Echo und Wirklichkeit [Текст] / K. Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 8 1966, H. 1. – S. 45-47.

- 290 Marko K. Sowjetologie als Menetekel. Nachträge der Zeitgeschichte zu Alain Besançons «Umgang mit Sowjetrussen» [Текст] / Kurt Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 22 1980, H. 4. – S. 383-392.
- 291 Marko K. Stalin und kein Ende [Текст] / Kurt Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 22 1980, H. 2. – S. 131-140.
- 292 Maschke E. Die geschichtsbildenden Kräfte des Ostraumes von der Gründung des Warägerreiches ab, München 1942 [Текст] / Erich Maschke. – München 1942. – 15 S. – (Schriftenreihe zur weltanschaulichen Schulungsarbeit der NSDAP ; H. 2).
- 293 Maschke E. Roman Dmowski [Текст] / E. Maschke // Osteuropa – Jg. 10 1935, H. 7. – S. 391-410.
- 294 Maurach R. Handbuch der Sowjetverfassung [Текст] / Reinhart Maurach. – München : Isar Verlag, 1955. – 429 S. – (Veröffentlichungen (Osteuropa-Institut München) ; Bd. 14).
- 295 Mehnert K. Der Sowjetmensch [Текст] : Versuch eines Porträts nach zwölf Reise in die Sowjetunion / Klaus Mehnert. – Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, [1958]. – 499 S.
- 296 Meier F. Übervölkerung und Bodenfrage in Polen [Текст] / F. Meier // Osteuropa. – Jg. 10 1935, H. 5. – S. 268-277.
- 297 Menert K. Die russische Hochschulreform 1930 [Текст] / K. Menert // Osteuropa. – Jg. 6 1931, H. 5. – S. 258-270.
- 298 Menert K. Russlandfahrt, Herbst 1931 [Текст] / K. Menert // Osteuropa. – [Jg. 7] 1931, Hh. 2. – S. 72-85.
- 299 Peter von Meyendorff [Текст] : ein russischer Diplomat an den Höfen von Berlin und Wien : politischer und privater Briefwechsel, 1826-1863 : in 3 Bd. / Hrsg. und eingel. von Otto Hoetzsch. – Berlin : Walter De Gruyter Inc, 1923. – 404 S.
- 300 Milow C. Die ukrainische Frage 1917-1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie [Текст] / Caroline Milow. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2002. – 570 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. Reihe Geschichte ; Bd. 68).
- 301 Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts [Текст] / Hrsg.: R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan [et al.]. – Wien : Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. – XXVII, 390 S. – (Zentraleuropa-Studien ; Bd. 1).
- 302 Moeller R. Russland. Wesen und Werden [Текст] / Richard Moeller. – Leipzig : W. Goldmann, 1940. – 334 S.
- 303 Moritsch A. Agrarfrage und Agrarpolitik im Russland der Revolution [Текст] / A. Moritsch // Österreichische Osthefte : Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung. – Wien, 1980. – Bd. 22, H. 3. – S. 214-230.
- 304 Moritsch A. Landwirtschaft und Agrarpolitik in Russland vor der Revolution [Текст] / A. Moritsch. – Wien ; Köln ; Graz : Böhlau, 1986. – 257 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 12).

- 305 Mühlpfordt G. Halle und Peterburg. Begegnungen im Zeichen der Aufklärung [Текст] / Mühlpfordt Günter // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 155-172.
- 306 Naumann F. Mitteleuropa [Текст] / Naumann F. – Berlin : Georg Reimer, 1915. – VIII, 299 S.
- 307 Die neue Ukraine [Текст] : Gesellschaft, Wirtschaft, Politik 1991-2001 / Hrsg. von G. Simon. – Köln : Böhlau, 2002. – VIII, 363 S.
- 308 Neumann D. Studentinnen aus dem Russischen Reich in der Schweiz (1867-1914) [Текст] / D. Neumann – Zürich : Rohr, 1987. – 207 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 1).
- 309 Neutatz D. Die "deutsche Frage" im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien [Текст] : Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856-1914) / Dietmar Neutatz. – Stuttgart : F. Steiner Verlag, 1993. – 478 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; Bd. 37).
- 310 Neval D. Mit Atombomben bis nach Moskau [Текст] : gegenseitige Wahrnehmung der Schweiz und des Ostblock im Kalten Krieg, 1945-1968 / D. A. Neval. – Zürich : Chronos, 2003. – 722 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 8).
- 311 Niederhauser E. Maria Theresia in der ungarischen Geschichtsschreibung [Текст] / E. Niederhauser // Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II : neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder : Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens, Wien, 1980. – Wien : Verlag der ÖAW, 1982. – S. 29-42.
- 312 Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen [Текст] : Festschrift für E. Winter zum 70. Geburtstag / mit einem Geleitwort von A. P. Juškevič ; Hrsg. von W. Steinitz [u. a.] ; Redaktion: H. Mohr, C. Grau. – Berlin : Akademie-Verlag, 1966. – X, 816 S.
- 313 Osteuropa in Geschichte und Gegenwart [Текст] : Festschr. für Günther Stökl zum 60. Geburtstag / Hrsg. von H. Lemberg, P. Nitsche, E. Oberländer. – Köln ; Wien : Böhlau, 1977. – 461 S.
- 314 Pankau P. Der Kampf der UdSSR für ein System der kollektiven Sicherheit in Europa und gegen die Gefahr der faschistischen Aggression vor dem zweiten Weltkrieg [Текст] / P. Pankau // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1972. – Bd. 16/1. – S. 31-58.
- 315 Penter T. Odessa 1917 [Текст] : Revolution an der Peripherie / T. Penter. – Köln : Böhlau, 2000. – X, 469 S.
- 316 Pfitzner J. Die Geschichte Osteuropas und die Geschichte des Slawentums als Forschungsprobleme [Текст] / Josef Pfitzner // Historische Zeitschrift. – 1934. – Bd. 150. – S. 21-85.
- 317 Philipp W. Gibt es ein Gespräch zwischen Russland und Westeuropa? [Текст] : eine historische Betrachtung / W. Philipp // Die Wandlung. – 1948. – Bd. 3. – S. 441-462.

- 318 Philipp W. Historische Voraussetzungen des politischen Denkens in Russland [Текст] / W. Philipp // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1954. – Bd. 1. – S. 7-22.
- 319 Philipp W. Nationalsozialismus und Ostwissenschaften [Текст] / Philipp Werner // Universitätstage : Veröffentlichung der Freien Universität Berlin. – 1966. – S. 43-62. – Передрук: Philipp W. Nationalismus und Ostwissenschaften / Philipp Werner // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1983. – Bd. 33. – S. 286-302.
- 320 Plaschka R. G. Cattaro-Prag Revolte und Revolution [Текст] : Kriegsmarine und Heer Österreich-Ungarns im Feuer der Aufstandsbewegungen, vom 1. Februar und 28. Oktober 1918 / R. G. Plaschka. – Graz-Köln : Hermann Böhlau, 1963. – 313 S. – (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft OST ; Bd. 3).
- 321 Plaschka G. R. Innere Front [Текст] : Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918 : in 2 Bd. / G. R. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan. – München : R. Oldenbourg Verlag, 1974. – Bd. 1 : Zwischen Streik und Meuterei. – 420 S. ; Bd. 2 : Umsturz. – 420 S.
- 322 Plaschka R. G. Nationalismus Staatsgewalt Widerstand [Текст] : Aspekte Nationaler und sozialer Entwicklung in Osmittel- und Südosteuropa : Festgabe zum sechzigsten Geburtstag / R. G. Plaschka. – Wien : Verl. für Geschichte und Politik, 1985. – XIX, 495 S. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa Instituts ; Bd. 11).
- 323 Plaschka R. G. Von Palacký bis Pekař [Текст] : Geschichtswissenschaft und Nationalbewusstsein bei den Tschechen / R. G. Plaschka. – Graz, Köln, 1955. – 119 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 1).
- 324 Plaschka G. R. Die revolutionäre Herausforderung im Endkampf der Donaumonarchie [Текст] / G. R. Plaschka // Die Auflösung des Habsburgerreiches : Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum / hrsg. von G. R. Plaschka, K. Mack. – München : R. Oldenbourg, 1970. – S. 17-31. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut ; Bd. 3).
- 325 Plaschka R. G. Umwelt und Grundtendenzen der Studentenmigrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert [Текст] / R. G. Plaschka // Wegenetz europäischen Geistes II : Universitäten und Studenten : die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. – Wien : Verl. für Geschichte und Politik, 1987. – S. 11-29. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; Bd. 12).
- 326 Polen und Österreich im 17. Jahrhundert [Текст] / hg. von W. Leitsch, St. Trawkowski. – Wien : Böhlau, 1999. – 294 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 18).
- 327 Quilitzsch S. Zum Kampf der UdSSR um die Durchsetzung der Prinzipien der friedlichen Koexistenz in der Beziehungen zu den imperialistischen Hauptmächten in der Gegenwart [Текст] / S. Quilitzsch //

- Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1977. – Bd. 21/1. – S. 11-17.
- 328 Quilitzsch S. Der ukrainische Befreiungskampf im 17 Jh. [Текст] / S. Quilitzsch // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost- und Mitteleuropas. – 1956. – Bd. 1. – S. 1-38.
- 329 Ranke von L. Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535 Beigebunden [Текст] / zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber Leopold von Ranke ; mit einer Einl. und einem Reg. hrsg. von Oliver Ramonat. – [Nachdr. der Ausg. Leipzig ; Berlin, 1824]. – Hildesheim [etc.] : Olms-Weidmann, 2010. – 463, 202, [80] S.
- 330 Rauch v. G. Kozlowski als russischer gesandter in Stuttgart [Текст] : Verfassungsprobleme in Württemberg und Russland / G. von Rauch // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag. – Köln : Böhlau, 1977. – S. 117-134.
- 331 Rauch v. G. Russland: staatliche Einheit und nationale Vielfalt [Текст] : Föderalistische Kräfte und Ideen in der russischen Geschichte / Georg von Rauch. – München, 1953. – 235 S.
- 332 Der revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko, 1814-1861 [Текст] : Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und westslawischen Sprachgebiet / Hrsg.: E. Winter, G. Jarosch. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – VIII, 189 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 22).
- 333 Rhode G. Brandenburg – Preußen und die Protestanten in Polen 1640-1740. Ein Jahrhundert Preußischer Schutzpolitik für eine unterdrückte Minderheit / G. Rhode. – Breslau : Verlag von S. Hirzel in Leipzig, 1941.
- 334 Rhode G. Die Situation im polnischen Geschichtsbild und Geschichtsbewusstsein [Текст] / G. Rhode // Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa : Ergebnisse einer wissenschaftlichen tagung des J. G. Herder- Forschungstrates über die geistige Lage der Ostmitteleuropäischen Völker, April 1960 / Hrsg.: E. Birke, E. Lemberg. – Marburg/Lahn : N. G. Elwert, 1961. – S. 46-61.
- 335 Richter L. Einleitung [Текст] / L. Richter, L. Zeil // August Ludwig v. Schlözer und Russland / Hrsg. E. Winter. – Berlin, 1961. – S. 1-42. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 9).
- 336 Richter L. Leibniz und seine Russlandbild [Текст] : Festschrift der Deutschen der Wissenschaften zu Berlin zum Leibniz – Gedenktag 1946 / Liselotte Richter. – Berlin : Akademie-Verlag, 1946. – 166 S.
- 337 Roos H. Polen und Europa [Текст] : Studien zur polnischen Aussenpolitik, 1931-1939 / H. Roos. – Tübingen : Mohr, 1957. – 421 S. – (Tübinger Studien zur Geschichte und Politik ; Bd. 7).
- 338 Roos H. Polen zwischen den Weltkriegen [Текст] / H. Roos // Osteuropa-Handbuch Polen / Hrsg. von W. Markert. – Köln ; Graz, 1959. – S. 18-68.

- 339 Rosenberg A. Schlussansprache [Текст] / A. Rosenberg // Ostaufgaben der Wissenschaft : Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler. – München, 1943. – S. 144-152.
- 340 Rosenfeld G. Die Außenpolitik Deutschlands gegenüber den slawischen Staaten nach dem Ersten Weltkrieg (1918-1933) [Текст] / Rosenfeld Günter, Kalisch Johannes, Zöler Martin // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1984. – Bd. 28. – S. 9-30.
- 341 Russische und Ukrainische Geschichte vom 16.-18. Jahrhundert [Текст] / Hrsg.: R. Crummey, H. Sundhaussen, R. Vulpius. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2001. – 336 S. – (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte ; Bd. 58).
- 342 Russkaja Pravda «Das Russische Recht» [Текст] : Programm der Rheinischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Bonn / Hrsg. L. K. Goetz. – Bonn, 1909. – 39 S.
- 343 Rußland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit [Текст] : Festschrift für Walter Leitsch zum 75 / hrsg.: C. Augustynowicz, W. Leitsch. – Wien : Böhlau, 2003. – 268 S. –(Wiener Archiv für die Geschichte des Slaventums und Osteuropas ; Bd. 19).
- 344 Russland und Österreich zur Zeit der Napoleonischen Kriege [Текст] / hrsg. von A. M. Drabek, W. Leitsch, R. G. Plaschka. – Wien : Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989. – VIII, 206 S.
- 345 Salomon R. Leopold Karl Goetz (7. Okt. 1868 in Karlsruhe – 2. April 1931 in Bonn) [Текст] / R. Salomon // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – N. F. – 1931. – Bd. 5. – S. 478.
- 346 Salomon R. Zur Lage der Geschichtswissenschaft in Russland [Текст] / R. Salomon // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N. F. – 1932. – Bd. 2. – S. 385-402.
- 347 Salomon R. Zwei russische Revolutionjubiläen, 1825-1905-1925 [Текст] / R. Salomon // Osteuropa. – Jg. 1 1925/1926, H. 3. – S. 158-166.
- 348 Scheide C. Von Katharina der Großen zu Svetlana Pavlovna [Текст] : zur Entwicklung der Frauen- und Geschlechter-Geschichte in der Osteuropaforschung / C. Scheide // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. von D. Dahlmann. – Stuttgart, 2005. – S. 227-235.
- 349 Scheidegger G. Perveres Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse [Текст] / G. Scheidegger. – Zürich : Chronos, 1993. – 327 S.
- 350 Salomon R. Zwei russische Revolutionjubiläen, 1825-1905-1925 [Текст] / R. Salomon // Osteuropa. – Jg. 1 1925/1926, H. 3. – S. 158-166.
- 351 Schiemann Th. Deutschland und die große Politik anno. 1901-1908 [Текст] / Theodor Schiemann. – Berlin : Reimer, 1902-1909. – 455 S.
- 352 Schiemann Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I [Текст] / Theodor Schiemann. – Berlin : Reimer, 1904. – Bd. 1 : Kaiser Alexander I. und die Ergebnisse seiner Lebensarbeit. – 637 S.

- 353 [Schiemann Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I \[Текст\]](#) / [Theodor Schiemann. – Berlin : Reimer, 1908. – Bd. 2 : Vom Tode Alexander I. bis zur Juli-Revolution. – 521 S.](#)
- 354 [Schiemann Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I \[Текст\]](#) / [Theodor Schiemann. – Berlin : Verlag Berlin de Gruyter, 1919. – Bd. 4 : Kaiser Nikolaus vom Höhepunkt seiner Macht bis zum Zusammenbruch im Krimkriege, 1840-1855. – 435 S.](#)
- 355 [Schiemann Th. Rußland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert \[Текст\] ; in 2 Bd. / Theodor Schiemann. – Berlin : Grote, 1886-1887. – Bd. 1. – 1886. – 668 S. ; Bd. 2. – 1887. – 410 S. – \(Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen. Hauptabth. 2, Geschichte des Mittelalters ; Tl. 10\).](#)
- 356 August Ludwig v. Schlözer und Russland [Текст] / eingeleitet und unter Mitarbeit von L. Richter, L. Zeil ; Hrsg. E. Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1961. – VI, 341 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 9).
- 357 Schmid H. F. Die bedeutung des österreichischen Bildungswesens für Ost- und Südosteuropa [Текст] / H. F. Schmid // 200 Jahre Österreichische Unterrichtsverwaltung, 1760-1960 : Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht in Wien / Hrsg. Anton Kolbabeck. – Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1960. – S. 30-48.
- 358 Schmid H. F. Grundrichtungen und Wendepunkte europäischer Ostpolitik [Текст] / H. F. Schmid // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1953. – Bd. 1, H. 1. – S. 97-116.
- 359 Schmid H. F. Die Nomokanon Übersetzung des Methodius [Текст] : die Sprache der kirchenslavischen Übertragung der Synagoge des Johannes Scholasticus in 50 Titeln in der russisch-kirchen-slavischen Ust'užskaja Kormčaja aus dem XIII. Jhdt / Heinrich Felix Schmid. – Leipzig : Markert & Petters, 1922. – VIII, 120 S. – (Veröffentlichungen des Baltischen und Slavischen Instituts an der Universität Leipzig ; 1).
- 360 Schmid H. Sachsen und die polnischen Emigranten, 1831-1864 [Текст] / H. Schmid // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 43-59.
- 361 Schmid H. F. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik [Текст] : ein Programm / Heinrich Felix Schmid, Reinhold Trautmann. – Leipzig : Haessel, 1927. – 90 S. – (Slavisch-baltische Quellen und Forschungen ; H. 1).
- 362 Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland [Текст] / R. Bühler, H. Gander-Wolf, C. Goehrke, U. Rauber, G. Tschudin, J. Voegeli. – Zürich : Verlag Hans Rohr, 1985. – 519 S. – (Beiträge zur Geschichte der Russlandschweizer ; Bd. 1).
- 363 Simon G. Aktuelle Probleme der sowjetischen Nationalitätenpolitik [Текст] / G. Simon // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag. – Köln : Böhlau, 1977. – S. 268-284.
- 364 Simon G. Auf der Suche nach der «Idee für Russland» [Текст] / G. Simon // Osteuropa. – Jg. 47 1997, H. 7. – S. 1169-1190.

- 365 Simon G. Russland und die Grenzen Osteuropas [Текст] / G. Simon // Osteuropa. – Jg. 49 1999, H. 11/12. – S. 1091-1107.
- 366 Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum [Текст] : neue Forschungen zu einem komplexen Thema / hrsg. von H. Heppner. – München : R. Oldenburg, 2002. – 167 S. – (Buchreihe der Südostdeutschen historischen Kommission ; 38).
- 367 Die Sowjetgesellschaft. Studien zu ihre Geschichte und Gegenwart [Текст] / Hrsg. Günter Rosenfeld. – Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1984. – 375 S.
- 368 Die Sowjetunion : von der Oktoberrevolution bis zu Stalins Tod. Bd. 2 : Wirtschaft und Gesellschaft [Текст] / hrsg. von Helmut Altrichter, Heiko Haumann. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987. – 556 S. – (Dtv. Dokumente ; 2949).
- 369 Stadtmüller G. Geschichtliche Ostkunde [Текст] : Abriss der Geschichte des deutschen und osteuropäischen Osten / Georg Stadtmüller. – München : Bogen Verlag, 1959. – 180 S.
- 370 Stadtmüller G. Geschichte Südosteuropas [Текст] / G. Stadtmüller. – München : R. Oldenbourg, 1950. – 527 S.
- 371 Stählin K. Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart [Текст] : in 4 Bd. / Karl Stählin. – Stuttgart ; Berlin : Dt. Verl.-Anst. ; Königsberg ; Berlin : Ost-Europa-Verl., 1923-1939. – Bd. 1. – 1923. – 438 S. ; Bd. 2. – 1930. – X, 751 S. ; Bd. 3. – 1935. – X, 550 S. ; Bd. 4, T. 1-2 : Mit einem Personenverzeichnis für das Gesamtwerk. – 1939. – VIII, 1136 S.
- 372 Stählin K. Persönlichkeiten und Reformbewegungen im Zeitalter der ersten Romanows [Текст] / Karl Stählin. – Bonn ; Leipzig : K. Schroeder, 1919. – 22 S. – (Schriften zur europäischen Geschichte seit dem Mittelalter ; H. 2).
- 373 Stählin K. Russisch-Turkestan : gestern und heute [Текст] / Karl Stählin. – Königsberg ; Berlin : Ost-Europa-Verlag, 1935. – X, 56 S. – (Quellen und Aufsätze zur russischen Geschichte ; Bd. 12).
- 374 Stählin K. Die russische Revolution [Текст] / Karl Stählin // Schriften der Deutschen Gesselschaft für Politik an der Universität Halle–Wittenberg. – Bonn ; Leipzig, 1920. – H. 1. – S. 99-125.
- 375 Stählin K. Russland [Текст] / K. Stählin // Deutschland und der Friede : Notwendigkeiten und Möglichkeiten deutscher Zukunft / Hrsg. W. Goetz. – Leipzig : Teubner, 1918. – S. 238-257.
- 376 Stählin K. Russland und Europa [Текст] / Karl Stählin // Historische Zeitschrift. – 1925. – Bd. 132. – S. 197-242.
- 377 Stählin K. Jacob v. Stählin [Текст] / Karl Stählin. – Leipzig, 1920. – 48 S.
- 378 Stählin K. Über Rußland, die russische Kunst und den großen Dichter der russischen Erde [Текст] / Karl Stählin. – Heidelberg : Winter, 1913. – XV, 265 S.
- 379 Stökl G. Das Bild des Abendlandes in den altrussischen Chroniken [Текст] / Günter Stökl. – Köln : Westdeutscher Verlag, 1965. – 64 S.

- 380 Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums [Текст] / G. Stökl. – München : Isar Verlag, 1953. – 191 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropainstituts München ; Bd. 3)
- 381 Stökl G. Geschichte und Geschichtsbewusstsein in Marxismus-Leninismus [Текст] / G. Stökl // Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa : Ergebnisse einer wissenschaftlichen Tagung des J. G. Herder-Forschungsrates über die geistige Lage der ostmitteleuropäischen Völker (April 1960) / Hrsg.: E. Birke, E. Lemberg. – Marburg ; Lahn : N. G. Elwert Verlag, 1961. – 19-34.
- 382 Stökl G. Osteuropa – Geschichte und Politik [Текст] : 29. Jahresfeier am 23. Mai 1979 / Günther Stökl. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1979. – 29 S. – (Vorträge - Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften ; Geisteswissenschaften).
- 383 Stökl G. Osteuropa und die Deutschen [Текст] : Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft / Günther Stökl. – Oldenburg ; Hamburg : Stalling, 1967. – 232 S.
- 384 Stökl G. Russische Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart [Текст] / Günther Stökl. – 2., erweiterte Auflage. – Stuttgart, 1965. – 847 S. – (Kröners Taschenausgabe ; Bd. 244).
- 385 Stökl G. Sowjetrussland unter Lenin und Stalin (1917-1953) [Текст] / Günther Stökl. – München : Kopernikus-Verlag, 1963. – 104 S. – (Schriften des Arbeitskreises für Ostfragen ; Bd. 11).
- 386 Stökl G. Die Wurzeln des modernen Staates in Osteuropa [Текст] / G. Stökl // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1953. – Bd. 1. – S. 255-269.
- 387 Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost- und Südosteuropaforschung [Текст] / Osteuropa Institut München. – München : Verlag Otto Sagner, 1967. – 104 S.
- 388 Sundhaussen H. Südosteuropa und Balkan [Текст] : Begriffe, Grenze : Merkmale / H. Sundhaussen // Handbuch der Südosteuropa-Linguistik / Hrsg. U. Hinrich. – Wiesbaden, 1999. – S. 27-47.
- 389 Suppan A. Die außenpolitischen Beziehungen zwischen Prag und Wien, 1918-1938 [Текст] / A. Suppan // Prague Papers on History of International Relations. – 1999. – S. 213-286.
- 390 Suppan A. Jugoslawien und Österreich, 1918-1938 [Текст] : Außenpolitik im europäischen Umfeld, Veröffentlichungen des OSI 14 / Arnold Suppan. – Wien ; München : Verlag für Geschichte und Politik, 1996. – 1385 S.
- 391 Suppan A. Die Kroaten [Текст] / A. Suppan // Die Habsburgmonarchie, 1848-1918 / Hg.: A. Wandruszka, P. Urbanitsch. – Wien, 1980. – Bd. 3 : Die Völker des Reichs. – S. 626-733.
- 392 Suppan A. Nationale Stereotypen in der Karikatur [Текст] : Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa / A. Suppan // Probleme der Geschichte Österreichs und ihre Darstellung / Hrsg.: H. Wolfram, W. Pohl. – Wien, 1991. – S. 259-283.

- 393 Suppan A. Die österreichischen Volksgruppen [Текст] : Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20 Jahrhundert / A. Suppan. – München ; Oldenburg : Verlag für Geschichte u. Politik, 1983. – 262 S.
- 394 Suppan A. Ostmitteleuropa am Wendepunkt [Текст] : Anschluss und Anschlussfrage in Politik und öffentlicher Meinung Polens, der Tschechoslowakei, Ungarns und Jugoslawiens / A. Suppan // Die Lehre : Österreich : Schicksalslinien einer europäischen Demokratie / A. Suppan ; Hrsg. O. Karas. – Wien, 1988. – S. 155-236.
- 395 Taube M. F. Rußland und Westeuropa [Текст] : Rußlands historische Sonderentwicklung in der europäischen Völkergemeinschaft : Vortrag gehalten auf Einladung des Instituts für internationales recht der universität kiel am II februar 1927 / Michael Freiherrn von Taube. – Berlin : Georg Stilke, 1928. – 63 S. – (Institut für internationales Recht an der Universität Kiel. 1, Reihe : Vorträge und Einzelschriften ; H. 8).
- 396 Tevenar v. G. Partei und Staat in der UdSSR [Текст] / G. v. Tevenar // Osteuropa. – Jg. 10 1935, H. 5. – S. 259-267.
- 397 Thiel H. Die Mongolei [Текст] : Land, Volk und Wirtschaft der Mongolischen Volksrepublik / H. Thiel. – München, 1958. – 495 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropainstituts München ; Bd. 13).
- 398 Thiel E. Sowjet-Fernost [Текст] : eine landes- und wirtschaftskundliche Übersicht / E. Thiel. – München : Isar Verlag, 1953. – 329 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München ; Bd. 1).
- 399 Tornow S. Was ist Osteuropa? [Текст] : Handbuch der osteuropäischen Text- und Sozialgeschichte von der Spätantike bis zum Nationalstaat / S. Tornow. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2005. – 675 S. – (Slavistische Studienbücher ; N. F. ; Bd. 16).
- 400 Transformation und historisches Erbe in den Staaten des europäischen Ostens [Текст] / Hrsg.: C. Goehrke, S. Gilly – Bern : Peter Lang, 2000. – 741 S. – (Geist und Werk der Zeiten ; Bd. 93).
- 401 Trautmann R. Die Elb- und Ostseeslavischen Ortsnamen [Текст] / Reinhold Trautmann ; bearbeitet von H. Schall ; Vorbemerkung von H. H. Bielfeldt. – Berlin : Akademie-Verlag, 1948-1956. – T. 1. – 1948. – 188 S. ; T. 2. – 1949. – 120 S. ; T. 3 : Register, zugleich zu den "Slavischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins". – 1956. – 277 S. – (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philosophisch-Historische Klasse).
- 402 Trautmann R. Die slavischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins [Текст] / Reinhold Trautmann. – 2. verb. Aufl. – Berlin : Akademie-Verlag, 1950. – 175 S. – (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse ; Bd. 45, Nr. 3).
- 403 Turczynski E. Czernowitz am Pruth, Hautstadt der Bukowina [Текст] / E. Turczynski // Hauptstädte in Südosteuropa : Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft / Hrsg. von H. Heppner. – Wien, 1994. – S. 69-86.
- 404 Uebersberger H. Das deutsche Weissbuch über Polen [Текст] : Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges, Auswärtiges Amt 1939 Nr. 2 /

- H. Uebersberger. // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1939. – Bd. 4, H. 3/4 – S. 283-315.
- 404_a [Uebersberger H. Rußlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten \[Текст\] / Hans Uebersberger. – Bd. I. Bis zum Frieden von Jassy. – Stuttgart: Dt. Verl.—Anst., 1913. - S.](#)
- 405 Uhlig C. Nationale Identitätskonstruktionen für ein postsowjetischen Russland [Текст] / C. Uhlig // Osteuropa. – Jg. 47 1997, H. 12. – S. 1191-1206.
- 406 Uhlig Ch. Utopie oder Alptraum? [Текст] : Schweizer Reiseberichte über die Sowjetunion, 1917-1941 / Ch. Uhlig. – Zürich : H. Rohr, 1992. – 432 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 2).
- 407 Ukraine [Текст] : Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Hrsg.: G. Hausmann, A. Kappeler. – Baden-Baden : Nomos, 1993. – 402 S. – (Nationen und Nationalitäten in Osteuropa ; Bd. 1).
- 408 Zur Ukraine-Politik des deutschen Imperialismus [Текст] : Protokoll einer Arbeitstagung am 23.09.1967 in Berlin / Hrsg. C. Remer ; Sektion Philosophie und Geschichte der Fridrich-Schiller-Universität. – Jena : Sektion Philosophie und Geschichte der Friedrich-Schiller-Univ. – 271 S.
- 409 Valjavec F. Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur [Текст] / F. Valjavec // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 53-69.
- 410 Valjavec F. Wege und Wandlungen der deutschen Südostforschung [Текст] / Fritz Valjavec // Südost-Forschungen. – 1936. – Bd. 1. – S. 1-14.
- 411 Waurick B. Die heutige Mongolei [Текст] / Bernhard Waurick // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 3. – S. 147-148.
- 412 Wege des Kommunikation in der Geschichte Osteuropas [Текст] / hrsg. von N. Boškowska, P. Collmer, S. Gilli Mumenthaller [et al.] – Wien : Böhlau, 2002. – 525 S.
- 413 Wegenetz europäischen Geistes [Текст] : Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehung zwischen Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg.: R. G. Plaschka, K. Mack. – Wien, 1983. – 504 S. – (Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; Bd. 8).
- 414 Widera B. Die politischen Beziehungen zwischen der Rus' und Deutschland von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zum Einfall der Mongolen [Текст] / B. Widera // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution : Studien und Aufsetze / Hrsg.: Heinz Lemke, Bruno Widera. – Berlin, 1976. – S. 19-68. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 19).
- 415 Widera B. 400 Jahre politische Beziehungen zwischen der Rus' und Deutschland in der Zeit vor der Mongoleneinfall [Текст] / Bruno Widera // Ost und West in der Geschichte des Denkens : Festschrift für Eduard Winter zum 70. – Berlin, 1966. – S. 30-31. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 15).
- 416 Widera B. Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und der Kiever Rus' in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts [Текст] / B.

- Widera // Beiträge zur Geschichte zwischen dem deutschen Volk und der Völker der Sowjetunion – Berlin, 1954. – S. 3-39. – (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft ; Beiheft 1).
- 417 Winkler M. Peter Jakovlevič Čaadaev [Текст] : ein Beitrag zur russischen Geistgeschichte des 19. Jahrhunderts / Martin Winkler. – Berlin ; Königsberg : Ost-Europa-Verlag, 1927. – 106 S. – (Osteuropäische Forschungen ; N. F. ; 1927 ; № 1).
- 418 Winkler M. Gedanken über den Aufbau osteuropäischen Studien an Universität München [Текст] : Eingereicht an der Bayerischen Staatsminister für Unterricht und Kultur 1945/46 / M. Winkler // Winkler M. Zwischen Moskau und Archangelsk : meine erste Reise in der Sowjetunion im Jahre 1924 / M. Winkler. – Berlin : Edition Ost, 1996. – S. 193-193. – (Gnoscere ; Bd. 8).
- 419 Winkler M. Die Ikone als Quelle zur russischen Kulturgeschichte [Текст] / M. Winkler // Osteuropa. – [Jg. 5] 1929, H. 7/8. – S. 453-459.
- 420 Winkler M. Zarenlegende : Glanz und Geheimnis um Alexander I [Текст] / Martin Winkler. – Berlin : Frundsberg, 1941. – 291 S.
- 421 Winkler M. Zwischen Moskau und Archangelsk [Текст] : meine erste Reise in der Sowjetunion im Jahre 1924 / Martin Winkler ; (Hrgs.) und eingel. von G. und E. Voig. – Berlin : Edition Ost, 1996. – 208 S. – (Gnoscere ; Bd. 8).
- 422 Winter E. Aktuelle Bezüge der Geschichte der deutsch-slawischen Wissenschaftbeziehungen [Текст] / Eduard Winter // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution : Studien und Aufsätze / hrsg. von H. Lemke, B. Widera. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – S. 107-114. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 19).
- 423 Winter E. Bernard Bolzano, 1781-1848 [Текст] : Philosoph der deutsch-slawischen Wechselseitigkeit / E. Winter // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 9-16.
- 424 Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, 955-1939 [Текст] / Eduard Winter. – Leipzig, 1942. – 227 S.
- 425 Winter E. Euler und die Begegnung der deutschen mit der russischen Aufklärung [Текст] / Eduard Winter // Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Beiträge zur Beziehungen zwischen der deutschen und die russischen Wissenschaft und Kultur im 18. Jahrhundert / Hrsg E. Winter mit P. Berkov. – Berlin, 1958. – S. 1-18. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 1).
- 426 Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert [Текст] / Eduard Winter. – Berlin : Akademie-Verlag, 1953. – VII, 502 S. – (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Institutes für Slawistik ; № 2).
- 427 Winter E. Jurij Križanić [Текст] / Eduard Winter // Zeitschrift für Slawistik. – 1959. – Bd. 4, H. 4. – S. 625-644.

- 428 Winter E. Leben und Geschichte Entwicklung des Sozialethikers und Mathematikers Bernard Bolzano (1781-1848) [Текст] / Eduard Winter. – Halle : Max Niemeyer Verlag, 1949. – 97 S. – (Hallische Monographien, 14).
- 429 Winter E. Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle [Текст] : Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- und südslavischen Völker / Eduard Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1954. – 292 S. – (Veröffentlichungen d. Instituts f. Slawistik ; Bd. 5).
- 430 Winter E. Russland und das Papstum [Текст] / Eduard Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1960-61. – Bd. 1 : Von den Christianisierung bis zu den Anfängen Aufklärung. – 1960. – 227 S. ; Bd. 2 : Von der Aufklärung bis der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution. – 1961. – 649 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; 6).
- 431 Winter E. Russland und die slawischen Völker in der Diplomatie des Vatikans, 1878-1903 [Текст] / Eduard Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1950. – 186 S.
- 432 Winter E. Schlözer und Lomonosov [Текст] / Eduard Winter // Lomonosov Schlözer Pallas Duetsch-russische Wissenschaftsbeziehungen im 18. Jahrhundert / Hrsg.: E. Winter, K. Grau [u. a.]. – Berlin : Akademie Verlag, 1962. – S. 107-114. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 12).
- 433 Winter E. Tausend Jahre der Geisteskampf im Sudeten Raum [Текст] / Eduard Winter. – Salzburg ; Leipzig, 1938. – 442 S.
- 434 Winter E. Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland in 17. und 18. Jahrhundert [Текст] : Beiträge zur Geschichte der Tradition / E. Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1955. – 568 S. – (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik ; Bd. 7).
- 435 Winter E. Vorwort [Текст] / Eduard Winter // August Ludwig v. Schlözer und Russland / Hrsg. E. Winter. – Berlin, 1961. – S. V-VI. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 9).
- 436 Wirsing G. Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft [Текст] / Giselher Wirsing. – Jena : E. Diederichs, 1931. – 329 S.
- 437 Wirtschaft und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland [Текст] / hrsg. von D. Geyer. – Köln : Kiepenheuer und Witsch, 1975. – 412 S. – (Neue wissenschaftliche Bibliothek ; 71. Geschichte).
- 438 Witte Graf. Erinnerungen [Текст] / Graf Witte ; mit einer Einl. von Otto Hoetzsch ; Ins Dt. übertr. von Herbert v. Hoerner. – Berlin : Ullstein, 1923. – 580 S.
- 439 Zeitzeff L. Sowjetrußland als Ständestaat [Текст] / L. Zeitzeff // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 12. – S. 95-108.
- 440 Zernack K. Osteuropa [Текст] : Eine Einführung in seine Geschichte / Klaus Zernack. – München : C. H. Beck, 1977. – 167 S.
- 440_a Zernack K. Polen – Geschichte einer europäischen Nation [Текст] / Zernack K. // Liegt Polen noch in Europa. – S. 1-30.
- 441 Zimmermann W. G. Serbische und bulgarische Studenten an der Universität Zürich bis zum Ersten Weltkrieg [Текст] / W. G. Zimmermann //

Wegenetz europäischen Geistes II : Universitäten und Studenten : die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert / hrsg. von R. G. Plaschka, K. Mack. – Wien : Verl. für Geschichte und Politik, 1987. – S. 250-255.

II. ЛІТЕРАТУРА

- 442 Александров Д. А. Фритц Рингер, немецкие мандарины и отечественные ученые [Текст] / Д. А. Александров // Новое лит. обозрение. – 2002. – № 53. – С. 90-104.
- 443 Andreeva M. A. Что такое Восточная Европа и каково ее значение в изложении проф. Ярослава Бидло [Текст] / М. А. Andreeva // Bysantinoslavica. – Praha, 1937.– R. 7. – S. 27.
- 444 Артюхова Е. А. Политика СВАГ в области исторического образования (1945-1949) [Текст] / Е. А. Артюхова // Научные проблемы гуманитарных исследований. – Пятигорск, 2008. – Вып. 13. – С. 17-24. – Відом. доступні також по Інтернет: http://npgi.ru/gournal/13_2008.pdf. – Заголовок з екрану.
- 445 Барвінська П. І. Відношення нацистської Німеччини до східноєвропейських історичних студій у 1933-1935 рр. [Текст] / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. / Всеукр. громад. огр. "Українська академія наук" ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; гол. ред. В. М. Вашкевич ; В. П. Андрущенко, В. В. Кривошея [та ін.]. – К., 2009. – Вип. 26. – С. 108-115.
- 446 Барвінська П. І. Денацифікація та формування концепції східноєвропейських історичних досліджень в радянській зоні окупації Німеччини (1945-1949 рр.) [Текст] / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. / Всеукр. громад. огр. "Українська академія наук" ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; гол. ред. В. М. Вашкевич ; В. П. Андрущенко, В. В. Кривошея [та ін.]. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 159-165.
- 447 Барвінська П. І. Діяльність Ріхарда Георга Плашки на посаді генерального секретаря та президента Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи [Текст] / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. / Всеукр. громад. огр. "Українська академія наук" ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; гол. ред. В. М. Вашкевич ; В. П. Андрущенко, В. В. Кривошея [та ін.]. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 95-101.
- 448 Барвінська П. І. До питання організації східноєвропейських історичних досліджень у Третньому рейсі (1935-1945 рр.) [Текст] / П. І. Барвінська // Історичні і політологічні дослідження : зб. наук. пр. / Донец. Нац. ун-т ; гол. ред. П. В. Добров ; М. Є. Безпалов, Г. П. Єрхов, О. В. Крапівін [та ін.]. – Донецьк, 2009. – № 2 (42). – С. 274-280.

- 449 Барвінська П. Дослідження України в Німеччині та Австрії на рубежі ХХ-ХХІ ст. [Текст] / П. І. Барвінська // VII Міжнар. конгрес українців. Історія : зб. наук. ст. – К., 2008 – С. 9-17.
- 450 Барвінська П. І. Жінки в історичній науці німецькомовного простору в 30-60-ті роки ХХ століття : Хедвіга Фляйшхакер [Текст] / П. І. Барвінська // Матеріали 5-ої міжнар. конф. «Жінка в науці та освіті : минуле, сучасність, майбутнє» (3-5 листоп. 2011 р., м. Київ). – К., 2011. – С. 300-306.
- 451 Барвінська П. І. З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті [Текст] / П. І. Барвінська // Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; гол. ред. С. І. Посохов ; К. Ю. Бардола, Ю. П. Волосник, В. М. Духопельников [та ін.]. – Харків, 2009. – Вип. 12. – С. 76-83.
- 452 Барвинская П. И. Исследования Русской правды и история Киевской Руси в немецкоязычном академическом сообществе в начале ХХ в. [Текст] / П. И. Барвинская // Шабанова Анна Михайловна (1933-2006) : к 80-летию со дня рождения. – Одесса, 2012 – С. 65-73.
- 453 Барвінська П. І. Історик та політика : з життя та діяльності Ганса Уберсбергера. [Текст] / П. І. Барвінська // Інтелегенція і влада : громад.-політ. наук. зб. Сер. : Історія / гол. ред. Г. І. Гончарук ; О. А. Бачинська, Г. К. Парієнко, Л. І. Сухотеріна [та ін.]. – Одеса, 2009. – Вип. 16. – С. 170-178.
- 454 Барвінська П. І. Історія Східної Європи з перспективи німецької Швейцарії [Текст] / П. І. Барвінська // Зап. іст. ф-ту / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; гол. ред. В. Г. Кушнір ; І. С. Гребцова, О. М. Дзиговський, О. Б. Дьомін [та ін.]. – Одеса, 2009. – Вип. 20. – С. 196-213.
- 455 Барвінська П. І. Історія Чехії в інтерпретаціях істориків ФРН [Текст] / П. І. Барвінська // Чеська родина : Гусівські читання – 2010 : матеріали наук.-практ. конф. (20 жовт. 2010 р., м. Одеса) / наук. ред. Дьомін О. Б. ; редкол.: Н. В. Морозова, В. М. Фендик. – Одеса, 2010. – С. 19-30.
- 456 Барвинская П. И. Концепция Восточной Европы и славянский мир в интерпретации историков немецкоязычного пространства [Текст] : начало ХХ века / П. И. Барвинская // Менталитет славян и интеграционные процессы : история, современность, перспективы : материалы 7-ой междунар. науч. конф. (г. Гомель, 26-27 мая 2011 г.). – Гомель, 2011. – Ч. 1. – С. 85-87.
- 457 Барвінська П. І. Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці ХІХ – початку ХХІ століття [Текст] / П. І. Барвінська : монографія. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2012. – 450 с.

- 458 Барвінська П. І. Міжетнічні взаємини та мультикультуральність Північного Причорномор'я : візії німецьких дослідників [Текст] / П. І. Барвінська // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса ; Ополе ; Вроцлав, 2008. – С. 475-480.
- 459 Барвінська П. І. Німецькомовні видання кінця ХІХ – початку ХХ ст. про історію Східної Європи у фондах Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова [Текст] / П. І. Барвінська // Вісн. Одес. нац. ун-ту / Одес. нац. ун- ім. І. І. Мечникова ; гол. ред. І. М. Коваль ; наук. ред. сер. В. М. Хмарський ; М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова, О. А. Бачинська [та ін.]. – Одеса, 2010. – Т. 15, вип. 21 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 31-43.
- 460 Барвінська П. І. «Нова східна політика» Віллі Брандта та питання зміни образу Східної Європи в східноєвропейських історичних дослідженнях ФРН [Текст] / П. І. Барвінська // Нац. та іст. пам'ять : зб. наук. пр. / Укр. ін.-т нац. пам'яті ; гол. ред. В. Ф. Солдатенко ; О. Д. Бойко, Л. І. Буряк, В. М. Вашкевич [та ін.]. – К., 2012. – Вип. 5. – С. 196-205.
- 461 Барвінська П. І. Новий початок після 1945 року : з історії інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст. [Текст] / П. І. Барвінська // Вопр. герм. истории : сб. науч. тр. / Днепрпетр. гос. ун-т им. О. Гончара ; А. Айсфельд, С. И. Бобылева (отв. ред.), А. Г. Болебрух [и др.]. – Днепрпетровск, 2008. – С. 176-184.
- 462 Барвінська П. І. Одеські видання Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина) [Текст] / П. І. Барвінська // Историческая память : ист.-краевед. ежегодник / Укр. о-во охрани памятников истории и культуры, Одес. обл. орг. – Одесса, 2003. – Вып. 5. – С. 97-100.
- 463 Барвінська П. І. Особливості конструювання образу Східної Європи в академічному середовищі німецькомовних країн в останній третині ХХ ст. у баченні німецькомовних істориків [Текст] / П. І. Барвінська // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; гол. ред. сер. В. Ф. Колесник ; Б. М. Гончар, Г. Д. Казьмирчук, В. П. Капелюшний [та ін.]. – К., 2012. Вип. 111 : Історія. – С. 11-14.
- 464 Барвінська П. І. Політика «Дранг нах Остен» й організація східноєвропейських історичних досліджень у Німецькій імперії на початку ХХ ст. [Текст] / П. І. Барвінська // Наукові праці : наук.-метод. журн. / Чорном. держ. ун-т ім. П. Могилы комплексу «Києво-могил. акад.» ; Л. П. Клименко (голова ред.-видав. ради), О. П. Мещанінов, М. І. Михальченко, П. М. Тригуб (голова редкол. серії) [та ін.]. – Миколаїв, 2009. – Т. 104, вип. 91 : Історія. – С. 170-174.
- 465 Барвинская П. И. Проблемы взаимоотношений немецко-колониалов с представителями других национальностей,

- государственными структурами Российской империи и Советского Союза [Текст] : взгляд немецкой историографии / П. И. Барвинская // *Вопр. герм. истории : сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т им. О. Гончара ; А. Айсфельд, С. И. Бобылева (отв. ред.), А. Г. Болебрух [и др.]*. – Днепропетровск, 2007. – С. 310-317.
- 466 Барвинская П. И. [Рецензия] [Текст] / П. И. Барвинская // *Ab Imperio*. – 2011. – № 1. – С. 373-382. – Рец. на кн.: [Imperienvergleich](#) : Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive : Festschrift für Andreas Kappeler / hrsg von G. Hausmann, A. Rustemeyer. – [Wiesbaden](#) : [Harrassowitz](#), 2009. – VII, 542 S. –([Forschungen zur osteuropäischen Geschichte](#) ; Bd. 75).
- 467 Барвінська П. І. Створення історичного образу Східної Європи в науково-освітньому середовищі Австрії у міжвоєнний період [Текст] / П. І. Барвінська // *Іст. архів. Наукові студії : зб. наук. пр. / Чорном. держ. ун-т ім. П. Могили комплексу «Києво-могил. акад.» ; гол. ред. П. С. Сохань ; М. О. Багмет, А. І. Колісниченко, Ю. В. Котляр [та ін.]*. – Миколаїв, 2009. – Вип. 3. – С. 10-13.
- 468 Барвінська П. І. Східна політика Німецької імперії й організація східноєвропейських історичних досліджень на рубежі 19-20 ст. [Текст] / П. І. Барвінська // *Вопр. герм. истории / : сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т ; А. Айсфельд, С. И. Бобылева (отв. ред.), А. Г. Болебрух [и др.]*. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 181-188.
- 469 Барвінська П. І. Східноєвропейська історія в університетах Федеративної Республіки Німеччини у 80-ті роки ХХ ст. [Текст] / П. І. Барвінська // *Наук. вісн. : зб. наук. пр. / Одес. держ. економ. ун-т, Всеукр. асоц. молодих науковців ; редкол.: В. М. Соколов (гол. ред.), В. Л. Рябіка, Я. Г. Делієва*. – Одеса, 2009. – № 17 (95). – С. 179-191.
- 470 Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Німецькій Демократичній Республіці в 50-60-ті рр. ХХ ст. [Текст] / П. І. Барвінська // *Наук. вісн. / Одес. держ. економ. ун-т, Всеукр. асоц. молодих науковців ; редкол.: В. М. Соколов (гол. ред.), В. Л. Рябіка, Я. Г. Делієва*. – Одеса, 2009. – № 20 (98). – С. 195-204.
- 471 Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині : рецепції радянської історіографії 50-60-х рр. [Текст] / П. І. Барвінська // *Наук. вісн. : зб. наук. пр. / Одес. держ. економ. ун-т, Всеукр. асоц. молодих науковців ; редкол.: В. М. Соколов (гол. ред.), В. Л. Рябіка, Я. Г. Делієва*. – Одеса, 2008. – № 1 (57). – С. 160-168.
- 472 Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині у висвітленні радянської історіографії у 70-80-ті роки ХХ ст. [Текст] / П. І. Барвінська // *Наук. вісн. : зб. наук. пр. / Одес. держ. економ. ун-т, Всеукр. асоц. молодих науковців ; редкол.: В. М. Соколов (гол. ред.), В. Л. Рябіка, Я. Г. Делієва*. – Одеса, 2008. – № 20 (76) – С. 136-143.

- 473 Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині у 70-ті роки ХХ ст. [Текст] / П. І. Барвінська // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України : наук.-практ. зб. / гол. ред.. М. Л. Головка ; В. Г. Андрійчук, Б. І. Андрусишин, О. В. Бабкіна [та ін.]. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 177-182.
- 474 Барвінська П. І. Утвердження нової концепції східноєвропейської історії в Австрії після Другої світової війни [Текст] / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. / Всеукр. громад. огр. "Українська академія наук" ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; гол. ред. В. М. Вашкевич ; В. П. Андрущенко, В. В. Кривошея [та ін.]. – К., 2009. – Вип. 27. – С. 21-27.
- 475 Барвінська П. І. Утвердження східноєвропейської історії та її професіоналізація в університетах Федеративної Республіки Німеччини у 60-ті роки ХХ ст. [Текст] / П. І. Барвінська // Історичні і політологічні дослідження : зб. наук. пр. / Донец. Нац. ун-т ; гол. ред. П. В. Добров ; М. Є. Безпалов, Г. П. Єрхов , О. В. Крапівін [та ін.]. – Донецьк, 2008. – № 3-4 (39-40). – С. 223-229.
- 476 Барвинская П. И. Формирование новых подходов к восточноевропейским историческим исследованиям на территории Германии после Второй мировой войны (1945-1949 гг.) [Текст] / П. И. Барвинская // Актуальные проблемы в изучении и преподавании общественно-гуманитарных наук (дисциплин) : материалы 1-ой междунар. конф. (г. Витебск, 2-3 дек. 2010 г.). – Витебск, 2010. – С. 126-127.
- 477 Барвінська П. І. Формування образу Східної Європи в працях істориків Веймарської республіки [Текст] / П. І. Барвінська // Іст. панорама / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича ; наук. ред. О. І. Сич ; О. В. Добржанський , Т. В. Марусик , І. А. Піддубний [та ін.]. – Чернівці, 2009. – Вип. 9. – С. 136-149.
- 478 Барвінська П. І. Теодор Шіман – перший директор семінару східноєвропейської історії Берлінського університету [Текст] / П. І. Барвінська // Ольвійський форум- 2009 : стратегії України в геополітичному просторі : тези / Чорном. держ. ун-т ім. П. Могили комплексу «Києво-могил. акад.». – Миколаїв, 2009. – Т. 3. – С. 27-28.
- 479 Барвінська П. І. Ватрослав Ягіч й становлення східноєвропейських історичних досліджень у Віденському університеті [Текст] / П. І. Барвінська // Зап. іст. ф-ту / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; гол. ред. В. Г. Кушнір ; І. С. Гребцова, О. М. Дзиговський, О. Б. Дьомін [та ін.]. – Одеса, 2008. – Вип. 19. – С. 278-285.
- 480 Бедюрфтиг Ф. Народ без государства. Последствия поражения для Германии [Текст] / Фридемманн Бедюрфтиг // Родина : рос. ист. ил. журн. – 1995. – № 5. – С. 82-87.

- 481 Белоусова Л. Г. Швейцария в Одессе [Текст] / Л. Г. Белоусова // ДНК : информ.-аналит. журн. – 2006. – № 3(18). – С. 54-55.
- 482 Берков П. Н. Новейшие работы ученых ГДР по истории культуры и литературы [Текст] / П. Н. Берков // История СССР. – 1961 – № 4. – С. 204-209.
- 483 Берков П. Н. Новейшие работы ученых ГДР по истории русской культуры и литературы XVII и XVIII вв. [Текст] / П. Н. Берков // XVIII век : [сб. ст.] / Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом) РАН. – М. ; Л., 1958. – Сб. 3. – С. 554-558.
- 484 Бернштейн С. Б. К истории языковедения в Одессе [Текст] : материалы для биографии Ягича / С. Б. Бернштейн // Труды Одес. держ. ун-ту : зб. філол. ф-ту. – Одеса, 1940. – Т. 1. – С. 41-55.
- 485 Бестужев-Рюмин Константин Николаевич [Электронный ресурс] // Хронос : ист. энцикл. – Режим доступа: // http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/bestuzh_rum_kn.html. – Заголовок з екрану.
- 486 Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С. Й. Бобилева. – Дніпропетровськ : РВВ Дніпропетр. нац. ун-ту, 2003. – 528 с.
- 487 Богаева Н. А. Восточноевропейские исследования на Западе в оценке их авторов и организаторов [Текст] / Н. А. Богаева, В. А. Дьяков // Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США. – М. : Наука, 1989. – С. 56-67.
- 488 Богаева Н. А. Немецкое общество по изучению Восточной Европы в 1913-1939 гг. [Текст] / Н. А. Богаева // Зарубежная историография славяноведения и балканистики – М., 1986. – С. 104-131.
- 489 Бонвеч Б. Исследователь России Отто Гётч : гибкость и упорство [Текст] / Б. Бонвеч // Люди между народами. Действующие лица российско-германской истории XX в. : материалы конф. рос. и нем. историков (25-29 апр. 2009 г., Тутцинг, ФРГ). – М., 2010. – С. 227-240.
- 490 Бонвеч Б. Фриц Теодор Эпштайн – ученый и учитель [Текст] / Б. Бонвеч // Харк. історіогр. зб. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 320-330.
- 491 Бохеньский (Bochenski) Юзеф Мария [Текст] // БСЭ / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : изд-во «Сов. энцикл.», 1970. – Т. 3. – С. 607.
- 492 Бушуев С. К. Фашистская фальсификация истории [Текст] / С. К. Бушуев. – Свердловск : ОГИЗ-СВЕРДЛГИЗ, 1943. – 61 с.
- 493 Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні [Текст] / Пьотр Вандич. – К. : Критика, 2004. – 464 с.
- 494 Вебер Б. Г. Плодотворное сотрудничество историков СССР и ГДР [Текст] / Б. Г. Вебер, Д. С. Давидович // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 196-201.

- 495 Владимирский-Буданов М. Ф. [Рецензия] [Текст] / М. Ф. Владимирский-Буданов // Изв. Киев. ун-та. – 1911. – № 3. – С. 1-24. – Рец. на кн.: Goetz L. Das Russische Recht. Bd. 1 : Die älteste Redaktion des russischen Rechtes / L. Goetz. – Stuttgart, 1910. – 312 S.
- 496 Власть и общество в условиях диктатуры : исторический опыт СССР и ГДР, 1945-1965 [Текст] : материалы науч.-практ. конф. (Архангельск, 12-16 сент. 2007 г.) / Помор. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова ; сост.: Р. Ю. Болдырев, Б. Бонвеч ; отв. ред. Р. Ю. Болдырев. – Архангельск : Помор. ун-т, 2009. – 317 с.
- 497 Волгин В. П. Международный конгресс историков в Варшаве [Текст] / В. П. Волгин // Ист. сб. – М., 1934. – Вып. 1. – С. 5-24.
- 498 Восленский М. С. Организация «остфоршунга» и его место в системе боннской «психологической войны» [Текст] / М. С. Восленский // Критика западногерманского «остфоршунга». – М., 1966. – С. 91-104.
- 499 Вулф Л. Винайдення Східної Європи : Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва [Текст] / Л. Вулф ; пер. з англ.: С. Біленький, Т. Цимбал ; наук. ред. Т. Цимбал. – К. : Критика, 2009. – 592 с. – (Сер. «Критичні студії»).
- 500 Галактионов Ю. В. Денацификация в Германии после Второй мировой войны как часть «германского вопроса» и международная проблема [Текст] / Ю. В. Галактионов // Германия : история и современность : сб. ст. памяти проф. В. А. Артемова. Ч. 1 : Проблемы германской истории и историографии / ред. М. В. Кирчанов. – Воронеж, 2006. – С. 200-207.
- 501 Гвоздик Н. С. Проблемы истории советского общества в исторической литературе Германской демократической республики (1949-1969 гг.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. С. Гвоздик. – Киев, 1970. – 25 с.
- 502 Гентцен Ф.-Х. Предмет, развитие и содержание империалистического немецкого «остфоршунга» [Текст] / Ф.-Х. Гентцен // Советское славяноведение. – 1965. – № 3. – С. 25-40.
- 503 Горлова О. С. Денацификация Австрии после Второй мировой войны [Текст] : по материалам советской оккупационной зоны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / О. С. Горлова. – Тамбов, 2004. – 22 с.
- 504 Готье Ю. В. Последний том книги Теодора Шиманна о Николае I [Текст] / Ю. В. Готье // Анналы : журн. всеобщей истории, издаваемый Рос. Акад. наук. – 1924. – № 4. – С. 262-267.
- 505 Грицак Я. Ігри з кочергою : всерйоз і по-українськи [Текст] / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом : іст. есеї. – К. : Критика – 2004. – С. 247-265.
- 506 Грицак Я. Недоевропа : Західні мандрівки Східною Європою [Текст] / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2004. – С. 281-297.

- 507 Грицак Я. Передмова [Текст] / Я. Грицак // Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів, 2005. – С. IX-XII.
- 508 Грицак Я. Регіон уявний і наявний : Східна Європа на мапі цивілізацій [Текст] / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2004. – С. 298-308.
- 509 Гумбольдт В. О внутренней и внешней организации высших научных учреждений в Берлине [Текст] / Вильгельм фон Гумбольдт // Университетская идея в российской империи XV начала XX веков : Антология. – М. : РОСПЭН, 2011. – С. 510-516.
- 510 «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы, 1871-1918 гг. [Текст] / редкол.: В. К. Волков (отв. ред.), Л. И. Гинцберг, И. И. Поп [и др.] ; Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1977. – 317 с.
- 511 Демин О. Б. М.С. Воронцов и швейцарские переселенцы на юге России [Текст] / О. Б. Демин, В. Ф. Оноприенко // Воронц. сборник. – Одесса, 2008. – Вып. 1. – С. 52-65.
- 512 Дружинина Е. И. Эдуард Винтер. Галле как первый очаг германской науки о России в XVIII веке [Текст] / Е. И. Дружинина // Вопр. истории. – 1957. – № 1. – С. 165-168.
- 513 Дукмас О. Історико-політичний критерій центральноєвропейської ідентичності / О. Дукмас [Текст] // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту – 2009. – Вип. 15. – С. 217-221. – Відом. доступні також через Інтернет: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/apvvi/2009_15/dukmas.pdf.
- 514 Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века [Текст] : ист. лит. / А. С. Ерусалимский. – 2-е изд. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 607 с.
- 515 Ерусалимский А. С. Судьба профессора Гетча [Текст] / А. С. Ерусалимский // Правда. – 1935. – 11 июня (№ 159). – С. 5.
- 516 Ерусалимский А. С. Торческое сотрудничество историков Советского Союза и Германской Демократической Республики [Текст] / А. С. Ерусалимский // Коммунист. – 1958. – № 4. – С. 121-127.
- 517 Жилин П. А. Двадцатилетие комиссии историков СССР и ГДР [Текст] / П. А. Жилин // Ежегодник германской истории, 1978. – М., 1979. – С. 21-25.
- 518 Зандберг Д. Немецкие историки на службе германского империализма [Текст] / Д. Зандберг // Вопр. истории. – 1948. – № 11. – С. 92-104.
- 519 Заставенко Західнонімецький «остфоршунг» [Текст] / Заставенко // Критика западногерманского «остфоршунга» : [сб. ст.]. – М., 1966.
- 520 Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності [Текст] / Л. О. Зашкільняк. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 226 с.

- 521 Зеленов М. В. Иоганн Филипп Густав Эверс [Электронный ресурс] / М. В. Зеленов // Открытый текст : электрон. период. изд. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/history/historiografy/historians/ros/?id=473>. – Заголовок з екрану.
- 522 Зимомря М. Особистості з іменем : отець Гавриїл Костельник та Едуард Вінтер [Електронний ресурс] / М. Зимомря. – Режим доступу: <http://www.dds.edu.ua/articles/2/slovo/2005/388-kostelnyk.html>. – Заголовок з екрана.
- 523 Зимомря М. Славістична спадщина Дмитра Чижевського в інтерпретаціях Едуарда Вінтера : роль творчої взаємодії [Текст] / М. Зимомря // Волинь філологічна : текст і контекст. – Луцьк, 2008. – Вип. 6 : Польська, українська, білоруська та російська літератури в європейському контексті, ч. 1. – С. 44-55.
- 524 Зубкова Е. Ю. Общество вышедшее из войны : русские и немцы в 1945 году [Текст] / Е. Ю. Зубкова // Отечеств. история. – 1995. – № 3. – С. 90-100.
- 525 *Игрицкий Ю. Реабилитация советологии [Текст] / Ю. Игрицкий // Обществ. науки. – 1990. – № 5. – С. 169-191.*
- 526 Измайлова Н. С. История русской революции [Текст] / Н. С. Измайлова // *Анналы : журн. всеобщей истории, издаваемый Рос. Акад. наук. – Л., 1924. – № 4. – С. 335.*
- 527 Измайлова Н. С. Теодор Шиманн о предреволюционной России [Текст] / Н. С. Измайлова // *Анналы : журн. всеобщей истории, издаваемый Рос. Акад. наук. – 1923. – № 3. – С. 273-275.*
- 528 Историческая неделя в Берлине [Текст] // *Архивное дело. – 1928. – № 2. – С. 84.*
- 529 Кайт Л. Неделя советских историков в Берлине [Текст] / Л. Кайт // *Известия. – 1928. – 7 июля.*
- 530 Каппелер А. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907-1945 рр.) [Текст] / А. Каппелер // *Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції співробітництва : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Відень ; К., 2005. – С. 122-134.*
- 531 Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади [Текст] / Кісь О. // *Україна модерна – 2007. – Ч. 11. – С. 7-21.*
- 532 Кизеветтер А. Новая книга по истории царствования императора Николая I [Текст] / А. Кизеветтер // *Голос минувшего. – 1913. – № 9. – С. 295-299.*
- 533 Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования [Текст] / Ковальченко И. Д.. – М., 1987.
- 534 Козелик Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу [Текст] : пер. з нім. / Райнгарт Козелик. – К. : Дух і літера, 2005. – 380 с.
- 535 Кокиев Б. Д. Об одной фашистской фальсификации истории [Текст] / Б. Д. Кокиев // *Ист. журн. – 1944. – № 2-3. – С. 43-47.*

- 536 Кордуба М. [Рецензія] [Текст] / М. Кордуба // Зап. наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – 1899. – Т. 27. – С. 4-7 (Бібліографія). – Рец. на кн.: Goetz L. K. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyryllus) und Methodius, quellenmässig untersucht und dargestellt / L. K. Goetz. – Gotha, 1897. – VIII, 272 S.
- 537 Коршунов Ю. М. Оккупационная политика Великобритании в Германии, 1945-1949 г. [Текст] : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ю. М. Коршунов. – М., 2004. – 27 с.
- 538 *Критика западногерманского «остфоришунга» [Текст] : [сб. ст.] / под ред. И. Минца. – М. : Наука, 1966. – 320 с.*
- 539 Кубанова М. Н. Россия и Швейцария на стыке веков (конец XVIII – начало XIX) [Електронний ресурс] / М. Н. Кубанова. – Режим доступу: http://www.history.vuzlib.net/book_o064_page_63.html. – Заголовок з екрана.
- 540 Кузьміна І. Погляд «Нової Європи» : українське національне питання під час Першої світової війни [Текст] / І. Кузьміна // Вісн. Львів. ун-ту. – 2009. – С. 207-212. – (Сер. : Журналістика ; вип. 32).
- 541 Куманев В. А. 10-летие комиссии историков СССР и ГДР [Текст] / В. А. Куманев // Вестн. АН СССР. – 1968. – № 1. – С. 96-97.
- 542 Кундера М. Трагедія Центральної Європи [Електронний ресурс] / М. Кундера // «Ї» : незалежний культурол. часопис. – Львів, 1995. – № 6. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>. – Заголовок з екрана.
- 543 Кураєв О. О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна, 1843-1914 [Текст] / О. О. Кураєв // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С. 43-61.
- 544 Кучер В. І. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені [Електронний ресурс] / В. І. Кучер // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: <http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2006-1/06kvinib.html>. – Заголовок з екрана.
- 545 Круус Х. Х. Э. Доннерт. Ливонское орденское государство и Россия. Ливонская война и балтийский вопрос в европейской политике 1558-1583 годов [Текст] / Х. Х. Круус // Вопросы истории. – 1965. – № 1. – С. 174-177.
- 546 Левандовський В. Україна та Східна Європа в європейській політичній літературі другої половини XIX ст. [Текст] / В. Левандовський // Політолог. читання. – 1993. – № 1. – С. 142–183.
- 547 Лисяк-Рудницький І. Історичні есе [Текст] : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; відп. ред. Ф. Сисин ; упоряд. Я. Грицак. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 531 с.
- 548 Машкин М. Н. К 100-летию со дня рождения Отто Гетча [Текст] / М. Н. Машкин // Ежегодник германской истории, 1976. – М., 1977. – С. 319-326.

- 549 Медведев С. О формировании образа России в Германии накануне Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / С. О. Медведев // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. : История, политология, социология. – 2009. – № 1. – С. 51-58. – Режим доступа: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2009/01/2009-01-08.pdf>. – Заголовок з екрана.
- 550 Мельников І. П. Німецька Демократична Республіка – оплот миру в центрі Європи [Текст] / І. П. Мельников. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 84 с.
- 551 Мерцалов А. Н. Западногерманские историки и мемуаристы о Второй мировой войне [Текст] / А. Н. Мерцалов // Вопр. истории. – 1969. – № 11. – С. 78-92.
- 552 Міддель М. Плюралізм чи гомогенність? Історична наука в НДР [Текст] / М. Міддель // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 84-100.
- 553 Миллер А. Тема Центральной Европы : история, современные дискурсы и место в них России [Электронный ресурс] / А. Миллер // Новое лит. обозрение. – 2001. – № 54. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>. – Заголовок з екрана.
- 554 Милюкова В. И. Конференция историков СССР и ГДР [Текст] / В. И. Милюкова // Новая и новейшая история. – 1969. – № 5. – С. 177-179.
- 555 Минц И. Марксисты на исторической неделе в Берлине и 6-м Международном конгрессе историков в Осло [Текст] / И. Минц // Историк-марксист – 1928. – № 9. – С. 84-88.
- 556 Минц И. И. Фальсификация истории советской эпохи в литературе «остфоршеров» [Текст] / И. И. Минц, А. Е. Иоффе // Критика западногерманского «остфоршунга» : [сб. ст.]. – М., 1966. – С. 5-22.
- 557 Мороховський Ю. П. Форпост соціалізму в Центральній Європі [Текст] : до 15-річчя НДР : стенограма лекції, прочитаної в серпні 1964 р. у Центральному лекторії м. Вінниці / Ю. П. Мороховський. – К. : Знання, 1964. – 48 с.
- 558 Мыльников А. С. Славяноведение и балканистика в Австрии : некоторые вопросы организации исторических исследований [Текст] / А. С. Мыльников // Славяноведение и балканистика за рубежом : [сб. ст.]. – М., 1980. – С. 116-128.
- 559 Мыльников А. С. Статьи по русской, польской и германской истории [Текст] / А. С. Мыльников // История СССР. – 1957. – № 6. – С. 179-180.
- 560 Мюллер Г. Бастион социализма [Текст] : 20 Германской Демократической Республике : пер. с нем. / Г. Мюллер, К. Райсиг ; вступ. ст. Б. Потаповского. – М. : Прогресс, 1969. – 343 с.
- 561 Нагірний М. Рецензія [Електронний ресурс] / Маркіян Нагірний. – Режим
доступу:

- http://www.anthropos.net.ua/jspui/bitstream/123456789/2491/1/702-709_Naгipний_M.pdf. – Заголовок з екрана. – Рец. на кн.: Рудницький Л. Іван Франко і німецька література / Л. Рудницький. – 2-е вид. уточнене, розширене. – Львів, 2002. – 238 с. – (Українознавча бібліотека НТШ ; Число 10).
- 562 Неймарк Н. Вопрос о Тюльпанове, или кто определял политику в Советской зоне оккупации в Германии [Текст] / Н. Неймарк // Холодная война : новые подходы, новые документы. – М., 1995. – С. 207-239.
- 563 Нойман И. Использование «Другого» Образы Востока в формировании европейских идентичностей [Текст] / И. Нойман ; пер. с англ.: В. Б. Литвинова, И. А. Пильщикова ; предисл. О. И. Миллера. – М. : Новое изд-во, 2004. – 336 с.
- 564 Носова Г. Образ історичний [Текст] / Г. Носова // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін.т – К. : Вища школа, 2002. – С. 271-272.
- 565 Павленко О. В. Австрийский вопрос в холодной войне (1945-1955 гг.) [Текст] / О. В. Павленко // Новый исторический вестник. – 2000. – № 1. – С. 247-295.
- 566 Принс Г. Усна історія [Текст] / Принс Г. // Нові підходи до історіописання /за ред. П. Берка – К. : Ніка, 2010. - С. 145-186.
- 567 Патрушев А. И. Политическая деятельность немецких историков в годы первой мировой войны [Текст] / А. И. Патрушев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8, История. – 1986. – № 1. – С. 39-49.
- 568 Пашуканис Е. Б. Неделя советских историков в Берлине [Текст] / Е. Б. Пашуканис // Вестн. коммунист. акад. – 1929. – № 30. – С. 58-61.
- 569 Пашуто В. Предисловие [Текст] / В. Пашуто, М. Шейман // Винтер Э. Папство и царизм / Э. Винтер ; пер. с нем.: Р. А. Крестьянинов, С. М. Раскина ; предисл., ред.: В. Пашуто, М. Шейман. – М. : Прогресс, 1964. – С. 5-18.
- 570 Пашуто В. Т. Против фальсификации истории нашей Родины немецкими реваншистами [Текст] / В. Т. Пашуто, В. И. Салов, А. Л. Хорошкевич. – М. : Знание. – 32 с.
- 571 Пашуто В. Т. Так называемое “изучение Востока” – идеология западногерманского реваншизма [Текст] / В. Т. Пашуто // Вопр. истории. – 1959. – № 3. – С. 60-76.
- 572 Петряев К. Д. Мифы и действительность в “критическом пересмотре прошлого” [Текст] : очерки буржуазной историографии ФРГ / К. Д. Петряев. – Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1969. – 248 с.
- 573 Пипер Э. Альфред Розенберг : расовая идеология войны против славянских народов [Текст] / Э. Пипер // Люди между народами. Действующие лица российско-германской истории XX в. : материалы конф. рос. и нем. историков (25-29 апр. 2009 г., Тутцинг, ФРГ). – М., 2010. – С. 87-96.

- 574 Піх О. До джерел науково-бібліографічної діяльності Мирона Кордуби [Текст] / О. Піх // Вісн. Львів. ун-ту. – 2007. – С. 158-171. – (Сер. : Книгознавство ; вип. 2).
- 575 Погребенник Я. М. Шевченко німецькою мовою [Текст] : [творчість поета в історії німецько-українських літературних зв'язків другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.] / Я. М. Погребенник. – К. : Наук. думка, 1973. – 299 с.
- 576 Покровский В. С. Договор Великого Новгорода с Готландом и немецкими городами 1189-1195 гг. как памятник международного права [Електронний ресурс] / В. С. Покровский. – Режим доступу: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1127902>. – Заголовок з екрана.
- 577 Политика СВАГ в области культуры, науки и образования [Текст] : цели, методы, результаты, 1945-1949 : сб. док. / под ред.: Н. Тимофеева, Я. Фойтцик, Х. Меллер, А. Чубарьян ; сост.: Н. Тимофеева, Я. Фойтцик. – М. : Рос. полит. энцикл., 2006. – 976 с. – (Советская военная администрация в Германии, 1945-1949).
- 578 Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах : из истории Новороссийского университета [Текст] / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 533 с.
- 579 Попруженко М. [Рецензия] [Текст] / М. Попруженко. – [Б. м., б. г.]. – 3 с. – Рец. на кн.: Jireček C. *Geschichte der Serben. Bd. 1 (Bis 1371)* / Constantin Jireček. – Gotha : F. A. Perthes, 1911. – 442 S. – (Allgemeine Staatengeschichte. Abt. 1 : Geschichte der Europäischen Staaten).
- 580 Посохов С. Університет як тип інтелектуального співтовариства : міркування про “університетський дух” [Текст] / С. Посохов // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 125-137.
- 581 Посохов С. Образ [Текст] / Посохов С. // І-90 Історіографічний словник / За ред. С. І. Посохова. – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 179-182.
- 582 Против фашистской фальсификации истории [Текст] : сб. ст. / ред. кол.: Е. В. Тарле, А. В. Ефимов, А. В. Мишулин [и др.] ; под ред. Ф. И. Нотовича. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1939. – 447 с.
- 583 Равнюшкин А. В. Осуществление Потсдамских соглашений в английской оккупационной зоне Германии, 1945-1949 [Текст] : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / А. В. Равнюшкин. – Екатеринбург, 2007. – 26 с.
- 584 Рарова А. В. Ханс Йоахим Торке (1938-2000 гг.) и традиции Берлинской школы исторической русистики [Текст] : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / А. В. Рарова. – СПб., 2010. – 24 с.
- 585 Рингер Ф. Закат немецких мандаринов : Академическое сообщество в Германии, 1890-1933 [Текст] / Ф. Рингер ; пер. с англ.: Е. Канищевой, П. Гольдина. – М. : Новое лит. обозрение, 2008. – 648 с.
- 586 Рубинштейн Н. [Рецензия] [Текст] / Н. Рубинштейн // Историк-марксист. – 1936. – № 5. – С. 154-156. – Рец. на кн.: Stählin K.

- Geschichte Rußlands von den Anfängen bis zur Gegenwart / K. Stählin. – Stuttgart ; Berlin ; Leipzig, 1923.
- 587 Рудницький Л. Іван Франко і німецька література [Текст] / Л. Рудницький. – Мюнхен : УТГІ, 1974. – 224 с.
- 588 Рябчук М. За огорожею Меттерніхового саду [Електронний ресурс] / М. Рябчук // «Ї» : незалежний культурол. часопис. – Львів, 1998. – № 13. – С. 6-19. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm>. – Заголовок з екрана.
- 589 Салов В. И. *Антинаучный характер западногерманского «остфоршунга»* [Текст] / В. И. Салов // *Критика западногерманского «остфоршунга»* : [сб. ст.]. – М., 1966. – С. 72-90.
- 590 Салов В. И. Германская историография Великой Октябрьской социалистической революции [Текст] / В. И. Салов. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 212 с.
- 591 Салов В. И. Как извращается история советского общества в работах Б. Мейсснера [Текст] / В. И. Салов // *История СССР*. – 1959. – № 1. – С. 240-249.
- 592 Свердлов М. Б. Исследования по истории Древней Руси в Германской Демократической Республике [Текст] / М. Б. Свердлов // *История СССР*. – 1971. – № 6. – С. 194-201.
- 593 Свердлов М. Б. Ф. А. Браун – исследователь скандинавских источников по истории Древней Руси [Текст] / М. Б. Свердлов // *Скандинав. сб.* – М., 1976. – Вып. 21. – С. 221-225.
- 594 Сімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом “ліквідації” українського націоналізму? [Текст] / Сімон Г. // *Український історичний журнал*. – 2005. – №2. – С. 118–130.
- 595 Сломинский Б. Л. *Немецкая книга о России* [Текст] / Б. Л. Сломинский // *Вестн. Европы*. – 1915. – № 4. – С. 321.
- 596 Смоленский Н. И. Л. Ранке и проблемы всемирной истории в буржуазной историографии ФРГ [Текст] / Н. И. Смоленский // *Методолог. и историограф. вопр. ист. науки*. – Томск, 1972. – Вып. 7/8. – С. 165-180.
- 597 Советская военная администрация в Германии (СВАГ). Управление пропаганды (информации) и С. И. Тюльпанов 1945-1949 гг. [Текст] / под ред.: Б. Бонвеч, Г. Бордюгов, Н. Неймарк. – М., 1994. – 254 с.
- 598 СССР – Австрия, 1938–1979 гг. [Текст] : документы и материалы / М-во иностр. дел СССР ; ред. кол.: И. Н. Земсков (отв. ред.) [и др.] ; предисл. А. А. Громыко. – М. : Политиздат, 1980. – 159 с.
- 599 Стельмах С. П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. [Текст] / С. П. Стельмах // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 5. – С. 28-39.
- 600 Стельмах С. П. *Історична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ — початок ХХ століття)* [Текст] : монографія / С. П.

- Стельмах ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. – 378 с.
- 601 Стельмах С. Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії [Текст] / Сергій Стельмах // Козелик Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 7-14.
- 602 Степанов А. И. Швейцарцы в России и русские в Швейцарии [Текст] / А. И. Степанов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 120-151.
- 603 Степанян С. С. Рецензия [Текст] / С. С. Степанян // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 210-211. – Рец. на кн.: Розенфельд Г. Краткая история Советского Союза, 1917-1983 гг. / Г. Розенфельд, Х. Шютцлер. – Берлин, 1985. – 368 с.
- 604 Студеникина Т. И. Историческая комиссия (Западный Берлин) [Текст] : организационная структура и основные направления славистических исследований / Т. И. Студеникина // Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США. – М. : Наука, 1989. – С. 68-74.
- 605 Студеникина Т. И. Строительство марксистской историографии в ГДР в 40-50 гг. [Текст] : (об одном опыте партийно-государственной унификации исторической науки) / Т. И. Студеникина // Исследования по историографии стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1991. – С. 167-191.
- 606 Сухоруков С. Р. Организация исследований в ФРГ истории советско-западногерманских отношений [Текст] / С. Р. Сухоруков // Ежегодник германской истории, 1983. – М., 1984. – С. 140-161.
- 607 Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма, 1871-1919 гг. [Текст] / Е. В. Тарле. – М. ; Л., 1927. – 483 с.
- 608 Тарле Е. В. [Рецензия] [Текст] / Е. В. Тарле // Голос минувшего. – 1914. – № 12. – С. 384-391. – Рец. на кн.: Schiemann Th. Deutschland und die grosse Politik anno 1913 / Th. Schiemann. – Berliu, 1914. – 419 S.
- 609 Тарле Е. В. Теодор Шиманн [Текст] / Е. В. Тарле // Дела и дни. – 1921. – № 2. – С. 180-198.
- 610 Телегин Ф. Н. О фальсификации западногерманской реакционной историографии вопроса о подготовке фашистской агрессии против СССР [Текст] / Ф. Н. Телегин // Новая и новейшая история. – 1958. – № 6. – С. 127-136.
- 611 Тельвак В. В. Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників [Текст] / В. В. Тельвак // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 175-189.
- 612 Тельвак В. В. Перший том «Історії України-Русі» Михайла Грушевського в оцінках сучасників [Текст] / В. В. Тельвак // Історіограф. дослідж. в Україні. – 2007. – № 17. – С. 16-38.

- 613 Тимофеева Н. П. Германия между прошлым и будущим [Текст] / Н. П. Тимофеева // Политика СВАГ в области культуры, науки и образования, 1945-1949 : сб. док. – М., 2006. – С. 31-49.
- 614 Тимофеева Н. П. Немецкая интеллигенция и политика реформ системы образования в Восточной Германии 1945-1949 гг. [Текст] / Н. П. Тимофеева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. – 157 с.
- 615 Троян С. С. Германская «Срединная Европа» и ее оппоненты [Текст] / С. С. Троян, В. П. Фисанов. – Черновцы, 1993. – 78 с.
- 616 Троян С. С. Концептуальні основи Середньої Європи [Текст] / С. С. Троян. – К. : НМЦВО, 2005. – 196 с.
- 617 Троян С. С. Німецька «Срединна Європа» : від планів «Дранг нах Остен» до концепції «Міттельєвропи» [Текст] : навч. посібник / С. С. Троян. – Чернівці : Рута, 1997. – 60 с.
- 618 Троян С. Слов'янські народи в австрійській суспільно-політичній думці початку ХХ ст. [Текст] / С. Троян // Проблеми слов'янознавства : зб. наук. пр. – Львів, 2001. – Вип. 51. – С. 92-99.
- 619 Тульчинский М. Р. Адвокаты реванша : западногерманский «остфоршунг» на службе боннской реваншистской политики [Текст] / М. Р. Тульчинский ; отв. ред. В. Д. Королюк. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 121 с. – (Науч.-попул. сер.).
- 620 Тульчинский М. Р. Западногерманский «остфоршунг» : основные направления изучения истории ПНР, СССР и ЧССР [Текст] : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. Р. Тульчинский. – М., 1966. – 17 с.
- 621 Тульчинский М. Р. Мюнхенский Институт Восточной Европы на службе боннской реваншистской политики [Текст] / М. Р. Тульчинский, В. И. Салов // Вопросы истории. – 1960. – № 12. – С. 164-174.
- 622 Туполев В. М. 25-летие комиссии историков СССР и ГДР [Текст] / В. М. Туполев // Новая и новейшая история. – 1982. – № 6. – С. 213-214.
- 623 Турнев В. И. Эдуард Винтер и его роль в становлении марксистского славяноведения в ГДР [Текст] / В. И. Турнев // Методолог. и историограф. вопр. ист. науки. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1982. – Вып. 15. – С. 158-177.
- 624 Тюльпанов И. С. В первые послевоенные годы на немецкой земле [Текст] / И. С. Тюльпанов // Новая и новейшая история. – 1984. – № 2. – С. 121-136.
- 625 Ученые записки Московского государственного университета [Текст] : сб. ист. фак. / под ред. С. К. Бушуева. – М., 1945. – Вып. 81 : Преступления фашистов против исторической науки. – 163 с.
- 626 Філософсько-теологічний факультет Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ftf.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/02about>. – Заголовок з екрана.

- 627 Филиппов А. Н. Русская правда в исследовании немецкого ученого [Текст] / А. Н. Филиппов. – М., 1914. – 38 с.
- 628 Флоровский А. В. Новый взгляд на происхождение «Русской Правды» [Текст] / А. В. Флоровский // Изв. Одес. библиогр. о-ва при Императ. Новорос. ун-те. – Одесса, 1912. – Т. 1, вып. 4. – С. 97-122.
- 629 Фойтцик Я. Советский культурный трансфер и национально-культурная самоидентификация в СОЗ/ГДР [Текст] / Я. Фойтцик // Власть и общество в условиях диктатуры : исторический опыт СССР и ГДР, 1945-1965 : материалы науч.-практ. конф. (Архангельск, 12-16 сент. 2007 г.). – Архангельск, 2009. – С. 100-113.
- 630 Фойхт Г. К. К вопросу о роли фашистского «остфоршунга» перед второй мировой войной [Текст] / Г. К. Фойхт // Германский империализм и вторая мировая война : материалы науч. конф. историков СССР и ГДР (14-19 дек. 1959 г., г. Берлин). – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – С. 225-260.
- 631 Хандель Г. Роль СВАГ в строительстве демократической высшей школы [Текст] / Г. Хандель // Единство, рожденное в борьбе : сборник. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 103-139.
- 632 Цайль В. Славяноведение в Германии (с конца XVII в. до 1945 г.) [Текст] / В. Цайль // Советское славяноведение. – 1979. – № 4. – С. 67-85.
- 633 Цайль В. Этапы развития славистики в Германии до 1945 г. [Текст] / В. Цайль, Г. Порт // Методолог. пробл. истории славистики. – М., 1976. – С. 146-173.
- 634 Чернов А. В. Десять лет исторического сотрудничества историков СССР и ГДР [Текст] / А. В. Чернов // Вопр. истории КПСС. – 1967. – № 6. – С. 142-145.
- 635 Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германського фашизма (1933-1939 гг.) [Текст] / М. Н. Швагуляк. – К. : Наукова думка, 1983. – 246 с.
- 636 Швагуляк М. Н. Советские историки об антинаучном характере нацистського «остфоршунга» [Текст] / М. Н. Швагуляк – История СССР. – 1984. – № 3. – С. 76-81.
- 637 Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом [Текст] : нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; пер. з англ. М. Габлевич ; під ред. А. Ясіновський. – Львів : Ін-т історії Церкви Львів. богослов. акад., 2001. – XIX, 250 с.
- 638 Шенк Ф. Б. Ментальные карты. Конструирование географического пространства в Европе [Электронный ресурс] / Ф. Б. Шенк. – Режим доступа: <http://ee-history.alfamoon.com/index.php?module>. – Заголовок з екрана.
- 639 Яковенко Н. Вступ до історії [Текст] / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 368 с.
- 640 Янів В. Український вільний університет [Текст] / В. Янів // Енциклопедія українознавства : словникова частина. Т. 9. – Перевид. [1980 р.] в Україні. – Львів, 2000. – С. 3418-3421.

- 641 Abesser M. "Alleingelassen an der historischen Front" – zur besonderen Situation der Osteuropäischen Geschichte an der Universität Jena zwischen Ideologie und Wissenschaftlichkeit 1945 bis 1989/90 [Текст] / M. Abesser // Hochschule im Sozialismus : Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945-1990). – Köln : Böhlau, 2007. – Bd. 2. – S. 1715-1748.
- 642 [Aegerter R. Die schweizerische Wissenschaft und der Osten Europas : Zur Geschichte der Slavistik und Osteuropakunde \[Текст\] / Roland Aegerter. – Bern : Peter Lang, 1998. – 248 S. – \(Slavica Halvetica ; Bd. 57\).](#)
- 643 Allenov S. G. Die deutsche historische Russlandforschung im 20. Jahrhundert in der rezeption der russischen und sowjetischen Historiographie [Текст] / S. G. Allenov // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. D. Dahlmann. – Stuttgart : F. Steiner, 2005. – S. 257-280.
- 644 Altrichter H. Schiemann Theodor [Текст] / H. Altrichter // Neue Deutsche Biographie. – Berlin : Duncker & Humblot, 2005. – Bd. 22. – S. 741.
- 645 Anderle A. Forschungen zur Geschichte UdSSR und der deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917-1945 [Текст] / Alfred Anderle, Isle Heller, Detlef Jena // Historische Forschungen in der DDR, 1960-1970 : Analysen und Berichte : zum 13. Internationalen Historikerkongreß (Moskau, 1970). – Berlin, 1970. – S. 676-689.
- 646 Augustynowicz Ch. Martin Winkler (1893-1982) [Текст] / Ch. Augustynowicz // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 199-226.
- 647 Bächtold R. Die Stellung der Slavistik in der Schweiz [Текст] / Rudolf Bächtold // Österreichische Osthefte. – 1964. – H. 6. – S. 527-530.
- 648 Bartel H. Die Geschichtswissenschaft der DDR, 1960-1970 [Текст] / Horst Bartel, Ernst Diehl, Ernst Engelberg // Historische Forschungen in der DDR 1960-1970 : Analysen und Berichte. Zum XIII. Internationalen Historikerkongreß in Moskau 1970. – Berlin : VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 19-30.
- 649 Bauer O. Die Österreichische Revolution [Текст] / O. Bauer. – Wien : Wiener Volksbuchhandlung, 1923. – 293 S.
- 650 Behrendt L.-D. Die Osteuropahistoriographie in der DDR [Текст] : das Beispiel Leipzig / L.-D. Behrendt // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S. 183-194.
- 651 Berger H. A. Deutsche Historikerinnen, 1920-1970 [Текст] : Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik / H. A. Berger – Frankfurt : Campus, 2007. – 350 S. – (Geschichte und Geschlechter ; Bd. 56).
- 652 Beyrau D. Ein unauffälliges Drama. Die Zeitschrift "Osteuropa" im Nationalsozialismus [Текст] / D. Beyrau // Osteuropa. – Jg. 55 2005, H. 5. – S. 60-66.
- 653 Bielfeldt H. H. Die slawischen Sprachen und Literaturen in der DDR

- [Текст] / Н. Н. Bielfeldt // Zeitschrift für Slawistik. – 1969. – Bd. 14. – S. 325-347.
- 654 Bielfeldt H. Н. 10 Jahre Slavistik in der Deutschen Demokratischen Republik. Zum 7. Oktober 1959. [Текст] / Н. Н. Bielfeldt // Zeitschrift für Slawistik. – 1959. – Bd. 4. – S. 645-646.
- 655 Bohn T. M. Theodor Schieman [Электронный ресурс] / Т. М. Bohn // Ostdeutsche Biographie : Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens. – Режим доступа: www.ostdeutsche-biographie.deschith97htm. – Заголовок з екрана.
- 656 Borowsky P. Paul Rorbach und die Ukraine [Текст] : Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem / P. Borowsky // Deutschland in den Weltpolitikdes 19. und 20. Jahrhundertst. – Düsseldorf : Bertelsmann, 1973. – S. 461-473.
- 657 Brandon R. “Politische Einstellung: Jude” [Текст] : Wolfgang Johannes Leppmann (1902-1943) / R. Brandon // Osteuropa. – Jg. 55 2005, H. 12. – S. 87-99.
- 658 Bruckmüller E. Die Entwicklung des Österreichbewußtsein [Текст] / Ernst Bruckmüller // Österreichische Nationalgeschichte nach 1945 / Hrsg. R. Krichbauer. – Wien ; Köln ; Weimar : Böhlau, 1998. – S. 369-396.
- 659 Bruno S. Die Reaktion der Schweiz auf den Umbruch im Osten. Eine qualitative Analyse der Informationsverarbeitungs- und Entscheidungsfindungsprozesse in der schweizerischen Exekutive zwischen 1988 und 1991 an den Beispielen Osthilfe und Baltikumspolitik [Текст] / Stefano Bruno. – Zürich, 2000. – 237 S.
- 660 Buchvorstellung / S. Schultheis, Radio Prag [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/buchvorstellung-die-tschechen-und-ihre-nachbarn-studien-zu-schulbuch-und-schuelerbewusstsein>. – Заголовок з екрана. – Презентація книги: Die Tschechen und ihre Nachbarn : Studien zu Schulbuch und Schülerbewusstsein / Hrsg.: H. Dolezel, A. Helmedach. – Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 2006. – 285 S. – (Studien zur internationalen Schulbuchforschung ; Bd. 113).
- 661 Burkert M. Die Ostwissenschaften im Dritten Reich [Текст]. Т.1. I : Zwischen Verbot und Duldung. Die schwierige Gratwanderung der Ostwissenschaften zwischen 1933 und 1939 / M. Burkert. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2000. – 756 S. – (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte ; Bd. 55).
- 662 Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Russlandforschung im Dritten Reich, 1933-1945 [Текст] / G. Camphausen. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 1990. – XIV, 435 S.
- 663 Chickering R. Nachklänge [Текст] : der Ort der Osteuropäischen Geschichte in der deutschen Geschichtswissenschaft um 1900 / R. Chickering // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart : F. Steiner, 2005. – S. 11-19.
- 664 Cleinow G. Das Problem der Ukraine [Текст] / G. Cleinow. – Wien : Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina, 1915. – 23 S.

- 665 [Creuzberger St. Osteuropaforschung als politisches Instrument im Kalten Krieg \[Текст\] : die Abteilung für Geschichte der imperialistischen Ostforschung in der DDR \(1960 bis 1968\) / St. Creuzberger, J. Unser // Osteuropa. – Jg. 48 1998, H. 8/9. – S. 849-867.](#)
- 666 [Deutsch-tschechische Beziehungen in der Schulliteratur und im populären Geschichtsbild \[Текст\] / hrsg. von H. Lemberg, F. Seibt. – Braunschweig : Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung Westermann, 1980. – 222 S. – \(Studien zur internationalen Schulbuchforschung Bd. 28\).](#)
- 667 Erich Donnert 60 Jahre [Текст] // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1988. – Bd. 36. – S. 532-533.
- 668 Drabek A. M. Vorwort [Текст] / Anna M. Drabek // Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II : neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens, Wien, 1980. – Wien : Verlag der ÖAW, 1982. – S. 9-10.
- 669 Dyserinck H. Komparatistik : eine Einführung [Текст] / Dyserinck H. – Bonn : Bouvier, 1991. – 234 S.
- 670 Eckert E. Gotthold Rhode [Текст] / E. Eckert // Handbuch der völkischen Wissenschaften : Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen / Hrsg.: I. Haar, M. Fahlbusch. – München : Saur, 2008. – S. 589-592.
- 671 Eichler E. Die Entwicklung der Slawistik in Deutschland bis 1945 und in der Deutschen Demokratischen Republik [Текст] / E. Eichler, U. Lehmann, H. Pohrt, W. Zeil // Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern / Hrsg.: J. Hamm, G. Wytrzens. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. – S. 171-244. – (Schriften der Balkankommission Linguistische Abteilung ; Bd. 30).
- 672 [Elsner H. Abteilung für Geschichte der imperialistischen Ostforschung \[Текст\] / H. Elsner // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR : in 2 Bd. / Hrsg. M. S. Hellmann. – Düsseldorf, 1972. – Bd. 1 : Darstellungen. – S. 123-131.](#)
- 673 Elsner H. Die Geschichte des östlichen Europa in Forschung und Lehre im Rahmen der Wissenschafts- und Hochschulpolitik der DDR [Текст] / H. Elsner // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1977. – Bd. 1: Darstellungen. – S. 11-81.
- 674 Emeliantseva E. Einführung in Osteuropäische Geschichte [Текст] / Ekaterina Emeliantseva, Arié Maiz, Daniel Ursprung. – Zürich : Orell Füssli Verlag AG, 2008. – 392 S.
- 675 Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie [Текст] : Historiker – Fachtagung der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde (Berlin, vom 1. bis 3. November 1979 in Schlangenbad) : Protokoll / Hrsg. G. Stökl. – Stuttgart, 1981. – 285 S.
- 676 Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa [Текст] : zum Gedächtnis von Prof. Richard Solomon / F. T. Epstein // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1967. – Bd. 15. – S. 59-97.

- 677 Epstein F. T. Otto Hoetzsch und sein «Osteuropa», 1925-1930 [Текст] / F. T. Epstein // Osteuropa. – Jg. 25 1975, H. 8/9. – S. 541-553.
- 678 Europa und die Grenzen im Kopf [Текст] / hrsg. von K. Kaser, D. Gramshammer-Hohl, R. Pichler. – Klagenfurt : Wieser, 2003. – 500 S. – (Wieser-Enzyklopädie des europäischen Ostens ; 11).
- 679 Der Fachbereich Osteuropa am Historische Seminar der Universität, 1996-2002 [Текст] / Hrsg. C. Goehrke. – Zürich, 2002. – 87 S.
- 680 Finker K. Der 8. Mai 1945. Chancen für ein neues Deutschland [Текст] : (Dialog in der PDS, 13) / K. Finker. – Potsdam : Landesverband Brandenburg der PDS Arbeitsgruppe Geschichte, 2005. – 94 S.
- 681 Fischer A. Bonn [Текст] : Seminar für Osteuropäische Geschichte / A. Fischer // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1992. – S. 54-70. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; Bd. 35).
- 682 Fischer A. Forschung und Lehre zur Geschichte Osteuropas in der sowjetischen Besatzungszone bzw. der Deutschen demokratischen Republik, 1945-1990 [Текст] / A. Fischer // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart, 1992. – S. 304-341.
- 683 Fleischchaker H. Aleksej Michajlovič und Bogdan Chmel'nickij [Текст] / H. Fleischchaker // Jb. für Kultur und Geschichte der Slaven. – 1935. – Bd. 11. – S. 11-52.
- 684 Florovskij A. Die erste deutsche Übersetzung der Instruktion der Kaiserin Katharina II [Текст] / A. Florovskij // Zeitschrift für Geschichte. – 1911. – Bd. 2, H. 1. – S. 1-10.
- 685 Förster W. Sachwalter der Wissenschaft. Georg Kennert zum 65. Geburtstag [Текст] / W. Förster // Aus dreissig Jahren Osteuropa-Forschung : Gedenkschrift für Dr. phil Georg Kennert (1919-1984) / Hrsg.: Heinz Müller-Dietz, Norbert Reiter ; Freie Universität Berlin, Osteuropa-Institut. – Berlin, 1984. – S. 11-22.
- 686 Franz N. Einführung in die Slavische Philologie [Текст] : Geschichte, Inhalte, Methoden / Norbert Franz. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994. – VI, 196 S.
- 687 Fuchs G. Eberhard Wolfgramm zum Gedenken [Текст] / G. Fuchs // Jb. für Geschichte der sozialistischen Länder Osteuropas. – 1982. – Bd. 26. – S. 201-202.
- 688 Fünfzig Jahre Osteuropa-Studien [Текст] : zur Geschichte der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas und der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde. – Stuttgart : Kohlhammer, 1963. – 48 S.
- 689 Gehrig-Straube Ch. Beziehungslose Zeiten : das schweizerisch-sowjetische Verhältnis zwischen Abbruch und Wiederaufnahme der Beziehungen (1918-1946) aufgrund schweizerischer Akten / Christine Gehrig-Straube. – Zürich : H. Rohr, 1997. – 619 S. – (Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 5).
- 690 Gehrke R. Deutschbalten an der Reichsuniversität Posen [Текст] /

- Roland Gehrke // Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich / Hrsg. M. Garleff. – 2. Durchgesehene und ergänzte Aufl. – Köln : Böhlau, 2008. – Bd. 1. – S. 389-426.
- 691 Gentzen F.-H. Die Ostforschung – ein Stosstrupp des deutschen Imperialismus [Текст] / F.-H. Gentzen, J. Kalisch, G. Voigt, E. Wolfgramm // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1958. – Nr. 6. – S. 1181-1220.
- 692 Gentzen F.-H. Die Ostforschung – der westdeutscher Historiker – eine Hetze gegen die Sowjetunion und Volkspolen [Текст] / F.-H. Gentzen // Einheit. – 1955. – Nr. 10. – S. 1214-1222.
- 693 Gerhardt U. Soziologie der Stunde Null [Текст] : zur Gesellschaftskonzeption des amerikanischen Besatzungsregimes in Deutschland, 1944-1945/6 / Uta Gerhardt. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2005. – 456 S.
- 694 Geschichte Osteuropas [Текст] : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart : F. Steiner, 1992. – 350 S.
- 695 Geyer D. Georg Sacke [Текст] / D. Geyer // Deutsche Historiker. – Göttingen, 1972. –Bd. 5. – S. 117-129.
- 696 Geyer D. Werner Markert zum Gedächtnis (3. Dezember 1905 – 25. März 1965) [Текст] / D. Geyer // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1965. – Bd. 13. – S. 481-486.
- 697 Giertz H. Das Berliner Seminar für osteuropäische Geschichte und Landeskunde (bis 1920) [Текст] / Giertz H. // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. – Berlin, 1967. – Bd. 10. – S. 183-217.
- 698 Goehrke C. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte [Текст] : Konstruktionen – Geschichtsbilder – Aufgaben : ein Beitrag aus Schweizer Sicht / C. Goehrke, H. Haumann // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 2004. – Bd. 52. – S. 585-596.
- 699 Goehrke C. Rückblick auf 25 Jahre Osteuropa-Abteilung am Historischen Seminar-Konzepte, Trends, Schwerpunkte [Текст] / Carsten Goehrke // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich, 1971-1996. – Zürich, 1996 – S. 10-25.
- 700 Goehrke C. Werner Gabriel Zimmermann – 70 Jahre / [Текст] / Carsten Goehrke // Zwischen Adria und Jenissei : Reisen in die Vergangenheit : Werner G. Zimmermann zum 70. Geburtstag. – Zürich, 1995. – S. 11-12. – (Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 4).
- 701 Goehrke C. Zürich : Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars [Текст] / Carsten Goehrke // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990. – Stuttgart, 1992. – S. 227-236.
- 702 Golczewski F. Osteuropäische Geschichte in Hamburg [Текст] / Frank Golczewski // 100 Jahre Geschichtswissenschaft in Hamburg. – Berlin : Reimer, 2011. – S.65-82.

- 703 Gosztony P. Die schweizerische Ostforschung und das Schweizerische Ost-Institut [Текст] / Peter Gosztony // Zeitschrift für Ostforschung. – 1967. – Bd. 16. – S. 112-116.
- 704 Gosztony P. Die Stiftung Schweizerische Osteuropa-Bibliothek [Текст] / Peter Gosztony // Osteuropa. – Jg. 34 1984, H. 7. – S. 538-540.
- 705 Grau C. Eduard Winter als Osteuropahistoriker in Halle und Berlin von 1946 bis 1956 [Текст] / C. Grau // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1995. – Nr. 1. – S. 43-76.
- 706 Grimm G. Georg Stadtmüller und Fritz Valjavec [Текст] : Zwischen Anpassung und Selbstbehauptung / G. Grimm // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. – München, 2004. – S. 237-255.
- 707 Grothusen K.-D. Südosteuropa und Südosteuropaforschung [Текст] : zur Lage Südosteuropaforschung in der Bundes Republik Deutschland / Grothusen Klaus-Detlev // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschrift für Günter Stökl zum 60. Geburtstag / Hrsg.: H. Lemberg, P. Nitsche, E. Oberlander. – Köln ; Wien : Böhlau Verlag, 1977. – S. 408-426.
- 708 Gruß an Gerbert Ludat zum 60. Geburtstag am 17. April 1970 [Текст] // Beiträge zur Stadt- und Regionalgeschichte Ost- und Nordeuropas. Herbert Ludat zum 60. Geburtstag / Hrsg. K. Zernack. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1971. – S. 8-9.
- 709 Günter Stökl 16.1.1916. – 20.3.1998. [Текст] : Nachruf // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1998. – Bd. 46. – S. 469.
- 710 Haar I. Historiker im Nationalsozialismus [Текст] : Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten / I. Haar. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2002. – 430 S. – (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft ; Bd. 143).
- 711 Haar I. «Volksgeschichte» und Königsberger Milieu Forschungsprogramme zwischen Weimarer Revisionspolitik und nationalsozialistischer Vernichtungsplanung [Текст] / I. Haar // Nationalsozialismus in Den Kulturwissenschaften. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. – Bd. 1 : Fächer, Milieus, Karrieren / Hrsg. von H. Lehmann, O. Gerhard. – S. 169-210.
- 712 Halecki O. Grenzraum des Abendlandes : eine Geschichte Ostmitteleuropas [Текст] / Oskar Halecki ; [autorisierte deutsche Übers. Emil K. Pohl]. – Salzburg : Müller, 1957. – 527 S. (Halecki O. Historia Europy [Текст] : jej granice i podziały / O. Halecki. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1994. – 230 S. – (Biblioteka Europy Środkowo-Wschodniej ; T. 1).
- 713 Harders L. Von Fleiß und Sachverstand. Studentinnen und Akademikerinnen an der Philosophischen Fakultät [Текст] / L. Harders // Der Berliner Universität in der NS-Zeit : Strukturen und Personen. – Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 2005. – Bd. 1. – S. 193-203.
- 714 Harrecker S. Degradierete Doktoren [Текст] : die Aberkennung der Doktorwürde an der Ludwig / S. Harrecker. – München : Herbert Utz, 2007. – 409 S.

- 715 Haselsteiner H. Karl Patsch, 1865-1945 [Текст] / H. Haselsteiner // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 189-198.
- 716 Haumann H. Die Geschichte Osteuropas an der Universität Basel [Электронный ресурс] / H. Haumann // Universität Basel, 1460-2010. – Режим доступа: www.unigeschichte.unibas.ch. – Заголовок з екрана.
- 717 Heller W. Goetz Leopold Karl [Электронный ресурс] / W. Heller // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. – Bd. 17. – S. 475-477. – Режим доступа: http://www.bautz.de/bbkl/g/goetz_1_k.shtml. – Заголовок з екрана.
- 718 Die Herausgeber. Richard Georg Plaschka 70. [Текст] / Die Herausgeber // Österreichische Osthefte. – Wien, Jg. 37 1995, Sonderband : Nationalitäten und Indeditöten in Ostmitteleuropa : Festschrift aus Anlaß des 70. Geburtstages von Richard Georg Plaschka / Hrsg.: W. Lukan, A. Suppan. – S. 9–10.
- 719 Das Herder–Institut : eine Forschungsstätte für die historische Ostmitteleuropa–Forschung [Текст] / Hrsg. Herder–Institut Marburg. – Marburg : Verlag Herder-Institut, 2000. – 77 S.
- 720 Hermann A. Historische Litauenforschung in Bundesrepublik Deutschland, 1945-1992 [Текст] / Arthur Hermann // Deutschland und Litauen : Bestandsaufnahmen und Aufgaben der historischen Forschung / hrsg. von N. Angermann, J. Tauber. – Lüneburg : Inst. Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995. – S. 81-100.
- Irmscher J. Nachruf der Leibniz-Sozietät [Электронный ресурс] / J. Irmscher. – Режим доступа: http://www2.rz.hu-berlin.de/leibnizsozietat/nekrologe/irmscher_nekro3.htm. – Заголовок з екрана.
- 721 Hof U. I. Mythos Schweiz [Текст] : Identität, Nation, Geschichte, 1291-1991 / Ulrich Im Hof. – Zürich : Verlag Neue Züricher Zeitung, 1991. – 343 S.
- 722 Hoffmann P. [Rezension] [Текст] / Peter Hoffmann // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 207-209. – Rezension: Der revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko, 1814-1861 : Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und westslawischen Sprachgebiet. Hg. v. Winter E. und G. Jarosch. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – VIII, 189 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 22).
- 723 Hoffmann P. Tendenzen, Probleme und Aufgaben beziehungsgeschichtlicher Forschungen [Текст] : Darstellt am Beispiel der deutsch-russischen Beziehungen / P. Hoffmann, W. Küttler // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1984. – Bd. 28. – S. 31-43.
- 724 Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte [Текст] : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. D. Dahmann. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2005. – 297 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas ; 68).
- 725 Irmscher J. Südosteuropaforschung des deutschen Imperialismus

- [Текст] : Institutionelle Probleme und politische Zusammenhänge / J. Irmischer // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1981. – Bd. 25/1. – S. 131-143.
- 726 Jagoditsch R. Die Lehrkanzler für slawische Philologie an der Universität Wien, 1849-1949 [Текст] / R. Jagoditsch // Wiener Slawistisches. – 1950. – Jb. 1. – S. 1-52.
- 727 Jaspers K. Hoffnung und Sorge [Текст] : Schriften zur deutschen Politik, 1945-1965 / K. Jaspers. – München : Piper, 1965. – 371 S.
- 728 Jena D. Zur künftigen historischen Osteuropaforschung in Deutschland [Текст] / Jena Detlef // Wohin steuert die Osteuropaforschung? : Eine Diskussion / Hrsg. S. Greuzberger. – Köln : Wissenschaft und Politik, 2000. – S. 107-120. – (Bibliothek Wissenschaft und Politik ; Bd. 58).
- 729 Jessen R. Akademische Elite und kommunistische Diktatur [Текст] : die ostdeutsche Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära / R. Jessen. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – 522 S. – (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft ; Bd. 135).
- 730 Junger H. Slawistik und Literaturwissenschaft [Текст] : Zur Interpretation der russischen und sowjetischen Literatur / H. Junger // Zeitschrift für Slawistik. – 1959. – Bd. 4, h. 5. – S. 475-496.
- 731 Jürgen J. Der Mythos von „rein gebliebenen Geist“ [Текст] : Denkmuster und Strategie des intellektuellen Neubeginns / J. Jürgen // Hochschule im Sozialismus : Studien zur Friedrich-Schiller-Universität Jena, 1945-1990. – Wien : Böhlau, 2007. – S. 19-70.
- 732 Kappeler A. Die Bedeutung der Geschichte Osteuropas für ein gesamteuropäisches Geschichtsverständnis [Текст] / A. Kappeler // Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002. – S. 43-55.
- 733 Kappeler A. Hans Koch, 1894-1959 [Текст] / A. Kappeler // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 227-254.
- 734 Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht [Текст] / A. Kappeler // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart : F. Steiner, 2005. – S. 149-157.
- 735 Kappeler A. Osteuropäische Geschichte [Текст] / A. Kappeler // Aufriss der Historischen Wissenschaften in sieben Bänden / Hrsg. von M. Maurer. – Stuttgart : Reclam, 2001. – Bd. 2. – S. 198-265.
- 736 Kappeler A. [Rezension] [Текст] / Andreas Kappeler // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 2010. – H. 58/2. – S. 275. – Rezension: Donnert E. Altrussisches Kulturlexikon / Erich Donnert, Edgar Hösch. – Stuttgart Franz Steiner Verlag 2009. – 248 S.
- 737 Karlheinz M. Ostforschung in Österreich [Текст] / M. Karlheinz // Ostbrief. – Jg. 5 1959, H. 13 (49). – S. 498-540.

- 738 Kaser K. Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft [Текст] / K. Kaser. – Wien : Böhlau, 2002. – 308 S.
- 739 Kessler W. Zu Geschichte und Bestand der Osteuropaforschung und der Osteuropasammlungen in Marburg [Текст] / Wolfgang Kessler, Hans Lember // Osteuropaforschung in Marburg : Institutionen, Sammlungen, Ergebnisse. – Marburg, 1988. – S. 3-15. – (Schriften der Universitätsbibliothek Marburg ; 37).
- 740 Klee E. Das Personenlexikon zum Dritten Reich [Текст] : wer war was vor und nach 1945 / E. Klee. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 2005. – 733 S.
- 741 Klessmann Ch. Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik [Текст] / Ch. Klessmann // Wissenschaft im Dritten Reich / Hrsg. von P. Lundgreen. – Frankfurt am Main, 1985 – S. 350-383.
- 742 Kłoczowski J. Przedmowa do wydania polskiego [Текст] / J. Kłoczowski // Halecki O. Historia Europy : jej granice i podziały / O. Halecki. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1994. – S. 8-9.
- 743 Koenen G. Der Russland-Komplex [Текст] : die Deutschen und der Osten, 1900-1945 / G. Koenen. – München : Beck, 2005. – 528 S.
- 744 Kohlstruck M. «Salonbolschewist» und Pionier der Sozialforschung [Текст] : Klaus Mehnert und die Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas, 1931-1934 / M. Kohlstruck // Osteuropa. – Jg. 55 2005, H. 5. – S. 29-47.
- 745 Kowalczyk I.-S. Legitimation eines neuen Staates [Текст] : Parteiarbeiter an der historischen Front : Geschichtswissenschaft in der SBZ/DDR 1945 bis 1961 / I.-S. Kowalczyk. – 1. Aufl. – Berlin : Links, 1997. – 407 S. – (Forschungen zur DDR-Gesellschaft).
- 746 Kruck A. Geschichte des Alldeutsche Verbandes [Текст] / A. Kruck // Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz. – Wiesbaden : Steiner, 1954. – Bd. 3. – 258 S.
- 747 Kuebart F. Zur Entwicklung Osteuropaforschung in Deutschland bis 1945. [Текст] / F. Kuebart // Osteuropa. – Jg 30 1980, H. 8/9. – S. 657-670.
- 748 Kuebart F. Otto Hoetzsch – Historiker, Publizist, Politiker [Текст] : eine kritische biografische Studie / F. Kuebart // Osteuropa. – Jg. 25 1975, H. 8/9. – S. 603-621.
- 749 Kumke G. Das ukrainische Wissenschaftlichen Institut in Berlin zwischen Politik und Wissenschaft [Текст] / G. Kumke // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1995. – Bd. 43. – S. 218-251.
- 750 Küttler W. Wissenschaftliches Kolloquium "Deutschland und die slawischen Völker zwischen den beiden Weltkriegen" und Gründung der Fachkommission "Geschichte der slawischen Völker" beim Präsidium der Historiker- Gesellschaft der DDR [Текст] / W. Küttler // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1974. – Bd. 18/2. – S. 171-176.
- 751 Lappo-Danilevskij A. S. Die Tätigkeit der russischen Gouvernements Archivkommissionen in den Jahren, 1904-1911 [Текст] / A. S. Lappo-

- Danilevskij // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1913. – Bd. 3, H. 4. – S. 516-529.
- 752 Leitsch W. Das Seminar fuer osteuropaische Geschichte der Universitaet Wien, 1907- 1948 [Текст] / W. Leitsch, M. Stoy. – Wien : Böhlau, 1983. – 304 S.
- 753 Leitsch W. Vorwort [Текст] / W. Leitsch, St. Trawkowski // Polen und Österreich im 16. Jahrhundert / hrsg. von W. Leitsch, St. Trawkowski. – Wien : Böhlau, 1997. – S. 7-9. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 17).
- 754 Lemberg H. Der «Drang nach Osten» – Mythos und Realität [Текст] / H. Lemberg // Deutsche in Polen : Geschichte – Kultur – Politik / Hrsg. von A. Lawaty, H. Orłowski. – München : Beck, 2003. – S. 33-38.
- 755 Lemberg H. Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert [Текст] : Vom «Norden» zum «Osten Europas» / H. Lemberg // Jb. für die Geschichte Osteuropas. – Jg. 33 1985. – S. 48-91.
- 756 Lemberg H. Forschung und Lehre zur russischen und sowjetischen Geschichte in Westdeutschland nach dem Zweiten Weltkrieg [Текст] / Hans Lemberg // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. Dittmar Dahlmann. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2005. – S. 55-69. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; Bd. 68 ; Geschichte).
- 757 Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik [Текст] : ein Beitrag zum historisch-politischen Denken und Wirken von Otto Hoetzsch / U. Liszkowski. – Berlin : Spitz, 1988. – Bd. 2. – 640 S. – (Schriftenreihe der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde ; Bd. 19).
- 758 Liszkowski U. Richard Solomon im Ersten Weltkrieg [Текст] / U. Liszkowski // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1979. – Bd. 27. – S. 109-124.
- 759 Ludat H. Heinrich Felix Smid. In Memorien [Текст] / H. Ludat // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1963. – Bd. 11. – S. 472-474.
- 759^a Ludat H. Das heutige Polen zwischen Ost und West [Текст] / H. Ludat // Liegt Polen noch in Europa : [Geschichte, Politik, Kirche, Kultur, Landwirtschaft, Wirtschaft ; 6 Antworten] / Hrsg. H. Ludat – Giessen, 1960. – S. 31-59.
- 760 Luft R. Deutsche und österreichische Schulbuchgespräche mit der Tschechoslowakei [Текст] : zu Schulbuchverhandlungen, Schulbuchanalysen und Geschichtsbildern / Robert Luft // Österreichische Osthefte. – Jg. 21 1989, H. 1. – S. 103-129.
- 761 Mack K. Ostforschung in Österreich [Текст] / K. Mack // Ostbrief. – Jg. 5 1959, H. 13 (49). – S. 571-573.
- 762 Markiewicz W. Der Einfluss der bundesdeutschen "Ostpolitik" auf die Haltung und die Vereinbarungen der deutsch-polnischen Schulbuchkommission [Текст] / W. Markiewicz // Rocznik Polsko-Niemiecki, 2005. – Warszawa, 2006. – Bd. 13. – S. 193-202.
- 763 Masohl-Wallnig B. Fleischchaker Hedwig [Текст] / B. Masohl-Wallnig //

- 764 Mast P. Winter Eduard, Historiker [Elektronischer Ressource] / P. Mast. –
Reжим доступа: www.ostdeutsche—biographie.de. – Заголовок з экрана.
- 765 Meissner B. Die Entwicklung des Göttinger Arbeitskreises e. V. seit
1946 und sein Beitrag zur Osteuropaforschung [Текст] / Boris Meissner //
50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V. / hrsg. von B. Meissner, A. Eisfeld. –
Göttingen : Göttinger Arbeitskreises, 1998. – S. 19-34. (Veröffentlichung /
Göttinger Arbeitskreis ; Nr. 473).
- 766 Mendoza C. Die Entwicklung des ost- und westeuropäischen
gesellschaftlichen Bewusstseins in Vergleich [Текст] / C. Mendoza // Jb.
für Geschichte Osteuropas. – N. F. –1999. – Bd. 47, H. 2. – S. 244-253.
- 767 Mertens L. Das Lexikon der DDR-Historiker [Текст] : Biographien
und Bibliographien zu den Geschichtswissenschaftlern aus der Deutschen
Demokratischen Republik / L. Mertens. – München : Saur, 2006. – 675 S.
- 768 Meyer K. Osteuropäische Geschichte [Текст] / K. Meyer //
Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert : Persönlichkeit
und Institutionen / Hrsg. von R. Hansen, W. Ribbe. – Berlin : de Gruyter,
1992. – S. 571-593.
- 769 Meyer K. Theodor Schiemann als politischer Publizist [Текст] / K.
Meyer. – Frankfurt am Main ; Hamburg : Rütten&Loening, 1956. – 320 S.
- 770 Mirschuk I. Geschichte der ukrainischen Kultur [Текст] / Ivan
Mirschuk. – München : Isar Verlag, 1957. – 284 S. – (Veröffentlichungen
des Osteuropa-Institutes München ; Bd. 12).
- 771 Mueller W. Die sowjetische Besatzung in Österreich 1945-1955 und
ihre politische Mission [Текст] / W. Mueller. – Wien : Böhlau, 2005. – 300
S.
- 772 Mühle E. Der europäische Osten in der Wahrnehmung deutscher
Historiker [Текст] : Das Beispiel Hermann Aubin / E. Mühle // Traumland
Osten : deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert. –
Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. – S. 110-137.
- 773 Mühle E. Für Volk und deutschen Osten [Текст] : der Historiker
Hermann Aubin und die deutsche Ostforschung / Eduard Mühle. –
Düsseldorf : Droste, 2005. – X, 732 S. – (Schriften des Bundesarchivs ; Bd.
65).
- 774 Müller Th. Imaginierter Westen [Текст] : das Konzept des “deutschen
Westraums” im völkischen Diskurs zwischen Romantik und
Nazionalsozialismus / Th. Müller. – Bielefeld : Transcript, 2009. – 429 S. –
(Histoire ; Bd. 8).
- 775 Naimark N. Die Russen in Deutschland : die Sowjetische
Besatzungszone 1945 bis 1949 [Текст] / N. Naimark. – Berlin : Propyläen,
1997. – 719 S.
- 776 Němec J. Eduard Winter, 1896-1982 [Текст] : „Eine der
bedeutendsten Persönlichkeiten der österreichischen Geistgeschichte unseres
Jahrhunderts ist in Österreich nahezu unbekannt“ / J. Němec //
Österreichische Historiker, 1990-1945 : Lebensläufe und Karrieren in

- Österreich, Deutschland und Tschechoslowakei in wissenschaftlichen Porträts. – Wien : Böhlau, 2008. – S. 619-675.
- 777 Notzel K. Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzige Rettung von der russischen Gefahr [Текст] / K. Notzel. – München : Hans Sachs Verlag, 1915. – 37 S.
- 778 Oberländer E. Mainz. Institut für Osteuropäische Geschichte [Текст] / Erwin Oberländer // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart, 1992. – S. 159-166. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; Bd. 35).
- 779 Oberländer E. Das Studium der Geschichte Osteuropas seit 1945 [Текст] / Erwin Oberländer // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart, 1992. – S. 31-38. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; Bd. 35).
- 780 Österreich unter alliierter Besatzung, 1945-1955 / Hrsg.: A. Ableitinger, S. Beer, E. G. Staudinger. – Wien : Böhlau, 1998. – 600 S. – (Studien zu Politik und Verwaltung ; Bd. 63).
- 781 Das Osteuropa-Institut zu Breslau [Текст] : Verzeichnis der Veröffentlichungen. – Breslau : Osteuropa-Inst., 1941. – 31 S.
- 782 Osteuropäische Geschichte in Wien [Текст] : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – 452 S.
- 783 Ostwald P. Die Ukraine und die Ukrainische Bewegung [Текст] / P. Ostwald. – Essen : Baedeker, 1916. – 38 S. – (Kriegshefte aus dem Industriebezirk ; Bd. 15).
- 784 Petersen H.-Ch. Neuanfang im Westen – 60 Jahre Osteuropaforschung in Mainz [Электронный ресурс] / H.-Ch. Petersen. – Режим доступа: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=1260>. – Заголовок з екрана.
- 785 Philipp W. Nationalsozialismus und Ostwissenschaften [Текст] / P. Werner // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1983. – Bd. 33. – S. 286-302.
- 786 Piskorski J. M. „Deutsche Ostforschung“ und „polnische Westforschung“ [Текст] / J. M. Piskorski // Osteuropäische Geschichte in vergleichender Sicht / Hrsg. M. Müller. – [Berlin : Akademie Verlag, 1996]. – S. 379-389.
- 787 Piskorski J. M. Die Reichsuniversität Posen, 1941-1945 [Текст] / J. M. Piskorski // Nationalsozialismus in den Kulturwissenschaften. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. – Bd. 1 : Fächer, Milieus, Karrieren / Hrsg. von H. Lehmann, O. Gerhard. – S. 241-272.
- 788 Plaschka R. G. Zur Bilanz. Zwanzig Jahre Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut [Текст] / R. G. Plaschka // Österreichische Osthefte. – Jg. 20 1978, H. 1. – S. 7-9.
- 789 Plaschka R. G. In memoriam Ludwig Gogolák [Текст] / R. G. Plaschka // Österreichische Osthefte. – Jg. 29 1987, H. 3. – S. 323-325.

- 790 Plaschka R. G. Das Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut, 1958-1977 [Текст] / R. G. Plaschka, H. Mack // Österreichische Osthefte. – 1978. – Jg. 20 1978, H. 1. – S. 338-354.
- 791 Poršnev B. Zur internationalen Situation während des ukrainischen Befreiungskrieges von 1648-54 [Текст] / B. Poršnev // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost- und Mitteleuropas. – 1956. – Bd. 1. – S. 39-63.
- 792 Rautenberg H.-W. Die deutsch-polnische Historikerkommission [Текст] / H.-W. Rautenberg // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. M. Hellman. – Düsseldorf, 1972. – Bd. 1 : Darstellungen. – S. 114-122.
- 793 Rhode G. Drei polnische Historiker – drei Persönlichkeiten der Zeitgeschichte [Текст] / G. Rhode // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1976. – Bd. 24. – S. 526-546.
- 794 Rhode G. Horst Jablonowski, 1914-1970 [Текст] : Ansprache bei der Trauerfeiern in Bonn am 10.11.1970 / G. Rhode // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze. – Köln ; Wien : Böhlau, 1972. – S. 454-458.
- 795 Rola wschodnich institów w realizacji politycznych planów rzeszy niemieckiej [Текст] : (W świetle badań nad działalnością Osteuropa-Institut we Wrocławiu w latach, 1918-1945) / Opr. Zygmunt Szuszkiewicz. – Warszawa, 1974. – 91 S.
- 796 Rorbach P. Unseres Kriegziels im Osten und die russische Revolution [Текст] / P. Rorbach. – Weimer : Duncker, 1917. – 29 S.
- 797 Rosenfeld G. [Rezension] [Текст] / G. Rosenfeld // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1979. – Bd. 23/2. – S. 152-156. – Rezension: Ost-West Begegnung in Österreich : Festschrift für Eduard Winter zum 80. Geburtstag / Hrsg. von G. Oberkofler, E. Zlabinger. – Wien ; Köln ; Graz : Herman Böhlau Nachf., 1976. – 364 S.
- 798 Ruggenthaler P. Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde [Текст] : Sowjetische Österreich-Politik 1945-1953/55 / P. Ruggenthaler // Die Rote Armee in Österreich : Sowjetische Besatzung 1945-1955 : Beiträge / Нкыг.: S. Karner, B. Stelz-Marx. – Graz ; Wien ; München : Oldenbourg Verlag, 2005. – S. 649-728.
- 799 Rumpler H. Osteuropa im Spiegel der Thematik des Winer Historikerkongresses [Текст] / H. Rumpler // Österreichische Osthefte. – Jg. 8 1966, H. 1. – S. 37-41.
- 800 Das Russlandbild im Dritten Reich [Текст] / Hrsg. H.-E. Volkmann. – 2., unveränd. Aufl. – Köln : Böhlau, 1994. – 466 S.
- 801 Rybitcka A. Instytut Niemeckiej Pracy Wschodniej [Текст] : Institut für deutsche Ostarbeit : Karków 1940–1945 / A. Rybitcka. – Warszawa, 2002. – 196 S.
- 802 Salomon R. Leopold Karl Goetz [Текст] : ein Nachruf / R. Salomon // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N. F. – 1931. – Bd. 5 (1). – S. 477-483.
- 803 Schellakowski J. Otto Hoetzsch Ostdeutsche Biographie [Электронный ресурс] : Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens

- / J. Schellakowski. – Режим доступа: www.ostdeutsche-biographie.de. – Заголовок з экрана.
- 804 Schippan M. Die Berliner Osteuropa-Forschung seit 1892 zum Thema “Russland im 18. Jahrhundert” [Текст] / M. Schippan // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1995. – Nr. 1. – S. 7-27.
- 805 Schirren C. Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin [Текст] / C. Schirren. – Leipzig, 1869. – 194 S.
- 806 Schlarp K.-H. Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte im Historischen Seminar [Текст] / K.-H. Schlarp // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. – Stuttgart, 1992. – S. 109-124.
- 807 Schmid H. F. Autobiographie [Текст] / H. F. Schmid // Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. – Innsbruck, 1951. – Bd. 2. – S. 209-224.
- 808 Schmid H. F. Zum Geleit [Текст] : Fünfzig Jahre historische Ostforschung in Österreich / H. F. Schmid // Studien zur älteren Geschichte Osteuropas. – Wien, 1959. – T. 2. – S. 7-8.
- 809 Schöbel T. Albert Brackmann und die Publikationsstelle Berlin-Dahlem [Текст] / T. Schöbel // Dahlemer Erinnerungsorte / Hrsg.: J. Hoffmann, A. Megel, R. Parzer, H. Seidel. – Berlin, 2007. – S. 229-243.
- 810 Schwarz I. Alois Hajek, 1889-1966 [Текст] / I. Schwarz // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 167-187.
- 811 Schwarz I. Heinrich Felix Schmid und Bulgarien während des Ersten Weltkrieges [Текст] / I. Schwarz // Österreichische Osthefte. – 2001. – [Bd. 3]. – S. 405-424.
- 812 Schwarze K.-H. Die Kommission der Historiker der DDR und UdSSR [Текст] / K.-H. Schwarze // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. M. Hellman. – Düsseldorf, 1972. – Bd. 1 : Darstellungen. – S. 104-113.
- 813 Seeber E. Die Forschung und Darstellung der Geschichte Polens in der DDR [Текст] / E. Seeber // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1970. – Bd. 15/1. – S. 81-96.
- 814 Seeber E. Forschungen zur Geschichte des sozialistischen Weltsystems und der europäischen volksdemokratischen Ländern [Текст] / E. Seeber, E. Kalbe, S. Laskowski // Historische Forschungen in der DDR, 1960-1970 : Analysen und Berichte ; zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau 1970. – Berlin : VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 709-736.
- 815 Seeber E. Die volksdemokratischen Staaten Mittel- und Südosteuropas in der internationalen Klasseseneinandersetzung zwischen Imperialismus und Sozialismus, 1944-1947 [Текст] / E. Seeber // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1972. – Bd. 16/2. – S. 39-90.

- 816 Seewann G. Das Südost-Institut, 1930-1960 [Текст] / G. Seewann // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches / Hrsg.: M. Beer, G. Seewann. – München : Oldenbourg Verlag, 2004. – S. 49-92.
- 817 Spiru B. Ostforscher, Ostfälscher, Ostfahrer [Текст] / B. Spiru // Zeitschrift für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. – 1959. – Nr. 3. – S. 34-79.
- 818 Stambolis B. Leben mit und in der Geschichte Deutsche Historiker Jahrgang 1943 [Текст] / Stambolis Barbara. – Essen : Klartext, 2010. – 439 S.
- 819 Steffen Th. Die Aufnahme und Entwicklung von diplomatischen Beziehungen zur UdSSR aus schweizerischer Sicht [Текст] / Th. Steffen // Integration oder Isolation? : die bilateralen Beziehungen zwischen der Schweiz und den Staaten Mittel- und Osteuropas seit dem Zweiten Weltkrieg : Publikation zum Kolloquium im Schweizerischen Bundesarchiv (Bern, 29. Oktober 1996). – Bern : Bundes Archiv, 1996. – S. 23-28.
- 820 [Stelzig G. Um ein gemeinsames Geschichtsbild? \[Текст\] : die Zusammenarbeit der Historiker der DDR mit ihren Fachkollegen aus der UdSSR, aus Polen und der Tschechoslowakei im Rahmen der bilateralen Historikerkommission, 1955-1984 / G. Stelzig. – Erlangen, 1987. – 475 S.](#)
- 821 Stökl G. Rezension [Текст] / G. Stökl // Historische Zeitschrift. – Bd. 94, H. 1. – S. 89-93. – Rezension: Stadtmüller G. Geschichtliche Ostkunde. Abriss der Geschichte des deutschen und osteuropäischen Osten / Georg Stadtmüller. – München : Bogen Verlag, 1959. – 180 S.
- 822 Stökl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas bis 1933 [Текст] / G. Stökl // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1992. – S. 4-8. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; 35).
- 823 Stourzh G. Erschütterung und Konsolidierung des Österreichbewußtsein – vom Zusammenbruch der Monarchie zur Zweiter Republik [Текст] / G. Stourzh // Was heisst Österreich : Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute / Hrsg. G. Plaschka. – Wien, 1995 – S. 289-312. – (Archiv für österreichische Geschichte ; Bd. 136).
- 824 Stourzh G. Vom Reich zur Respublik [Текст] : Studien zum Österreichbewusstsein im 20. Jahrhundert / Gerald Stourzh. – Wien : Atelier, 1990. – 116 S.
- 825 Stoy M. Die russische Revolution von 1917 im Spiegel der Berichte Hans Uebersbergers von der Stokholmer Friedenskonferenz [Текст] / M. Stoy // Russland, Polen und Österreich in der Früher Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag. – Wien : Bönlau, 2003. – S. 227-229. – (Wiener Archiv für der Geschichte des Slaventums und Osteuropas ; Bd. 19).
- 826 Stoy M. Gunther Stokl, 1916-1998 [Текст] / M. Stoy // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der

- Universität / [Hrsg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.]. – Innsbruck ; Wien ; Bozen : Studien-Verlag, 2007. – S. 255-265.
- 827 Strobel T. Die Gemeinsame deutsch-polnische Schulbuchkommission [Текст] : Ein spezifischer Beitrag zur Ost-West-Verständigung / T. Strobel // Archiv für Sozialgeschichte. – 2005. – Bd. 45. – 253-268.
- 828 Suppan A. Historische Südosteuropa-Forschung in Österreich [Текст] : Kontinuitäten und neue Tendenzen // Südosteuropaforschung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich : Symposium des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft Bad Reichenhall, 4. und 5. November 1978 / Hrsg. von Klaus-Detlev Grothusen. – Boppard : Boldt, 1979. – S. 125-145.
- 829 Thomas L. Die Ostberliner Forschungen zur Geschichte Russlands nach 1945 [Текст] / L. Thomas // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. D. Dahlmann. – Stuttgart, 2005. – S. 173-182.
- 830 Torke H.-J. Die Erforschung der Geschichte Russlands und der Sowjetunion in der Bundesrepublik Deutschland nach 1945 [Текст] : Probleme und Methoden / H.-J. Torke // Comité International des Sciences historiques : XVe Congrès International des Sciences historiques. – Bukarest, 1982. – Actes 4, H. 2. – S. 997-1002.
- 831 Torke H.-J. Werner Philipp zum 75. Geburtstag am 13. März 1983 [Текст] / Hans Joachim Torke // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1983. – H. 31. – S. 159-160.
- 832 Trubetzkoy N. S. Europa und die Menschheit [Текст] / Nikolay Sergeevich Trubetzkoy ; aus dem Russ. übers. von S. O. Jacobsohn, F. Schlömer ; mit einem Vorwort von Otto Hoetzsch. – München : Drei Masken Verlag, 1922. – 107 S.
- 833 Die Ukraine [Текст] / Beitr. von A. Barwinskyi, Paul Cremer, Eugen Lewicky. – Berlin : Schwetschke, 1916. – 104 S.
- 834 Unger C. R. „Ostforschung“ in Westdeutschland [Текст] : die Erforschung des europäischen Ostens und die Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1945-1975 / Corinna R. Unger. – Stuttgart : Franz Steiner, 2007. – 497 S. – (Studien zur Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft ; Bd. 1).
- 835 Unser J. „Osteuropa“. Biographie einer Zeitschrift [Текст] / J. Unser // Osteuropa. – Jg. 25 1975, H. 8/9. – S. 555-600.
- 836 Verax. Der Weltkrieg und das ukrainische Problem [Текст] : ein Beitrag zur Aufklärung der gegenwärtigen Politischen Lage / Verax. – Berlin : C. Kroll, 1915. – 64 S.
- 837 Vogt A. Studentinnen und Akademikerinnen an der Mathematisch-Naturwissenschaften Fakultät [Текст] / Annette Vogt // Der Berliner Universität in der NS-Zeit. Bd. 1 : Strukturen und Personen. – Stuttgart, 2005. – S. 179-191.
- 838 Voigt G. Einleitung [Текст] / Gerd und Erika Voigt // Winkler M. Zwischen Moskau und Archangelsk : meine erste Reise in der Sowjetunion

- im Jahre 1924 / Martin Winkler ; hrsg. und eingel. von Gerd und Erika Voigt. – Berlin, 1996. – S. 7-33.
- 839 Voigt G. Otto Hoetzsch, 1876–1946 [Текст] : Wissenschaft und Politik im Leben eines deutschen Historikers / Gerd Voigt. – Berlin : Akademie-Verlag, 1978. – 404 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 21).
- 840 Voigt G. Irrationalismus und Aggressivität – das Programm Eugen Lembergs [Текст] / G. Voigt // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1970. – Bd. 14/2. – S. 37-78.
- 841 Voigt G. Methoden der «Ostforschung» [Текст] / Gerd Voigt // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1959. – № 7. – S. 1781-1803.
- 842 Voigt G. Rußland in der deutschen Geschichtsschreibung 1843–1945 [Текст] / Gerd Voigt. – Berlin (Ost) : Berlin Akademie-Verlag, 1994. – 492 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; N. F. ; Bd. 30).
- 843 Voigt G. Martin Winkler [Текст] : ein deutscher Russlandhistoriker, 23.12.1893 – 3.8.1982 : zu seinem 100. Geburtstag / Gerd Voigt // Berliner Jb. für osteuropäische Geschichte. – 1994. – № 1. – S. 149-159.
- 844 Der Vorstand der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde [Текст] // Osteuropa. – Jg. 25 1975, H. 10. – S. 817-818.
- 845 Wakounig M. Ein Grandseigneur der Diplomatie : die Mission von Franz de Paula Prinz von und zu Lichteinstein in St. Peterburg 1894–1898 [Текст] / M. Wakounig. – Berlin : Lit Verlag, 2007. – S. 107-327. – (Europa Orientalis ; Bd. 1).
- 846 Walther H. Hugo Preller zum Gedenken [Текст] / Hans Walther // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1968. – Bd. 16. – S. 13-24.
- 847 Waterstraat C. Hallesches Echo auf den Magdeburger Mitteldeutschland-Preis [Текст] / C. Waterstraat, M. Wein // Europa in der Frühen Neuzeit : Festschrift für Günter Mühlhpfordt / Hrsg. E. Donnent. – Weimer : Böhlau, 2002. – Bd. 6 : Mittel-, Nord- und Osteuropa. – [S. 42-48.](#)
- 848 Weyrich G. Ostsprachseminar in Eisenstadt 1965 [Текст] / G. Weyrich // Österreichische Osthefte. – Jg. 7 1965, H. 6. – S. 517-519.
- 849 Bruno Widera zum 70. Geburtstag [Текст] // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1970. – Bd. 14/2. – S. 263-264.
- 850 Willy A. Karl Stählin zum Gedächtnis [Текст] / Andreas Willy // Historische Zeitschrift. – 1941. – Bd. 163. – S. 82-99.
- 851 Wippermann W. Der „deutsche Drang nach Osten“ [Текст] : Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagworts / Wolfgang Wippermann. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981. – VIII, 153 S. – (Impulse der Forschung ; Bd. 35).
- 852 Zeil W. Forschungen zur Geschichte der Völker der UdSSR und der deutsch –russischen Beziehungen bis 1917 [Текст] / W. Zeil // Historische Forschungen in der DDR, 1960-1970 : Analysen und Berichte ; zum XIII. Internationalen Historikerkongreß in Moskau 1970. – Berlin : Veb Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 660-675.

- 853 Ziel W. Slawistik an der deutschen Universität in Prag (1882-1945) [Текст] / Wilhelm Zeil. – München : Verlag Otto Sagner, 1995. – 151 S. – (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. R. 2, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas ; Bd. 35).
- 854 Zernack K. Bemerkungen Geschichte und Gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland [Текст] / Klaus Zernack // Europa slavica, Europa orientalis : Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag / Hrsg.: Grothusen K.-D., Zernack K. – Berlin, 1980 – S. 542-559. – (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen ; Bd. 100).
- 855 Zöllner E. Richard Georg Plaschka – Leben und Werk [Текст] / E. Zöllner // Plaschka R. G. Nationalismus Staatsgewalt Widerstand : Aspekte Nationaler und sozialer Entwicklung in Osmittel.– und Südosteuropa : Festgabe zum sechzigsten Geburtstag / R. G. Plaschka. – Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1985. – S. XV-XIX.
- 856 Zuflucht Schweiz [Текст] : der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert / hrsg. von C. Goehrke, W. G. Zimmermann. – Zürich : H. Rohr, 1994. – 579 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 3).
- 857 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971–1996 [Текст] / Universität Zürich, Abteilung Osteuropa ; für die Red. Verantwortlich Carsten Goehrke. – Zürich : [Historisches Seminar der Universität Zürich, Osteuropa-Abteilung], 1996. – 95 S.